ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor: 8 . 024

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I ISSUE – LXXVIII Year – 8 17 Feb. 2023

Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded.

And

Kisan Shikshan Prasarak Mandal, Udgir's

Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur Dist. Latur. (M.S.) 413515

NAAC Accredited 'B' Grade Web: www.mpmahmedpur.in

Dept. of Library

One Day Multi-Disciplinary International Conference 17 Feb. 2023

"India from a Global Perspective"

वैश्विक परिदृश्यातून भारत (वैश्विक दृष्टिकोन से भारत)

Chief Editor

Principal Dr. Vasant Biradar

Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur.

Editor

Mr. P. M. Ingle

Librarian

Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur.

Address for Correspondence : Mrs. Pallavi Laxman Shete
Principal, Sanskrti Public School, Nanded.(MH. India) **Mob. No:** +91-9623979067
Website: www.wiidrj.com House No.624 - Belanagar, Near Maruti Temple, Taroda (KH), Nanded – 431605 (India -Maharashtra) **Email:** Shrishprakashan2009@gmil.com umbarkar.rajesh@yahoo.com

Worldwide International Inter Disciplinary Research

(A Peer Reviewed Referred)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred) is quarterly published journal for Research scholars, teachers, businessman and scientists to integrate disciplines in an attempt to understand the complexities in the current affairs.

We also believe that both researchers and practitioners can contribute their knowledge by translating understanding into action and by linking theory and practice. This would enhance the relevance and thought in various related fields.

This Journal expected to bring together specialists in the field of commerce, economics, management and industry from different part of the world to address important issues regarding commerce, management and economics. One of the objectives of the journal is to create dialogue between scholars of various disciplines.

The editor, editorial team and the publisher do not hold any responsibility for the views expressed in **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** or for any error or omission arising from it.

The journal will cover the following Faculties for All Subject:

• Arts/ Humanities / Soc. Sci. / Sports	• Engineering
• Commerce	• Medical /Ayurveda
• Science	• Law
• Education	• Journalism
• Agriculture	• Mass Communication- **Library sci.**
• Pharmaceutical	• Social Work
• Management	• Any Other

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Printed by

Anupam Printers, Nanded.

Cost: Rs. 450/-

Editors of Worldwide International Peer Reviewed Journal are not responsible for opinions expressed in literature published by journal.

The views expressed in the journal are those of author(s) and not the publisher or the Editorial Board. The readers are informed, authors, editor or the publisher do not owe any responsibility for any damage or loss to any person for the result of any action taken on the basis of the work (c) The articles/papers published In the journal are subject to copyright of the publisher. No part of the publication can be copied or reproduced without the permission of the publisher.

Editorial Board & Peer-Review Committee

Prof. Dr. D. D. Chaudhari Vice Principal, H.O.D. Economics Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur.	**Prof. Dr. Anil Mundhe** H.O.D. Marathi Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur.
Prof. Dr. Abhijit More Director of Sports Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur.	**Dr. Babruvan More** H.O.D. History Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur.
Dr. Satish Sasane H.O.D. Sociology Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur.	**Dr. Prashant Biradar** H.O.D. Sanskrit Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur.
Dr. Prakash Chaukate H.O.D. Political Science Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur.	**Dr. D. N. Mane** H.O.D. Geography Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur.
Shri Atish Akade H.O.D. English Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur.	**Dr. Panurang Chilgar** Asst. Pro. Department of Hindi Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur.
Dr. Maroti Kasab Asso. Pro. Dept. of Marathi Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur.	**Dr. Sachin Garje** Asst. Pro. Department of Geography Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur.

Advisor Committee

Hon. Dr. Udhav V. Bhosale Vice-Chancellor, S.R.T.M.U., Nanded.	**Hon. Dr. J. M. Bisen** Pro.Vice-Chancellor, S.R.T.M.U., Nanded.
Hon. Dr. Ajay R. Tengse Dean, Faculty of Humanity, S.R.T.M.U. Nanded	**Hon. Prof. Dr. Sarjerao Thombare** Ex. Member of S.P.C. Maharashtra.
Hon. Dr. Dasu Vaidya Dr. B.A.M., University, Aurangabad.	**Hon. Dr. Jagadish Kulkarni** I/c Director, Knowledge Resource Centre, S.R.T.M.U., Nanded.
Hon. Dr. Parag Joshi Kalidas University, Nagpur.	**Hon. Dr. Sneha Mahambare** Goa.
Hon. Dr. Sadhana Sharma Dlburgudas University, Asam.	**Hon. Dr. Tushar Kanti Bera** West Bengal.
Hon. Dr. Kishor Gaikwad Mizoram University, Mizoram.	**Hon. Dr. Sanjaykumar** Jalprakash University, Chappra, Bihar.
Hon. Dr. Ishwari Prasad Suryavanshi Vilaspur University, Chattisagadh.	

प्रस्तावना

सामाजिक शास्त्रांची वैश्विक परिदृश्यातून संपन्नता

प्राचार्य डॉ. वसंत बिरादार

वैश्विक परिदृश्यातून भारतीय सामाजिक शास्त्राचे स्वरूप लक्षात घेता सामाजिक, राजकीय, मानसशास्त्रीय, गुन्हेगारी, आर्थिक आणि एकुणच समाज व्यवस्थेच्या व्यवस्थेबद्दलच्या ज्ञान समुच्चयास सामाजिक शास्त्र असे म्हणता येईल. यांच्या अभ्यास विषयाच्या आधारे शास्त्राचे दोन प्रकार केले जातात.

१) नैसर्गिक २) सामाजिकशास्त्र.

नैसर्गिक विज्ञानात समाजोत्तर घटनांचे अध्ययन केले जाते. यामध्ये रासायनिक प्रक्रिया, वनस्पती, उर्जा इ. विषयांचे अध्ययन करण्यात येते. याविषयांचे अध्ययन करण्यासाठी पदार्थ विज्ञान, वनस्पतीशास्त्र, रसायनशास्त्र, इ. शास्त्रांचा समावेश केला जातो.

सामाजिक शास्त्रांचा अभ्यास विषय सामाजिक घटना असतात. उदा. सामाशास्त्र, अर्थशास्त्र, मानसशास्त्र, राजकीय, अर्थशास्त्र, मानसशास्त्र, राज्यशास्त्र, ग्रंथालयशास्त्र, क्रीडा, गुन्हेगारीशास्त्र, इ. शास्त्रामध्ये करण्यात येतो. थोडक्यात म्हणजे सामाजिक घटनांच्या अभ्यासाशी निगडित असणारे शास्त्र म्हणून समाजशास्त्राला सामाजिक शास्त्रे म्हणतात. शास्त्राच्या अभ्यास विषयाला केंद्रस्थानी मानले असताना शास्त्राचे आदर्शनिष्ठ शास्त्र, आणि विशुद्धशास्त्र असे ही दोन प्रकार पडलेले दिसून येतात.

आदर्श प्रमाणभूत मानून अध्ययन करणारी शास्त्रे म्हणजे तर्कशास्त्र व नीतिशास्त्र ही होय. याउलट समाजातील घटनांचा तटस्थ वृत्तीने अभ्यास करणारी शास्त्रे म्हणजे विशुद्धशास्त्र होय. समाजशास्त्रात तटस्थवृत्तीने समाजातील घटनांचा अभ्यास केला जात असल्याने ते एक विशुद्धशास्त्र आहे. वैश्विक परिदृश्यातून भारतीय साहित्याचा आणि पाश्चिमात्य साहित्याचा ही विचार करता येईल.

कौटिल्याच्या काळापासून किंवा कदाचित त्याच्या आधी भारताने जगाला अनेक ज्ञानी अर्थतज्ज्ञ आणि विचारवंत दिले आहेत. आधुनिक काळातील काही भारतीय अर्थशास्त्रज्ञांचा उल्लेख करावा लागेल. त्यातील काही नावे अशी -

डॉ. अमर्त्य सेन –

प्रेसिडेन्सी युनिव्हर्सिटी (कोलकाता) येथे शिक्षण घेतले, त्यांना १९९८ मध्ये अर्थशास्त्रातील नोबेल पारितोषिक मिळाले. यानंतर १९९९ मध्ये त्यांना भारतरत्न ही देण्यात आला. आर्थिक तत्त्वज्ञानाच्या जगातील त्यांच्या प्रमुख अभ्यासांपैकी वाढ आणि असमानतेचा स्वातंत्र्याचा एक प्रकार आहे. ऐतिहासिक दृष्टीकोनातून वर्गांमधील आर्थिक फरक समजून घेणे आणि समकालीन संदर्भात त्यांचे निराकरण करणे किंवा पूर्ण करणे या दिशेने

सेन यांच्या प्रयत्नांनी कार्य केले आहे. जगभरातील अनेक विद्यापीठांमध्ये अध्यापनात व्यस्त शैक्षणिक कारकीर्द असूनही, सेन अनेक राजकीय वाद –विवादांमध्ये अडकले आहेत आणि सतत चर्चेत असतात.

डॉ. मनमोहन सिंग -

भारताचे माजी पंतप्रधान, डॉ. मनमोहन सिंग हे एक प्रमुख अर्थतज्ञ आहेत, ज्यांना भारताच्या सामाजिक – आर्थिकसुधारणा आणि आर्थिक उदारीकरण देखील समजते. ऑक्सफर्ड विद्यापीठातून अर्थशास्त्रात डॉक्टरेट मिळवल्यानंतर सिंग यांनी आर बी आय गव्हर्नर म्हणून ही काम केले आणि पी. व्ही. नरसिंहराव सरकारमध्ये अर्थमंत्री म्हणून पदभार स्वीकारण्यापूर्वी ते भारत सरकारचे मुख्य आर्थिक सल्लागार होते. अर्थमंत्री म्हणून मोठे यश मिळूनही आणि सुधारणा – भिमुख अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून नाव लौकिक असून ही, सिंग भारताचे पंतप्रधान म्हणून अयशस्वी ठरले आणि त्यांचे सरकार असंख्य घोटाळे आणि भ्रष्टाचाराने ग्रासले होते.

डॉ. रघुराम राजन -

डॉ. रघुराम राजन हे भारतीय रिझर्व्ह बँकेचे २३वे अध्यक्ष होते. याआधी ते अर्थमंत्रालयाचे मुख्य आर्थिक सल्लागार होते. २००३ ते २००६ या काळात त्यांनी आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीचे मुख्य अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून नाव कमावले. २००८ च्या जागतिक आर्थिक संकुचिततेचे भाकीत करणाऱ्या जगातील काही प्रमुख अर्थशास्त्रज्ञांपैकी राजन हे एक होते. भारतात, RBI गव्हर्नर म्हणून, राजन यांना पतदर नियंत्रणात ठेवून आणि अस्थिर देशांतर्गत चलन स्थिर करून आर्थिक विकासाला चालना देण्याचे श्रेय दिले जाते.

डॉ. अरविंद सुब्रमण्यम -

डॉ. अरविंद सुब्रमण्यम हे सध्या भारत सरकारचे मुख्य आर्थिक सल्लागार म्हणून काम पाहत आहेत. इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ मॅनेजमेंट अहमदाबाद मधून एम बी ए आणि ऑक्सफर्ड विद्यापीठातून डी. फिल. सुब्रमण्यम यांनी GATT आणि आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी येथे संशोधन संचालक म्हणूनही काम केले. भारतीय रिझर्व्ह बँकेचे गव्हर्नर राजन यांच्याशी त्यांची जवळीक आणि भारतीय व्यवसायाच्या विकासात त्यांनी दिलेले योगदान यामुळे त्यांना सध्याच्या भारतीय आर्थिक परिस्थितीतील आघाडीच्या अर्थतज्ज्ञांपैकी एक बनवले आहे. इंडिया टुडेने आपल्या मासिकात गेल्या तीन दशकांतील भारतातील टॉप ३० 'मास्टर्स ऑफ द माइंड' मध्ये त्यांचा समावेश केला आहे.

डॉ. राजा चेल्या –

डॉ. राजा येसुदास चेल्या, मद्रास स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्सचे संस्थापक आणि अध्यक्ष, हे देशातील आघाडीचे अर्थशास्त्रज्ञ होते. मद्रास विद्यापीठातून अर्थशास्त्रात पदव्युत्तर पदवी आणि पिट्सबर्ग विद्यापीठातून पी. एचडी घेऊन, चेलिया हे जगातील सर्वोच्च सार्वजनिक अर्थव्यवस्था सल्लागारांपैकी एक बनले. पापुआ न्यूगिनी आणि इतर अनेक देशांसाठी सल्लागार म्हणून काम केल्या नंतर, चेलिया लवकरच भारतातील प्रत्यक्ष कर सुधारणेचे जनक बनले. २००७ मध्ये त्यांना पद्मभूषण पुरस्काराने सन्मानित करण्यात आले आणि २००९ मध्ये त्यांचे निधन झाले.

डॉ. सी. रंगराजन -

डॉ. सी. रंगराजन हे १९९२ ते १९९७ दरम्यान रिझर्व्ह बँकेचे सुप्रसिद्ध गव्हर्नर होते. याशिवाय त्यांनी अनेक सार्वजनिक संस्थांमध्ये काम केले आहे. रंगराजन यांनी २००८ ते २००९ दरम्यान संसद सदस्य (राज्यसभा) म्हणून पद भूषवले आणि १९९७ - २००३ दरम्यान ते आंध्रप्रदेशचे राज्यपाल होते. रंगराजन यांना २००२ मध्ये पद्मभूषण पुरस्काराने सन्मानित करण्यात आले होते. भविष्याकडे पाहता, रंगराजन यांनी २००३ - २००४ मध्ये बाराव्या वित्त आयोगाचे नेतृत्व करून एक अनुकरणीय काम केले. ते पंतप्रधानांच्या आर्थिक सल्लागार समितीचे अध्यक्ष राहिले आहेत.

डॉ. शंकरआचार्य –

ऑक्सफर्ड विद्यापीठातून पदवी आणि हार्वर्ड विद्यापीठातून पी एचडी पूर्ण केल्यानंतर डॉ. शंकरआचार्य जागतिक बँकेत काम करू लागले. १९९३ ते २००१ पर्यंत त्यांनी भारत सरकारचे मुख्य आर्थिक सल्लागार म्हणून काम केले. या महत्त्वाच्या काळात त्यांनी आपल्या पदाद्वारे विविध स्थूल आर्थिक सुधारणा आणि औद्योगिक विकासाला चालना दिली. २००१ ते २००३ दरम्यान आचार्य यांनी पंतप्रधानांच्या आर्थिक सल्लागार समितीचे सदस्य म्हणून ही काम केले. २००३ – २००४ मध्ये ते बाराव्या वित्त आयोगाचे सदस्य ही होते.

डॉ. व्ही. के. राव -

विजेंदर कस्तुरी रंगा वरदराजराव, हे देशातील सर्वात प्रख्यात अर्थतज्ज्ञ आणि शिक्षण तज्ज्ञ होते. १९३७ मध्ये केंब्रिज विद्यापीठातून अर्थशास्त्रात पी.एचडी केल्या नंतर, राव यांनी दिल्लीत स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स सारख्या संस्था स्थापन करून भारतातील अर्थशास्त्राचा अभ्यास लोक प्रिय केला. दिल्ली विद्यापीठाचे कुलगुरू आणि आर्थिक विकास संस्थेचे संचालक म्हणून अनेक भूमिकां व्यतिरिक्त राव १९७१ मध्ये केंद्रीय शिक्षणमंत्री ही झाले. १९७४ मध्ये, उत्कृष्ट सार्वजनिक सेवेसाठी त्यांना पद्मभूषण पुरस्काराने सन्मानित करण्यात आले. राव यांनी दक्षिण भारतातील अनेक महत्त्वाच्या व्यापार मार्गांच्या बांधकामावर देखरेख केली.

बिमल जालान -

८० च्या दशकात भारत सरकारचे मुख्य आर्थिक सल्लागार असण्या व्यतिरिक्त, डॉ. बिमल जालान हे आर बी आय च्या सर्वात लोकप्रिय गव्हर्नरांपैकी एक आहेत. १९९७ ते २००३ याकाळात त्यांनी सेंट्रल बँकेचे प्रमुख म्हणून काम केले, देशासाठी आर्थिक संकटाचा काळ. नंतर, त्यांना संसद सदस्य पदावर वरिष्ठ सभागृह / राज्यसभेत नामनिर्देशित करण्यात आले. प्रेसिडेन्सी युनिव्हर्सिटी कलकत्ता आणि ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी मध्ये शिक्षण घेतलेल्या जालान यांनी भारतात १००० रुपयांची नोट आणण्यात मोलाचा वाटा उचलला होता.

जगदीश भगवती -

मुक्त व्यापाराचे समर्थक म्हणूनही ओळखले जाणारे, सर्वोच्च भारतीय वंशाचे अर्थतज्ञ डॉ. जगदीश भगवती हे आता अमेरिकेचे रहिवासी आहेत, परंतु त्यांनी वयाच्या ८१ व्या वर्षीही भारताच्या आर्थिक परिस्थितीमध्ये

त्यांची आवड कायम ठेवली आहे. बॉम्बे विद्यापीठ आणि केंब्रिज विद्यापीठातून बी. ए. भगवती यांनी १९६१ मध्ये प्रतिष्ठित मॅसॅच्यु सेट्स इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी मधून "आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्रातील शोध निबंध" सह पी. एचडी पदवी प्राप्त केली. भगवती एम आय टी मध्ये अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक होते, तसेच ते जागतिक व्यापार संघटनेच्या (WTO) महासंचालकांचे परराष्ट्र सल्लागार होते. भगवती यांनी आंतरराष्ट्रीय व्यापार, पर्यावरण आणि आंतरराष्ट्रीय संस्थांशी चांगले संबंध राखण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. २००० मध्ये त्यांना पद्मभूषण पुरस्काराने सन्मानित करण्यात आले.

याशिवाय दादाभाई नौरोजी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, अभिजीत बॅनर्जी, आर्यचाणक्य यांचे जागतिक पातळीवरील योगदान उल्लेखनीय आहे.

मन, मनगट आणि सशक्त करण्यासाठी आज जागतिक पातळीवर खरी गरज आहे ती म्हणजे ग्रंथांची. या ग्रंथा अधारेच अनेक देशांमध्ये क्रांती झाली आहे. यादृष्टीने जॉन जेक्स रूसो यांचा (सामाजिक करार), रिस्टॉटल यांचा (पॉलिटिक्स), प्लेटो (रिपब्लिक) यासारखी अनेक ग्रंथांचा संदर्भ देता येईल.

तसेच भारतीय ग्रंथालय शास्त्राचे जनक डॉ. एस. आर. रंगनाथन (फाईव्ह लॉज ऑफ लायब्ररी सायन्स), मेलविलड्युई (डेवीडेसिमल क्लासिफिकेशन), आलेंन केंट, विजय देवधर, कल्पना पाटील यांचं लेखन उल्लेखनीय आहे. एकंदरीत क्रीडा व ग्रंथालय आणि माहिती शास्त्राच्या दृष्टीने झालेले लेखन वैश्विक परिदृश्यातून उल्लेखनीय आहे.

सामाजिक शास्त्रातील वैश्विक लेखन संपदा

वैश्विक परिदृश्यातून भारतीय सामाजिक शास्त्राच्या अनुषंगाने लिहिलेले लेखन उल्लेखनीय आहे. यामध्ये इतिहासामध्ये जे झालेले लेखन आहे, त्यात सतीश चंद्र यांचे (हिस्टरी ऑफ मेडिवल इंडिया), बिपिन चंद्रांचे (हिस्ट्री ऑफ मॉडर्न इंडिया), जयसिंगराव पवार यांचे (आधुनिक भारताचा इतिहास), नितीन संघानिया यांचे (इंडियन आर्ट अँड कल्चर), ए. एल. बॅशम यांचे (दवंडर दॅट वॉज इंडिया), डॉ. राजा दीक्षित यांचे (आधुनिक भारताचा इतिहास), सी. डी. देशपांडे लिखित (इंडिया रीजनल इंटर प्रिटेशन), बी. एच. फार्मर यांचे (□नइंट्रोडक्शन टू साऊथएशिया), वरील लेखक व त्यांचे ग्रंथ वैश्विक मान्यतेचे झालेले आहेत. म्हणून त्यांच्या लेखनातून एक वेगळे परिमाण आणि आयाम आलेले दिसून येतात.

समाजशास्त्र या विषयात डॉ. घार्ये जी. एस. यांचे (कास्ट अँड रेस इन इंडिया), ए. आर. देसाई यांचे (रुरल सोसिओलॉजी इन इंडिया), के. एम. कापडिया यांचे (मॅरेज अँड फॅमिली इन इंडिया), जीलिनडिट मेर यांचे (सोशल प्रॉब्लेम), आणि एम. एच.श्रीनिवास यांचे (सोशल चेंज इन मॉडर्न इंडिया) या ग्रंथांमधून झालेले लेखन सर्वमान्य बनले आहे.

भूगोलमध्ये ही डी. एन. वाडिया यांचे (जिओग्राफी ऑफ इंडिया), टी. सी. शर्मा यांचे (इकॉनॉमिक्स अँड कमर्शियल जिओग्राफी ऑफ इंडिया), या ग्रंथांचा नामोल्लेख करता येतो. तर राज्यशास्त्रामध्ये डॉ. भा. ल. भोळे

यांचे (आधुनिक भारतातील राजकीय विचारवंत), डॉ. शैलेंद्र देवळाणकर यांचे (आंतरराष्ट्रीय संबंध), डॉ. आर. के. परूथी यांचा (तुलनात्मक राजनीति), हा ग्रंथ आणि व्ही. के. पुरीव सुनिता पुरी यांचे (पॉलिटिकिल सायन्स इंडियन पॉलिटिक्स) हे ग्रंथ महत्त्वाचे आहेत.

वैश्विक परिदृश्यातून भारतीय साहित्याचे मुद्रा ही अत्यंत प्रभावी अशा स्वरूपाची आहे. वरील ग्रंथालय, क्रीडा, इतिहास, समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र, भूगोल, गुन्हेगारीशास्त्र, याच बरोबर मानसशास्त्र आणि इतर विषयांच्या अनुषंगाने भारतीय लेखकांनी लिहिलेले साहित्य हे जागतिक स्तरावर मैलाचा दगड ठरावे असे असेच आहेत. म्हणून भारतीय साहित्याची जगालाही दखल घेणे अपरिहार्य आहे. भारतीय साहित्य हे वैश्विक परिदृश्यातून स्वतंत्र अस्तित्व निर्माण करणारे साहित्य आहे. हे या आमच्या महात्मा फुले महाविद्याल याच्या आंतरराष्ट्रीय परिषदेच्या निमित्ताने पुढे आले आहे. या परिषदेतून जे वैचारिक मंथन झाले ते पूर्ण जगाला मार्गदर्शन ठरणारे आहे.

या ग्रंथातील संशोधनपर लेखन प्रसिद्ध करीत आहोत वाचक याचे स्वागत करतील अशी अपेक्षा आहे.

किसान शिक्षण प्रसारक मंडळ उदगीरचे अध्यक्ष, सचिव व सर्व पदाधिकारी, महात्मा फुले महाविद्यालय अहमदपूर व स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ नांदेड यांच्या संयुक्त विद्यमाने एकदिवशीय आंतरराष्ट्रीय परिषद घेण्याची मान्यता दिली. त्याबद्दल विद्यापीठाचे मा. कुलगुरू डॉ. उद्धव भोसले, प्र.-कुलगुरू डॉ. जोगेंद्रसिंह बिसेन तसेच विद्यापीठातील प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष पणे सहकार्य करणारे आणि आमच्या महाविद्यालयाचे ग्रंथपाल प्रा. परमेश्वर इंगळे, नॅक कॉर्डिनेटेर डॉ. डी. डी. चौधरी यांच्यासह सर्व सहाय्यक प्राध्यापकांनी ही आंतरराष्ट्रीय परिषद यशस्वीपणे पारपाडले त्याबद्दल त्यांचे मी मनःपूर्वक आभार व्यक्त करतो. तसेच या आंतरराष्ट्रीय परिषदेत सहभागी झालेल्या सर्व संशोधक बंधूभगिनींचे मी आभार मानतो.

धन्यवाद..!

प्राचार्य डॉ. वसंत बिरादार

महात्मा फुले महाविद्यालय, अहमदपूर जि.लातूर.

चलभाष: ९८६०१६७९१२ / ७७४१०१६७१३

Editorial

In celebration of the golden jubilee year of India's independence and the chairmanship of the G20 Council, Kisan Shikshan Prasarak Mandal Udgir's Mahatma Phule Mahavidylaya, Ahmedpur, Department of Library, sponsored bySwami Ramanand Teerth Marathwada University Nanded jointly organised a one-day Multidisciplinary International conference on the theme of "India from a Global Perspective".

Indian culture is the oldest culture. India has been an advanced country in the world in many fields like literature, art, culture, science, technology, economics, politics, and administration. India has a place of honour on the global stage since ancient times. Centres of knowledge like Nalanda, Taxila were destroyed by foreign invasions during and after the medieval period. Foreign aggressors worked to destroy Indian literature, economy, politics, and administration. Due to this, India's world treasure of Ayurveda, science, technology, literature was looted and it had a symbolic impact on the Indian mentality. During this period, the work of re-glorying and revitalizing Indianness started in different states of India, such as in Maharashtra under the leadership of Chhatrapati Shivaji Maharaj and in Mewar under the leadership of Maharana Pratap. After independence, efforts were made to establish India's position at the global level as a part of this effort; today once again India has established its own position on the global stage. India's health assistance to the world in the time of Covid-19 is still important today. Indianness plays an important role in the latest research and revolution in medical, scientific, and technological fields in developed countries of the world. Indian literatures, art, culture, economics, political science, social science, Sanskrit are being studied on a large scale at the global level. In the G-20 Meet, India has given the slogan 'Vasudhaiv Kutumbakam' in true sense that the world is a family and the global issues that have arisen through cooperation within the family, including climate change, subsidies to agriculture sector, terrorism and obstacles in the field of information technology, help each other. India's initiative to solve these problems is commendable. As the human face of development on the global stage, as a leader capable of giving new directions of progress, the world certainly has a lot of expectations from India. Keeping this in mind, the main topic " India from a Global Perspective" with the next sub-theme to consider India's global position in line with G20 This conference is organized with the aim of

considering the contribution of economics, sociology, politics, administration, literature, art, culture and to discuss India's role in climate change, pollution eradication, cybercrime and also to test the relevance of ancient Indian thought at today's global level.

The present journal consists of research papers from the academicians, teachers and research scholars across the country. I hope this volume will prove a stepping stone for the teachers, scholars and students. This volume cannot of course pretend to be a complete one but it includes only selected articles recommended by peer review panel.

I wish to express special thanks to Hon'ble all members of K.S.P.Mandal Udgir, Vice Chancellor of Swami Ramanand Teerth Marathwada University Nanded, Hon'ble Dr. Udhav V. Bhosale, Pro-Vice Chancellor Dr. Jogendrasingh Bisen, Principal Hon,bleDr.Vasant Biradar, for their constant support and encouragement in undertaking such an academic activity. Also I thank to our Vice-Principal Dr. D. D. Chaudhari and my colleagues for their support to make this conference successful. I think, it is my duty to express words of thanks to all the contributors and "Peer Review Panel" for their recommendation of articles.

The present volume will definitely help the teachers and research scholars to get complete insight of the topic chosen for this multi-disciplinary international conference.

Editor
Mr. Parmeshwar Ingle
Librarian
Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur

INDEX

Sr. No.	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01.	Production Structure and Farmers' efficiency Analysis on Sericulture – An Empirical Study in the Selected Villages in Telangana State	Dr. Kaneez Fatima Dr. Kuntamalla Sujatha	01
02.	Indian Economy : Global Perspective	Dr. Ashok Damodarrao Kalam	06
03.	Global Challenges Facing in Indian Economy	Dr. B. B. Kagde	10
04.	Food Security and Public Distribution System in Telangana: A Case Study of Mulugu District	Dr. Naveen Vodapelly	16
05.	Study of Environmental Issues in India	Dr. Chavan V. G.	24
06.	Study of Negative Impact Of Tourism On Economic Sectors In India	Dr. Darshana S. Kanwate	26
07.	Factors Affecting Agriculture in India: A Geographical Study	Dr. Namdev S. Gound	29
08.	A Comparative Study Of Indian Companies Contribution In Protection Of Environment	Dr. Sarwade Maya Pundlikrao	31
09.	INDIAS ROLE IN CLIMATE CHANGE FROM A GLOBAL PERSPECTIVE	Dr. Suryawanshi S. D.	35
10.	Climate Change: An Indian Perspective	Dr. R. B. Madale	41
11.	Contribution Of Rajarshi Shahu Maharaj For Education Of Downtrodden Peoples And Womens	Prof. Dr. More Babruwan Kerbaji	45
12.	India's Role in Climate Change: A Global Perspective	Mrs. Rekha B. Lonikar	49
13.	Mahatma Gandhi's global view of rural development	Dr. Dudhkawade Suresh Ramji	52
14.	Political culture in India in Case of Maharashtra	Dr. Patil Shyam Pundalikrao	57
15.	Political Culture: Maharashtra	Dr. Pullagar Bhumreddy Vithalreddy	60
16.	Importance of Education in Global Politics	Mr. Netake S. R.	65
17.	वैश्विक परिदृश्य में हिन्दी भाषा का स्वरूप	प्रा. साके लक्ष्मण वैजिनाथ	68
18.	आजादी का अमृत महोत्सव और वैषवीकरण के संदर्भ मे भारतीय राजनीति	चव्हाण दत्तात्रय जनार्धन	72
19.	छत्रपती शिवाजी महाराजांची युध्दनिती	प्रा. बनसोडे सुवर्णा महादेव	75
20.	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील क्रांतिकारक महिला	प्रा. डॉ. दामाजीवाले एम.डी.	79
21.	21 व्या शतकातील शीतयुद्धाचा वैचारिक वारसा व युक्रेन- रशिया युद्ध	प्रा.डॉ. गणेश गोविंदराव माने	84

22.	वैश्विक परिदृश्यातून मराठवाड्यातील बाजारपेठांच्या उदयाची पार्श्वभूमी	डॉ. गंगथडे रमेश दत्तात्रय	89
23.	जागतिक इतिहासात छत्रपती शिवाजी महाराज यांची युध्दनिति	प्रा. डॉ. नरेंद्र बाळासाहेब देशमुख	95
24.	आदिवासी लेखकांचे लोकसाहित्यातील योगदान	डॉ. ज्योती रामराव रामोड	98
25.	मानवतावादी विचार रुजविणारे तत्वचिंतक : महात्मा बसवेश्वर	प्रा. डॉ. विजया साखरे	104
26.	जगाच्या इतिहासात भारताची ओळख. एक ऐतिहासीक अभ्यास	डॉ. संतोष पाटील	106
27.	धर्मनिरपेक्ष कल्याणकारी स्वराज्याचे निर्माते- छत्रपती शिवराय	डॉ. सोमनाथ कदम	109
28	**जागतिकीकरण व राजर्षी शाहू महाराजांचा सामाजिक न्याय**	**डॉ. वितेश भारत निकते**	115
29.	जागतिक दृष्टीकोनातून भारतीय राजकारण	**डॉ. सूर्यकांत लक्ष्मण सकनुरे**	119
30.	वैश्विक संकल्पनेत भारताच्या युद्धनीतीचे चिंतन	प्रा. डॉ. यशवंत वळवी	125
31.	भारत-चीन संबंधांचा नवा अन्वयार्थ	प्रा. डॉ. शिंदे शाम भागवत	128
32.	जागतिकीकरण आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची लोकशाही मूल्य	प्रा. विकास दशरथ वाघमारे	131
33.	महात्मा जोतिबा फुले यांचे सामाजिक कार्य	डॉ. बी. के. माकणे	134
34.	**बहूजन उध्दारक छत्रपती शाहू महाराज**	**प्रा. डॉ. सतीश गंगाराम ससाणे**	136
35.	**राजर्षी शाहू महाराजांचे समाजसुधारणा विषयक कार्य**	**प्रा. प्रकाश महिपती गायकवाड**	138
36.	**भारतीय सामाजिक सुधारणोतील चळवळी व कायद्यांची भूमिका: एक आढावा**	**कल्पना राजेश कनके - सिध्देवाड**	140
37.	वैश्विक परिदुषातून भारतीय तत्त्वज्ञान	प्रा. चिकुर्डेकर अल्का पद्माकरराव	150
38.	वैश्विक परिदृश्यातून भारतीय तत्वज्ञान	डॉ. दत्ताराम उध्दव राठोड	155
39.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि धर्मांतर	प्रा. संतोष रामभाऊ गायकवाड प्रा. डॉ. सचिन खोकले	160

40.	बदलते हवामान जगासमोरील एक चिंतेचा विषय	**डॉ. नवनाथ गोविंदराव अडकिणे**	163
41.	वैश्विक दृष्टीकोनातून भारतीय पर्यटन	प्रा. डॉ. एच. टी. सातपुते	166
42.	**मानवी जीवन आणि हवामान बदल**	**डॉ. बी. के. गायकवाड**	169
43.	नांदेड जिल्हातील प्रमुख तेलबिया पिकांचा भौगोलिक अभ्यास	प्रा. डॉ. यु. एस. कानवटे	173
44.	हवामानबदल :भारतीय शेती समोरील एक आव्हान	डॉ. एम. एस. मुरुडकर	176
45.	भारतातील जलवाटप : एक सामाजिक समस्या	प्रा. डॉ. पाटील बी. टी.	178
46.	**भारतातील पच्श्रिम किनारपट्टीवरील नद्यांचा भौगोलिक अभ्यास**	डॉ. जयदीप रा. सोळुंके	182
47.	जागतिक परिदृश्यातून मानव विकास निर्देशांक आणि भारत	**डॉ. राजेश्री अप्पाराव जाधव**	187
48.	हवामान बदल समस्या आणि भारताची भूमिका	सहा. प्रा. मुसळे नवनाथ पंढरीनाथ	191
49.	**पर्यावरण संवर्धनात पीटरसिंगर यांच्या नीतीशास्त्राचे महत्व**	**आशा प्रकाश राठी**	196
50.	भारतातील सहकारी चळवळीचा उगम व विकास	प्रा. डॉ. श्रद्धानंद बा. माने	199
51.	भारतीय अर्थव्यवस्था: वैश्विक दृष्टिक्षेप	प्रा. डॉ पांडुरंग पांचाळ	207
52.	**भारत आणि शाश्वत विकास परिषद**	**डॉ. सुदाम पवार**	210
53.	हवामान बदल आणि भारताची भूमिका	**डॉ. शिवाजी पाते**	214
54.	हवामानातील बदल आणि शाश्वत शेती विकास	**डॉ. सचिन हरिश्चंद्र गर्जे**	218
55.	**वैश्विक परीदृष्यातुन भारत विविधतेची भूमी**	**डॉ. दिगंबर माने**	224
56.	अंजिठा चित्रकलेचे वैभव व काही सत्य घटना	महादेव शरणप्पा खळुरे	228
57.	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना अभिप्रेत भारतीय लोकशाही आणि जागतिक लोकमत**	**डॉ. चौकटे पी. पी.**	231
58.	वैश्विक परिदृश्यातून भारतीय सामाजिक सुधारणा	प्रा. अर्जुन पांडुरंग रामचंद्र	235
59.	**उदगीर परिसरातील ग्रामनाम व्युत्पत्ती**	**प्रा. डॉ. माधवी गोपीनाथ महाके**	237
60.	स्त्री स्वातंत्र्याचे कैवारी: डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर	भिकाणे शोभा राजेंद्र	245
61.	वैश्विक वैश्विक परिदृश्यातून पंडित दीनदयाल उपाध्याय यांचे एकात्म मानवतावादी विचार	**डॉ. तात्या बाळकिशन पुरी**	248

62.	**वैश्विक परिदृषातून भारतीय तत्त्वज्ञान**	**प्रा. डॉ. उप्पलवार एस. बी.**	252
63.	**सुरक्षा परिषद, भारत आणि आंतरराष्ट्रीय राजकारण**	**डॉ. शिंदे आर. डी.**	257
64.	**महाराष्ट्रातील जल सद्यस्थिती : समस्या व उपाय योजना**	**डॉ. सखाराम वाघमारे**	262
65.	पाश्चात्य देशांचे सकारात्मक कृती धोरण आणि भारताचे आरक्षण धोरण: राष्ट्रनिर्मितीचा वैश्विक दृष्टीकोण	डॉ. ह. नि. सोनकांबळे	269
66.	**एकात्म मानव दर्शन' विचाराची वैश्विक प्रासंगिकता**	**प्रा. डॉ. डी. डी. चौधरी**	273

Production Structure and Farmers' efficiency Analysis on Sericulture – An Empirical Study in the Selected Villages in Telangana State

Dr. Kaneez Fatima
Chairperson Board of Studies, Sericulture Unit,
Department of Zoology, Kakatiya University, Warangal, Telangana
Dr. Kuntamalla Sujatha
Faculty, Sericulture Unit,
Department of Zoology, Kakatiya University, Warangal, Telangana

Abstract

The importance of sericulture as an essential spring board for rural development in general and agro-based industries in particularly hardly needs any emphasis in the tropical regions of our country. Infact in an agrarian based country like India, the role of sericulture sector acts as a harbinger of progress and prosperity, as it often leads to multiplier effect in the generation of income and employment. Further, in understanding the main springs of sericulture growth the role of efficient farmers has to be accorded a place of primary, especially if one makes a perusal of the plethora of studies on the production and productivity of different farm size groups. This can be understood if we can make an attempt on the Cobb-Douglas Production Function. It is usually hypothised that big and economically resourceful farmers use their inputs and other factors of production more efficiently and obtain higher returns to scale in sericulture sector by raising mulberry crop while marginal and small farmers experience diminishing returns to scale. This type of strong notion is correct or not, we could try in this study by testing the Regression analysis.

Key words: Sericulture, Returns to scale, Cobb-Douglas Production Fuction, Farm size.

Introduction:

In understanding the main springs of sericulture growth, the role of cultivation of mulberry production of laying, silk worms' cocoons reeling of cocoons for value added products has to be accorded a place on economic analysis of silk worm rearing and cocoon production. The Cobb-Douglas production function is a particular functional form of the production functional form of the production function, widely used to represent the technological relationship between the amounts of two or more inputs and the amount of output that can be produced by those inputs. Cub-Douglas production function was employed to analyse productivity contribution of production factors used for cocoon production. The production of silk generally involves two processes: a) care of the silk worm form the egg stage through completion of the cocoon b) production of mulberry trees that provide leaves upon which the worms feed. There has long been interest in devising ways to produce silk that is stronger and more elastic than that produced by silk worms or traditional sericulture methods.

In this paper an attempt has been made find out the economic efficiency of the farmers in sericulture by using the Cobb-Douglas Production Function form. Further, investigation has been made to assess the efficiency of the labour and other inputs in influencing output in the selected areas of Telangana State.

Review of Literature:

Sericulture is a highly labour-intensive enterprise and contributing significantly influencing economic development of agrarian based economics like India. Infact, even in advanced countries its contribution is commendable during their early stages of modernisation (Otsuka, 1982). A number studies has highlighted that if various activities envolved in sericulture is adopted on modern lines backed by advanced technology and knowledge, then this industry could prove more remunerative than most of the cash crops (Hanumappa and Anantharaman, 1992). Sericulture is one of the most important enterprises which can provide economic sustenance to the rural communities. One of the special features of this sector is that of the Mulberry crop-the sole source of silk worm feed can be grown under diverse environmental conditions (Panda, 1995)[3].

Right now, India is the second largest producer of silk production, Mulberry accounts more than 74 per cent followed by Tasar (8 per cent), Eri (17 per cent). Muga (1 per cent) respectively[4]. Further, it has been observed that sericulture absorb more labour force and contributing for their socio-economic upliftment. Particularly there is substantial involvement of women in this sector as their services are required much at various stages of activities in raising the Mulberry crop (Upadhyay and Burman, 2013)[5]. Starting from mulberry garden management, leaf harvesting and silk worm rearing, women play key role. Not only that, silk industry has lot of socio-cultural and traditional linkages in India and from the time immemorial the aboriginals are practising sericulture simultaneously with agriculture to eke of their living (Thagavelu, 2002; Mahapatra, 2009)[6]. Sericulture broadly comprises inter-linked activities such as food plant cultivation, maintenance to feed the silk worms, silk worm rearing to produce the silk cocoons, reeling the cocoons for unwinding the silk filament, yarn making, weaving and processing of fabric (Ahmed and Rajan, 2011)[7]. To examine the economic viability, the cost of production and net returns of production has to be computed (Viklap Sherma et.al. 2019)[8].

Research Methodology Adopted:

The study is an empirical one and the whole data had been collected by using interview schedule. In the beginning the schedule was pre-tested and on the basis of response, necessary modifications were made in it. An altogether 100 respondents were interviewed representing 50 from each village. Special care was taken to represent all the categories of farmers such as big, small and marginal. Finally statistical tools such as Cobb-Douglas production function (which reflects the relationship between inputs and output), Multiple Regression Analysis and ANOVA were applied to analyse the data for evaluating the effect of labour and other inputs on output of sericulture in the selected areas.

Objectives of the study:

The main objectives underlying the study are:

1. To find out the input and output relationship in sericulture by using Cobb-Douglas production form;
2. To assess the economic efficiency of labour compared to that of other productive resources;
3. To examine the returns to scale for the different categories of farmers in raising Mulberry; and
4. To suggest suitable measures to improve productive structure in sericulture sector.

Hypotheses of the study:

In order to attain the above objectives, the following hypotheses are tested:

i. Efficiency of the farmer is the main factor that influence the production and productivity in sericulture crop.
ii. The levels of inputs and output of sericulture farming are directly proportional to the changes in the levels of economic efficiencies
iii. The efficiency of the inputs are not uniformity spread in all the areas and categories of farmers

Sample Design:

Multi-stage random sampling technique has been adopted in this study. In the first stage selection of the two districts have been taken after consulting the officers of the concerned departments sericulture. Selection of the villages representing one village from each district i.e. Muttaram – a relatively developed village and Katrapally – a relatively less developed village from Karimnagar district was the second stage. In the final stage, selection of the respondents i.e. farmers who are raising Mulberry crop had been picked up. The efficiency of the selected farmers interms of possessing inputs are not the same. Farmers were represented from various categories such as marginal, small and big who are actively involved in raising sericulture.

Results Analysis and Discussion:

If input and output values are an indication of the performance of the farmers in sericulture, returns to scale is another factor that signifies efficiency of the farmers. The Cobb-Douglas production function of the type $Y= AK\beta\hat{}_1\beta^2\mu$ had been fitted and the combined value of $\beta\hat{}_{1+}\beta\hat{}_2$ was use for returns to scale observed for big farmers in sericulture and to some extent small farmers in the relatively developed areas had increasing returns.

Table-1 represents the Regression Co-efficient of the Cobb-Douglas production function farm $Y= AK\beta^A{}_1L\beta^A{}_2\mu$ where Y= output per acre of Mulberry crop, K= capital invested, L= number of labourers employed and μ is the error term. Most of the regression co-efficiens of sericulture are found to be significant in all the selected villages. $\beta\hat{}_1+ \beta\hat{}_2>1$ would represents increasing returns to scale. This tendency of increasing returns to scale was observed in the case of big farmers of Mulberry developed village and small farmers in relatively developed village i.e. Katnapalli constant returns to scale could be observed in the case of big farmers of relatively developed village whereas diminishing returns to scale could be observed for the remaining categories of farmers in these two villages spread in two districts of Telangana State.

In all the regressions the R^2 values are above. 90 which indicative of the higher explanatory power of the independent variables chosen.

Table-1: Regression Co-efficient of the Cob-Douglas for Mulberry crops in the Study Area

Villages	Farm size	Log A	$\beta\hat{}_1$	$\beta\hat{}_2$	R^2
Developed Village	BF	0.41674	0.91539 0.0560	0.11886 0.0361	0.98
	SF	1.3216	1.32714 0.0229	0.11540 0.2049	0.97
	MF	0.6056	0.7434 0.0814	0.11347 0.0974	0.93
Relatively Developed Village	BF	1.4849	0.39624 0.0318	0.90642 0.00281	0.98
	SF	0.81583	0.57774 0.0381	0.47764 0.0281	0.97

	MF	1.58990	0.59991 0.01781	0.39525 0.0218	0.98

* Rows indicate the value of the standard errors.

Table-2: Multiple Regression Analysis for the Mulberry crop in the Developed Village, Dependent Variables-Output

Variable	β	Std.error	T.Score	2-tail sig
Intercept	-909.6651	130.1617	-5.2139	0.0000
Village	83.1236	31.4163	-2.2331	0.0205
FCAT	262.4881	49.3352	5.2187	0.0000
ACRS	4413.1211	281.1340	19.5679	0.0000
MANS	-4.1491	2.5681	1.7393	0.0683

R-squared = 0.9037; R-squared adjusted for DF = 0.9912

Table-3: Analysis of Variance

Source	SS	DF	MS	F	Sig.
Regression	5811999353.94	5	83181973.89	2030.4838	0.0000
Residual	3220121.44	55	-	-	-
Total		60	-	-	-

The sources of variables for Mulberry crop in the developed village has been analysed in the Table-2 and 3. The two main effects i.e. village and farmers category though found to be statically significant but not significant when their interaction is considered. Here also "Farmers Category" has a very high F value than village implying that the main source of variation is Farmers Category.

Table-4: Multiple Regression Analysis of Variance for the Mulberry crop in Relatively Developed Village, Dependent Variables-Output

Variable	B	Std.error	T.Score	2-tail sig.
Intercept	-271.4737	156.7159	-1.5368	0.1054
Village	-89.3189	34.0008	-1.7040	0.0634
FCAT	1158.8831	41.8936	3.3483	0.0006
ACRES	3360.4899	615.7003	5.3580	0.0000
PESTS	-01951	1.5846	0.1231	0.9030
LABOUR	5.6704	5.5958	0.9958	0.3251

R-squared = 0.9845; R-squared adjusted for DF = 0.9825

Table-5: Analysis of Variance

Source	SS	DF	MS	F	Sig.
Regression	1158763339.12	5	2429566.742	506.8712	0.0000
Residual	1748203.7946	45	35969.6974	-	-
Total		50	-	-	-

The Multi variable analysis of output of Mulberry crop as a dependent variable and village, farmers category, acres, pesticides and labour as independent variable is presented in the Table 4 and 5. Among the variables, only farmers category, land acres and labour are all though positively associated but the farmer two variables are statistically significant variables. Hence, in the case of raising mulberry crop like in developed village, the difference between the farmer's category are found to be significant in raising the output of mulberry crop. Infact, the Analysis of Variation is

found to be statistically significant and R^2 value is computed as 0.9845 which is relatively high value.

Here the farmer's category has substantially higher value for F value than the village. In other words, the study has revealed that categories of farmers or the economic viability of the farm is the main source in influencing production and productivity of mulberry crop.

Conclusion:

The study highlights that economically efficient farmers have the better command over various productive resources and their risk-bearing capacity is greater and as a result influence production structure in the sericulture sector. If input and output values are indication of the performance of the farmers, returns to scale is another factor that signifies the efficiency of the farmers. The Cobb-Douglas Production Function of the type $Y= AK\ \hat{\beta}_1 + \hat{\beta}_2 \mu$ had been fitted and combined value of $\hat{\beta}_1 + \hat{\beta}_2$ was used for adjusting returns to scale. Contrary to the view held that increasing returns to scale can be observed only in the case of big farmers, but earn small farmers who were efficiently utilising all other productive resources can also derive the benefit of the increasing returns to scale. Thus, it is the efficiency of the farmers which influence the production structure in sericulture sector.

References:

1. Otsuka, K. (1982): The Transfer of Technology in Japan and Thailand: Sericulture and Silk Industry, Development and Change, 13, pp.421-445.
2. Hanumappa, H.G. and Anantharaman (1992): Economics of Silk Industry: Micro and Macro Issues, Benguluru, Indian Institute for Social and Economic Change.
3. Panda. R.C. (1995): Efficiency and Productivity the Case of Sericulture Farm in Tamil Nadu, India, A Paper Presented in Australian Conference on Efficiency and Productivity; University of New England.
4. Nagaraju. J. (2008): Silk of India, Grace and Luster, Biotechnol. News, 3, pp.3-7.
5. Upadhyay AP, Barman, U, (2013): Identification of Problems and Formulation of Extension Strategies for Upliftment of Women Agripreneurship in Sericulture, Journal of Academia and Industrial Research, Vol. 2(6), pp. 369-373.
6. Thangavelu, K (2002): Future Research Strategy for Non-Mulberry Sericulture with Particular reference to Tara culture, National Conference on Strategies for Sericulture Research and Development, November, 16-18, CSRTI, CSB, Mysore, pp.365-368.
7. Ahmed S.A, Rajan, R.K, (2011): Exploration of Vanya Silk Biodiversity and Poverty Alleviation, International Conference on Management, Economics and Social Sciences (MESS), Bangkok.
8. Viklap Sharma, Megha Rattan and S.K. Chauh (2019): Economic Analysis of Silkworm Rearing and Cocoon Production in Bilaspur District of Himachal Pradesh, Economic Affairs, Vol.64, No.3, pp,589-597.

Indian Economy : Global Perspective

Dr. Ashok Damodarrao Kalam
Associate professor And Head, Department of commerce, Bahirji Smarak Mahavidyalay Basmath.

In the new millennium, the GDP growth rate has accelerated further averaging 6.9 percent during the 7-year period 2000-2001 to 2006-07, while the growth rate in the last 4 years (2003-04 to 2006-07) averaged 8.6 percent. In 2005-06 and 2006-07, it has grown still higher at 9.0 percent and 9.4 percent, respectively. During this phase too, in one year during 2002-03, the growth rate dipped to 3.8 percent due to drought conditions in several parts of the country, leading to a significant fall in agricultural production. The acceleration of growth during this period has been accompanied by a significant moderation in volatility, especially in the industry and services sectors. It is also useful to recognize that the growth process in India is mainly driven by domestic consumption, which contributed, on an average, to almost two-thirds of the overall demand.

The strengthening of economic activity in the recent years has been supported by a persistent increase in gross domestic investment rates from 24.3 percent of GDP in 2000-2001 to 33.8 percent in 2005-06 and in the domestic saving rate from 23.7 percent in 2000-2001 to 32.4 percent during 2005-06. It may also be noted that over 90 percent of investment during this period was financed by domestic savings.

In tandem with acceleration in the rate of investment in the economy, there has been evidence of a pickup in productivity and efficiency of capital use. Some of the recent studies relating to India have indicated an increase in total factor productivity (TFP) growth in recent years. For instance, Rodrik and Subramanian, in a 2004 IMF working paper, point out that India seems to have achieved a large amount of productivity growth from relatively modest reforms.

While growth rate has picked up in the new millennium, the inflation rate has moderated to still lower levels ensuring price stability. Since 2000-2001, the annual inflation rate as measured by the wholesale price index has averaged below 5 percent, despite the recent oil price shock. The highest annual inflation, on a point-to-point basis, recorded in the new millennium was for 2002-03 (6.5 percent) when the growth rate was adversely affected due to drought conditions in some parts of the country. More recently, the wholesale price inflation after reaching a peak 6.7 percent at end-January 2007, mainly due to food price shocks, has edged downwards to 3.3 percent during the week ended September 29, 2007.

The high growth in GDP has been accompanied in more recent years by increase in the rate of growth of money supply and nonfood credit, mainly reflecting the surge in capital flows into the country. These developments led to a lively debate on the evidence of signs of overheating in the economy, but subsequent moderation in inflation has been helpful. The Reserve Bank contributed to the moderation through timely and appropriate monetary measures and also certain prudential measures, such as enhancing the provisioning requirements and risk weights for select categories of banking assets, namely consumer finance, real estate, housing, and capital market exposures. These measures were needed to specifically address the issues of rapid credit growth and the possible impact of asset price movements on banks' balance sheets in a bank-dominated financial sector.

The fiscal management in the country has significantly improved with the combined fiscal deficit of Centre and States declining from 9.5 percent of GDP in 2000-2001 to 6.4 percent in 2006-

07. However, combined public debt of the Centre and the States, as a proportion of GDP, remains high at over 70 percent.

India's external sector has become resilient with the current account deficit being maintained at very modest levels after a few years of marginal surplus during 2001-02 to 2003-04. The value of both exports and imports, in US dollar terms, have tripled by 2006-07 relative to 2000-2001, and the current account deficit remained modest at 1.1 percent of GDP or below for 4 out of the 7 years, while there was a surplus in the remaining years. India is, *de facto*, a very open economy with value of trade in goods and services having increased from 29.2 percent of GDP in 2000-2001 to 49.2 percent in 2006-07. On account of strong capital flows, there have been accretions to foreign exchange reserves, which, at $251.3 billion as on October 5, 2007, are currently higher than the external debt ($165.4 billion at end-June 2007). Exchange rate displayed a two-way movement for most of the period, both in nominal and real terms.

Major policy measures in the financial sector relate to phased reductions in statutory pre-emption, like cash reserve ratio and statutory liquidity requirement, and deregulation of interest rates on deposits and advances, except for a select segment. The Reserve Bank has endeavoured to establish an enabling regulatory framework supported by effective supervision and development of legal, technological, and institutional infrastructure. The regulatory norms with respect to capital adequacy, income recognition, asset classification and provisioning have progressively moved towards convergence with the international best practices. The Basel II capital adequacy framework is being implemented in a phased manner in effect from March 2008. The diversification of ownership of banking institutions has been enabled through private shareholding in the public sector banks and competition has been enhanced with the entry of private and foreign entities and foreign capital in the financial sector. The banking sector reform combines a comprehensive reorientation of competition, regulation, and ownership in a nondisruptive and cost-effective manner.

Development of financial markets received a strong impetus from financial sector reforms since the early 1990s. The Reserve Bank has been engaged in developing, widening, and deepening of money, government securities, and foreign exchange markets along with the development of an efficient and robust payments and settlement system. A wide range of regulatory and institutional reforms was introduced in a planned manner over a period to improve the efficiency of these financial markets. These included development of market microstructure, removal of structural bottlenecks, introduction and diversification of new players and instruments, free pricing of financial assets, relaxation of quantitative restrictions, better regulatory regimes, introduction of new technology, improvement in trading infrastructure, clearing and settlement practices and greater transparency. On the whole, equity markets, forexmarkets, and government securities markets are in alignment with the global best standards, while early development of a healthy corporate debt market has been accorded highest priority.

For monetary policy purposes, the Reserve Bank, in its Annual Policy Statement of April 2007, placed the real GDP growth for 2007-08 at around 8.5 percent, assuming no further escalation in international crude prices and barring domestic or external shocks. The policy preference for the period ahead is strongly in favor of price stability and well-anchored inflation expectations with the endeavour being to contain inflation close to 5.0 percent in 2007-08 and to the range of 4.0-4.5 percent over the medium term. For the purpose of monetary policy formulation, the Reserve Bank has projected the growth rate of money supply (M3) at around 17.0-17.5 percent and nonfood credit at 24-25 percent for 2007-08 in consonance with the outlook on growth and inflation. While

retaining the stance of the monetary policy, the Reserve Bank has flagged the importance of financial stability in the First Quarter Review of the Annual Policy Statement issued on July 31, 2007.

According to the Central Statistical Organization, during the first quarter of the financial year 2007-08 (April-June, 2007), the real GDP grew by 9.3 percent on the back of 9.1 percent in the last quarter of 2006-07 (January-March, 2007) and 9.6 percent in the first quarter of the previous year (April-June 2006). The wholesale price index inflation, on a year-on-year basis, decreased to 3.3 percent during the week ended September 29, 2007, from 5.4 percent a year ago. The consumer price index inflation (for industrial workers) was 7.3 percent in August 2007 as against 6.3 percent during the same period of the previous year. As on September 28, 2007, the broad money (M3) supply growth was 21.0 percent on a year-on-year basis (19.0 percent last year). Though nonfood credit growth was buoyant and broad based, it declined to 22.1 percent as on September 28, 2007, from 31.6 percent a year ago. While exports continued the momentum, imports rose sharply, leading to widening of trade deficit to $32.5 billion during April-August 2007 as against $19.9 billion during the same period last year. Currently, the cash reserve ratio, which is the unremunerated reserves kept with the Reserve Bank, is at 7.0 percent, while the repo rate and reverse repo rate are at 7.75 percent and 6.0 percent, respectively.

Risks from global developments continue to persist, especially in the form of inflationary pressures, re-pricing of risks by financial markets and the possibility of a downturn in some of the asset classes. Excessive leveraging has enhanced the vulnerability of the global financial system. Large changes in liquidity conditions are obscuring the assessment of risks, with attendant uncertainty. Given the flux associated with both the financial markets and the monetary policy settings globally, India cannot be immune to these developments. The policy challenge now for the Reserve Bank is to manage the current transition to a higher growth path while containing inflationary pressures and focusing on financial stability. Contextually, we in the Reserve Bank are, therefore, maintaining enhanced vigilance to be able to respond appropriately to the prevailing heightened uncertainties in global financial as well as monetary conditions.

First, the recent upward trends in global prices of major food items have significant implications for the domestic agricultural sector and overall macroeconomic and financial stability. Although the share of agriculture in overall GDP has declined over the years from around 38 percent in 1980-81 to less than 20 percent in 2006-07, agriculture continues to play an important role in the Indian economy. The proportion of the population dependent upon agriculture remains large at almost 60 percent. Since the mid-1990s, however, the growth of the agricultural sector has been low as well as volatile. Volatility in agricultural production has implications not only for overall growth but also, as the experience of 2006-07 amply demonstrated, for maintaining low and stable inflation. Thus, enhanced growth of the agricultural sector is vital for ensuring food security, poverty alleviation, price stability, overall inclusive growth and sustainability of growth of the overall economy. In view of significant weather and price risks, appropriate risk mitigation policies would need to be put in place to provide relief to distressed farmers as well as enhance the efficiency of production. In view of small and fragmented farm holdings, the population dependent upon agricultural activity will have to increasingly rely on nonfarm sources of income in the future. Thus, diversification towards activities such as poultry, food processing, and other rural industries will be critical for the betterment of living standards in rural areas.

Second, the absence of modern infrastructure and shortage of skilled manpower are the most critical barriers to growth. It is imperative to augment the existing infrastructure facilities,

particularly roads, ports, and power to provide an enabling environment for industry to prosper. There has been mixed progress in the infrastructure sector so far. The telecom sector has witnessed a significant progress as reflected in the growing mobile telephony in the country. Railways and ports have also witnessed some improvement. However, the progress remains less than adequate in other sectors such as power, coal, water, roads, urban infrastructure, and rural infrastructure. Despite having significant reserves of coal-the third largest in the world, after the United States and China-the country continues to suffer from inadequate domestic supplies and problems of coal shortages. Further reforms in the mining sector may be necessary to increase the mining growth and ease constraints on industrial growth. Higher electricity generation will need assured fuel supplies. The demand for coal, thus, is expected to be significantly higher than that in the recent past. Again, urban infrastructure is a vital element in the growth process. Studies show that increase in the size of urban agglomerations is associated with large productivity gains. Strengthening the management of cities will enable improvement in urban infrastructure facilities across the country.

Third, the impressive performance of the services sector was attributable largely to the availability of skilled and cheap labor. However, the sustained acceleration in the services and the manufacturing activities is leading to incipient pressures on the supply of good quality skilled labor. While its demographic profile places the country favorably in terms of manpower availability, there are reports of emerging talent supply shortages. Only 10 percent of the relevant age group is enrolled in institutions of higher learning in the country as compared with 40-50 percent in most developed countries. Less than a half of secondary school students pursue a college education. Moreover, the quality of education imparted in several colleges and universities in the country remains less than adequate to meet the emerging demands for skilled professionals. In order to reap the benefits of the demographic dividend, substantial expansion and reforms in the education sector would be needed on an urgent basis.

Fourth, reprioritization of expenditures towards social sectors and improvement in the operational efficiency of the government are essential. Higher public spending on social services, coupled with a focus on quality, would improve the social infrastructure and provide productivity gains. For the current growth momentum to be entrenched on a durable basis, there is a need for a significant enhancement in capacity building and in the availability of public services that cannot be adequately provided by the private sector. Fiscal empowerment would allow higher outlays for boosting infrastructure and social-sector spending, which will have a beneficial impact on domestic productivity, growth, and employment.

Finally, to meet the growing credit demand, banks need to widen their deposit base. In particular, banks need to bring more and more financially-excluded people into their fold. Apart from helping low-income households, this would also help strengthen the financial deepening and provide necessary resources to the banks to expand credit and sustain high economic growth.

References:

1. Lamont, James (2009), ‘India Taps into Riches as the West’s Back Office’, Financial Times, 30 December, p. 5. ——— (2009),‘World Bank Looks to India as Rail Expansion Partner’, Financial Times, 7 December.
2. Land of Eastern Promise’, Economist, 21 November, p. 47. LaPorta, Rafael, Florencio Lopez-de-Silanes, Andrei Schlaifer and Robert W. Vishny (1997).
3. ‘Legal Determinants of External Finance’, Journal of Finance, 52 (No. 3, July), pp. 1131–55.
4. Leahy, Joe (2009), ‘How Top Loading Helps Those Near the Bottom of the Pile’, Financial Times, 2 October, p. 6. ——— (2009)

Global Challenges Facing in Indian Economy

Dr. B. B. Kagde
Hod, Dept Of Economics, Kholeshwar Mahavidyalaya, Ambajogai, Beed

Introduction

In previous you have studied the economic policies that India has taken in the last seven decades and the outcome of these policies with relation to the various developmental indicators.PProviding minimum basic needs to the people and reduction of poverty have been the major aims of independent India. The pattern of development that the successive five year plans envisaged laid emphasis on the uplifttment of the poorest of the poor integrating the poor into theindinmainstream and achieving a minimum standard of living for all. While addressing the Constituent Assembly in 1947, Jawaharlal Nehru had said "This achievement Independence is but a step, an opening of opportunity, to the great triumphs and achievements that await us the ending of poverty and ignorance and disease and inequality of opportunity". However, we need to know where we stand today. Poverty is not only a challenge for India, as more than one fifthof the world's poor live in India alone; but also for the world, where about 300 million people are not able to meet their basic needs. Poverty has many faces, which have been changing from place to place and across time, and has been described in many ways. Most often, poverty is a situation that people want to escape. So, poverty is a call to action for the poor and the wealthy alike a call to change the world so that many more may have enough to eat, adequate shelter, access to education and health, protection from violence, and a voicein what happens in their communities. To know what helps to reduce poverty, what works and what does not, what changes over time, poverty has to be defined, measured and studied and even experienced. As poverty has many dimensions, it has to be looked at through a variety of indicators levels of income and consumption, social indicators, and indicators of vulnerability to risks and of socio-political access.Some of the most challenging issues facing India today are poverty, development of rural India andbuilding infrastructure. We are a billion-strong country today and our human capital is the biggestasset; it needs investment in health and education. We also need to understand the concept ofemployment and the need for creating moreemployment in our country. We will also look atthe implications of development on our environment and call for sustainable development. There is aneed to critically assess government initiatives in tackling all these issues each of which has beentaken up separately in this unit.

WHO ARE THE POOR

You would have noticed that in alllocalities and neighbourhoods, bothin rural and urban areas, there aresome of us who are poor and somewho are rich. Their lives are examplesof the two extremes .There are also people who belong tothe many stages in between. Push-cart vendors, street cobblers, women who string flowers, rag pickers,vendors and beggars are some examplesof poor and vulnerable groups in urban areas. The poor people possessfew assets and reside in kutchahutments with walls made of baked mud and roofs made of grass, thatch,bamboo and wood. The poorest ofthem do not even have suchdwellings. In rural areas many ofthem are landless. Even if some of them possess land, it is only dry orwaste land. Many do not get to haveeven two meals a day. Starvation and hunger are the key features of thepoorest households. The poor lackbasic literacy and skills and hence have very limited economicopportunities. Poor people also faceunstable employment.

Malnutrition is alarmingly highamong the poor.Health, disability or serious illness makes themphysically weak. They borrow frommoneylenders, who chargehigh rates of interest thatlead them into chronicindebtedness. The poor arehighly vulnerable. They are not able to negotiate theirlegal wages from employersand are exploited. Most poorhouseholds have no accessto electricity. Their primarycooking fuel is firewood andcow dung cake. A large section of poor people donot even have access tosafe drinking water. Thereis evidence of extremegender inequality in theparticipation of gainfulemployment, education and in decision-making within the family.Poor women receive less care on theirway to motherhood. Their children areless likely to survive or be born healthy. Economists identify the poor on the basis of their occupation and ownership of assets. They state that the rural poor work mainlyas landless agricultural labourers,cultivators with very smalllandholdings, or landless labourers, who are engaged in a variety ofnon-agricultural jobs and tenantcultivators with smallland holdings. The urbanpoor are largely theoverflow of the rural poorwho had migrated to urban areas in search ofalternative employmentand livelihood, labourerswho do a variety of casual jobs and the self employedwho sell a variety ofthings on roadsides andare engaged in variousactivities.

HOW ARE POOR PEOPLE IDENTIFIED

If India is to solve the problem ofpoverty, it has to find viable andsustainable strategies to address thecauses of poverty and design schemesto help the poor out of their situation. However, for these schemes to beimplemented, the government needs to be able to identify who the poor are.For this there is need to develop ascale to measure poverty, and the factors that make up the criteria forthis measurement or mechanism needto be carefully chosenIn pre-independent India,DadabhaiNaoroji was the first todiscuss the concept of a Poverty Line.He used the menu for a prisoner andused appropriate prevailing prices to arrive at what may be called 'jail costof living 'However, only adults stayin jail whereas, in an actual society, there are children too. He, therefore,appropriately adjusted this cost ofliving to arrive at the poverty line.For this adjustment, he assumedthat one-third population consistedof children and half of themconsumed very little while the otherhalf consumed half of the adultdiet. This is how he arrived at thefactor.The weighted average ofconsumption of the three segments gives the average poverty line,which comes out to be three-fourthof the adult jail cost of living. In post independent India, therehave been several attempts to workout a mechanism to identify thenumber of poor in the country. Forinstance, in 1962, the Planning Commission now called NITI Aayogformed a Study Group. In 1979,another body called the 'Task Force on Projections of Minimum Needsand Effective Consumption Demand'was formed. In 1989 and 2005,

'Expert Groups' were constituted forThe Poverty Line: Now, let us examine how to determine the poverty line. There are many ways of measuring poverty. One way is to determine it by the monetary value (per capita expenditure) of the minimum calorie intake that was estimated at 2,400 calories for a rural person and 2,100 calories for a person in the urban area. Based on this, in 2011-12,The poverty line was defined for rural areas as consumption worth Rs 816 per person a month and for urban areas it was Rs 1,000.Though the government uses Monthly Per Capita Expenditure (MPCE) as proxy for income of households to identify the poor, do you think this mechanism satisfactorily identifies the poor households in our country?

THE NUMBER OF POOR IN INDIA

When the number of poor isestimated as the proportion ofpeople below the poverty line, it isknown as 'Head Count Ratio'.You might be interested inknowing the total number of poorpersons

residing in India. Where dothey reside and has their number orproportion declined over the years or not? When such a comparativeanalysis of poor people is made in termsof ratios and percentages, we will havean idea of different levels of poverty ofpeople and their distribution; betweenstates and over time.The official data on poverty is nowmade available to the public by the NITIAayog. It is estimated on the basis of consumption expenditure datacollected by the National SampleSurvey Organization (NSSO) now called as National Statistical Office.Chart 4.3 shows the number of poorand their proportion to the populationin India for the years 1973-2012.In 1973-74, more than 320 million people were below the poverty line. In2011-12, this number has comedown to about 270 million. In termsof proportion, in 1973-74, about 55per cent of the total population wasbelow the poverty line. In 2011-12, ithas fallen to 22 per cent. In 1973-74,more than 80 per cent of the poor resided in rural areas and thissituation has not changed even in2011-12. This means that more than three fourth of the poor in India stillreside in villages. Why do you think thisis the case?

In the 1990s, the absolutenumber of poor in rural areas haddeclined whereas the number of theirurban counterparts increasedmarginally. The poverty ratio declinedcontinuously for both urban andrural areas. From Chart 4.3, you willnotice that during 1973-2012, there has been a decline in the number ofpoor and their proportion but thenature of decline in the two parameters is not encouraging. Theratio is declining much slower thanthe absolute number of poor in the country. You will also notice thatthe gap between the absolutenumber of poor in rural and urban areas got reduced whereas in thecase of ratio the gap has remainedthe same until 1993-94 and haswidened in 2011-12.

WHAT CAUSES POVERTY

The causes of poverty lie in theinstitutional and social factors thatmark the life of the poor. The poorare deprived of quality education andunable to acquire skills which fetch better incomes. Also access tohealth care is denied to the poor. Themain victims of caste, religious and other discriminatory practices are poor.These can be caused as a result of (i)social, economic and politicalinequality (ii) social exclusion (iii)unemployment (iv) indebtedness (v)unequal distribution of wealth.Aggregate poverty is just the sum ofindividual poverty. Poverty is alsoexplained by general,economy-wideproblems,such as (i) low capitalformation (ii) lack of infrastructure(iii) lack of demand (iv) pressureof population (v) lack of social/welfare nets.

In you have read aboutthe British rule in India. Although the final impact of the British rule onIndian living standards is still beingdebated, there is no doubt that therewas a substantial negative impact onthe Indian economy and standard of living of the people. There wassubstantial de-industrialization inIndia under the British rule. Imports of manufactured cotton cloth fromLancashire in England displacedmuch local production, and Indiareverted to being an exporter of cottonyarn, not cloth.As over 70 per cent of Indians were engaged in agriculturethroughout the British Raj period,the impact on that sector was moreimportant on living standards thananything else. British policiesinvolved sharply raising rural taxes that enabled merchants andmoneylenders to become largelandowners. Under the British, India

Trends And Incidence Of Income Poverty In India The Planning Commission estimates the incidence of poverty in India on the basis of household consumer expenditure surveys conducted by the National Sample Survey Organisation. Six large sample consumer surveys have been conducted by the NSS on a quinquennial basis since 1973-74. During the period between 1973-74 and 1999-2000, the incidence of poverty expressed as a percentage of people below the poverty line declined continuously from 54.9 per cent to supposedly 26 per cent. (table 1). However, the pace of reduction in poverty varied considerably during this period with a large decline in the percentage of the

population in poverty throughout the 1980s, a slowdown in the pace of poverty reduction in the early 1990s, and a reported but contested sharp 10% decline in poverty in the second half of the 1990s. No such secular decline occurred in the numbers of those in poverty. The number of people below the poverty line increased by 8 million during the 1970s, decreased by 21.8 million during the 1980s, increased by 13 million during the early 1990s and reportedly decreased by a massive 60 million during the mid to late 1990s.

Incidence of Poverty – Percentage of Population and Number of People below the Poverty Line 1973-74 to 1999-2000

1973-74	54.9	-3.5	321.3	-3.5
1977-78	51.3	-3.6	322.9	-3.6
1883-84	44.5	-6.8	322.9	-6.8
1987-88	38.9	-5.6	307.1	-5.6
1993-94	36.00	-2.9	320.3	-5.9
1999-02	26.1	-4.4	260.2	-9.9

Source: Planning Commission Draft Ninth Five Year Plan (1997-2002) and Government of India, Poverty Estimates for 1999-2000, Press Information Bureau, 22nd February, 2001.

Pre-Independence Poverty Estimation

I) Poverty and Un British Rule in India (1901): DadabhaiNaoroji in his book 'Poverty and Un-British Rule in India,' made the earliest estimate of poverty line at 1867-68 prices (Rs16 to Rs35 per capita per year) based on the cost of a subsistence diet for the emigrant coolies during their voyage living in a state of quietude.

ii) National Planning Committee's (1938): In 1938, the National Planning Committee set up under the chairmanship of Jawaharlal Nehru suggested a poverty line (ranging from Rs15 to Rs20 per capita per month) based on a minimum standard of living.

iii) The Bombay Plan (1944): Bombay Plan1 proponents suggested a poverty line of Rs75 per capita per year, which was much more modest than that of the NPC.

Post- Independence Poverty Estimation

Various expert groups constituted by the Planning Commission have estimated the number of people living in poverty in India:

I) Working Group (1962): The poverty line in India was quantified for the first time in 1962 by this Group in terms of a minimum requirement (food and non-food) of individuals for healthy living. The Group appeared to have taken into account the recommendation of balanced diet made by the Nutrition Advisory Group of the Indian Council of Medical Research (ICMR) in 1958. The Group formulated the separate poverty lines for rural and urban areas (□.20 and rs25 per capita per month respectively in terms of 1960-61 prices) without any regional variation. The poverty line excluded expenditure on health and education, both of which, it was assumed, were to be provided by the State. Although not official poverty lines, these were widely used in the 1960s and 1970s to estimate the poverty ratio at national and state level.

ii) Study by VM Dandekar and N Rath (1971): Although this was not a study commissioned by the Planning Commission, the origins of India's poverty line lie in the seminal work of two economists, V N Dandekar and N Rath, who first established the consumption levels required to meet a minimum calorie norm of an average calorie norm of 2,250 calories per capita per day. They

made the first systematic assessment of poverty in India, based on National Sample Survey (NSS) data. Unlike previous scholars who had considered subsistence living or basic minimum needs criteria as the measure of poverty line.

iii) Task Force on "Projections of Minimum Needs and Effective Consumption Demand" headed by Dr. Y. K. Alagh (1979): This Task Force was constituted in 1977 and it submitted its report in 1979. Official poverty counts began for the first time in India based on the approach of this Task Force. Poverty line was defined as the per capita consumption expenditure level to meet average per capita daily calorie requirement of 2400 kcal per capita per day in rural areas and 2100 kcal per capita per day in urban areas. The average calorie requirements were estimated as a population–weighted average of the age-gender-activity specific calorie allowances recommended by the Nutrition Expert Group (1968) by reference to the 1971 population Census. Based on 1973-74 prices, the Task Force set the rural and urban poverty lines at Rs. 49.09 and Rs. 56.64 per capita per month at 1973-74 prices. These lines were based on the assumption of different PLBs for rural and urban consumption.

iv) Lakdawala Expert Group (1993): Until the 1990s, no attempt was made to capture differences in prices or differences in consumption patterns across states or over time. Poverty estimates were revised with each quinquennial NSS survey and price indices were used to adjust for price changes over time. This methodology for estimating poverty at national and state level was regarded by some as inappropriate in giving a representative picture of the incidence of poverty in the country. In 1989, The Planning Commission constituted the Lakdawala Expert Group to "look into the methodology for estimation of poverty and to re-define the poverty line, if necessary". The Expert Group submitted its report in 1993. It did not redefine the poverty line and retained the separate rural and urban poverty lines recommended by the Alagh Committee at the national level based on minimum nutritional requirements. However, it disaggregated them into state-specific poverty lines in order to reflect the inter-state price differentials. It suggested their updating using the Consumer Price Index of Industrial Workers (CPI-IW) in urban areas and Consumer Price Index of Agricultural Labour (CPI-AL) in rural areas rather than using National Accounts Statistics. This assumed that the basket of goods and services used to calculate CPI-IW and CPI-AL reflect the consumption patterns of the poor. These recommendations led the erstwhile Planning Commission to adopt the practice of calculating poverty levels in rural and urban areas in the states using state-specific poverty lines together with the national estimates from 1997 to 2004-05. Over the years, this method lost credibility. The price data were flawed and successive poverty lines failed to preserve the original calorie norms.

v) Rangrajan Committee (2014): Due to widespread criticism of Tendulkar Committee approach as well as due to changing times and aspirations of people of India, Rangarajan Committee was set up in 2012. This Committee submitted its report in June 2014. It reverted to the practice of having separate all-India rural and urban poverty line baskets and deriving state-level rural and urban estimates from these. It recommended separate consumption baskets for rural and urban areas which include food items that ensure recommended calorie, protein & fat intake and non-food items like clothing, education, health, housing and transport. This committee raised the daily per capita expenditure to Rs 47 for urban and Rs 32 for rural from Rs 32 and Rs 26 respectively3 at 2011-12 prices. Monthly per capita consumption expenditure of Rs. 972 in rural areas and Rs. 1407 in urban areas is recommended as the poverty line at the all India level. The government did not take a call on the report of the Rangarajan Committee

Reference:

1. Alkire Sabina and Maria Emma Santos (2010).Multidimensional poverty index, Oxford Poverty and Human Development Initiative, July.
2. Dandekar V.M. and N. Rath (1971), 'Poverty in India', Economic and Political Weekly, Vol. 6, Nos. 1 & 2, January 9.
3. Datta, K. (2010). Index of Poverty and Deprivation in Context of Inclusive Growth. Indian Journal of Human Development, 4 (1), 45-73.
4. DevMahendra S (2005). "Calorie Norms and Poverty", Economic & Political Weekly, 40(8): 789-92.
5. Government of India (2016a). 'Report of the Expert Group on Socio-Economic Caste Survey" Ministry of Rural Development, New Delhi.
6. Government of India (2016b). Eliminating Poverty: Creating Jobs and Strengthening Social Programs, Occasional Paper No. 2, 21. March, NITIAayog New Delhi.
7. Government of India *(2014).*Report of the Expert Group to Review The Methodology For Measurement Of Poverty, Planning Commission, New Delhi.
8. Government of India (2009a). 'Report of the Expert Group to Review the Methodology for Estimation of Poverty', Chaired by S.D. Tendulkar, Planning Commission, New Delhi.

Food Security and Public Distribution System in Telangana: A Case Study of Mulugu District

Dr. Naveen Vodapelly
Part-time Lecturer, Department of Economics, University PG College, Subedari,
Kakatiya University, Warangal, Telangana.

ABSTRACT

The present study deals with food security and public distribution system with special reference to Mulugu district of Telangana State. This study is primarily based on the data gathered from primary as well as various secondary sources, especially those related to the availability of statistical information pertaining to food security through public distribution system. Further, one can say that the major commodities are black marketing by dealers, poor quality, and insufficient quantity of ration are the major bottlenecks in the proper functioning of PDS in general and the study area in particular. It can be observed that the leakages at the household level-the consumer may also sell his entitlement to PDS commodities at higher prices for one reason or the other. The researcher is of the opinion that there is a need to improve the quality of grains supplied from PDS.

Keywords: Food Security, Public Distribution System, Fair Price Shops

Introduction:

Food is a basic need of the human being. The population living below the poverty line is not in a position to take a square meal. The estimates of United Nation's Millennium Development Goals (MDG) programme, the World Poverty Clock and the Asia Development Bank have arrived at a point that 21.9 per cent of population in India is living below the poverty line. In Telangana 8.8 per cent of population is in BPL, it is significantly dipped from 44.2 per cent in 1993-94. To ensure food security for millions of poor and underprivileged sections, Public Distribution System (PDS) first started in India in February 1944, during the Second World War and was launched in the current form in June 1947. It has been transformed into the Revamped Public Distribution System (RPDS) in June 1992, Targeted Public Distribution System (TPDS) in June, 1997, and then the electronic- Public Distribution System (e-PDS) in October, 2002.

In unified A.P and later in Telangana state, all the programmes launched by the central government from time to time to provide food security have been in force. In order to ensure legal entitlement of food security to BPL group, the National Food Security Act, 2013 (NFSA 2013) has been enacted on 12th September, 2013. The Midday Meal Scheme (MMS), Integrated Child Development Services scheme (ICDS) and the Public Distribution System have converged into one scheme with the launching of NFSA, 2013. After formation of the state, the GoT adopted the NFSA 2013 in true spirit. As per G.O.Ms.No.2 Dated: 10.04.2017, Government of Telangana constituted food commission as per norms of NFSA-2013.

The state government has been issuing Food Security Card (FSC) to eligible BPL families. Telangana Food Security Card is a multi-purpose document like identity proof; ration card, etc. in Telangana. The food security card is one type of ration card, which is a legal document for getting groceries at a subsidized rate in the state of Telangana. The GoT has been issuing e-PDS food security cards also. The following categories are eligible to apply for FSC;

i. Agricultural Labourers' without landed property.

ii. Marginal farmers, Slum-dwellers and the people who earn daily for their livelihood like porters, a rickshaw puller, cobbler, etc.
iii. The head of the family is widows or disabled persons or persons having age 60 or above.
iv. Tribal households

There are 84,79,979 food security cards, 5, 63,704 of AFSCs and 5, 797, Antyodaya Anna Yojana Programme (AAP) cards and a total of 90, 49,480 cards in the state. There are 17,013 PDS shops with e-Point of Sale (e-PoS) transaction. These shops are distributing rice and other essential commodities at fair price stated by the Act to the food security card holders. The scheme is reaching 60.96 per cent of rural and 41.14 per cent of urban population of Telangana. The number of fair price shops is the highest in the district of Nalgonda with 991 FPSs followed by Ranga Reddy and Sanga Reddy with 919 and 845 respectively. FPSs are the lowest in the case of Mulugu, Jayashanker Bhupalpalli and Narayanapet with 222,277 and 298 respectively. In the case of total food security cards, the district Hyderabad placed in the first position with 6,36,661 total cards followed by Ranga Reddy and Medchal-Maljigiri with 5,59,957 cards and 5,24,594 cards respectively. Mulugu district possessed the lowest number of cards i.e. 92,047 cards followed by Jayashankar Bhupalpally and Narayanpet with 1,24,326 cards and 1,40,217 cards respectively (Government of Telangana, 2022).

The Government is distributing essential commodities and food grains to priority households at subsidised prices as per their eligibility. Under the National Food Security Act, the Government has been implementing the Public Distribution System (PDS), through a network of 17,013 Fair Price Shops (FPSs). The Government of Telangana has extended the PDS coverage to an additional 96 lakh people over and above the prescribed coverage of around 1.91 crore (persons/units) by the Government of India under the National Food Security Act (NFSA), thus effectively covering 2.87 crore beneficiaries in the state as on December 2021. Along with additional beneficiary coverage the Government has also enhanced the scale of distribution of rice from 5 kgs per person at Rs. 3 per kg as prescribed by Government of India, to 6 kgs per person at Rs.1 per kg to all the members in a family (Government of Telangana, 2022). Along with Food Security, the State has facilitated Gas Connections to 18,90,533 poor and marginalised households under the DEEPAM Scheme.

The total outlay on this programme has been doubled from Rs. 1,140 crore in 2014 to Rs. 2,281 crore in 2021. In the year 2021-22, the Public Distribution System has served around 3.36 crore beneficiaries in the State.

Review of Literature:

Having discussed the significance of the study, the researcher now takes a snapshot of earlier works on the chosen problem. While reviewing the works, the researcher is selective; there are numerous studies both at all India and regional levels.

Suryanarayana (1985) observed the production, procurement and public distribution trends in A.P. He analysed the consumption pattern, impact of rationing and evaluated the working of the fair price shops. He projected the food grains requirements through PDS for A.P. State based on different models and norms. He made some suggestions for improving the PDS. George (1994) in his study reviewed the experience of food security in South Asia with special reference to Bangladesh, India, Nepal, Pakistan and Sri Lanka during the last two decades and makes some observations on the perspectives during the next two decades. The prospects of South Asian countries achieving food security in the broader sense during the coming decades will depend on a number of simultaneous measures, the measures being increased food production especially through technological change,

population control, building up adequate buffer stock, target oriented programmes for the poor and generation of income and employment opportunities.

Indrakanth, S (1997) in his study of Andhra Pradesh pointed the existence of three types of possible leakages in the system. According to him, they are: i) the leakages at FCI godowns the PDS goods does not reach the village fair price shops and had been diverted to the black marketing ii) the leakages at village level- the FPS dealers divert some/all quantities to a private dealers at market prices and iii) the leakages at household level-the consumer may also sell his entitlement of PDS commodities at higher prices for one reason or the other. Further, in his study of four villages in Andhra Pradesh, he found that in backward villages a large percentage of poor were excluded from the scheme while a sizeable percentage of beneficiaries belong to non-poor. In developed villages, the PDS scheme has provided access to food to most of the poor. He also found substantial leakages at village level.

Radhakrishna, et.al (1997) in their pioneering study of India's public distribution system: A National and International Perspective, using NSS 42nd round (1986-87) data estimated the extent of income transfers through PDS to the poor and the consequent reduction in poverty in terms of percentage and severity. The study found negligible welfare gains due to PDS except in States like Kerala and Andhra Pradesh, that there has been minimal impact on reducing poverty and improving nutritional status. Jharwal (1999) in his study worked out the income transfer from PDS commodities and came to the conclusion that 66 per cent of the income has been transferred to the rural areas and 35.5 per cent of the total income transfer reached to the poor strata. To him the public distribution of foodgrains played a significant role in providing a substantial income to the beneficiaries belonging to the poorer sections of the population.

Rajat Jyoti and Kalyanbrata (2012) in their study analysed the effectiveness of Public Distribution System as a food security measure in the Burdwan District of West Bengal, India. They had also examined how much food is secured for the BPL families in the Burdwan District of West Bengal, India for maintaining their health at a reasonable level.

From the earlier studies, it is evident that almost all the studies are concentrated on food security, public distribution system, and fair price shops. Thus, there is a need to a study about the food security through public distribution system in the State of Telangana. Keeping all these facts and the issues involved in the proper implementation of food security through public distribution system in view, the researcher has chosen this study.

Objectives and Methodology:

The research effort is based on the following objectives:

1. to examine the importance of food security and public distribution system; and
2. to analyse the food security through public distribution system in the study area.

The Research Design adopted for the study is to examine an evaluation of food security through public distribution system in general and the functioning of PDS in Mulugu District in particular. Tadvai mandal of the Mulugu district had been chosen for the study. The study area at glance had been presented in Table I.

Table-1: Study Area at a Glance

Name of the District	Name of the Mandal	Name of the Village	No. of sample Households in the villages
Mulugu	Tadvai	1. Pambapur	60
		2. Katapur	60

The villages are Pambapur, and Katapur in Tadvai mandal. Among these villages, the BPL households are having the highest number in Katapur village and the Pambapur village is having the lowest number of BPL households. Further, it is to be noted that from one district, one mandal had been chosen. From the one mandal, two villages had been selected at random and from each village, 60 sample households have been chosen at random. Altogether, one mandal, two villages, and 120 sample households had been selected for the study. The field investigation had been taken up during 2021-22 and the data related to the 2021-22 reference year. The primary data have been collected by administering the structured interview schedules to the designed sample households to obtain the required information.

Results and Discussion:

The present study had been devoted to an empirical analysis of food security through public distribution system. As per the requirement of the study, the field study was conducted in two villages of one mandal in Mulugu district by covering 60 samples from each village and altogether the data had been collected from the 120 sample households in the study area.

Table-2: Distribution of the Sample Households as per the Type of Ration Card

Type of ration card	Respondents	Percent
White	107	89.2
Anthodaya	12	10.0
Annapurna	1	0.8
Total	120	100.0

Source: Field study and hereafter refers to the same.

Figure-1: Distribution of the Sample Households as per the Type of Ration Card1

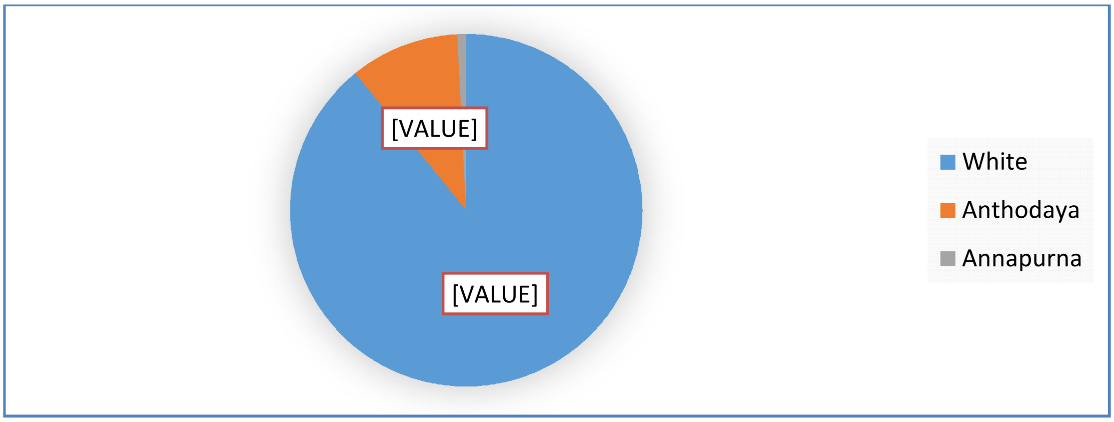

Distribution of the sample households as per the type of ration card had been presented in Table-2. During the field work, the researchers had observed that the ration cards issued are of three types - White, Anthodaya and Annapurna. Of the total sample households, it can be said that the percentage of white card households are higher with 89.2 per cent, 10 per cent of households are having the Anthodaya and Annapurna cards and only one household is possessing the Annapurna

card. By and large, it can be said that an overwhelming majority of the sample households are having the white ration card facility. The same can also be visualized in the above figure.

Table-3: Distribution of the Sample Households as per Utilisation of the Ration Quota

Utilization the ration quota	Respondents	Percent
Every Month	105	87.5
Occasionally	15	12.5
Total	120	100.0

Figure -2: Distribution of the Sample Households as per Utilisation of the Ration Quota

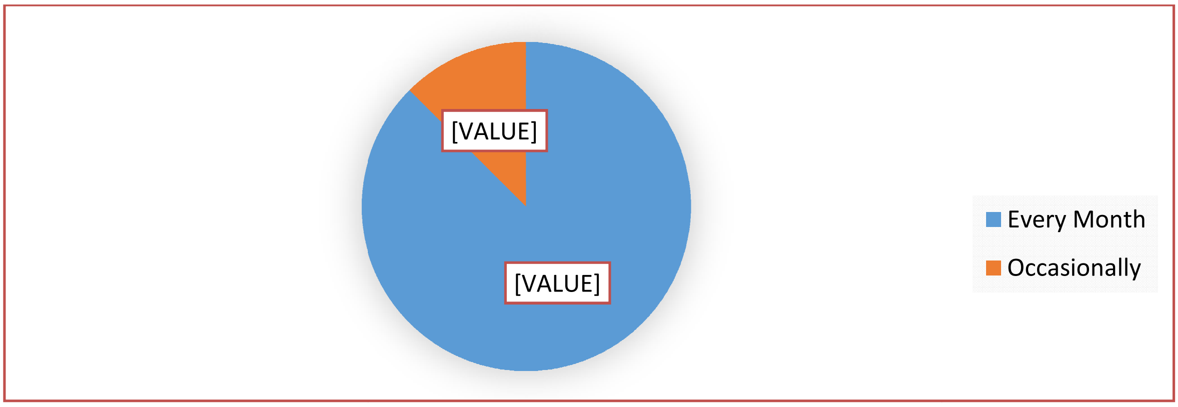

Table-3 shows about utilising the ration quota. While looking at the Table, it can be said that an overwhelming majority of the sample households are utilizing their ration quota every month. 87.5 per cent of the households are drawing their ration quota every month and 12.5 per cent are occasionally purchasing foodgrains from FPSs. Therefore, it can be inferred that almost all the sample households are consuming the ration quota every month. The same can also be visualized in the above figure.

Table-4: Distribution of the Sample Households as per the Quantity of Rice Purchased From FPSs

Quantity of rice (in kgs.)	Respondents	Percent
6	8	6.7
12	21	17.5
10	1	0.8
18	27	22.5
24	32	26,7
30	19	15.8
35	12	10,0
Total	120	100.0

Table-4 deals with the distribution of the sample households as per the quantity of rice purchased from FPSs in the study area. A majority of the sample households i.e. 26.7 per cent stated that they are purchasing a quantity of 24 kgs from FPSs and the remaining households are purchasing 18 kgs, 12 kgs, 30 kgs, 35 kgs and 6 kgs from the FPS and their respective percentages are being 22.5, 17.5, 15.8, 10, and 6.7. Thus, from the aanalysis, it can be said that a majority of the sample households are not obtaining the sufficient quantity of rice for their families from FPSs and it paves the way for the households to depend on other than FPSs which means general Kirana shops to get the remaining quantity of rice. In this regard, during the field work, it had also been observed that the

quantum of rice that had been distributed to the families through FPSs as a part and parcel of PDS is inadequate to eke out their families' consumption per month and therefore they rely on the private traders. In this regard, the sample households were of the view that the quantity of supply of rice through FPSs should be an adequate quantity.

Table-5: Distribution of the Sample Households as per the Opinion about the Importance of the PDS for their Family's Welfare

Opinion	Respondents	Percent
Very important	99	85.5
Quite important	21	17.5
Total	120	100.0

Figure -3: Distribution of the Sample Households as per the Opinion about the Importance of the PDS for their Family's Welfare

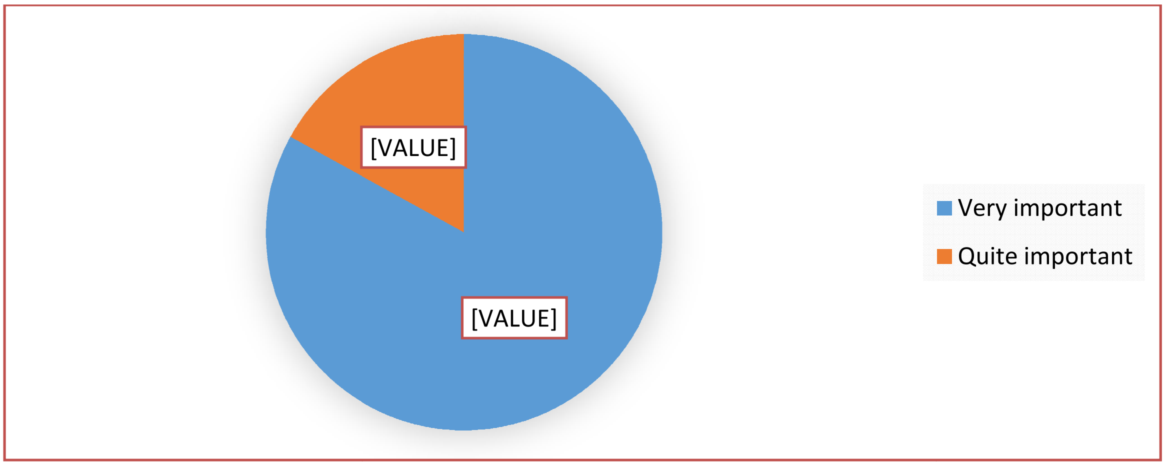

Table-5 deals with the distribution of the sample households as per the opinion about the importance of the PDS for their family's welfare. From the Table, it can be said that an overwhelming majority of the sample households stated that the PDS is very important for their family's welfare. Out of 120 sample households, 85.5 per cent of households opined that the PDS is very important for their family's welfare and the remaining 17.5 per cent of households viewed that the PDS is quite important. By and large, from the above analysis, it can be said that an overwhelming majority of the sample households stated that the PDS is very important for their family welfare and others stated that PDS is quite important. In this regard, during the field work, the researcher had also observed that the PDS is an integral part to promote the welfare of the families. The same can also be visualized in the above figure.

Dealers' opinion about the major bottlenecks in the functioning of PDS has been presented in Table-6. From the Table, it can be said that 40 per cent of FPSs dealers opined that the major bottleneck is black marketing by dealers; 40 per cent stated that the primary reasons for lackluster functioning of FPSs are black market and poor quality of goods; another 30 per cent of them were of the view that the poor quality of goods are the impediments in the proper functioning of PDS. By and large, while looking at the Table, one can say that the major commodities are black marketing by dealers, poor quality and insufficient quantity of ration are the major bottlenecks in the proper functioning of PDS in general and the study area in particular.

Table-4.6: Major Bottlenecks in the Functioning of PDS

Opinion	Frequency	Percent
Commodities are black marketing by FPS dealers(1)	4	30.0
Poor quality of goods(2)	2	30.0
1+2	4	40.0
Total	10	100.0

Table-4.7: Suggestions for Improving the Overall Functioning of FPSs

Suggestions	Frequency	Percent
Increase of commission	3	30.0
Fixed salary for the month	7	70.0
Total	10	100.0

Table-4.7 deals with the distribution of FPSs dealers as per the suggestions for improving the overall functioning of FPSs. While looking at the Table, it can be said that 70 per cent of FPSs dealers opined that they wanted to have a fixed salary for the month and the remaining 30 per cent of FPSs dealers stated that they wanted to have a hike in commission. By and large, from the analysis, it can be said that as per the dealers percentage of the overall functioning of FPSs may be improved owing to the hike in commission and fixed monthly salary.

Major Findings:

1. An overwhelming majority of the sample households are utilizing their ration quota every month. 87.5 per cent of the households are drawing their ration quota every month and 12.5 per cent are occasionally purchasing foodgrains from FPSs.
2. A majority of the sample households i.e. 26.7 per cent stated that they are purchasing a quantity of 32 kgs from FPSs and the remaining households are purchasing 18 kgs, 12 kgs, 30 kgs, 35 kgs and 6 kgs from the FPS and their respective percentages are being 22.5, 17.5, 15.8, 10, and 6.7. Thus, it can be said that a majority of the sample households are not obtaining the sufficient quantity of rice for their families from FPSs and it paves the way for the households to depend on other than FPSs which means general Kirana shops to get the remaining quantity of rice.
3. From the analysis, it can be said that an overwhelming majority of the sample households stated that the PDS is very important for their family's welfare. Out of 120 sample households, 85.5 per cent of households opined that the PDS is very important for their family's welfare and the remaining 17.5 per cent of households viewed that the PDS is quite important.
4. Further, it can be said that 40 per cent of FPSs dealers opined that the major bottleneck is black marketing by dealers; 40 per cent stated that the primary reasons for lackluster functioning of FPSs are black market and poor quality of goods; another 30 per cent of them were of the view that the poor quality of goods are the impediments in the proper functioning of PDS.
5. Thus, it can be said that 70 per cent of FPSs dealers opined that they wanted to have a fixed salary for the month and the remaining 30 per cent of FPSs dealers stated that they wanted to have a hike in commission.

Conclusion:

By and large, from the analysis, one can say that the major commodities are black marketing by dealers, poor quality, and insufficient quantity of ration are the major bottlenecks in the proper functioning of PDS in general and the study area in particular. The researcher can be observed that the leakages at the household level-the consumer may also sell his entitlement to PDS commodities at higher prices for one reason or the other.

References:

1. George, P. S. (1994): Food Security in South Asia: Performance and Prospects, *Economic and Political Weekly*, Vol. 29, No. 18, pp. 1092-1094.
2. Government of Telangana (2022): Socio-economic Outlook, 2022, Government of Telangana, Hyderabad.
3. Indrakanth, S (1997): Coverage and Leakages in PDS in Andhra Pradesh, *Economic and Political Weekly*, Vol.32, No.19, May 10, pp.999-1001.
4. Jharwal S.M (1999): Public Distribution System in India: Reassessed, Manak Publications, New Delhi.
5. Radhakrishna R, et.al. (1997): India's Public Distribution System: A National and International Perspective, World Bank Discussion Paper No.380.
6. Sarkar Rajat Jyoti and Kalyanbrata Bhattacharyya (2012): Performance of Public Distribution System as a Food Security Measure: A Case Study in India, Lambert Academic Publishing, New Delhi.
7. Suryanarayana M. H. (1995): PDS Reform and Scope for Commodity-Based Targeting, *Economic and Political Weekly*, Vol. 30, No. 13, pp. 687+689-695.

Study of Environmental Issues in India

Dr. Chavan V. G.

H.O.D.in Geography Mahatma Phule College, Kingaon.

Abstract

"Nature provides a free lunch, but only if we control our appetites."—William RuckelshausThe word "Environment" is most commonly used to describe "natural" environment and means the sum of all living and non-living things thatsurround an organism, or group of organisms. Environment includesall elements, factors, and conditions that have some impact on growthand development of certain organism.The environmental issues in India become more serious every day andshe is turning into a bit of a mess on this front but with a serious lackof education and over 1 Billion people, a huge amount of which are indire poverty, it's hardly surprising. The recent boom in its industries,little or no environmental education, infrastructure nearly at burstingpoint not to mention the huge deforestation that's going on.. In fact,there is no shortage at all of government legislation protecting theenvironment but unfortunately it is never enforced due to flagrantabuse of power, corruption and lack of resources. One of the criticalecological problems is the global warming that caused by largeemissions of carbon dioxide in atmosphere by cars, airplanes, fabricsall over the world.

Keywords: Environment, lack of education, population, poverty,industries, deforestation, government legislation, corruption, globalwarming, pollution.

Introduction:

The Major Environmental Issues in IndiaThe rapid growing population and economic development is leading to a number ofenvironmental issues in India. It is estimated that the country's population will increase about 1.26 billion by the year 2016. Major Environmental issues are Forest and Agricultural land degradation. Resource depletion (water, mineral, forest, sand, rocksetc.,) Environmental degradation. Public Health.Loss of Biodiversity.LivelihoodSecurity for the Poor. Population The four basic demographic factors of births, deaths,migration and immigration produce changes in population size, composition,distribution and these changes raise a number of important questions of cause andeffect. Population growth and economic development are contributing to many seriousenvironmental calamities in India. These include heavy pressure on land landdegradation, forests, habitat destruction and loss of biodiversity. Changing consumption pattern has led to rising demand for energy. The final outcomes of this are air pollution, global warming, climate change, water scarcity and water pollution.

Aims and Objectives :

1) **To study whuch elements impact of pollution**
2) **To make people aware, and spread awareness in the industries that cause various pollution like water, air, soil, and noise.**

1) Forest and agricultural land degradation:

Forest and agricultural land degradation An estimated 60% of cultivated land suffers from soil erosion, water logging, and salinity. It is also estimated that between 4.7 and 12 billion tons of topsoil are lost annually from soil erosion.. From 1947 to 2002, average annual per capita water availability declined by almost 70% to 1,822 cubic meters, Overexploitation of groundwater is problematic in the states of Haryana,Punjab, and UttaPradesh.

The Indian Agricultural Research Institute has estimated that a 3 °C rise in temperature will result in a 15 to 20% loss in annual wheat yields.These are substantial problems for a nation with such a large population depending on the productivity of primary resources and whose economic growth relies heavily onindustrial growth. Forest area covers 18.34% of India's geographic area (637000 km²).Nearly half of the country's forest cover is found in the state of Madhya Pradesh (20.7%) and t he seven states of the northeast (25.7%) ; the latter is experiencing net forest loss Forest cover is declining because of harvesting for fuel wood and the expansion of agricultural land. These trends, combined with increasing industrial andmotor vehicle pollution output, have led to atmospheric temperature increases, shifting precipitation patterns.

2) Pollution

1. Air pollution:

Indian cities are polluted by vehicles and industry emissions. Road dust due to vehicles also contributing up to 33% of air Pollution In cities like Bangalore around 50% of children suffer from asthma One of the biggest causes of air pollution in India is from the Transport system. It also appeared that the excessive pollution was having and adverse effect on the TajMahal. After a court ruling all transport in the area was shut down shortly followed by the closure of all industrial factories in the area. The air pollution in the big cities is rising to such an extent that it is now 2.3 higher than the amount recommended by WHO (world health organization). [On the positive side, the government appears to have noticed this massive problem and the associated health

2) Noise pollution :

Also known as environmental noise or sound pollution, is the propagation of noise with ranging impacts on the activity of human or animal life, most of them harmful to a degree.It is generally defined as regular exposure to elevated sound levels that may lead to adverse effects in humans or other living organisms.The source of outdoor noise worldwide is mainly caused by machines, transport, and propagation systems.Poor urban planning may give rise to noise disintegration or pollution, side-by-side industrial and residential buildings can result in noise pollution in the residential areas.

4) Water pollution:

The largest source of water pollution in India is untreated sewage. Other sources of pollution include agricultural runoff and unregulated small-scale industry. Most rivers, lakes and surface water in India are polluted due to industries, untreated sewage and solid wastes

Referances:

1. Environment Geography: Dr.AlkaGautam(200),Shrdhapustakbhawan ,Allahabad.
2. Atmosphere weather and climate:Barry&Chorely(1998),Routledgepublicstion.
3. Environment and Ecology :(1920) VaishaliAnand,Mcgrawhill publication.

Study of Negative Impact Of Tourism On Economic Sectors In India

Dr. Darshana S. Kanwate
Assistant Professor, Dept. of Geography, M.P.College, Kingaon, District Latur

Abstract

In recent years, the role of tourism in the economic development of a country has been the focus of study and research. It is the general consensus that tourism has been pivotal in social progress as well as an important vehicle of widening socio-economic and cultural contacts throughout human history. Over the past years, many developing and developed countries have considered tourism as an option for sustainable development of their nations. The importance of tourism as a contributor to economic growth is so widely accepted that year after year throughout the world a massive investment continues to pour in its development. It is with this backdrop, this paper is an attempt negative aspects of tourism development in India . One of the most significant negative economic impacts of tourism is the decline in traditional employment which happens when workers move from industries such as farming, mining and fishing into service jobs in the tourism industry. Another negative impact of tourism is over-dependency.all these elements are highlighted in this paper.

KeyWords: sustainable,traditional,over-dependency

1) Introduction:

Tourism is supposed to abase of economy. But every factor has two aspects. One is positive and second is negative. According to a well known tourism thinker L.G.Richards, Economy and tourism have two type of reaction. 1) Needs of tourism which is directly related to economy.2) Traders or business man's related to trading industry economy has a relation with tourism in the positive and negative manner. In this thesis we have related some negative aspects important issue in any tourism development effort is the estimation of total economic impact of the programs conducted by state and local tourism offices as well as by the private sector. This article focuses on the increasing need to conduct detailed economic impact studies and discusses some of the basic approaches to measuring negative economic impacts.Very often a large number of moving visitors into an area pushes up the price of goods and services, meaning that local people have to pay more for food, drinks, transport etc. . Local people often have to pay additional taxes to help finance additional services which are provided for tourists, such as water treatment facilities and tourist information centres. Some holiday areas have a large number of second homes which are only used for short periods of the year by their owners. . One of the most significant negative economic impacts of tourism is the decline in traditional employment which happens when workers move from industries such as farming, mining and fishing into service jobs in the tourism industry. Another negative impact of tourism is over-dependency. It may be that, as tastes and fashions change, or due to any of a range of external pressures, the number of tourists visiting a particular destination may decrease very suddenly, leading to a loss of employment and businesses closing. In this Paper we have related some negative aspects.

2) Aims and Objectives of The Study:

1) To Study Negative Impact of tourism on various Economic Sectors.

2) To Studying the other side of tourism.

3) Research Methodology :

Present paper based on a secondary data like collecting information available on internet, published books and journals etc.

4) Subject Analysis :

1. Uncontrolled growth in value of land :

Whenever the process of development of tourism starts, civilization process took places. A well known tourism thinker pinched explained the relation between tourism development and civilization. In France use of tourism based civilization is more than industry based civilization. Businessman and rich person purches land from farmers at cheap rates and then they sell at a large value. So that farmers lost their land and money also. In our research field many business person have purchased land nearby tourist places as an investment, so the value of land are increased in uncontrolled manner. So in the development of tourism son of soil will be neglected.

4. Unaffordable taxes:

For the development of the tourism we must rationalize the tax part. Aviation turbine fuel taxes have proved domestic tourist by air much cost prohibitive. Indian tourist find visit to overseas countries much cheaper than visiting the places within India. Road taxes are so high those surface transport packages are not being patronized. Fly drive concepts are totally lacking in India because of road taxes. The inconvenience which travelers have to face as border check points is really discouraging to boost surface tourism. We also lack forming business partnerships. Each one is trying to promote some products by under rating each business in market.

5. Recruitment of untrained / unskilled workers:

Skilled and trained workers are pillar of every industry. The success in this regard is highly dependent upon knowledge and understands of the market place and its need. There is need for specialized skilling and knowledge to deliver an exceptional experience across the value chain especially when it comes to specific market segments and niches motivation and awareness of the our all workforce to provide visit with the highness travel of hospitality., friendliness and service is the best method to give tourist positive experience. There should be tourism education for hospitality and planning for festivals for the development of rural tourism.

6. Problems of temporary employment:

Tourism creates employment but tourism is not basic need or commodity and is therefore highly driven by the discretion tastes and attitudes of the tourists' experience. In India, people visits tourist places in holiday season like Diwali, Christmas, Id, in this season many unemployed person, employment. Remaining period they have to go for other financial sources because in rural tourist places employment is temporary. Tourism generate employment but it is not assured employment because if this temporary employment next generation in rural tourist places ate not ready to lack inactive tourism development or as a carrier. tourism is essence of personal service and the quality tourism experience form the time that the desire to travel is stimulated until the visitor returns home, is highly dependent upon the interaction with the personal in the travels and tourism relates services.

7. Reduction in Agricultural Sector :

Tourism affects agricultural sector infrastructure is basic need for the development of tourism. For the infrastructure development required land comes for the agricultural land. For the development of roads, railways, hotels, restaurants and bus-stands require land which is generated from agricultural sector. Farmers are selling their agricultural land to non agricultural tourism field because they generate a good value for their land but this reduction in agricultural sector farmers are

not dependable fort their essential and basic food.Production of sufficient essentials is basic problems in agricultural sector.While former are selling their fertile land for non- productive tourism filed.

5) Conclusions:

Tourism is not all bad . the education that can come about when travelling and interacting can be greater than the general .It is the responsibility of the tourism department or organization to make it possible for people to travel to and go on vacation in desired locations. Any nation's tourism industry is one of its most vital sectors. It makes a significant contribution to the economy of a nation because it can generate income all year long. As a result of the tourism industry, many jobs are created, aiding in maintaining a stable employment rate for nations.

References:

1) Dr. Jagmohan Negi [2000] : "Tourism marketing and Development'', Taxshila Prakashan, New Delhi,
2) Dr. Jagmohan Negi, Dr. Gauravan Manohar [1998]: " India : 50 Years of Independence", B.R. Publishing corporation, New Delhi,
3) Dr. Kulwant Singh Pathania, Dr. Arun Kumar [2008]: "Tourism in India",Regal Publications, New Delhi
4) Dr. Lathika Goswami (2007) : "Perspectives of Tourism Development", S.S. Publishers, New Delhi,
5) Dr M.Sajnani, Dr. V.K. Goswami (2002) : "Tourism Growth, Management and intensives", Kalpaz Publication, New Delhi,
6) Dr. Surekha Pandit-Bapat (2004): "Geographical study of India"Shri. Sainath publication, Nagpur.

Factors Affecting Agriculture in India: A Geographical Study

Dr. Namdev S. Gound

Dept. of Geography, B.K.D. College Chakur, Tq. Chakur Dist. Latur

Introduction:

India is an agriculturally rich country with millions of acres of fertile land and plenty of natural resources. India ranks second in worldwide agricultural production, and the main reason behind it is the versatility of the cropping pattern, availability of fertile soil, water and the government's agriculture – centered policies. However, the agricultural production doesn't remain the same every in India and there are many factors that affect the agriculture in India.

Study Area:

According to the stats, India ranks 1st in terms of the highest fertile land available with more than 17,235,800 square kilometers of cultivated land.

Some of the major factors affecting agriculture in India:

People usually believe that agriculture is mainly affected by climate conditions, but there are many other factors that affect agriculture with the climate condition being the most important. Some of the major factors affecting agriculture are discussed below.

A. Physical Factors:

Physical factors affecting agriculture in India mainly include the climate, soil, terrain and topographical location. Climate is the most important determinant of agricultural production because every crop need a different climate condition. For example rice, corn and peas are cultivated in the rainy season, while the other hand crops like corn, tomato and pumpkin are cultivated in the summer season in India. Each crop requires a specific amount of water and sunlight to grow as it's the basic necessity for plants to carry out photosynthesis. Almost every year many farmer in India lose their crops due to bad climatic conditions. However, they do get compensated by the government for their losses. In 2017, the bad climatic condition lead to loss of 1.5% in the total.

B. Infrastructure Factors:

Infrastructure is quite important in agricultural production as it compensates for the basic necessities of agriculture. For example, the primary requirement to grow any crop is electricity, a proper irrigation facility, a credit facility to buy crops, a good road network, and a decent storage facility to transport and store the crops. Thus, the GOI is focusing on improving the agricultural infrastructure by proving the farmers with the subsidy on irrigation, credit, power. Also, the government is providing farmers with crop loans so that get compensated in case of crop failure due to bad weather.

C. Institutional Factors:

Agriculture and agricultural production are also affected by the size of landholdings. The average landholding of farmers in India are decreasing at a significant rate from 2.28 hectares in 1970-71 to 1.15 hectares in 2010-11. More than 82% of farmers in India are small and marginal farmers with an average land of not more than 2 hectares. It is difficult to earn a profit by cultivating crops in such a small area of 2 hectares. Sometimes the farmers are even unable to recover the cost they spent.

D. **Technological factors:**

Technological factors can play a significant role in increasing agricultural production. After the green revolution in the 1960s in India, high-yielding crops were introduced that can produce more crops in less area. After from this the enhancement in the agricultural technology lead to the development of new fertilizers and pesticides that protects the crops from weeds. The use of frame machinery like the cultivator and tractors reduced the manual labor and made the sowing and irrigation process simple and efficient. The use of tractors helped farmers to easily transport their crops from one place to another. That is why the GOI announced a 50% of subsidy for farmers on buying tractors under the PM Kisan tractor scheme.

However, this technological factor also has a darker side as it significantly contributes to soil, water and air pollution. The pesticides used in the crops are made from certain harmful chemicals that cause soil pollution. When this soil mixes with the rainwater and gets into the lakes and rivers causes water pollution. While on the other hand agricultural machinery like tractors and threshers causes air pollution.

E. Political Factors:

Political factors is also an important factor that is not often taken into consideration for agricultural production. But it has a significant effect on agriculture in India, as farmers are being tempted by the political parties before the election by announcing certain promises for the welfare of Indian farmers. But it's barely seen that any of that parties deliver their promises after getting into power. Also, government policies and subsidies decide the agriculture production as it motivates the farmers and provides financial support to grow the crops. The government of India launched many crucial policies in the favor of Indian farmers and that resulted in surplus agricultural production even at the time of the pandemic.

Conclusion:

India is an agriculturally rich country with millions of acres of fertile land and plenty of natural resources. India ranks second in worldwide agricultural production and the main reason.

Physical, infrastructure, instivtional, technological, political factors affecting agriculture in India mainly include the climate, soil, terrain. Infrastructure is quite important in agricultural production as it compensates for the basic necessities of agriculture. Political factor is also an important factor that is not often taken into consideration for agricultural production.

References:

1) AlkaGautam (2007) - "Environment Geography" 'SharadaPustakBhavan' Allahabad.
2) Savindra Singh (2010) – "Biogeography" PrayagPustakBhawan Allahabad.
3) भारताचा सामान्य भूगोल – चतुर्भुज मेमोरीया.

A Comparative Study Of Indian Companies Contribution In Protection Of Environment

Dr. Sarwade Maya Pundlikrao
Dept of Geography, Jaikranti Arts Senior College, Latur.

Abstract

In India there are many environmental challenges like air pollution, water Pollution, garbage etc. During the year between 1947 and 1995 the environmental situation was not good. As per the studies of world Bank Expert, India has a fastest economic development in the world during 1995 to 2015. India has long way to go to reach environmental quality similar to those enjoyed in developed economies. Population remains a major challenge and opportunity for India. Indian private companies can help through CSR policy to protect environment in India. This paper is genuine attempt to focus light on the same issues. There are many legal frameworks sunder which each company has to operate such as Income tax, sales tax, VAT etc. The contributions of Indian companies in environmental issues are the main objective of this paper.

Key Words :- Environment, CSR

Introduction:

In India there are many environmental challenges kike air pollution, water pollution, garbage etc. During the year between 1947 and 1995 the environmental situation was not good. As per the studies of world Bank Expect, India has fastest economic. Development in world during 1995 to 20115. India has a long way to go to reach environmental quality similar to those enjoys in developed economies. Population remains a major challenge and opportunity for India. Indian private companies can help through CSR policy to protect environment in India. This paper is genuine attempt to focus light on the same issues. There are many legal frame words under which each company has to operate such as Income tax, sales tax, VAT etc. forest and agricultural degradation of land, resource depletion of biodiversity, loss of resilience in ecosystems. Livelihood security of the poor are the major environmental issues in India.

Lack of garbage and waste removal service, lack of sewage treatment, lack of flood control and monsoon water drainage system. Highly polluted old public transport etc. are the major sources of pollution in India. Population growth adds pressure on environmental issues.

Role of Indian companies are very important in all this environmental issues. Indian companies using natural resources for the production. Their contribution in making noise, water, air pollution is very high. So it is interesting to find the role as well as expenditure to protect environment.

Objectives of the study

1. To study the various environmental issues in India.
2. To studythe corporate social responsibility to wads the environmental issues.
3. To study the Indian companies contribution in sustainability of environment.

Review of Literature :

'Since about the late 1980s, the supreme court of India has been pro-activity engaged in India's environmental issues. In most countries, it is the executive and the legislative branches of the government that plan, implement and address environment and address environmental issues; the Indian experience in different. The Supreme court of India has been engaged in interpreting and

introducing new changes in the environmental jurisprudence directly. The court has laid down new principles to protect the environment, re-interpreted environmental laws, created new institutions and structures, and conferred additional powers on the existing ones trough a series of direction and judgments.

Private companies participation to protect environment: I have taken two companies for the comparative study one is Maruti Suzuki and another one is TCS (Tata consultancy services)

Maruti Suzuki:

Maruti Suzuki's initiatives to minimize environmental impacts of products, manufacturing operations and supply chain are guided by its environmental policy. The environment Management System of the Company is ISO 14001:2004 certified. The company is also working with its tier-I suppliers for implementation of ISO 14001 at their end. In order to sensitive suppliers on environment protection, the Company has also issued Green Procurement Guidelines to all its suppliers. Effluent, waste, water and emissions are also material aspects for the company as they have potential to impact environment, Forest and climate Change (MoEF& CC) and Pollution Control Board. The vehicles produced by the Company conform to the Bharat Stage IV norms and European And of Life (ELV) norms. Maruti Suzuki conducts Apect-Impact analysis and EIS (Environmental Impact Assessment) to indentify and manage potential environmental impact. The company avoids adoption of any process, equipment of strategy which can cause environment, health and safety risks. If the risks are inevitable, mitigation plans are prepared and implemented. Approximately 96% of the total energy consumed by the Company is generated in-house through natural gas (cleaner fuel) based captive power plants. A small amount of electricity is taken from grid. Solar energy is also harnessed trough a 1 MW plant. Back-up generators are used during break-down situations. Use of energy efficient LED lighting in Gurgaon Manesar and R&D R&D Centre it Rohtak Use of energy efficient pumps and motors in water treatment plant in Gurgaon Installation of intelligent flow control units to supply air at constant pressure at Gurgaon. The solar power plant of 1 MW capacity, commissioned in 2013-14 at Manesar facility generated 1.319 MWh of electricity in 2014-15. This has reduced emission by 1,014 1 of CO_2 equivalent. The primary source of water for the Company is canal water which helps in conserving ground water. The Company is gradually increasing use of canal water and reducing use of ground water. The Company has also created rain water harvesting structure at all its facilities for

[1]*Geetanjoy Sahu (2008) "Implications of Indian supreme courts innovations for environmental jurisprudence'',Law, Environment and Development Journal 4 (1): 1-19.* [2]*https://marutistoragenew.blob.core.windows.net/msilintiwebpdf/Maruti_Sustainability_Report 2015.pdf*

ground water recharge during rains. Rain water is also collected and used in the facilities. Maruti Suzuki does not discharge water outside its factory premises. All facilities have zero waste water discharge status. The recycled water from treatment plants (STP/ETP) is used for manufacturing processes, irrigation and cleaning purpose. Similarly, the water reject from RO plant is used for toilet flushing. A portion of total waste generated at the Company is hazardous in nature. The waste materials are given to authorized vendors either for disposal or recycling. The Company has been sending paint and phosphate sludge and ETP sludge to the cement industry for co-processing since 2010-11. In 2014-15, total scope 1 and scope 2 emissions (CO_2) were 3,51,377 1 and 21,926 t of CO_2 equivalent respectively. For carbon emission calculation, IPCC 2006 guidelines for National Greenhouse Gas Inventories and User Guide (Version 8.0) of Central Electricity

Authority (Ministry of power) have been used. Presently, the Company doesn't calculate its scope 3 emissions. The substances responsible for ozone depletion are used for refrigerants in limited way in offices and manufactured vehicles. The office areas in the Company have air conditioning, whereas all manufacturing facilities are cooled by air washers; therefore, the use of refrigerant by the Company at its manufacturing facilities is limited. Also, the Company fills environment friendly refrigerant gas R134a in the vehicles manufactured at its facilities. The Ambient air quality and stack emission parameters (SOS, NOx, and SPM etc.) are monitored as per prescribed government norms by government approved external agency. The monitored values were well within the prescribed limits of the Pollution Control Board in 2014-15.

TCS (Tata Consultancy Services): Energy management has been identified as a key focus area and TCS has taken up the objective is to reduce the energy footprint through various measures like green building infrastructure, green IT, operational energy efficiency, etc. The primary source of electricity at TCS is grid electricity with diesel generator (DG) sets used for back-up power supply during power outages. Some TCS offices have provision for roof-top solar and at some offices 'green power' is procured through open access (hydroelectric power, wind power). Some overseas locations use fuel for space heating. A source-wise breakup of the 502,461 MWh (2,031,486 GJ) of electricity consumed by TCS in FY 2014 is given in Figure 20. The total direct energy consumption by primary energy sources is 389,975 GJ (from fuel consumption in owned vehicles, diesel consumption in diesel generators, combustion of cooking gas, space heating). The energy efficiency measures help us reduce our carbon footprint, but use of energy is inevitable for our operations and hence to further mitigate our climate impact, TCS has been keenly considering renewable energy as a substitute for high carbon energy. Believing in making a difference wherever possible, small renewable energy installations are installed across different offices including solar peripheral lights, solar electrical fencing system, solar hot water generators, etc. At the campuses, roof-top solar power plants are also installed to cater partly to the energy demand. Additionally, TCS is

[3]*http:/www.tes.com/about/corp. responsibility/es-report/Documents/GRI-2013-Sustainability-Report-271014.pdf*

looking at procurement of renewable energy through open access mechanism and targets to increase this capacity over the next few years to achieve a target of 20% renewable component by 2020. In FY 2013-14 the total renewable energy component was 2.28% of the total energy consumed. Water neutrality, the ambitious goal which TCS has set for itself, is an endorsement of the TATA Group's larger commitment to give back to the society. The pillars of TCS' water target are water efficiency by design in new offices/campuses, 100% treatment and recycling of sewage and rainwater harvesting (within TCS premises and outside, as a part of our CSR). Fresh water comes through various sources like municipality or the industrial development authority, water tankers, bore-wells, and packaged drinking water (at some sites). The source-wise breakup of the 2.75 million kl. 27 of water consumed in FY 2014 is given in Figure 25. Groundwater is used only for landscaping. Being an IT services and consulting organization, there are no process wastes of significant primary wastes and emissions. In this section, we discuss the various emissions and wastes generated by our office-based operations and the steps taken to mitigate their impact. Our solid waste generation is fairly limited and restricted primarily to municipal solid waste (MSW) We also generate electronic and electrical waste (E-waste) and a small proportion of potentially hazardous wastes like lead-acid batteries, waste lube oil, etc. which are regulated in many part of the world including India where there are specific regulations governing their handling and disposal. The

E-waste generated at the various TCS facilities includes defunct computers, monitors, servers, etc, and specified electronic and electrical items. Management of E-waste is as per TCS' E- waste Management policy which complies with the WEEE directive/local regulations, various country regulations, including the Government of India's E-waste (Management and Handling) Rules, 2011. E-waste dismantlers and recyclers undergo a due-diligence audit process to verify their HSE legal compliances through a desktop review and a site audit, thereby extending 'duty of care to the supply chain. HSE process deployment and effectiveness is also evaluated over and above compliance. Those found to be lacking at basic deployment rigor and effectiveness are excluded from the disposal contract process. In FY 2013-14, 20 vendors were evaluated through the due diligence process; 17 vendors qualified the due-diligence process while 3 vendors were disqualified from the contract process based on HSE performance criteria.

Conclusion:

From the above comparative analysis we can conclude that both the Indian companiesare well aware of corporate social responsibility. Energy management, E-waste management, Water recycling, emission of CO, etc. are well managed by both the companies. It is recommended that all these responsibility should not come out of legal formalities but it should be from the innermost mind of every stakeholder of the company.

References

1. Sustainability report for 2014-15 of TCS
2. Sustainability report for 2014-15 of Maruti Suzuki
3. https://marutistoragenew.blob.core.windows.net msilintiwebpdfMaruti Sustainability Report 2015
4. pdf http://www.tcs.com/about/corp_ responsibility/cs-report/Documents/GRI-2013-Sustainability-Report-271014.pdf
5. GeetanjoySahu (2008). "Implications of Indian supreme courts innovations for environmental jurisprudence", Law, Environment and Development Journal 4 (1): 1–19. https://en.wikipedia.org/wiki/Environmental_ issue_ in_ India

संदर्भ ग्रंथ:

1. पर्यावरण समस्या निवारण व क्षेत्र आभ्यास – डॉ. श्रीकांत कार्लेकर
2. पयावरण भूगोल – डॉ. सुभाषचंद्र सारंग
3. भारताचा भूगोल – डॉ.विठ्ठल घारपुरे
4. जागतीक तापमान – डॉ. पी. एम. नागतोडे
5. लाकसंख्या भूगोल – डॉ. शंकर शेटे / डॉ. सुरेश फुले.

Mr. M Wikipedia

Marathivishwakosh.org

Mr. Vikas Wikipedia

INDIAS ROLE IN CLIMATE CHANGE FROM A GLOBAL PERSPECTIVE

Dr. Suryawanshi S. D.
PG. Dept. of Geography, Mahatma Gandhi Mahavidyalaya Ahmedpur

Abstract:

Climate Change is a serious global environmental concern. It is primarily caused by the emission of Green House Gases in the atmosphere. The global increases in carbon dioxide concentration are due primarily to fossil fuel and land use change, while those of methane and nitrous oxide are primarily due to agriculture. Global Warming is an example of Climate Change and refers to the observed increase in the average temperature of the air near earth's surface and oceans in recent decades. Its effect particularly on developing countries is adverse as their capacity and resources to deal with the challenge is limited.

Key words- Climate Change, Green House Gases, Global Warming, methane, nitrous oxide

Introduction:

Todays now India has facing the global problem like climate change which is a significant global problem and an issue of great socioeconomic and political importance. Currently, the global average temperature has already risen over 1 degree Celsius (°C) since the pre-industrial period, increasing at a rate of about 0.2 degrees Celsius per decade. Allen et al., (2018). At the current rate, the global average temperature rise is likely to exceed more than 1.5 °C by 2030, ten years earlier than it was projected by the IPCC AR5 in 2014. (IPCC, 2014). The latest IPCC report warned that a threshold of 1.5 °C will lead to serious and irreversible consequences for several centuries(Rajib *et al.*,2022). Warming of 1°C is already causing widespread disruptions globally, in various sectors, including agriculture, human health, infrastructure, water management, biodiversity management, etc. It is now well-established that the magnitude and rate of contemporary warming of the atmosphere, land and oceans are predominantly due to human activities such as the burning of fossil fuels, deforestation and changes in land use and land cover (LULC) during the industrial period which has substantially changed the atmospheric composition of greenhouse gases(Rajib *et al.*,2022). The increasing rise in global temperature has already contributed to a significant increase in weather extremes globally, such as heat waves, heavy rainfall events, tropical cyclones, and changes in wind and ocean currents. Global warming has also led to large scale changes such as degradation of marine and terrestrial ecosystems, acidification of the global ocean, melting of sea ice, glaciers and polar ice caps, and rise in sea levels, most of these changes are now unavoidable and irreversible over hundreds or even thousands of years (IPCC, 2022). Recent events and expert analyses suggest the impacts of climate change have the potential to cause significant political and social disruptions at the national, regional and global levels, driven by increasing competition for scarce resources, market fluctuations, forced human migration, infectious diseases, etc.India's participation in the global climate discourse has been shaped primarily by a scientific understanding of its domestic vulnerabilities to climate change and the adverse impacts on the country's environment, economy, and society. India has emerged as a global leader in climate action, balancing its national-level development goals with fulfills its climate change commitments.

IMPACTS OF CLIMATE CHANGE ON INDIA:

India is the second largest populous country in the world and has a unique geo-climatic profile. The majority of the population is dependent on climate-sensitive sectors like agriculture, forestry and coastal ecosystems for livelihoods. Climate-change-induced changes in extreme temperatures, heavy precipitation, cyclonic storms, and sea level rise, exacerbate India's vulnerability to a whole range of hydro meteorological hazards which are rising alarmingly, both in terms of their intensity and frequency, and decreasing in their predictability. According to a 2020 report by the Ministry of Earth Sciences of the Government of India, summer heat waves are projected to increase by three to four times in frequency and are expected to become longer in duration, by the end of the century compared to the 1976-2005 baseline period (Krishnan *et al.*, 2020).

Overall, studies have shown that the monsoon pattern has become more erratic and extreme in recent years and the trend is expected to continue in the future. Changes in the monsoonal rainfall pattern are causing widespread devastation in India. In April 2022, Assam faced its worst flooding in decades which affected about 2,930 villages and 1.9 million people since the monsoon season began on 06 April 2022 (OCHA, 2022). It destroyed homes, infrastructures and delayed the sowing of crops such as rice and reduced agricultural productivity. In 2021, the state of Bihar experienced record-breaking rains which led to mass displacement of more than 800,000 people, including 375,000 children, after their homes were flooded.

Due to these variations of monsoon precipitation over India, the frequency and spatial extent of droughts have also increased significantly from 1951 to 2016. It is projected that many regions in the semi-arid and drought-prone central part of India are likely to experience a simultaneous decline in rainfall of the order of 5-25 per cent. A probable increase in drought intensity over the Indian region will severely affect food security, water security, agriculture production and livelihoods(Chime Youdon, 2020). Climate change is affecting the Indian Himalayan region as well. The mountain glaciers are melting at alarming rates due to rising temperature and changes in the precipitation pattern over the Hindu Kush Himalayan (HKH) region, threatening water and food security of local communities and the natural biodiversity in the region. Future warming in the HKH region is predicted to be between 2.6 and 4.6 °C by the end of the twenty-first century. At those levels of warming, we can expect complete collapse of the Himalayan glaciers and associated ecosystems. The Indian coastline hosts several human agglomerations, ranging from fishing hamlets and villages to megacities. The rate of sea-level rise will continue to accelerate further with the rising global average temperature. Even small fractions of sea level rise will aggravate the impacts of extreme weather events such as coastal flooding and cyclonic storms. In addition to their impacts on coastal human settlements, sea level rise and extreme weather events will also have adverse impacts on coastal ecosystems such as mangrove forests, sea grass, and coral reefs that provide critical socio-economic services to coastal communities. Additionally, salt-water intrusion into agricultural lands and underground aquifers due to sea level also pose threats coastal food and water security(Chime Youdon, 2020).

INDIA'S CONTRIBUTION TO GLOBAL ACTION ON CLIMATE CHANGE:

International efforts to adequately address the detrimental impacts of climate change and the struggle of the international community to achieve concerted global momentum to address the issue have been ongoing for three decades under the UNFCCC. Since the beginning, the negotiations on climate change have been largely shaped by the divisions between and different perspectives of the

Global North and the Global South. It has generally been recognized, based on observed trends, that the industrialized developed economies are primarily responsible for most of the accumulated global greenhouse gas emissions in the atmosphere since the industrial revolution, developed countries have significantly higher per capita emissions compared to developing, and that majority of future global carbon emissions are expected to originate from fast-growing developing economies, such as China and India. Given India's high population density, fast growing economy, and that it is the fourth largest carbon emitter (after China, USA, and the European Union), India's participation in climate change negotiations continues to have far-reaching implications for global cooperation on climate change.

India's Position in Global Climate Change Negotiations of the UNFCCC:

India's involvement and its position in global climate change negotiations can be seen in the context of three broad phases of the negotiations. The first phase concentrated on the creation of an international regime and climate agenda and to quantify Annex I parties' (developed countries) emission reduction targets from Rio in 1992 to Kyoto in 1997. India played an important role in representing the interests and perspectives of the developing and least developed countries and strongly advocated the principles of equity and 'common but differentiated responsibilities' rooted in the fact that developing countries have relatively negligible contributions to total cumulative emissions and have much lower per-capita emissions. In the second phase extending from 2000 to 2009, in the run-up to the Copenhagen Climate Summit to set a new climate regime post-2012, India pushed for climate finance, technology sharing, and establishment of an adaptation fund to accelerate climate action in developing countries and protect the least developed countries from the worst effects of climate change. The third phase, between Copenhagen in 2009 and Paris in 2015, marked India's transition towards a more flexible, cooperative and holistic approach. At the national level, India formulated its National Action Plan on Climate Change and submitted its Nationally Determined Contributions to the UNFCCC taking into account the principle of common but differentiated responsibilities and respective capabilities (CBDR-RC). At COP21 in Paris, India discussed its voluntary commitments and set its emission reduction targets. Post-2015, India has focused on adopting measures to achieve its NDCs under the Paris Agreement of the UNFCCC.

Kyoto Protocol:

Scientific evidence unequivocally suggested that climate change is occurring due to the accumulated impact of GHGs in the atmosphere which was emitted by the developed countries during the last 200 years of fossil-fuel powered industrialization. India took a strong position on the grounds of climate justice and fair responsibility. Consequently, 'the Berlin Mandate' was adopted at COP 1 by the parties which agreed that developed countries would submit quantified emission reduction targets to strengthen global climate action and it was explicitly noted that developing countries would not introduce any new commitments (United Nations, Report of the Conference).The Kyoto Protocol to the UNFCCC was formally adopted at COP 3 at Kyoto in December 1997, where Annex I countries agreed to take on individual, quantified, legally binding emissions reduction targets. The members agreed to reduce carbon emissions, relative to the 1990 levels, by at least 5 per cent during the first five-year commitment period from 2008 to 2012.19 India strongly endorsed the Kyoto Protocol as a concrete measure as it laid out binding emission reduction targets for all Annex I countries. The Kyoto Protocol indeed marked a big step forward in terms of legal instruments for future climate change negotiations. Importantly, however, the largest GHG contributor, USA, refused to ratify the binding targets until developing countries including India

agreed to set their emission reduction targets as well. The differences in capabilities of nations to adapt to climate change impacts, due to differences in economies and different levels of vulnerability to climate change, were also put highlighted by India along with developing countries. This concern was addressed through the phrase 'respective capabilities' (RC) in Article 2 of the Convention (United Nations, 1997)

Road to Copenhagen Summit:

The Third Assessment Report (AR3) of the IPCC, published in 2001, the growing impacts of climate change and emphasized on the need for adaptation. India recognized that projected climate change would have an adverse impact on food production, water supply, natural ecosystems, coastal settlements, energy security, etc. However, the adaptive capacity of India and other developing countries that are relatively more vulnerable to the impacts of climate change was weak due to limited access to resources and lack of the required technology. India took a strong position and urged for the transfer of technology and financial support from developed countries to developing countries to be adopted in any formal agreement on climate change. Interlinkages between climate change and sustainable development were discussed at the COP 8 in New Delhi in 2002. For sustainable development, it was stressed in the Delhi Ministerial Declaration that technological advancements should be encouraged through research and development, economic diversification, and strengthening of relevant regional, national, and local organizations.

Bali Action Plan:

The 2007 Bali Action Plan (COP 13) formalized the creation of a new negotiation process and a timeline for a new international climate action plan to be completed by 2009 (UNFCCC, 2006). India coordinated closely with other developing Parties to make sure the "agreed outcome" under the LCA track was consistent with the original framework and fundamental principles of the UNFCCC and KP. The report painted a grim picture for India with dire projections for the increase in frequency and intensity of extreme weather events and the adverse impacts of climatic changes on sectors such as agriculture, forestry and ecosystems, water resources, human health and industry, urban settlements and society.26 In response, at the domestic level, India's approach to national climate policy was debated extensively within its Parliament.In 2007, India participated in the G8 summit in Germany where climate change was one of the key agenda points. Shri Manmohan Singh, India's Prime Minister at the time, indicated for the first time, flexibility in India's approach where he mentioned that India fully recognizes its responsibilities as a developing country. He pledged that even as India pursues its policies for economic growth and development, "India's per-capita GHG emissions are not going to exceed those of developed countries"(Ministry of External Affairs, 2007).

Building up to the Paris Agreement:

At the COP21 negotiations in Paris, both the North and South divisions showed a willingness to take part in the Paris climate agreement because the agreement provided space and flexibility to determine and decide how much they wish-to and are capable-of contributing to the common collective climate action. The Paris Agreement reaffirmed the International Mechanism for Loss and Damage as the main vehicle under the UNFCCC process to address the detrimental impacts of climate change and increasing extreme weather events.38 Moreover, the green climate fund which was created at the Copenhagen Summit in 2009 was distinguished as one of the instruments to facilitate and assist the flow of financial and technological needs for the implementation of INDCs in developing countries. India's commitment to ecologically sustainable economic development is indeed rooted in its age-old civilizational values of respecting nature, incorporating a sense of

intergenerational equity and a common humanity. India signed the Paris Agreement in 2015 and ratified the agreement in October 2016 and positioned itself as a responsible global player in the fight against climate change.

Climate Change Mitigation and Adaptation:

India has been actively working towards enhancing multilateral and bilateral cooperation on climate change as part of its foreign policy, economic policy and diplomacy frameworks. For instance, India has been an active member of consultative mechanisms such as the BASIC Ministerial Meeting on Climate Change. In 2021, India officially joined the High Ambition Coalition for Nature and People, a group of over 70 countries that aims to protect and conserve 30% of the world's terrestrial, freshwater, coastal and marine ecosystems, becoming the first of the five BRICS countries to join the coalition (Ministry of External Affairs, 2020). India recognizes that robust multilateral cooperation is the only way to address complex, interconnected issues such as climate change. India and France have also acknowledged the vital role that the ocean plays in combating climate change, preserving biodiversity, and supporting economic development. India continues to voice the climate-related concerns of developing countries and provide climate assistance to other countries where it can, in areas such as finance, technical equipment and scientific and technological cooperation. In November 2014, the Prime Minister of India visited Fiji and announced an increase in non-reimbursable assistance to USD 200,000 to support Pacific Island countries in addressing climate change, and pledged to establish a Climate Resilience Fund to strengthen mechanisms for climate change adaptation in Pacific Island countries.

India's Push for Renewable Energy:

India's pledge to achieve net zero emissions by 2070 and to meet 40 per cent of its electricity needs through renewable energy sources by 2030 marks a significant step forward in global climate action. Fossil fuel-based energy has served as the bedrock of India's economic growth and development in the past decades. Now India is actively pursuing a low carbon development pathway and attempting to sidestep the carbon-intensive model that was previously followed by developed countries in the West. India has set ambitious targets in the transport sector as well, which is of course a significant energy consumer, such as decarbonisation of the Indian railways network by 2030 and at least 30 per cent of all new vehicles sold to be electric by 2030 (Urmi Goswami, 2021).

REFERENCE:

1. Allen, Dube, W.Solecki et al. Framing and Context, In: Masson-Delmotte, V.P Zhai, et al. (eds), (2018): An IPCC Special Report on the Impacts of global warming of 1.5% above pre-industrial levels and related global greenhouse gas emissions pathways, in the context of strengthening the global response to the threat of climate change, sustainable development, and efforts to eradicate poverty, Special Report, Global Warming of 1.5 Degree Celsius, Cambridge University Press: UK and New York, 49-92.
2. IPCC (2014). Climate Change 2014: Synthesis Report, Contribution of Working Groups 1, II and III to the fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change, Core Team, R.K. Panchauri and L.A. Meyers (eds.), IPCC, Geneva, Switzerland, 151, https://www.ipcc.ch/report/ar5/syr/.
3. Rajib Shaw, Yong Luo, Tae Sung Cheong, et al. (2022). Impacts, Adaptation and Vulnerability, IPCC WGII Sixth Assessment Report, 2022.
4. Rajib Shaw, Yong Luo, Tae Sung Cheong, et al. (2022). Impacts, Adaptation and Vulnerability, IPCC WGII Sixth Assessment Report, 2022.

5. IPCC (2022). The Sixth Assessment Report, Climate Change 2021: the Physical Science Basis, https://www.ipcc.ch/assessment-report/ar6/
6. R.Krishnan, J. Sanjay, Chellappan Gnanaseelan, et al.(2020). "Assessment of Climate Change over the Indian Region: A Report of the Ministry of Earth Sciences (MoES), Government of India", (Springer Open, 2020), https://doi.org/10.1007/978-981-15-4327-2_1.
7. OCHA (2022)."Situation Report-Assam Floods", 22 Junehttps://reliefweb.int/report/india/situation-reportassam-floods-22-jun-2022
8. Chime Youdon, (2020). "Impact of Climate Change on Coastal Cities: An Integrated Adaptation Approach", National Maritime Foundation, 29 November, https://maritimeindia.org/wp-content/uploads/2020/11/ChimeYoudon-Vulnerability-of-Coastal-Cities.pdf
9. United Nations, (1995). Report of the Conference of the Parties on its First Session, held at Berlin, from 28 March to 7 April, , FCCC/CP/1995/7/Add.1, 6 June 1995, https://unfccc.int/resource/docs/cop1/07a01.pdf
10. United Nations (1997). "United Nations Framework Convention on Climate Change", FCCC/INFORMAL/84, FCCC, Article 31, UNFCCC. https://unfccc.int/resource/docs/convkp/conveng.pdf
11. The UNFCCC(2006)."Report of the Conference of the Parties on its Eleventh Session, held at Montreal from 28 Nov to 10 Dec 2005, Decision 1/CP.11 in FCCC/CP/2005/5/Add.1, 30 March
12. Ministry of External Affairs (2007). Government of India, PM's Intervention on Climate Change at the Heiligendamm Meeting", June O8, https://mea.gov.in/in-focus
13. Ministry of External Affairs, (2020). "Indo-Pacific Division Briefs"
14. Urmi Goswami, (2021)."India Set to Update 2030 Climate Targets Under Paris Agreement", *Economic Times*, https://economictimes.indiatimes.com/news/india/india-set-to-update-its-2030-climate-targets-under-paris

Climate Change: An Indian Perspective

Dr. R. B. Madale
Associate Prof. & Research Guide, Department of Geography, Swami Vivekanand Mahavidyalaya, Mukramabad-431719

Abstract

Historically and even currently the excessive levels of greenhouse gases have originated in the industrialized countries. Each inhabitant of the planet has an equal right to the atmosphere. By have grossly exceeding their fair share of atmospheric resources, the industrialized countries have caused climate change. India's per capita carbon dioxide emissions are just over 1 tonne, compared to the OECD average of over 11 tonnes. It all countries had the same per capita emission levels as India, the planet would not have faced a climate change problem.

Keywords : *Adaptation and Mitigation*

Introduction:

Climate change is one of the largest and most complex problems the development community has ever faced. The impacts of higher temperatures, variable precipitation and extreme weather events have already begun to impact the economic performance of countries and the lives and livelihoods of millions of poor people.

Climate change is no longer a distant threat. The fourth assessment report of the intergovernmental panel on climate change (IPCC) published year, amply demonstrates that we are already experiencing climate change industrial revolution these emissions were well within the carrying capacity of the atmosphere. The industrial revolution based on the embustion of hydrocarbons- initially coal, later also petroleum of carbon dioxide in the atmosphere, precipitating climate change.

Objectives:

- To study India's role in climate change from global perspective
- To study the climate change from adaptation and mitigation of India.

Methodology:

The study is based on secondary data. The main source of data are various meteorological surveys of India and online data base of climatic study of Indian journals, articles, newspapers etc.

Why is climate change relevant for India?

India is among the countries most vulnerable to climate change. It has one of the highest densities of economic activity in the world, and very large numbers of poor people who rely on the natural resource base for their livelihoods, with a high dependence on rainfall. By 2020, pressure on India's water, air, soil and forests is expected to become the highest in the world. One of the most significant ways that climate change will impact the lives of people in India will be through its water resources while water sustains life, if all too often wreaks have through devastating flood and droughts.

What the WB is doing in India?

In India, the Bank is assisting a pilot project in Andhra Pradesh to help communities in drought-prone areas to increase their resilience to variable rainfall. We are also assisting two coastal cities to develop sound strategies to meet the threat of rising sea levels. The Bank is also helping India to transform the way its water resources are managed. This means understanding the magnitude

of the threat of climate change, fostering a dialogue with key sake holders and building institutions that can meet the multiple needs equitably and efficiently across the many river basins.

Climate Change – An Indian Perspective

Though the responsibility for causing climate changes lies with the affluent countries, its main victims will be the world's poor. Affluent countries will be able to adapt to climate change much more successfully because they possess the requisite capital, technology and human resources. Wealthy countries can build embankments to protect coastal areas threatened by sea-level rise, construct physical infrastructure capable of withstanding extreme weather events, switch over to new seed and plant varieties better suited to cope with climate change, adopt water conservation and other necessary measures. In contrast to developing countries, the industrialized countries will not be seriously handicapped by lack of financial resources or technological know-how last year, an article in The Economist noted that the Alps might lose their snow cover as a result of global warming, posing a threat to the ski reports of Switzerland, the playground of the rich and famous. However, the journal was confident that the swiss would be able to adopt successfully it even suggested that the famous winter resorts might will be converted to cool hill stations to which Europeans might flee in summer to escape the heal of plains.

Low-income countries are much more vulnerable to the impacts of climate change last year. India had a good monsoon it was the answer to the prayers of a billion Indians. Even so, the torrential rains and floods left thousands of people homeless and took a tool of hundreds of lives. This was not climate change it was merely a being in seasonal change. Poverty stricken people, dwelling in filmsy huts, living in villages lacking durable infrastructure and decent communications are unable to cope even with annual seasonal change, leave alone the sweeping transformation that may be wrought by climate change.

Adaptation

How should a low-income country like India respond to climate change? It is obvious that we must build up our capacity to cope with climate change and adapt to its impacts. This will be possible only if we can overcome the currently severe constraints of financial, technological and human resources. The only hope lies in rapid economic and social development, without rapid economic development, we cannot overcome the grievous lack of financial resources required for adaptation, without rapid social development in fields such as education and public health, our workforce will be unable to adapt successfully to climate change. For a low-income country, accelerated development is the key to successful adaptation. If development shows down, future generations in our country will be grievously incapable of coping with climate change. For a low-income country rapid development is synonymous with sustainable development.

What should we do in the short-run, apart from striving to accelerate growth rates? We currently have only a broad picture of the likely impacts of climate change on India. We currently have only a broad picture of the likely impacts of climate change on India. We are not yet to predict in detail what impacts may be expected in a specific area (Say, district or sub-division)

Hence, it is not feasible to design short-tem strategies exclusively for climate change. Rather, we need to identify elements of our existing development programmes that also promote adaptation are those related to irrigation, water conservation, flood control, coastal zone protection and disaster management. Many, if not most, development programmes have significant co-benefits for adaptation to climate change. Thus, from both a short-term and long-term perspective, development itself is the best form of adaptation.

Mitigation

India plays her due rule in international initiatives to mitigate climate change, in accordance with the provisions of the UN Framework Convention, on climate change (UNFCCC). India's initial communication to UNFCCC (2005) provides a detailed account of our response to climate change.

As we saw earlier, India requires rapid and sustained development not only for poverty eradication but also for the purpose of building up her capacity to cope with, or adapt to, the impact of climate change. The crucial question, therefore, is how to address mitigation concerns without diverting scare resources from the primary task of economic and social development. The answer lies in proactively indentifying 'win-win' measures, that are primarily intended to promote development but which also yield significant co-benefits in the form of reducing greenhouse co-benefits in the form of 'win-win' measures fall into three general categories.

Coast-effective energy efficiency and energy conservation measures

These can simultaneously advance India's development and climate change objectives. There is considerable potential for action on this front in all major areas. For example, in the power generation area, there is scope for adopting certain den-coal technologies that satisfy the condition of cost effectiveness. This applies also to efficient power transmission and distribution systems. In the transportation area, public transportation systems should be rapidly expanded in order to avoid undue reliance on the use of private vehicles, thereby limiting rising emissions in this sector. The use of bio-fuels should be encouraged provided such fuels are not produced at the expense of food crops. In the industrial sector, special attention should be paid to improving energy efficiency measures wherever these do not entail major incremental costs.

Promotion of energy security

India's energy security interests are served by all measures that have the effect of reducing the country's heavy dependence on petroleum imports. Energy conservation and energy efficiency measures also serve to promote Indias' energy security interests in addition, India adopts a number of measures for diversification of energy, sources from petroleum to alternative fuels and sources in order to promote energy security. These include promotion of renewable energy-wind, solar and hydropower, promotion of nuclear energy; and new initiatives for harnessing domestic coal-bed methane. While these measures are primarily designed to promote energy security, they also generate important climate change co-benefits in the form of reduced carbon emissions.

Health-related local environmental concerns

In some cases, measures designed to address important health-related local environmental concerns can also produce important co-benefits for climate change mitigation. The decision to replace diesel by CNG as the fuel in the Delhi public transportation system is a good example. The measure was intended to address public health concerns arising from air pollution from suspended particulates. However, it also produces significant climate change co-benefits by reducing carbon emissions. Similarly, improved urban waste disposal systems result in cutting emissions of methane a greenhouse gas even though their primary objectives is to address public health concerns.

Conclusion

India has ratified the Paris agreement in terms of its scope and impact, and it is probably the most far reaching international agreement for the protection of the environment. India needs to make every effort in terms of economic sustainability for climate change and its objectives in future. This shift is already underway. Bringing in greater efficiency in the way energy is produced and consumed is crucial to fulfilling one of India's main commitments. The country seeks solutions to

interrelated problems and research has to play a central role in the implementation of the 2030 agenda for social change (RIS 2016)

References:

1. Singh, Savindra (2011), 'Climatology', Prayag Pustak Bhawan, Allahabad
2. Lambat, A.P., Dongre, V.S. and Cherian K.J. (2013), 'Effect of Climate and Its impact on agriculture of Nagpur district', Flora and Fauna, Vol.19, No.1
3. Gharpure, Vitthal (2008), 'Climatology', Pimpalapure and Company Publishers, Nagpur.
4. Lal D.S. (2012), 'Climatology', Sharda Pustak Bhavan
5. Chorle R.J., 'Water Earth and Man', Mathew, London, 1969
6. https://en.m.wikipedia.org
7. https://worldbark.org
8. https://unfecc.nit/essential.background/items/6031

Contribution Of Rajarshi Shahu Maharaj For Education Of Downtrodden Peoples And Womens

Prof. Dr. More Babruwan Kerbaji
H.O.D. History and Research Guide, Mahatma Phule Mahavidyalay Ahmedpur Dist Latur

Abstract:

Main aim of articles focused on the views of famous King Rajarshi Chhatrapti Shahu Maharaja on education to the masses. Who was great king of Kolhapur state in India. It covers the idea of the education to the all, strategies adopted for the providing education, efforts taken for the downtrodden peoples education. It covers the present relevance and comparison of the ideologies regarding the free education, expansion and education in India. This article not only focused on the strategies of the common and conventional education provided during his period but also focused on the views about technical, agricultural and trade education along with need of differential education system.

Earlier weaker sections especially scheduled castes and tribes were deprived from education and the Brahmins were dominated in education and employment during the British long period. Realizing such inequality, Shahu Chhatrapati of Kolhapur State has initiated sone of the schemes and measures to increase education of downtrodden sections.His schemes include scholarships, starting up new schools, reservations to weaker sections in education and Government services.

KEYWORDS: scheduled castes and tribes, education of downtrodden people, education ,social change, welfare,strategies.

Introduction:

The great King Rajarshi Shahu was the Maharaja was the king of the Indian princely state of Kolhapur. He was known to be a great social reformer of his time. King Shahu was an invaluable diamond in the history of Kolhapur. King Shahu was related to all progressive activities which contribute to the good of society in various spheres such as business, administration, Dalit renaissance and awakening movement, women's education. The most important years of his contribution for welfare to society were from 1894 to 1922. King Shahu's main contribution was to education for which he took the initiative from revolutionary reformer Mahatma Phule. He gave importance to primary education since this is the base to an individual's progress. Kolhapur is the mother of hostels and schools and King Shahu was responsible for this great concept.

Mostly Education gives us a knowledge of the world around us and gives power of thinking about betterment of self. It helps us build opinions and have points of view on things in life. Rajarshi Chhatrapti Shahu Maharaja was great king of Kolhapur Presidency in India. Rajarshi Shahu Maharajrealizsed importance of Education for all and he worked for the spread of education in masses upto his last breath.

CONTRIBUTION OF RAJARSHI SHAHU MAHARAJA FOR EDUCATION OF WEAKER SECTIONS:

With great efforts In February 1908, RajarshiChhatrapatiShahu founded an education society with the object of spreading education among the untouchable and downtrodden classes of the Kolhapur presidency.

As a result of Shahu's encouragement, the number of schools for the untouchables rose to 27 in 1912-13 and the number of students rose to 850 in very few time. Though Shahu had allowed in the separate schools for the untouchables, he soon realized that it would be a better strategy to have common schools for all castes, in order to drive away untouchability from the Kolhapur presidency. He stopped separate schools for the untouchables and issued a Govemment order on Sept 30, 1917 that the students of all castes should study together in Govemment schools and that's why the practice of untouchability was not to be observed'.

Rajarshi Shahu was impressed by the work of Miss Violet Clarke, the daughter of George Clarke, the Governor of Bombay presidency. Who had sympathy for untouchables, She had rendered great service for the emancipation of the downtrodden classes in Bombay Presidency. Shahu's mission was the same. Shahu had great regard for Miss Clarke. She was arranging a concert and collecting money for her mission. Maharaja came in active contact with her when she visited Kolhapur with her father in March 1908, to attend the marriage of Maharaja's daughter.

Idea of Free Education:

In RajarshiShahuMaharaj period the Brahmin was the most important community who takes education and take over the charge of the almost administrative posts in British rule. Hence, Chhatrapati Shahu Maharaj thought about the situation and he realized that without providing the free education to the downtrodden community it was not possible to involve these people in education and administration and social empowerment . That's why he taken the decision about providing free education to the populace. Chhatrapati Rajarshi Shahu scared that if he handed over the power to the common man before he is educated, the power will be snatched away by the higher class people easily. Chhatrapati Shahu therefore, decided to provided free education to the downtrodden community.

Initiatives for Compulsory Education:

The underprivileged people are not aware about the benefit to them of getting education. However, they were aware of the sacrifice required and obstacles for taking education in that era. Rajarshi Shahu was inspired by the education so Chhatrapati Shahu has applied the concept spreading Education in weaker sections of society and its applications in this regards. He realized the main facts about education is compulsory for weaker sections of the society for social and economic empowerment.

In that difficult time Rajarshi Shahu Maharaj thought that if we provided the education for only few people we should allot the administrative duties to the very few people. Which is very dangerous to the society. So that RajarshiShahu decided to provide education as compulsory merit good to the all peoples. He was very familiar with the concentrated power of administration of bureaucracy in hands of forward communities in that days. He advised that free and compulsory primary education is the only inspiring tonic that willbenefial for the betterment of common people.

Chhatrapati Shahu Maharajbelieved in education so no country had made progress without education in common man. Best politicians, great warriors are not born in illiterate country (Keer, 1976). So it is essential to give free and compulsory education to the people of India. It menace, Maharaj identified the importance of education to the masses, and it should be free and compulsory. It is clear that education is essential for survival and national progress.

Free and compulsory Education for decentralize the Power:

In General it's found that the bureaucratic and administrative power is always in hands of educated and economically empowered people. But there is close association between the

education and economical empowerment (Ahmed et al 2010). He examined that there is strong relationship between educational and economic empowerment status. The author assumes that this relationship between education and empowerment was exercised by the Chh. Shahu Maharaj through his Idea of Free and Compulsory education in his state. Many recent research studies identified the importance of such relationship in modern era. But Rajarshi Shahu has realized this so early period of modern era, it is the gratefulness of the ShahuChhatrapati.

Scholarships and Freeships:

Rajarshi Shahu Maharaj had offered scholarships and freeships to the economically weaker students. It was too necessary that time for attracting the students for taking education. So, the Maharaj has implied this scheme accordingly. He issued an order in 1911 that the Backward class students in the Rajaram High School and Rajaram College, will be given freeship.

Women's Education:

Mostly people's dosen't foucuse on the efforts taken by the Rajarshi Shahu Maharaj for womens' education.howevere, he had taken significant efforts for the providing education to the women, even though he tried to provide education to the women belongs to the backward communities On 3rd March 1913. Rajarshi Shahu announced Radhabai Akkasaheb Maharaj Scholarships and Shri Nandkuvar Maharani, Bhavanagar Scholarships for lady students in Kolhapur State. That time the backward community girls hesitating to take education at the schools and colleges. That's why to solve this problem Shahu Maharaj had appointed the lady servants belongs to backward communities to take care of lady students. Rajarshi Shahu Maharajalso taken efforts to providing English language education to the girls students for four years in his period. For this purpose six lady teachers were deputed for training to Female Training College, so that females can interact easily.

Industrial and Technical Education:

Chhatrapati Shahu Maharaj aware about the different types of education needed to the society as per demand. He thought that different people have different needs to get educated either doing agriculture, industrial work.So that he registered his opinion at public addresses that different communities want different types of institutions. He mentioned that there is need of military education, arts education, including technical or industrial education. Rajarshi Shahualso advised the workers to be educated because it is very easy to unite educated society.So that Rajarshi Shahu Maharaj was very eager to spread education in common Peoples.

Education of Equality:

Rajarshi Shahu Maharaj also known that without providing education to the all, equality in the society can not be Shahu Maharaj thought that without education it is highly impossible to bring equality in the society. The traditional society have many superstations, ideas and beliefs which adversely affecting the principle of equality in society. Rajarshi Shahu Maharaj thought that education is the weapon, it is very useful in the war of life. With the help of education any person can win the war of life and able to solve almost all problems in his life. He had guarantee that educated peoples always take right decisions in war of life in every situation

CONCLUSIONS:

Chhatrapati Shahu Maharaj was a benevolent King in his period. Rajshri Shahu Maharaj was visionary and really democratic king in nature and he have to ambition of social change through the education. He understand the importance of education for social change, empowerment of the backward, empowerment of the women and socially disadvantaged people.

Chhatrapati Shahu Maharaj also aware about the various types of education and training.ShahuMaharaj not only focused his efforts towards conventional education but also taken efforts for the industrial education, medical education, agricultural education. Most importantly, he realized the concept of free and compulsory education to all in that era. Chhatrapati Shahu Maharaj not only realized things but also worked on this idea and he did the task of free and compulsory education for social change.

In modern India, during the British period, the efforts of Shahu Maharaja to empower weaker sections and women by providing education is very much appreciated. He has realized the truth that, without education and employment, it is impossible to emancipate downtrodden peoples. For this purpose, he has built schools and colleges for weaker sections and even provided scholarships, reservations in education and employment. Hence, the downtrodden peoples should remember Chhatrapati Shahu Maharaja for his work of empowerment of weaker sections through education and employment.

References:

1. Jayasingh Rao Pawar (2010), Rajarshi Shahu Chhatrapati: Samaji kkrantikari Raaja, Translated by Chandrakant Pokle, Kolhapur, Maharastraltihas Prabhodhini, 2010, p. 29.
2. Bhosale S.S., Rajarshi Shahu Sandrbhaani Bhumika, Ranjeet Prakashan, Kolhapur.1981,p.37.
3. Khane, B. D. (2006), Chhatrapati Shahu's Crusade Against Untouchability, New Delhi, 2006, p. 7.
4. Kanbarkar, R.K., "Glimpses of Rajarshi Shahu Maharaj", Kolhapur, Prof. D.V. Muley, 2010, p.48.
5. Pawer Jaisingh Rao, 2001, (Edited) Rajarshi Shahusmarak Granth Kolhapur, Itihaasprabodhini, Kolhapur, p.78.
6. Miss Violet Clarke's Letter to Shahu Maharaja, Date: 14th August 1908.
7. Shahu Maharaja's Letter to Miss Clarke, Date: 12th September 1908.
8. Jayasinghrao Pawar, Rajarshi Shahu Smarak Grantha, p.311.
9. Vilas Sangave and Khane, BD, Rajarshi Shahu Chhatrapati Papers, Vol. VI, p.5.
10. Dhananjay Keer (1979), Rajarshi Shahu Chhatrapati: Ek Samajik Krantikari Raja, p. 456.

India's Role in Climate Change: A Global Perspective

Mrs. Rekha B. Lonikar
Head, Dept. of Home Science, Kai. Bapusaheb Patil Ekambekar Mahavidyalaya, Udgir

Abstract:

This research paper examines India's role in the global fight against climate change, including its efforts to reduce its greenhouse gas emissions, increase its use of renewable energy, and improve energy efficiency. India is the world's third-largest emitter of greenhouse gases and has taken steps to address this problem through government policies and private investment in the renewable energy sector. India has also played an active role in international agreements and initiatives aimed at mitigating the effects of climate change, such as the Paris Agreement and the International Solar Alliance. The paper highlights India's efforts to reduce the impacts of deforestation and promote sustainable agriculture. The global community must continue to support and encourage India's efforts to address the problem of climate change, as the impacts of climate change will affect us all.

Keywords: Climate change, green house, energy.

Introduction:

Climate change is one of the most pressing global issues of our time, and its effects are already being felt in many parts of the world. The world's leading scientists have agreed that human activities, such as the burning of fossil fuels and deforestation, are the main contributors to climate change. The global community must come together to address this problem, as the impacts of climate change will affect us all. In this research paper, we will examine India's role in the global fight against climate change, including its efforts to reduce its own greenhouse gas emissions and its participation in international agreements and initiatives aimed at mitigating the effects of climate change.

India's Greenhouse Gas Emissions:

India is the world's third-largest emitter of greenhouse gases, after China and the United States. India's primary sources of greenhouse gas emissions are the burning of fossil fuels for energy and transportation, industrial processes, and agriculture. India's greenhouse gas emissions have grown rapidly in recent years due to its rapidly growing population, increasing industrialization, and expanding economy. In order to reduce its greenhouse gas emissions and mitigate the effects of climate change, India has adopted a number of policies aimed at increasing the use of renewable energy, improving energy efficiency, and reducing deforestation.

Renewable Energy in India:

India has made significant progress in increasing its use of renewable energy in recent years. The Indian government has set a target of achieving 40% of its total power generation capacity from renewable energy sources by 2030. This is being achieved through a combination of government policies, such as tax incentives and subsidies for renewable energy projects, and private investment in the renewable energy sector.

In addition to wind and solar power, India is also making significant investments in other forms of renewable energy, such as biomass and hydropower. The Indian government has also set a target of achieving 175 gig watts of renewable energy capacity by 2022, which would make it one of the largest renewable energy producers in the world.

Energy Efficiency in India:

India is also taking steps to improve its energy efficiency and reduce its greenhouse gas emissions. The Indian government has launched several initiatives aimed at promoting energy efficiency in industry, transportation, and buildings. For example, the Indian government has implemented energy-efficient building codes, which require all new buildings to meet certain energy efficiency standards. The government has also established a scheme to promote the use of energy-efficient appliances and equipment in homes and businesses.

Deforestation in India:

India is one of the world's largest producers of agricultural commodities, such as palm oil, soybeans, and beef, which can contribute to deforestation. In order to reduce the impacts of deforestation on climate change, the Indian government has adopted a number of policies aimed at promoting sustainable agriculture and reducing the conversion of forests to agricultural land.

For example, the Indian government has established a number of protected areas, such as national parks and wildlife sanctuaries, to conserve forests and wildlife. In addition, the government has established programs to promote agro forestry, which involves growing trees and crops together in a way that benefits both the environment and the farmers.

International Agreements and Initiatives:

India has played an active role in the global fight against climate change by participating in international agreements and initiatives aimed at mitigating the effects of climate change. For example, India is a signatory to the United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC) and the Paris Agreement, which is a global agreement to limit the increase in global average temperature to well below 2°C above pre-industrial levels and pursue efforts to limit it to 1.5°C.

India has also taken a leadership role in the International Solar Alliance, which is a group of nations committed to increasing the use of solar energy to mitigate the effects of climate change. India has also launched a number of domestic initiatives aimed at reducing its greenhouse gas emissions and increasing its use of renewable energy, such as the National Action Plan on Climate Change and the National Solar Mission.

Climate change: role of India

1. National Action Plan on Climate Change: The National Action Plan on Climate Change was launched in 2008 by the Government of India, and outlines the country's strategy for mitigating and adapting to the effects of climate change. The plan includes a number of initiatives aimed at reducing greenhouse gas emissions and promoting the use of renewable energy, as well as measures to protect biodiversity and ecosystems.
2. Energy Mix: India is working to transition its energy mix away from fossil fuels and towards renewable sources, with a goal of achieving 40% of its installed power capacity from renewables by 2030. This will not only help to reduce the country's greenhouse gas emissions, but also help to improve energy security and reduce dependence on fossil fuels.
3. Agro forestry: India has a long history of using agroforestry practices to manage its forests and support sustainable agriculture. The country is promoting agroforestry as a way to reduce greenhouse gas emissions and sequester carbon, as well as to improve soil health and increase agricultural productivity.
4. Protected Areas: India is home to a number of protected areas, including national parks and wildlife sanctuaries, that serve as critical habitats for a range of species. These areas also play

an important role in mitigating the effects of climate change by sequestering carbon and preserving biodiversity.

5. Water Management: Climate change is having a significant impact on India's water resources, including reducing water availability in some regions and increasing the frequency of floods and droughts in others. The country is implementing a number of initiatives to improve water management, such as rainwater harvesting and reducing water usage in agriculture, in order to adapt to these impacts.
6. Climate Finance: India is in need of significant funding to implement its plans for mitigating and adapting to the effects of climate change. The country is actively seeking international support, including through climate finance mechanisms, to help it achieve its goals.
7. Leadership Role: India has a critical leadership role to play in the fight against climate change, both regionally and globally. The country has demonstrated its commitment to this role through its active participation in international agreements and initiatives, as well as its efforts to address climate change at the national level.

Conclusion:

In conclusion, India plays a significant role in the global fight against climate change. While it is one of the world's largest emitters of greenhouse gases, it is also taking steps to reduce its emissions and increase its use of renewable energy. India's participation in international agreements and initiatives, such as the Paris Agreement and the International Solar Alliance, demonstrates its commitment to finding global solutions to the problem of climate change. It is important for the global community to continue to support and encourage India's efforts to mitigate the effects of climate change, as the impacts of climate change will affect us all.

References:

1. United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC). (2021). Parties to the Convention. Retrieved from https://unfccc.int/parties_and_observers/parties/the_convention
2. International Solar Alliance. (2021). About ISA. Retrieved from https://isa.org.in/about-isa/
3. Government of India. (2021). National Action Plan on Climate Change. Retrieved from https://moef.gov.in/content/national-action-plan-climate-change
4. Government of India. (2021). National Solar Mission. Retrieved from https://mnre.gov.in/schemes/national-solar-mission
5. World Bank. (2021). India: Energy Efficiency in Buildings. Retrieved from https://www.worldbank.org/en/country/india/brief/energy-efficiency-in-buildings
6. Ministry of Environment, Forest and Climate Change. (2021). Protected Areas in India. Retrieved from https://moef.gov.in/protected-areas-india
7. Food and Agriculture Organization of the United Nations. (2021). Agro forestry in India. Retrieved from http://www.fao.org/india/resources/documents/agroforestry-in-india/en/

Mahatma Gandhi's global view of rural development

Dr. Dudhkawade Suresh Ramji
Head of Dept. Political Science, Savitribai Arts, Com.& Science College Pimpalgaon Pisa Tal.Shrigonda Dist. Ahmednagar.

Abstract:

Mahatma Gandhi was an idealistic and spiritualist man. He is known as an advocate of humanitarian thought Gandhiji had said that the soul of India lives in the villages. The development of the whole world has not taken place in the same proportion, while some of the nations of the world are advanced and some nations are in the state of underdeveloped development. It should be the duty of the developed nations of the world to bring the undeveloped nations into the stream of development.Today we are living in the 21st centuryNevertheless, many problems are newly created.And this problem has taken a global form today. Religious hatred.violence socio-economic political discriminationNo nation has been able to solve these problems globally.

Gandhiji opined that the entire nation cannot be developed without the development of rural areas.

Gandhiji knew that the country would not be self-sufficient without self-reliance. The emergence of local self-government is for the development of rural areas. The future of India lies in the village. Panchayat Raj is a local level organization. Public participation is important in this government. Gandhiji insisted that village self-government means the state of the village within the village. Yes, Gandhiji gave importance to all prestige in all spheres of life. In order to develop the rural areas, it is necessary to decentralize the economic power. For the development of the rural areas, Gandhiji introduced the concept of Sarvodaya. Sarvodaya means the welfare of all.

Keyword: Panchayat Raj, Sarvodaya.

OBJECTIVES

1 To study the pillars of Swarajya

2To study Mahatma Gandhi's thoughts on drug ban

3 To study Village industries are disappearing

4 To know Gandhiji's thoughts on education

RESEARCH METHODOLOGY

The information for this paper has been secondary sources Books, Journal, Government reports and Internet Mahatma Gandhi wrote a short book, The Creative Program on the Sevagram to Bardoli Railway Journey in 1941. The book was rewritten in 1945. The book was presented to a Congress worker. With the vision that the pace of development of a country depends on the resources of that country, the development of a country which has less problems can be accelerated.

Ethnic unity

Dr.Ambedkar opposed caste system because there is caste system It is unscientific. From the birth of a person, caste emerges. It is a system that works in a negative way. The principle of superiority and inferiority has emerged in every caste.Gandhiji has mentioned four pillars of Swarajya 1 Non-violence 2 Unity among castes and tribes 3 Elimination of untouchability 4 Production of khadiGandhiji wanted to create a society free from exploitation. According to Gandhiji, the caste system should be maintained and the exploitation and injustice in it should be eradicated. Of course, this was impossible. Caste system is a social problem of India. Navjivan, a

Gujarati weekly, discusses this social issue. Gandhiji thought that destroying the caste system would create chaos in the society. Love is supported by compassion Navjeevan, a Gujarati weekly, brainstormed on this social issue Gandhiji thought that the destruction of the caste system would create chaos in the society.

Gandhiji recognized the multi-faceted nature of Indian society and rewarded interfaith harmony. Though religions are different, moral principles are the same in all religions. Gandhiji accepted the caste system but did not accept faults in the caste system The caste system had eroded the freedom of the individual. The concept of ritualism, superstition, reincarnation, karmaism was deeply ingrained in the minds of the people of the village and they were being exploited due to lack of education. Ethnic Unity Dr.Ambedkar opposed caste system because caste system is unscientific. A person acquires status and prestige from caste by birth. Caste is a negative working system. Everyone should have equal opportunity to develop. Gandhiji expressed the view that caste system is useful for the society. Gandhiji has mentioned four pillars of Swarajya.

1 Non-violence

2 Unity among castes and tribes

3 Elimination of untouchability

Prevention of Untouchability :

Gandhiji wanted to create a society free from exploitation. He was of the view that caste, caste and caste system should be maintained and inequality, exploitation and injustice should be eradicated. Of course, this was impossible. The Gandhian paradigm of development is human-centered. There is no room for human exploitation in this image. Mahatma Gandhi's vision of development encompasses a number of ideologies: humanitarian, idealistic, anarchist, socialist. The aim of Gandhiji's concept of development is to preserve the values of labor prestige, economic freedom, economic and social equality, self-reliance, self-reliance and economic self-sufficiency. Gandhiji felt it was important to preserve the qualities of imagination, creativity, joy of creation in every person. Emphasis was placed on small scale industries to create labor based production tools.

After considering the problems that have arisen in the socio-political and economic spheres and their severity, Gandhiji expressed his views to solve them Gandhiji tried to remove the defects in the social system. Even if my country is known as the country of poor people, it will work Gandhiji wanted the uncivilized people not to be known as a country.Gandhiji wanted to create a society without vigor. He was trying to ensure that every person should have the right to be happy and contented. Untouchability is a stigma on Hindu society. To believe that one person is superior to another is a sin committed by society against God and the mind. It is the responsibility of every Hindu to remove this sin. On September 30, 1932, Gandhiji formed the Anti-Untouchability Council, which was later transformed into the HarijanSevakSangh. Gandhiji toured the country for the welfare of Harijans. Gandhiji opposed the nationwide tour of Akola, Dhamangaon, Amravati and Ajmer. Untouchability is a national problem. Obstacles to real development. Economic condition of Harijan community is very bad. Gandhiji knew that there is a lot of ignorance, unemployment, poverty and illiteracy in this society.

Detoxification :

Gandhiji was awarded the ban on drugs. Drug addicts are found everywhere. Drugs include alcohol, cannabis, marijuana, tobacco, appu, etc. Counting. Drugs affect his family. It degrades the standard of living of the individual and the family, resulting in increased poverty among them and creates unrest in the society due to poverty. According to Gandhiji, any addiction is bad, it affects

the body, crime increases in the individual, addiction leads to loss of wealth, it is important to keep the society away from all kinds of addictions. Gandhi agreed that everyone should earn a living through physical labor

Gandhiji advocated drug ban .Drugs cause loss of financial wealth. And also ruin his/her life.Addiction affects the family of the person who is addicted. And person'sliving of standard changes. Addiction increases the risk of addiction in the society. The standard of living of a drug addict deteriorates. Poverty increases in the society. Unemployment and poverty create unrest in the society. Drugs cause moral decay. The number of farmers, laborers and laborers is high among the drug addicts. Addiction of any kind weakens the society. Addiction leaves lead to an increase in criminal activity. Due to addiction, family, society and nation are heading towards destruction. Those who are addicted to opium become poor and those who want to get it they are destroying body himself and willing to die in early.

Tobacco

Tobacco addiction has wreaked havoc on the world. Most people in the world use tobacco in one form or another. Tol Satay, a thinker, says that tobacco addiction is the worst. A person who smokes kills his subtle emotions. Everyone who smokes is a sinner from Gandhiji's point of view . According to Gandhiji, any addiction is bad. It affects the body's thinking and action. Addiction leads to an increase in crime in a person. The mind and intellect remain good only when the health is good. Man develops intellectually and mentally. Individuals should stay away from social addiction. Every person should earn his living by physical labour work.

Village Industries :

Gandhiji expressed his views on village industries at a conference of industry ministers held in different states of the country on July 31, 1946. Small scale agro-processing industries should be set up in villages. Establish rural industries and cottage industries based on skills and handicrafts to produce goods. Small and cottage industries will alleviate poverty and unemployment in rural areas. Small and cottage industries will boost the rural economy. Milk and Milk Processing Industries Handicraft Rice Collecting Industry Shoe Slipper Making Industry Fruit Processing Industry Paper Making Industry Khadi Industry Brick Furnace Industry Limestone Industry Planetary Industry etc.Gandhiji tried to inculcate in the minds of Indians that the policy of providing employment to as many people as possible with low investment is beneficial for the country and the society.

Basic education

The Education Conference was held on 22nd October 1937 at Wardha. Mahatma Gandhi made the idea of education a person in front of the nation. Gandhiji's teaching method is known as WardhaYojanaMoolUdyogiShikshanTalim Basic Shiksha Basic ShikshanJeevanShikshan. Gandhiji was of the view that life useful education should be imparted to students rather than knowledge useful education. Education requires the physical, mental and moral development of boys and girls. A cultured human being is formed through the fourfold combination of labor prestige knowledge, prestige seal, prestige and service prestige. All students from primary to higher education should be nurtured. Students need to develop self-reliant intelligence through education.

Restructuring of Education

National education should be given in the language of each province. The quality of the teacher should be high. The school building space should be clean. The school premises should have clean air, pure water and pleasant atmosphere.

1 Education should be given in the mother tongue.

2 There should be coordination between both education and home conditions

3 Teach to meet the needs of as many people as possible

4 Teachers from primary to higher education should be of good character

5 Education should be free for all

6 The public should have control over the education system

The principles of Gandhiji's basic education are as follows

1 Education provided to students should be self-sufficient. Expenditure on education should be borne by the government.

Provide vocational education to 2 students

3 All education should be given to students in their mother tongue

4 Students should have knowledge of mother tongue as well as national language

5 Students of a particular religion should not be taught

6 Education should be useful to the society.

In the December 29, 1920 issue of Young India, an educationist made the following remarks about the Indian education system. The Indian education system is ideal compared to England. From this education, revolutionary intelligent young education system has been born. 1856 The British Government established the Department of Education in India. One per cent education tax was imposed on the Indian people to cover the cost of education. In 1860, the administration of schools in the country was entrusted to the Deputy Commissioner of the district. Gandhiji in his speech on 20 October 1931 in London expressed the following views on adult education

Education should make men and women better citizens. Agriculture plays an important role in adult education. Literature education is a must. We must teach them through adult education how the majority treats the minority and the minority treats the majority. Adult education must strike at the root of untouchability and ethnicity. The question of adult education was even more complex than that of children. The idea of adult education is not deeply rooted in the society. It was necessary to prepare teachers for adult education. Adult education was done by the then Congress party. It is a great disgrace to the country that a large section of Indians are ignorant and illiterate. Gandhiji was of the opinion that it was a social sin.

Conclusions:

Indians should keep their needs limited. A sense of community service should be instilled in the individual. Gandhiji made everyone aware of selfless. Everyone should do their duty. Everyone should be responsible for the country and the society. Every rich person should have control over his will. There are enough natural resources available in the world to meet the basic needs of all. But it is not enough to satisfy everyone's cravings.

When a man cannot control his will, he lacks the rare means in nature. A person becomes immoral if the desire to acquire wealth develops in him. Wealth acquired through immoral means creates two classes in society. The greedy man tries to grab the wealth of another's labour. The spirit of cooperation towards our society should be awakened in the mind of every individual

The character of the will of the person has an important place in the path of development that Gandhiji showed. Gandhiji tried to create an ideal society based on the character of human nature.Physical and intellectual labour of every individual is important in the development of rural areas. This principle of body labour will increase the prestige of labour among the people. Gandhiji's equal importance to all forms of labour will help in reducing the caste system in the society. The feeling of superiority in the society will decrease. Gandhiji's universal view of rural development

was accepted by the world. The influence of Gandhiji's thought has been on the subcontinent of Asia Africa, America,Australia.Mahatma Gandhi has influenced the behaviour of most of the international leaders in the world

Gandhiji gave the world the principle of development through the path of peace along with true non-violence. Gandhiji's universal approach to development has been adopted by most of the nations of the world, including India.

References:

1. NatanePrakash Narayan Gandhi DarshanMimamsa Pointer Publishers Jaipur Rajasthan
2. DharmadhikariBhau Editor Gandhi VicharDarshanSwarajya Satyagraha Volume 16 Maharashtra Gandhi SmarakNidhiPrakashan Pune
3. KrishnakumarRatu Kamala RatuSamagra Gandhi Darshan Gandhi Chintan & Vartaman Prasang Avishkar Publishers Distributors Jaipur Rajasthan
4. Solar System of Ramji Singh Gandhi VicharArjun Publishing House New Delhi
5. Chavan M.M. Convener Gandhi Vichar Darshan Jatiya Aikya Maharashtra Gandhi Smarak Nidhi Prakashan Gandhi Bhavan Pune Vol
6. Gandhi Mohandas Karamchand in my dream Pawanar Bharat ParandhamPrakashanWardha
7. Mohandas Karamchand Gandhi Health Key ParandhamPrakashanPavanarWardha
8. BharadeBalasaheb Direction of Village Revolution Maharashtra Gandhi Smarak Nidhi Prakashan Pune
9. Gandhi MK Construction Program Meaning and Place Navjeevan Publication House Ahmedabad
10. ChitraNaik Edit GramswarajyaGandhiji's Thoughts Indian Institute of Education Pune
11. Akolkar G.V. Editor Gandhi Vichar Darshan ShikshanVichar Volume 11 Maharashtra Gandhi Smarak Nidhi Prakashan Pune
12. Gandhi MK to Words New Education Navjeevan Publishing House Ahmedabad
13. Mohandas Karamchand Gandhi My dream Bharat Saket publication
14. Agrawal Ganga Prasad Hindswarajya Guide Document Samya Yoga Sadhana Prakashan Dhule
15. Arun Sarathi Shodh Mahatma Gandhi's Volume Two AsmitaPrakashan Pune
16. Kotwal Vasudha Gandhiji's Educational Thoughts Indian Institute of Education Pune
17. Gandhi MK Character and Nation Building Navjeevan Publishing House Ahmedabad
18. Sharma Virendra Gandhiji's Contribution to the Reconstruction of India Sri Publishing House New Delhi

Political culture in India in Case of Maharashtra

Dr. Patil Shyam Pundalikrao

Shahir Annabhau Sathe Mahavidyalya, Mukhed Dist. Nanded.

Abstract

Political culture in India is not merely a reflection of community life-style. It is also the link between historical experiences of politics and model identities, on the one hand, and the needs of new political forms, on the other. Defined thus, it becomes not only an emergine national idiom, but also a cultural vector diat is gradually entering the community's life-style as a legitimate force of social change.There are four historical stages in the development if the culture of Indian politics. The contemporary political culture also consists of four strands, each with its own psychological problems of adaptation and their typical cultural expressions. These strands are related, on the one hand, to the four corresponding historical stages and, on the other, to different levels of personality functioning in the model Indian. Within this framework, a new approach can be taken to the analysis of the major themes and symbols in Indian politics. It is possible, for example, to decompose some of the major themes into their stage-specific contents which, again, can be related to the larger adaptive problems faced by the community at different historical phases.

What is also not clearly established is whether there are clearly defined vote banks on the basis of caste and creed, religion and language, region and communities. LokSabha constituencies have, on average, 15 to 18 lakh voters (1.5 million to 1.8 million). That is too huge a number to divide into possible vote banks or sub vote banks. The average assembly constituency has about 2.5 to 4 lakh voters, relatively easier to break down in socio-economic and cultural-religious-linguistic clusters. Though political parties in Maharashtra do not "officially" say which castes and communities they represent or seek votes from, there are perceptions, which are partly misleading, but overall they give a realistic picture. But when the parties with identical caste community base are divided, as they are today, the so-called vote banks also get splintered. And that is why, in this election, it is extremely difficult (and therefore risky) to predict the results in terms of number of seats. For instance, if there is a simple Hindu vote consolidation, as sought by RSS chief Mohan Bhagwat, on the basis of the presumed Hindutva wave, then the BJP alone would get about 80 per cent vote. Similarly, if there is a Modi wave, sweeping the state, the BJP should receive nearly the same vote, since Modi is believed to be integrating development and Hindutva, his USP.

But such a vote bank has not so far been reflected in the votes. In the LokSabha elections, the Modi-led BJP received 31% of the vote, which means 69% of the votes went to other parties. The NDA received 39%, which also means 61% went against the NDA.In Maharashtra, the Narendra-Modi factor as an exclusive element cannot exist, although he has planned 22 public meetings across Maharashtra. There are hoardings all over the state, with huge pictures of Modi projecting himself as a historical-political heir of ShivajiMaharaj. But going by field reports, this campaign is not going in his favour.In fact, Modi as Prime Minister and BJP President Amit Shah, both Gujaratis, seem to have consolidated the Marathi vote bank in Mumbai, Thane, Palghar and Konkan region. This statement has basis in the fact, if we analyze the last assembly and corporation elections. This region has 100 seats, that is one-third of the assembly of 288.

If the Shiv Sena establishes a clear lead in this belt, It would be difficult to dislodge it from the number-one position. That no party will get a clear majority (145 seats) is clear and hardly

requires any deeper statistical support. The BJP has always been totally dependent on the Shiv Sena in this belt, even when they fought elections as part of an alliance. The Congress and the NCP have no base in the city. Mumbai's consolidated Marathi-speaking population, although widely distributed in the suburbs, is 38%.In Thane, Palghar and Konkan, almost 90% are Marathi-speaking communities. The Shiv Sena has its roots in this region, and although the saffron alliance did not come to power for the past 15 years, this Sena base has not been substantially eroded. The Congress and the NCP could get more seats in the Western and Southern Maharashtra, primarily because of the cooperative and sugar belt network in the region.

This network is primarily of the Maratha caste. The Marathas constitute 35 per cent of the state's population. But the sugar industry and its derivative supporting activities are controlled by about 150 families, which have become dominating dynasties. Over the period, as the sugar industry came in crisis, and the cooperative movement weakened, the Marathas began to get disillusioned with the Congress.That is when the community began to look for other political options. Those local Maratha leaders who had nothing to lose if they broke the ranks, began to migrate to other parties, like the Peasants and Workers Party, SwabhimaniShetkariSanghatana or even to BJP or occasionally Shiv Sena.Realizing that the Maratha vote bank is disintegrating, the Congress-NCP Front decided to grant give reservation to Marathas, on the lines of Jats in Rajasthan. But that incensed the Other Backward Castes(OBCs), and the Congress lost their political support. Some of them went over to the BJP, particularly under the leadership of GopinathMunde, who was Vanzara, an OBC. That is why the death of Munde has hurt the BJP immensely. He was able to mobilize support of disgruntled and disadvantaged Marathas. After his death, the face of the BJP leadership is essentially Brahmin: NitinGadkari, DavendraPhadanvis and PrakashJavdekar. With its top leadership Gujarati and local leadership predominantly Brahmins, old hostilities could surface.

The progressive movement, which campaigned for the creation of Maharashtra, had a slogan: "Eliminate the Sethji-Bhatji", the oppressive nexus that controlled Maharashtra. The Sethji meant the Gujarati-Marwari-moneylender-trader community. Today, after nearly 50 years, the Shiv Sena seems to be picking up those threads, quietly campaigning against the Gujaratis who control the business interests, and SharadPawar seems to be re-paraphrasing the anti-Bhatjislogans.The Shiv Sena-Narayan Rane feud, which culminated in the arrest, and release on bail, of the latter who is a Union minister and BJP leader, reflects on the escalating decline in Maharashtra's political culture, said observers.Rane attracted Sena's ire for his remark, which he made at a press conference in Mahad early this week, that he would have slapped CM Uddhav Thackeray who forgot, while addressing the state on August 15, how many years it has been for India's independence. While Sena took to the streets, pelted stones at Rane'sJuhu residence, plastered posters calling the former Sena CM 'kombdichor' and ordered the Union minister's arrest, the BJP, in support of Rane, was quick to point out that Thackeray too had recently threatened to serve a 'jhapad' (slap) to anyone who dared to attack SenaBhavan, the party's Dadar headquarters. Thus, the-pot-calling-the-kettle-black game continues, observers said."What is worrying is the choice of phrases which trigger hatred and violence. There is a sharp degeneration of values in the political sphere and it shows in the language Maharashtra politicians use," said political analyst Bhanu Kale. Stating 'netas' have to pander to the lowest common denominator to win polls, Kale said, "Sadly, they neither have time nor inclination to read or participate in intellectual exercises which deepen democracy. Politicians need a mentor to groom them about the challenges of a modern, democratic society."

Mantralaya veterans recall the 1960s and '70s when Congress leaders felt the need to uphold decency in public life. "The Congress had a firm control over the state. However, Yashwantrao

Chavan, Vasantdada Patil and Vasantrao Naik were soft-spoken and low profile, in or out of office," said Ashok Dhamanaskar, a retired state official. A CM who once berated opposition leaders as "serpents and scorpions" found hardly any support from state Congress or the administration, he noted. A section of Maharashtra's intelligentsia thinks 'Maratha,' a firebrand Marathi daily which spearheaded the Samyukta Maharashtra movement in the 1950s, popularisedrisquehumour and cheap puns. It was said AcharyaAtre, the editor of 'Maratha,' would dip his pen in vitriol to lambast his detractors. A noted Marathi writer recalled that the 19th century debate between radical right-wing leaders and their backward class counterparts reeked of hatred and calumny. "Balasaheb Thackeray, who emulated Atre, evolved a lingo in Marathi which was, to put it mildly, coarse. In his speeches Thackeray often made crude remarks about women," said social commentator Prakash Bal. "Rane is steeped in Sena's values. His lexicon shouldn't upset Uddhav Thackeray,"Balstated.Kale thinks criminalization of politics in the 1990s led to a decline in public discourse. Bal too feels the power-pelf combination dealt a body blow to ethical values in public life -- and to Marathi, the language, Bal said, "which has given us great poets and litterateurs."

References

1. The author is grateful to D. L. Sheth and Rajni Kothari whose reactions have structured this paper to a great extent.
2. The most successful of these is perhaps Weber, Max in The Religion of India: The Sociology of Hinduism, (Glencoe: Free Press, 1958).Google Scholar
3. For an informative but blinkered work, see Desai, A. R., Social Background of Indian Nationalism, (Bombay: Popular, 1959).Google Scholar
4. A recent example is Spratt, P., Hindu Culture and Personality, (Bombay: Manaktalas, 1966).Google Scholar

Political Culture: Maharashtra

Dr. Pullagar Bhumreddy Vithalreddy
Shahir Annabhau Sathe Mahavidyalya, Mukhed Dist.Nanded.

Introduction:

The role of money power in politics has only increased with time and this is reflected in the wealth of elected politicians. For all his anti-elitism, Narendra Modi presides, along with his colleague Amit Shah, over the wealthiest and cashrich political party in India today. The article examines the evolving character of the Maharashtra state – an important sub-national state in India. State politics changed in 1978 and then again in the 1990s. The current moment (2014) may be viewed as the third shift that pushes the state out of control of Congress. This growth has led to a restless condition of the major governing community, the Marathas. The Maharashtra Employment Guarantee scheme is characterized by the scale, duration, generosité of its financing arrangements and the political complexity of its design among rural public works projects. Its goal is extremely ambitious: to provide jobs flexibly and quickly via public works opening and shutting in response to local, unpredictable weather changes in a weak agriculture economy.

The landowning upper castes have retained their place of prominence and dominance in many regions. From the Jats and Rajputs of the north to the Marathas and Patels of western India and the Reddys, Kammas, Velamas, Chettiars, Nairs of the south, upper castes have retained theirpresenceinpolitics.The role of money power in politics has only increased with time and this is reflected in the wealth of elected politicians. For all his anti-elitism, Narendra Modi presides, along with ..The role of money power in politics has only increased with time and this is reflected in the wealth of elected politicians. For all his anti-elitism, Narendra Modi presides, along with his colleague Amit Shah, over the wealthiest and cashrich political party in India today.

Although India's federation has established a consistent government structure across subnational constitutional entities and referred to as "states," state policy always has varied and unique patterns. In the first decade following independence, these developments were largely obscured by the continuing dominance of the Congress party in most states. However, even within this broader framework, states have evolved extremely diverse political features, which stem from local governance patterns and socioeconomic configurations specific to every state, as well as from their political history

Therefore, examining state power sharing patterns and political economy is an essential method of understanding India's political dynamics. The Samyukta Maharashtra, established on 1 May 1960, was the culmination of "a process that began many decades before. The geographically adjacent units of Marathi-speaking people were united under a single governmental body. Prior to the formation of Samyukta Maharashtra, Vidarbha Region belonged to the Central Dr. Nilesh Chandrakant Adhav,. Province, which subsequently became Madhya Pradesh. His legal name was 'MP and Berar.' He was lawful. The area of Berar [Vidarbha] was linked to Maharashtra. The Marathwada area was also part of the State of Hyderabad which, until September 1948, was governed by the Nizam. Nawab of Hyderabad was compelled by police to incorporate his State into the Union of India.

The Marathi spoken region of the state of Hyderabad [Marathwada] was thus part of Maharashtra. The new entity is thus referred to as 'Samyukta Maharashtra.' To comprehend the political process in Maharashtra, one must understand the historical factors underlying it. As we

know, there is no political process in the vaccine. Therefore, the history of this area in the contemporary period must be understood. The west and centre portion of India is occupied by Maharashtra. It is the country's second biggest population state (11 pounds) and its third largest in terms of geographical size (3.08 lakh square kilometers). Maharashtra has a rich historical and cultural heritage and was also a prominent area in the fields of education, literature and culture in India. In the years after independence, Maharashtra was one of the most sophisticated economies. Maharashtra now accounts for 9.3 percent of India's total population and its share in domestic income is about 15 percent, which is the largest among all states. Maharashtra's per capita income is Rs. 1,17,091, which is also the highest in the country1. It is one of the most urbanised and industrialised countries in India, with 45% of the urban population, compared to 31% in India as a whole.

The development of the industry in Maharashtra in the industrial belt, primarily including Mumbai-Thane-PuneNashik and Aurangabad, is nevertheless concentrated. During the 2014 Maharashtra Assembly elections, every political party chose to compete individually for the polls, instead of establishing an alliance or a front.There was a lot of uncertainty until September 2014 when candidates were nominated for the October 2014 elections. This caused uncertainty among supporters and voters, but it did not affect the political parties at all. BJP, Shiv Sena, Congress and the NCP agreed to run for their own elections. From Congress and the NCP have their roots in politics since the foundation of the state of Maharashtra, both parties had no lack of contestants.

In Maharashtra, the SS-BJP alliance was unable to maintain its control. In addition to its lack of performance at several levels, the signing of a deal with Enron substantially led to its electoral default. The Nationalist-Congress Party (NCP) coalition came to power for three consecutive terms in November 1999. The major power and water portfolios were maintained by leading NCP leaders such as Padmasinha Patil, DilipWalse-Patil, Sunil Tatkare, and Ajit Pawar. In the Enron era, the openness provided by 1998's Law of the Regulatory Commission was seen by social and political activists in Maharashtra as transformational after the opaque decision-making and non-responsive State administrations.

This phase was characterised by the successful involvement of the CSOs in Maharashtra in the utilisation of newly created regulatory mechanisms to guarantee the MSEB is accountable and to fight firm interests in the sector. The regulatory committees were reformist in character and sought to discipline commercial and public services. On the other side, the state administration and the MSEB were defensive and sought to limit the destruction created by transparency and customer involvement in the tariff process. In order to reduce the influence of the political class, the Maharashtra administration was not in favour of setting up a state energy regulating body during the SS-BJP regime. The expert organisations like Prayas were also dubious of the Orissa restructuring model because they believed it was extremely "disposed to sabotage," as the Commission lacked compulsory measures on openness and direct public liability. After the rate increase by MSEB in 1998, several consumer organisations moved to the High Court to ask for a commission. In March 1999, the High Court decision granted the State Government the ultimatum to appoint the Maharashtra Electricity Regulatory Commission within six months. MERC was thus formed on 5 August 1999. The first MERC chairman was P. Subrahmanyam, Maharashtra's former chief secretary. The two other members were former chief secretary (home) Venkat Chary and independent industrial engineer Jayant Deo. The initial tariff proposal states that 84 percent of farmers' customers have been charged a flat rate tariff.The statistics showed that only 50% of the

usage of the or minimum charges35. According to MSEB, there were 22 lakh farmers36. It mandated the measurement of unspecified users (e.g. farmers, poultry, power lines, waterworks and high-voltage industrial users) within 3 years, by 31 March 2003. New Challenges and New Interests Two main processes characterized this period along with the clash between industry and agriculture. One is the rivalry between private companies in Mumbai, while the other is the growing impact of private power producers with which MSEDCL has inked electricity buying agreements.

The involvement of the APTEL and the Supreme Court was also important in this phase, emphasizing that procedures in the energy industry are clearly juridical. Although the old actors and old problems continued, the new players and the new procedures further complicated the situation and presented new challenges to many actors in the industry. Private Utilities in Mumbai There are four firms in Mumbai: RInfra, (formerly BSES), BEST, TPC, MSEDCL. TPC has traditionally produced and provided energy to BSES, BEST and individual big customers. While RInfra was electricity reliant on the TPC, it did not enter a longterm treaty with the TPC. When TPC demonstrated that it could not provide RInfra with electricity, it went to legal struggles in 2007 and 200977. The decision of the court was nevertheless in favour of the TPC. To prevent load shedding, RInfra bought expensive electricity from the market, resulting in higher power costs and therefore higher losses.

The TPC requested the right to parallel licencing in the RInfralicencing region during that time. Again a lengthy legal fight took place, which took place in different fora and concluded in favour of the TPC. Since the tariff of TPC was much cheaper than that of Rinfra, many big industrial customers moved to TPC-D. Finally, the MERC interfered, first of all by imposing different fees to customers moving and, secondly, by limiting TPC's usage of the RInfra distribution network. The situation in the electricity industry in Mumbai has grown very complicated, with a host of regulatory directives and judgments by APTEL and the Supreme Court giving conflicting interpretations of laws. In addition, the anticipation that competition would lead to tariff cuts was not met. In reality, both private firms failed to acquire electricity via competitive bidding, claiming many reasons. Increasing Role of Private Power Producers MSEDCL has implemented a competitive capacity-adding bidding procedure in light of the increasing demand gap in the State. By signing a deal with private power manufacturers including Adani Power Maharashtra, LancoKondapalli Power, JSW Energy, Indiabulls Power Research and Emco Energy80, it contracted 6.115 MW of capability. In the first bidding round, MSEDCL signed PPAs for about 2 000 MW. However, the PPAs with Lanco have been disputed by MSEDCL due of procedural delays. The agreements with JSW and Adani were also contested because they requested tariff adjustments on the grounds that coal prices were increasing after the lowest price in the offer process had been quoted. The MERC, however, approved these private businesses' case and granted them compensating tariffs.

It was the APTEL case, which rejected Adani's compensating tarific, which said that regulatory bodies had no authority to award compensation tariffs if the competitive bidding procedure was discovered82. Meanwhile, the CERC urged the Department of Power to amend the legislation appropriately in order to expand the scope of regulatory involvement in the compensating tariff decisions83. MoP wrote to state commissions on the recommendation of CERC and urged them to deal with these problems case by case. Almost all projects in Maharashtra filed complaints before the MERC for adjustment of the tariff found after issue of this letter. Thus, all of the capacity contracted by MSEDCL via competitive offerings has been litigated and upgrading rates are very likely.

The Maharashtra state has one dominating caste, the Marathas, which spans the whole state and also dominates the political landscape. The relative unity and stability of the Congress Party in Maharashtra is mainly attributed to the predominance of Maratha. In contrast to Maharashtra, none of India's other countries have a regional hegemonic supremacy equal to the marathas (Lele, 1981). In Maharashtra, the Marathas are believed to account for 40% of the population and have control of over 80% of political power positions. Its prevalence is seen in the western Maharashtra area in particular. Beside its closeness to the state capital, Mumbai and a strong transportation network, it is the sugar lobby or sugar 'baron' which provides the west area in state politics the advantage over others. The sugar plant is managed by a board of directors. The prestige, financial gain and patronage associated with the management and chairmanship of a sugar cooperative are significant. Baviskar (1980) gives a fairly clear explanation of the position of elected Board members. The prestige and authority of a president and the directors makes them very popular with political parties that give them tickets for elections - both state and municipal. Therefore, these posts are extremely desirable and much sought after by local leaders. Factory elections are thus heavily fought. Khekale (1999) observed in his 1952-72 research that 74% of the sugar cooperative chairmen were elected lawmakers and MPs. Controlling large cooperatives, such as sugar companies, enables political leaders to develop a hierarchy of parties and governments and in turn helps them to get nominated on the boards of many other cooperatives, particularly cooperative banks.

Thus, a "two-way" connection has flourished between cooperatives and other power institutions. In turn, the sugar sector contributed greatly to electoral money during electoral elections. Baviskar (1968) has sufficient evidence to support this. Sugar co-operatives occasionally even hosted political party election gatherings and offered different amenities. Sugar cooperatives usually supply the workforce and cars for election campaigns. Being the relationship between sugar cooperatives and politics, the birth of cooperatives itself is inclined to ascribe to the political influence of the wealthy Maratha farmers. However, Attwood (1993) warns against 'reading history back' and crediting early cooperatives to the state's Marathas' political authority. In his opinion, the fact that, in the late 1950s and the early 1960s, State could adopt land reform laws that were contrary to the interests of cane farmers indicates that cane growers lacked the political strength to prevent legislation from being enacted. It is a different problem because wealthy farmers then bypassed the barrier by relocating the land among family members.

Conclusion: Now the Energy Ministry intends to create a differential farm pricing structure depending on the size of its land and crops it cultivates. It involves metering all agricultural customers, which is an unattainable job according to MSEDCL. Data acquired from MSEDCL at the last tariff hearing showed that half of the circulars and 83 percent of the 4021 feeders, for which there are data, had negative losses indicating flagrant MSEDCL data manipulation. It would thus seem that the governing coalition now has little scope to manoeuvre and effect behavioural changes, either through bureaucracies or by dominating interest groups. The trajectire of the EGS was similar to that of a number of other comparable programmes: it was built in a breath of excitement and political activity; it became routineered and lost its glamour; it was originally a godsend for rural workers, and was 'exposed' to rural employers as a disguised giveaway. The Scheme has failed to live up to its supporters' extremely high hopes or the overblown concerns of its opponents about its possible harmful consequences

References

1. Rikhil R.Bhavnani, Francesca R.Jensenius (2019), "Voting for development? Ruling coalitions and literacy in India", Electoral Studies, Volume 62.
2. ShuchiBenaraMisra (2014), "Growth and Structure of Rural Non-farm Employment in Maharashtra: Reflections from NSS Data in the Post Reform Period", Procedia Economics and Finance, Volume 11.
3. Harish S Wankhede (2019), "The Post-political Dalit Movement in Maharashtra", Economic & Political weekly, Volume 54.
4. PalshikarSuhas and Rajeshwari Deshpande, 2015, Changing Social Bases of Political Parties in India: Case of Maharashtra, Report of a project (2014-15) under Center for Social Sciences & Humanities, Savitribai Phule Pune University, Pune.

Importance of Education in Global Politics

Mr. Netake S. R.
Head of Dept. Political Science, Shri Chhatrapati Shivaji mahavidyala Shrigonda Dist. Ahmednagar

Abstract:

People who were enlightened and mindful of what is true and what is false. The educated folk's brain works in eternal way. Therefore, the informed people are united by the luminous wrong of conceiving, by the luminous of right and wrong.Telling entire this about, it does not lurk the fact of India's education system has been crippled for years. With the docile population of additional than 80% in the country, it will be fair to venture that India has nope been capable to purveyance effectual education to almost 80% of the children The wish for sturdy focal leadership the importance of education is implicit in the history of democracy itself. Some of the earliest philosophers, Platoand Aristotle among them, Plato's Educational philosophy came in the form of an ideal democracy Due to the strong inspiration of democracy where it is far from our predecessors, a community is served as a subordinate individually.The mind and body were considered separate components Fadeo's dialogue written in "Medieval" (360 BCE)Plato has expressed the unique qualities of knowledge, reality and spirit And on the basis of those who understand that it is less appropriate to make decisions - mob, irregular, poor Over time, this concern has been muted only by understanding the larger status of democracy, Respect for rights of minorities, support for basic economic and personal freedom,And - not coincidentally – the Overarching need of an educated citizen

Keywords: Democracy, Education system

Introduction:

David Held argues that "democracy is a remarkably difficult form of government to create and sustain." Liberal education has played and will continue to play an important role in sustaining our democratic form of government."

Education plays a very critical role in deciding growth of nation. Educated citizens of the country brings fame, wealth and prosperity to the country which help in development of a country Therefore, before possible participants take part in the elections, we must ensure that they have related knowledge like law, economics or political science that are able to bring positive change in the country and make the most important, committed and determined nation at a higher elevation Education has now become most important need in the field of politics. Seeing the present condition of Indian politicians, they should be educated as apriority as they don't even know much about Indian history, social ,politics and even Indian geography too. They are very much confined to their regions or constituencies. It is necessary because to have a better country and they should be educated so they get new ideas and results.....

1. It is needed because they should understand situations and problems of people.
2. Taking strong decisions irrespective of oppositions..
3. To get new ideas…
4. And understand citizens problems, fair equality and dignity…
5. Be equal to everyone and no partiality.

The Indian political system is in a mess because leaders are incompetent. For decades, we have been victims of corruption . This is the bitter truth and the only solution is to elect leaders who

are capable, well-educated, and are passionate about improving the welfare of the citizens. All the three aforementioned qualities are necessary for the growth of the country. Having the right educational background and qualifications are important because education acts as a foundation for implementing policies. Only when people are aware of the problems can they think of the solutions. So, potential candidates should at least have a degree in fields that are relevant in the political arena.

1) Breadth of democracy support:

The depth of Indian democracy may breather limited. It is useful to keep a distinction To most theorists of democracy in the India . to understand government Indian people basic need Indian democracy many challenge accepted. India's wealth inequality (say, land distribution, and even more in educationor human capital) is one of the highest in the world. Indian society is also one of the mos. the terrigenous in the country (in terms of ethnicity, language, caste and religion), and social inequality, a legacy of the caste system, is considerable. is an embarrassing anomaly some basic minimum civil and political rights provide by citizens.to provide best education policy by government . To participated people in the electoral process In the Indian particularly the poor and the socially disadvantaged people vote sell by political party in India **.**

2) National Integration :

Define national integration. National integration is a positive concept to inculcate feeling of togetherness amongst diverse sections of society. It is not the uniformity of all religions, dress and food habits etc. It means both preservation of diverse cultures and at the same time living, respecting and working in harmony with each other for the overall prosperity of the nation. Improve personal talent, innovate and enhance your usefulness for society and Nation. Discourage corruption in every form and manifestation in society. **National unity is** also essential for social wellbeing, peace and harmony. People can enjoy peace and security, if there is a mutual trust and goodwill among all sections of society. progress can be made in the field of art & literature, science & cultural advancement and economical education

3) Nation Building :

Define role of educated youth in nation building Youth is the backbone, hope of the future, potent tools of national integration and reckonable force to shape the destiny of the nation. The educated youth can play a leading role in bringing together the people of different states and religions with a view to integrating them emotionally, culturally and geographically

4) Equity and fraternity :

The philosophy of the Indian Constitution is reflected in the Preamble. The Gandhian idealsis aimed to be secured by the incorporation of the word 'Socialist' in the Preamble by the 42nd Amendment. The terms sovereign, socialist, secular, democratic, republic in the Preamble suggests the nature of the state. The ideals of justice, liberty, equality, fraternity reflects the objectives of the Constitution Directive Principles of State Policy. Liberty is guaranteed to the individuals through the provision of Fundamental Rights, which are enforceable in the court of law. The Preamble secures to all citizens equality of States and opportunity in civic, political. The unity and integrity of the nation is sought to secure by the use of the word 'Fraternity' in the Preamble and by the provisions of fundamental duties and single citizenship in the Constitution.

5) Liberal education for an citizenry :

The liberal education is important than ever in our interdependent people .to education based on the idea of an inclusive citizenship and on the possibilities.compassionate imagination has the potential to transcend divisions created by distance, cultural difference.Developing this ideal further and thinking about how to modify it in the light of our times is one of the most exciting and urgent tasks we can undertake as educators and citizens.

6) Educating the whole student:

Education in India is provided by the public sector as well as the private sector, with control and funding coming from three levels: central, state and local. the historically disadvantaged

Scheduled Castes and Scheduled Tribes and Other Backward Classes. In universities, colleges, and similar institutions affiliated to the federal government, there is a maximum 50% of reservations

7) Awareness of constitution :

The Constitution of India is the supreme law of India. It lays down the framework defining fundamental political principles, establishes the structure, procedures, powers, and duties of government institutions, and sets out fundamental rights, directive principles, and the duties of citizens. It is the longest written constitution of any sovereign country in the world, containing 448 articles in 25 parts, 12 schedules and 97 amendments. Besides the English version, there is an official Hindi translation. "We the People of India, having solemnly resolved to constitute India into a Sovereign Socialist Secular Democratic Republic and to secure to all its citizens

8) education Good people happen .

To knowledge population, illiteracy, culture, democracy , are at best truths. What is most important are institutions and policies that allow and protect economic freedom

9) Social political economic inequality :

There are many education skills that children will need in order to be successful in the 21st century. Here are a few of the most important 21st century education skills:

- education thinking skills
- Oral presentation skills
- Written communication skills
- Ability to use technology
- Assessment to examine social and political Economical issues
- Ability to conduct research to learn about issues and concepts
- Chance to learn about new career opportunities

Conclusion:

To ensure and protect a social order which stands for the welfare of the people Separation of judiciary from the executive. Improvement of public health.Promotion of educational and economic interests of weaker sections of the people.To have uniform code of law irrespective of caste, creed, colour or religion.Participation of workers and laborers in labor law.Promotion of cottage industries.Provision of maternity relief.Education to all.Equal justice to all.Equal pay for equal work for both men and women Modernization of villages, linking with roads and provision of electricity to all villages.

References:

1. Purohit, Vasudha. 2010. Aarthik Vikas VaNiyojan Aani Sankhiykiy Padhati. Aurangabad: Vidya Books Publishers.
2. Phule, Jotirao. translated by Patil, P.G., 1991. Selections, Collected Works of Mahatma JotiraoPhule, Vol.-II. Bombay: The education Department, Government of Maharashtra.
3. Gupta, N.L. 2008. Mahatma Jotiba Phule, An Educational Philosophers. Delhi: Anmol Publications Pvt.Ltd.
4. Equity and Quality in Education/ Asia Society (http://asiasociety.org/education/learning-world/equity-an-qualityeducation).
5. Sardar, Sunil. 2005. In Seminar of Phule; 'The Voice of Mahatma Phule in the 21st century'. New Delhi: University Institute
6. Alok, V N (2013), Strengthening of Panchayats in India: Comparing Devolution across States, Empirical Assessment - 2012-13, Sponsored by Ministry of Panchayati Raj, Government of India, The Indian Institute of Public Administration, New Delhi

वैश्विक परिदृश्य में हिन्दी भाषा का स्वरूप

प्रा. साके लक्ष्मण वैजिनाथ
सहायक प्राध्यापक (राज्यशास्त्र)
महात्मा फुले नूतन महाविद्यालय, मिरजगाव, ता. कर्जत, जि. अहमदनगर

प्रस्तावना :

भाषा विचारों के आदान प्रदान का माध्यम होती है। भाषा जितनी सुबोध, सरल और सहज होगी, भाव सम्प्रेषण उतना ही सफल और सशक्त होगा। भारतीय भाषाओं की परम्परा, इतिहास और विकास क्रम में हिन्दी का वही स्थान एवं महत्व है जो पुरा काल में संस्कृत का था। वर्तमान में हिन्दी भाषा न केवल भारत में अपितु विदेशो में भी करोड़ों लोगों की संपर्क भाषा बनी हुई है। भारत की आबादी का तकरीबन आधा हिस्सा मूलत: हिन्दी भाषी है और वह आपसी विचार—विनिमय के लिये हिन्दी का ही प्रयोग करता है। दरअसल भाषा किसी देश के इतिहास का वह आईना होती है, जिसमें भविष्य भी देखा जा सकता है। हिन्दी भारतवर्ष का स्वाभिमान है और हिन्दी के विकास तथा प्रचार—प्रसार में वास्तविक रूप से भारत के भविष्य की झाँकी देखी जा सकती है। आज हिन्दी का स्वरूप वैश्विक या ग्लोबल हो चला है, वह अंतर्राष्ट्रीय स्तर पर अपनी पकड़ मजबूत कर रही है साथ ही वह अपने स्वरूप को निरंतर माँज भी रही है।

भारतीय संविधान के अनुसार देवनागरी लिपि में लिखी गई हिन्दी को संघ की राजभाषा घोषित किया गया। सरकारी प्रयोजनों के लिए भारतीय अंको के अंतर्राष्ट्रीय स्वरूप को मान्यता प्रदान की गयी। साथ ही १९६५ ई. तक अंग्रेजी भाषा का प्रावधान रखा गया। लेकिन बाद में संशोधन कर इसे आगे के लिए बढ़ा दिया गया। आज हिन्दी भारत के अलावा कई देशों में व्यवहृत हो रही है। दुनिया के कई छोटे बड़े देशों में प्रवासी भारतीयों की संख्या लगातार बढ़ती जा रही है। दुनिया में अनेक देशों के सामाजिक, आर्थिक एवं सांस्कृतिक परिदृश्य में भारतीय मूल के नागरिकों और हिन्दी भाषा की उपस्थिति अब प्रभावी मानी जा रही है। इस बड़े फलक पर चहुँमुखी चुनौतियोंऔर प्रतियोगिताओं के बीच से उभर—उभरकर अब भारतीय मूल के अनगिनत प्रवासी अपनी उपस्थिति को सार्थक सिद्ध करते हुए हिन्दी भाषा को सृजन और अभिव्यक्ति का माध्यम बना रहे हैं।

विवेचना :

आज वैश्वीकरण, ग्लोबलाइजेशन या भूमण्डलीकरण का अर्थ है, विश्व में चारों ओर अर्थव्यवस्थाओं का बढ़ता हुआ एकीकरण। वास्तव में यह एक आर्थिक अवधारणा है जो आज एक सांस्कृतिक और बहुत कुछ अर्थों में भाषायी संस्कार से भी जुड़ चुकी है। वैश्वीकरण आधुनिक विश्व का वह स्तम्भ है जिस पर खड़े होकर दुनिया के हर समाज को देखा, समझा और महसूस किया जा सकता है। वैश्वीकरण आधुनिकता का वह मापदण्ड है जो किसी भी व्यक्ति समाज राष्ट्र को उसकी भौगोलिक सीमाओं से परे हटाकर एक समान धरातल उपलब्ध कराता है, जहाँ वह अपनी पहचान के साथ अपने स्थान को पुष्ट करता है। वैश्वीकरण के प्रवाह में आज कोई भी भाषा और साहित्य अछूता नहीं रह गया है, वह भी अपनी सरहदों को पारकर विश्व भर के पाठकों तक अपनी पहचान बना चुका है जिसमें दुनिया भर के प्रबुद्ध पाठक भी एक दूसरे से जुड़ सके हैं और साहित्य का वैश्विक परिप्रेक्ष्य में मूल्यांकन संभव हो सका है। हिन्दी भारतवर्ष की प्रमुख भाषा है। आंकड़े बताते हैं कि देश में हिन्दी को मातृभाषा के रूप में प्रयोग करने वाले भारतीयों का प्रतिशत लगभग ४३ है। यह मातृभाषा के रूप में बोलने वालों का आंकड़ा है, यदि हम संपर्क और द्वितीय भाषा के रूप में प्रयोग करने वाले भारतीयों की संख्या भी इसमें जोड़ दें तो इसका प्रतिशत बहुतअधिक बढ़ जाता है। भारत के लगभग सभी क्षेत्रों में बसने वाले लोगों की संपर्क भाषा हिन्दी है। उत्तर से दक्षिण में बसने वाले लोगों और दक्षिण से उत्तर पूर्व में बसने वाले लोगों की संपर्क भाषा भी हिन्दी ही है। हिन्दी के अतिरिक्त कोई और भाषा इस देश की संपर्क भाषा हो भी नहीं सकती है। इस संदर्भ में हम यह रेखांकित कर सकते हैं कि अंग्रेजी तो बिल्कुल भी देश की संपर्क भाषा नहीं बन सकती क्योंकि यह देश की जनसंख्या की एक प्रतिशत से भी कम लोगों की मातृभाषा है। स्वतंत्रता आंदोलन के दौरान गांधी जी ने इस स्थिति

को पहचानते हुए ही कहा था कि – ''कांग्रेस अधिवेशनकी कार्यवाही केवल हिन्दी में होगी, क्योंकि संपूर्ण राष्ट्र तक यदि हमें कांग्रेस का संदेश पहुंचाना है तो यह केवल हिन्दी के माध्यम से ही संभव हो सकता है।''१ यदि हम वैश्विक परिदृश्य में हिन्दी का प्रयोग करने वालों की स्थिति का अवलोकन करें तो पाते हैं कि वर्ष १९५२ ई. में हिन्दी विश्व में पांचवें स्थान पर थी जबकि १९८० ई. के आस–पास वह चीनी और अंग्रेजी के बाद तीसरे स्थान पर आ गयी। वर्ष १९९१ की जनगणना में हिन्दी को मातृभाषा घोषित करने वालों की संख्या के आधार पर पाया गया कि इसकी संख्या पूरे विश्व में अंग्रेजी भाषियों की संख्या से कहीं अधिक है। इसी सम्बंध में भाषाविद जंयती प्रसाद नौटियाल, जिन्होंने लगातार २० वर्ष तक भारत और विश्व में भाषाओं सम्बन्धी विभिन्न अध्ययन प्रस्तुत किये हैं, का कहना है

– ''विश्व में हिन्दी प्रयोग करने वालों की संख्या चीन से भी अधिक है और हिन्दी अब प्रथम स्थान पर है। उसने अंग्रेजी समेत विश्व की अन्य सभी भाषाओं को पीछे छोड़ दिया है।''२ हिन्दी के विकास और विस्तार की कहानी बड़ी रोचक और उतार–चढ़ाव से भरपूर है। मध्यकाल की शैरसेनी अपभ्रंश से विकसित पश्चिमी हिन्दी से नि:सृत खड़ी बोली का विकास आधुनिक काल में हुआ। स्वतंत्रता आंदोलन के दौरान हिन्दी ने देश

को एकता के सूत्र में बांधने का कार्य किया। भारत के स्वाधीनता आंदोलन में पूरे देश को जोड़ने में हिन्दी का महत्वपूर्ण योगदान रहा है। ''स्वाधीनता संग्राम में हिन्दी और लोकभाषाओं की भी महत्वपूर्ण भूमिका रही है। स्वाधीनता की बलिवेदी पर न्योछावर होने की लौ जो देशवासियों के भीतर जगाई गई, वह हिन्दी भाषा के माध्यम से ही जगाई गई थी। क्योंकि इस संग्राम में हर तबके, हर मजहब, हर भाषा और विभिन्न संस्कृतियों के जानने वाले लोग थे, जिनके मध्य संचार और व्यवहार का कार्य हिन्दी ही करती थी। स्वाधीनता संग्राम में सामान्य जन की भागीदारी महत्वपूर्ण रही है। विशिष्ट लोगों का कार्य दिशा–निर्देशन करना एवं उन्हें सही व गलत राह की पहचान कराना था। भारत में स्वाधीनता की जो लौ जलाई गयी, वह मात्र राजनैतिक स्वतंत्रता के लिए ही नहीं थी वरन् सांस्कृतिक अस्मिता की रक्षा के लिए भी प्रमुख थी। भारत में साहित्य, संस्कृति और हिन्दी एक दूसरे के पर्याय रहे हैं, ऐसा कहना कोई अतिशयोक्ति नहीं होगी।''३हिन्दी के विकास का श्रेय जितना हिन्दी भाषी क्षेत्रों के विद्वानों का रहा है उससे कम अहिंदी भाषी विद्वानों का नहीं रहा है। इन विद्वानों में से कईयों ने तो हिन्दी को देश की प्रमुख भाषा के रूप में स्थापित करने में अपनी महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है। बहुत सारे अहिन्दी भाषी क्षेत्रों के विद्वानों ने न केवल हिन्दी को अपनाया वरन् उन्होंने हिन्दी को राजभाषा और राष्ट्रभाषा के रूप में स्थापित भी कराना चाहा और सभी जगह घूम–घूमकर हिन्दी का बिगुल बजाया साथ ही विदेशों में भी जाकर हिन्दी की पुरजोर वकालत की और अंतर्राष्ट्रीय परिदृश्य में हिन्दी का परचम लहराया। इस सम्बंध में राष्ट्रपिता महात्मा गाँधी का योगदान महत्वपूर्ण है। गुजराती भाषी महात्मा गाँधी ने कहा था – ''हिन्दी ही देश को एक सूत्र में बाँध सकती है। मुझे अंग्रेजी बोलने में शर्म आती है और मेरी दिली इच्छा है कि देश का हर नागरिक हिन्दी सीख ले व देश की हर भाषा देवनागरी में लिखी जाए'' गाँधी का मानना था कि हर भारतवासी को हिन्दी सीखना चाहिये और उसका व्यवहार करना चाहिये। ठीक इसी तरह मराठी भाषी लोकमान्य बालगंगाधर तिलक ने एक अवसर पर कहा था – ''हिन्दी ही भारत की राजभाषा होगी।'' स्वामी दयानंद सरस्वती, स्वामी विवेकानंद, सुभाषचंद्र बोस, चक्रवर्ती राजगोपालाचारी, केशवचन्द्र सेन आदि अनेक अहिंदी भाषी विद्वानों ने हिन्दी भाषा का

प्रबल समर्थन किया और हिन्दी को भारतवर्ष का भविष्य माना। स्वामी विवेकानंद ने तोसन् १८९३ ई. में शिकागो के विश्व धर्म सम्मेलन में 'पार्लियामेंट आफ रिलीजंस' में अपने भाषण की शुरूआत भाइयों और बहनों से करके सब को मंत्रमुग्ध कर दिया था। स्वामी दयानंद सरस्वती ने 'सत्यार्थ प्रकाश' जैसा क्रांतिकारी ग्रंथ हिन्दी में रचकर हिन्दी को एक प्रतिष्ठा प्रदान की। कवि राजनेता और भारत के पूर्व प्रधानमंत्री अटल बिहारी बाजपेयी ने जनता सरकार के तत्कालीन विदेश मंत्री के रूप में संयुक्त राष्ट्र महासभा में हिन्दी में पहला भाषण देकर इसके अंतर्राष्ट्रीय स्वरूप और महत्व में अत्यंत वृद्धि की। १४ सितम्बर १९४९ को संविधान सभा ने हिन्दी को भारतीय संघ की राजभाषा घोषित किया। तब से लेकर अब तक हिन्दी के स्वरूप में उत्तरोत्तर विकास और परिवर्तन हुआ है। आज हिन्दी भी वैश्वीकरण की बयार से अछूती नहीं है। आज हम कह सकते हैं कि हिन्दी भाषा एक बार फिर

नई चाल में ढल रही है। बीसवीं सदी केअंतिम दशको एवं इक्कीसवीं सदी के पहले दशक में हिन्दी भाषा में जो परिवर्तन हुए हैं वे साधारण नहीं है। आज हिन्दी का स्वरूप ग्लोबल हो चला है। भाषा और व्याकरण में नए प्रयोग किये जा रहे हैं। साथ ही आज हिन्दी का महत्व अन्तर्राष्ट्रीय स्तर पर भी बढ़ रहा है। आज दुनिया की कोई ऐसी जगह नहीं है जहाँ भारतीय न हों। अप्रवासी भारतीय पूरे विश्व में फैले हुए हैं, यदि हम आंकड़ों पर गौर करें तो पाते हैं कि विश्व में फैले इन अप्रवासी भारतीयों की संख्या लगभग २ करोड़ है जिनके मध्य हिन्दी का पर्याप्त प्रचार प्रसार है। ''आज हिन्दी भाषा का अध्ययन विश्व के अनेक देशों में प्राथमिक स्तर पर, माध्यमिक स्तर पर, तो कहीं विश्वविद्यालय स्तर पर हो रहा है। कहीं यह अपनी मातृभूमि भारत से जुड़े रहने का भावात्मक माध्यम लगता है तो कहीं इसका उद्देश्य आधुनिक भारत के अंतर्मन को समझना है। विश्व में हिन्दी शिक्षण को बढ़ावा देने के लिए निजी संस्थाएँ, धार्मिक संस्थाएँ और सामाजिक संस्थाएं तो आगे आ ही रही हैं, सरकारी स्तर पर विद्यालय एवं विश्व विद्यालयों द्वारा भी हिन्दी शिक्षण का बखूबी संचालन किया जा रहा है। उच्च अध्ययन संस्थानों में भी अध्ययन—अध्यापन एवं अनुसंधान की अच्छी व्यवस्था है।''४ इस सम्बंध में अमेरिकी विद्वान डॉ. शोमर का कहना है ''अमेरिका में ही ११३ विश्वविद्यालयों और कॉलेजों में हिन्दी अध्ययन की सुविधाएं उपलब्ध हैं, जिनमें से १३ तो शोध स्तर के केन्द्र बने हुए हैं। आँकड़े बताते हैं कि इस

समय विश्व के १४३ विश्व विद्यालयों में हिंदी शिक्षा की विविधि स्तरों पर व्यवस्था है।''५ आज दुनिया में लगभग ४५ से अधिक देशों के विभिन्न विश्वविद्यालयों में हिन्दी का पठन—पाठन और शिक्षा जारी है। भारत के बाहर जिन देशों में हिन्दी का बोलने, लिखने—पढ़ने तथा अध्ययन और अध्यापन की दृष्टि से प्रयोग होता है, उनको अध्ययन की सुविधा की दृष्टि से निम्न वर्गों में बांटा जा सकता है —

१. जहाँ भारतीय मूल के लोग अधिक संख्या में रहते हैं, जैसे—पाकिस्तान, नेपाल, भूटान, बंगलादेश, म्यामांर, श्रीलंका व मालदीव आदि।
२. भारतीय संस्कृति से प्रभावित दक्षिण पूर्वी एशियाई देश, जैसे इंडोनेशिया, मलेशिया, थाइलैंड, चीन, मंगोलिया, कोरिया तथा कनाडा।
३. जहाँ हिन्दी को विश्व की आधुनिक भाषा के रूप में पढ़ाया जाता है, जैसे—अमेरिका, आस्ट्रेलिया, कनाडा और यूरोप के देश।
४. अरब तथा अन्य इस्लामी देश जैसे संयुक्तअरब अमीरात (दुबई), अफगानिस्तान,कतर, मिश्र, उजबेकिस्तान, कजाकिस्तान, तुर्कमेनिस्तान आदि।६

निश्चित रूप से आज हिन्दी अन्तर्राष्ट्रीय स्तर पर किसी पहचान की मोहताज नहीं है वरन उसने विश्व परिदृश्य में एक नया मुकाम हासिल किया है। अमेरिका जो कि आज उन्नत टेक्नोलाजी, बेहतर शिक्षा, दूर संचार के क्षेत्र में दुनिया में अग्रणी है वहाँ भी हिन्दी भाषा का प्रयोग बढ़ा है और इसके प्रचार—प्रसार की पुरजोर वकालत कीजा रही है। अमेरिका के पूर्व राष्ट्रपति जार्ज बुश ने तो राष्ट्रीय सुरक्षा भाषा कार्यक्रम केतहत अपने देशवासियों से हिंदी, फारसी, अरबी, चीनी व रूसी भाषाएँ सीखने को कहा था। अमेरिका जो कि अपनी भाषा और पहचान को लेकर दुनिया में श्रेष्ठता का दावा करता है, हिन्दी सीखने में उसकी रूचि का प्रदर्शन निश्चित ही भारत के लिए गौरव की बात है। अमेरिकी राष्ट्रपति ने स्पष्टतया घोषणा की कि ''हिन्दी ऐसी विदेशी भाषा है,जिसे २१वीं सदी में राष्ट्रीय सुरक्षा और समृद्धि के लिए अमेरिका के नागरिकों कोसीखना चाहिए।''७

उपसंहार :

नि: संदेह आज हिन्दी का फलक विस्तृत हुआ है। भारत के साथ—साथ आज हिन्दी विश्व भाषा बनने को तैयार है। आज हिन्दी में वह सामर्थ्य है जो पूरे देश को एक सूत्र में पिरोकर रख सकती है। आज हिंदी बाजार और व्यापार की प्रमुख भाषा बनकर उभरी है। हिन्दी आज अंतर्राष्ट्रीय स्तर पर अपने पैर जमाने में कामयाब हुई है। अब वह संयुक्त राष्ट्र संघ की भाषा बनने के लिए प्रयत्नशील है। हिन्दी के प्रचार—प्रसार और विकास में सभी भाषा—भाषियों का महत्वपूर्ण योगदान रहा है। वैश्विक फलक पर हिन्दी को स्थापित करने के लिए जहॉ एक ओर

साहित्यकारों, विभिन्न पत्र–पत्रिकाओं ने इसकी पृष्ठभूमि तैयार की तो वहीं दूसरी तरफ हिन्दी फिल्मों, गीतों, विज्ञापनों, बाजार, कम्प्यूटर, इंटरनेट आदि ने इसे विस्तीर्ण किया है।

संदर्भ ग्रंथ सूची :

१. विमलेश कांति वर्मा, फीजी में हिंदी स्वरूप और विकास पृ. १–२, २०००

२. साहित्य अमृत, सितंबर २०१०, पृ. ३९

३. पूर्वोक्त, पृ. ३८

४. पूर्वोक्त, पृ. ४०

५. विमलेश कांति वर्मा, फीजी में हिंदी स्वरूप और विकास पृ. १–२, २०००

६. राकेश शर्मा निशीथ, विदेशों में हिंदी का बढ़ता प्रभाव, अक्टूबर २००६, सृजनगाथा

७. कृष्ण कुमार यादव, भूमंडलीकरण के दौर में हिंदी, साहित्य कुंज १७, जनवरी २००९

"आजादी का अमृत महोत्सव और वैषवीकरण के संदर्भ मे भारतीय राजनीति"

चव्हाण दत्तात्रय जनार्धन
राजनीतीशास्त्र विभाग, महात्मा फुले महाविद्यालय, अहमदपूर

भारत को स्वतंत्रता मिलकर 75 साल पूरे हो गये है। पूरा भारत आजादी का अमृत महोत्सव मना रहा है। किसी राष्ट्र के निर्माण के लिए 75 साल बहुत लंबा समय नही है। आजादी के सात दशको की उपलब्धियों का अवलोकन किया जाय तो हम पाते है की भारत ने अकाल, भुकमरी से जनता को मुक्ती दिलाई है तथा औद्योगीकरण मे बहुत अधिक प्रगती की है, तकनीक क्षेत्र में प्रगती कर पृथ्वी की कक्षा मे आपणा उपग्रह स्थापित कर संचार क्रांती का सफल वाहक बना है। आजादी के इन 75 वर्षमे भारत के विकास मे वृद्धी हुई है, देश का उत्पादन भीबडा है।परंतु आजादी के बाद से अब तक के 75 वर्ष की उपलब्धियों का सिंहावलोकनकरे तो यह प्रश्न उठनास्वाभाविक हैकी क्या हमारी आजादी पूर्णता के निकट पहुंच गई है। आजादी के यह सातदशक उन जन आकांक्षाऔको कितनी सीमा तक पुरा कर पाये है, जिनको भारतीय जनमानस 1947 सेमन मे संजोएहुई है? क्या उन वादोंको भी संतोष जनक रूप से पुरा किया जा सकता है जो 26 जनवरी 1950 से प्रभावशील भारतीय संविधान मे उल्लेखित है, इन पर विचार करनाआवश्यक हो है।[1]

आजादी के सातदशकोकीकी उपलब्धीयोंकाअहो लोकं करे तो हम पाते है की हमने स्वतंत्र होने के बाद पुरेसात वर्ष व्यर्थ ही गवादियेहै। द्वितीय विश्वयुद्धमेंअपने विनाश के बाद जपान और जर्मनी मात्र दो दशकोमे अपनी पूर्वस्थिती मे वापीस आ गये है।यही नही दक्षिणी कोरिया और तैवान जो करीब तीस वर्ष पहिले भारत जैसे पिछडे देशो मे जिने जाते थे आज उनकी प्रतिव्यक्ती आय 80 डॉलर से बढकर लगबग7000डॉलर हो गई है।जब की भारत की मात्र 350 डॉलर ही है। भारत विश्व मंच पर निरंतर अपनी कमजोर स्थिती स्पष्ट कर रहा है इसके कारणो का अध्ययन करना आवश्यक है।

1) भारतीय नागरिक कर्तव्य पालन को भूल गया है :- स्वतंत्रता पूर्व का भारतीय नागरिक अपने कर्तव्य पालन को ही अपना धर्म समजताथा, अब वह अपने कर्तव्य पालन और कर्म को भूल गया है। भारतीय नागरिक सिर्फ अपने अधिकारों के लिए लढना जानता है, लेकिन वह अपने कर्तव्य पालन को भूल गया है। स्वतंत्रता के 70 वर्षे मे भारत ने अपने कर्म को समझनेवाला, आपने कर्तव्य का पालन करने वाला भारत खोया है। संविधान में निहित मौलिक अधिकार एवं स्वतंत्रता को हम अपने अधिकार के तर पर उपयोग करते है लेकिन मौलिक अधिकारों के साथ मौलिक कर्तव्य का पालन करना हम भूल जाते है।हम सब मिलकर अपने कर्तव्य को समर्पण भाव से और इमानदारी पूर्वक पालन करेंगे तो हमारा राष्ट्र पुन्ह: विश्वगुरू बन सकता है। भारत के प्रजा तांत्रिक व्यवस्था ने हर अठरा वर्ष के नागरिक को चाहे स्त्री हो या पुरुष हो सभी को अपना मत देखो अपने प्रतिनिधी चूने का संविधान द्वारा हमे अधिकार मिला है। हम इमानदारीपूर्वक राष्ट्र विकास मे अपना योगदान देंगे तभी संविधान का हम सही मायने में आदर कर पायेंगे।[2]

2) भारतीय राजनीति का अपराधिकरण :- वर्तमान युग मे विश्व केप्राय: समस्त प्रगतिशील देशोमे प्रजा तांत्रिक शासन व्यवस्था का अनुसरण किया जा रहा है। विभिन्न शासन पद्धती यो मे प्रजातंत्र प्रणाली सर्वश्रेष्ठ सर्वप्रिय येऊन जनकल्याणकारी समजी जाती है। इस की सबसे प्रमुख विशेषता ये है कि यह प्रणाली लोगों के द्वारा, लोगों के लिए, लोगों की व्यवस्था है। इसमे जनता द्वारानिर्मित संसद देश के लोगोंकी आकांक्षाओ एवं आवश्यकताओ की पुर्ती हेतू पूर्ण रूप से जवाब दे ही होती है। भारतीय प्रजा तांत्रिक शासन व्यवस्था मे सरकार व्यवस्थापिका के प्रति और व्यवस्थापिका जनता की प्रति उत्तरदायी बनी हुई है।प्रजा तांत्रिक शासन व्यवस्था मे

लोकहित एवंदेशहित ही सर्वतोपरीमानाजाता है। विश्व के विशालतम प्रजा तांत्रिक देश भारत जिसने विश्व के अन्य गैर प्रजा तांत्रिक देशको लोकतंत्र अपना ने के लिए प्रोत्साहित किया है, वही भारत की प्रजातंत्र की व्यवस्था इतनी दूषित हो चुकी है की उससे लोक कल्याण को पाना संभव दिखाई नही दे रहा है। भारतीय प्रजातंत्र को मूल्यविहीन करणे मे राजनीतिक अपराधिकरण एवं भ्रष्टाचार उल्लेखनीय है जिसके कारण बडे बडे अपराधी राजनीती मे पहुंच कर देश की बागडोर संचालित कर रहे है, तब उनसे न्याय की अपेक्षा येऊन लोकहित की अपेक्षा करणा निरर्थक आहे। उनके द्वारा भ्रष्टाचार का अनुसरण कर विभिन्न घोटालों को जन्म दिया जा रहा है जो भारतीय लोकतंत्र पर प्रश्न है, जिसमे हवाला कांड दूरसंचार निविदा घोटाला युरिया घोटाला पशुपालन चारा घोटाला जैसे महत्वपूर्ण है। यदि भारतीय प्रजातंत्र में ऐसी अनेक समस्या हे सामने आती रहे तो लोकतंत्र के भविष्य पर विचार करना आवश्यक है क्यूकी जो प्रथिनिधी अपने भविष्य का निर्णय लेने मे सक्षम नही वे देश के भविष्य का निर्णय कैसे करेंगे, व तो अंधकार मे होगा। आज राजनीति में राज मुख्य हो गया है और

3) नीती गौन, ऐसी स्थिती मे आवश्यकता इस बात की है की प्रजातंत्र के भविष्य को कैसे उज्वल बनाया जाये

4) चुनावी प्रक्रिया और भारतीय राजनीति :- प्रजा तंत्र जो जनता का शासन है, प्रजातंत्र मे जनता के हीतों को ध्यान मे रखते हुए शासन व्यवस्था संचालित की जाती है।प्रजातंत्र में शासन व्यवस्था को संचलित करने वाला शासक वर्ग जनता द्वारा प्रत्यक्ष रूप से चुना जाता है इसलिये मतदान प्रणाली भारतीय लोकतंत्र का एक मुख्य अंग है। भारतीय संविधान के भाग 15 अनुच्छेद 324 -329 मे निर्वाचन संबंधित तथ्य का उल्लेख किया गया है। हमारे यहा प्रत्येक निर्वाचन क्षेत्र से एक सदस्य का निर्वाचन किया जाता है। भारतीय शासन प्रणाली मे जिसे नागरिक की आयु 18 साल की है उसे अपना मत देने का पूर्ण अधिकार दिया गया है तथा अपनी इच्छा नुसार मत प्रकट कर सकता है। किसी भी राष्ट्र के बहुमुखी विकास के लिएयहअत्यंत आवश्यक आहे की देश की बागडोरसंभारणे वाला जनप्रतिनिधी स्वच्छ चरित्र काहो लेकिन भारत की आज की राजनीति मूल्य,आदर्श एवं आस्थाओसेवंचित हो चुकी है।यही कारण है कि जनता मे चुनाव की पृथ्वी उदासीनता बढ रही है राजनीति पर से लोगोन का विश्वास उठता जा रहा है। प्रजातंत्र जो जनता का शासन है जिससे अपेक्षा की जाती है की जनता के हीतों को ध्यान मे रखते हुए शासन व्यवस्था संचलित की जा सके, स्वतंत्रता, समानता,भ्रातृभाव,निष्पक्ष चुनाव लोककल्याण की भावना का विकास किया जाये, परंतु वर्तमान प्रजा तांत्रिक व्यवस्था इतनी प्रदूषित हो चुकी है की उसमे लोक कल्याण को पाना संभव नही दिखाई दे रहा है /[4]

5) भारतीय राजनीतीमें नेतृत्व एवंनैतिकता :- भारत विश्व का एक विशाल प्रजा तांत्रिक देश आहे भारत का विश्वभर मे न केवळ सांस्कृतिक वरण राजनीतिक महत्त्व भी उच्च स्तर कथा किंतु समय परिवर्तित हुवा समय के साथ साथ भारतीय राजनीतीने नया मोड लिया। भारतीय राजनीति में अपराधिकरण भ्रष्टाचार जातिवाद धर्मवाद और अनैतिकता आधी दूषित तत्व का समावेश हो गया है। राजनीति से राष्ट्र के भाग्य का निर्धारण होता है और इसके निर्धारक हमारे नेता होते है लेकिन आज भारतीय राजनीति में कोई ऐसा नेता नही है जो क्षेत्र भाषा जाती धर्म आणि संकीर्ण तहान से उपर उठकर राष्ट्रीय नेतृत्व कर सके। प्राचीन काल से लेकर आधुनिक युग तक का इतिहास इस तथ्य का स्पष्ट प्रमाण हे की जिस समाज मे राष्ट्र को उचित नेतृत्व प्राप्त हुआ बे प्रगतिशील एवं उन्नतीशील होते रहे और जिस समाज कोया राष्ट्र को उचित नेतृत्व नही मिल सका उसका पतन होता गया है। सिकंदर ने कुशल नेतृत्व के सहारे ही आधी से अधिक दुनिया को परस्त किया था तथा महात्मा गांधी के कुशल नेतृत्व के कारण ही भारत गुलामी की जंजीरो से मुक्त हो सकता है स्वतंत्र भारत मे पंडित नेहरू श्रीमती इंदिरा गांधी राजीव गांधी के कुशल नेतृत्व मे भारत मे अपना अधिक से अधिक विकास किया लेकिन श्री राजीव गांधी की मृत्यु के बाद भारतीय राजनीति में नेतृत्व संकट उभारकर सामने आने लगा है क्योंकि आज सभी राजनीतिक दल अपने अपने स्वार्थों को प्रमुख होता प्रदान कर रहे है जनहित को नही।

इसके साथ ही मानवाधिकारों का प्रश्न, भारतीय लोकतंत्र में गटबंधन सरकारे, भारत मे विकास की राजनीति,भारतीय संघीयव्यवस्था और राज्यों की राजनीति, संघीय व्यवस्था और राज्यपाल ची भूमिका,

गरीबी,बेरोजगारी,महंगाई भारत मे न्यायपालिका की बिगडती स्थिती, भारत मे मजबूत विपक्ष की कमी,आदिकारणो से आंतरराष्ट्रीय स्तर पर भारतीय लोकतंत्र की छबी लगातार खराब होती जा रही है ।6 आज भारत की राजनीति में राज मुख्य हो गया है एवं नीती गौणऐसी स्थिती मे आवश्यकता इस बात की है की भारत के प्रजातंत्र के भविष्य को कैसे उज्वल बनाया जाये ।भारतीय प्रजा तंत्र के उज्वल भविष्य के लिए निम्नलिखित सुझावआवश्यक आहे ----------------

1. राजनीति को स्वच्छ बनाया जाए ।
2. अपराधीयो को और भ्रष्टाचारीयोंको भारतीय राजनीति से दूर रखा जाये ।
3. अपराधी व्यक्तीयों को किसी भी राजनीतिक दलो मे कोई स्थान नही दिया जाना चाहिए ।
4. चुनाव प्रक्रिया को दोष रहित बनाया जाए । जनता मे राजनीतिक जागरूकता उत्पन्न की जाएजिससे शासन कार्य मे महत्वपूर्ण भूमिका निभा सखे।
5. जनता को राजनीतिक शिक्षा प्रदान की जानी चाहिये ताकी वेयोग्य प्रतिनिधीयों का चुनाव कर सके /
6. जातिवाद,भाषावाद,धर्मवाद जैसी समस्यांचे उपर उठकर हम सब भारतीय कोराष्ट्रहितके बारे मे सोचना चाहिए ।
7. राजनीतिक नेताओ के नैतिक पतन को रोकना आवश्यक है, साथ ही भ्रष्ट नेताओ को राजनीति से दूर रखने के लिए कठोर नियम बनाई जाएताकी देश की जनता योग्य प्रतिनिधीयों का चयन कर सके, व्यक्तीयों को जुनोनी मे भ्रमित न हो/ इन सभी उपाययों को अमलने लाया जा तभी प्रजा तंत्र की समस्या हल हो सकती है और एक सुदृढ भारत का निर्माण हो सकता है ।

संदर्भसूची :-

1. डॉ राजेश जैन / डालचंद जैन " भारतीय राजनीति के नया आयाम "विश्वभारती पब्लिकेशन नई दिल्ली,पेज नंबर 49
2. दैनिक भास्कर.कॉम
3. डॉ. राजेश जैन / डालचंद जैन " भारतीय राजनीति के नया आयाम" विश्वभारती पब्लिकेशन नई दिल्ली,पेज नं 68
4. बी.सी.नरुला " भारतीय राजनीति "" अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस नई दिल्ली पेज नं.131
5. डॉ.राजेश जैन /डालचंद जैन " भारतीय राजनीति के नये आयाम " विश्वभारती पब्लिकेशन नई दिल्ली, पेज नं 67
6. बी.सी.नरुला " भारतीय राजनीति " अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस,पेज नं132

छत्रपती शिवाजी महाराजांची युध्दनिती

प्रा. बनसोडे सुवर्णा महादेव

प्रस्तावना

छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्या युधदनिती विषयी आपण जाणून घेणार आहोत छत्रपती शिवाजी महाराजांचा जन्म 1630 मध्ये झाला मृत्यू 1680. मध्ये झाला अवघं 50. वर्षांचं काटेरी आयुष्य लाभलं!! चोहोबाजूंनी शत्रू असूनही छत्रपती शिवाजी महाराजांनी आपल्या आई वडिलांच्या प्रेरणेने स्वराज्यस्थापन केले आणि शतकानुशतकाच्या पारतंत्र्याला मुठमाती देवून सोन्याचे दिवस निर्माण केलेतोंडात सोन्याचा चमचा घेऊन शिवबा जन्माला आले नव्हते. त्यांचं बालपण धामधुमीत गेले संस्कारांचा पाया पक्का करुन राजमाता जिजाऊ साहेब यांनी राजकारण, समाजकारण, न्याय समता, ममता, याचं बाळकडू पाजले म्हणूनच त्यांच्या संस्कारांना गोड फळे लागली आणि या राजाची युद्धनिती, व्यवस्थापन जगातील अनेक विद्यापीठांनी अभ्यासक्रमात समाविष्ट केलेली आहे. अनेक देश नव्हे तर अख्खं जग छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या गनिमी काव्याचे दिवाने आहेत शिवाजी महाराजांसारखाच गनिमी काव्याचा वापर करून अमेरिकेने ओसामा बिन लादेन, सद्दाम हुसेन, आणि त्यांच्या विरोधाकांना संपविण्यासाठी कटकारस्थाने केली हे सर्व जगालाठाऊक आहे. म्हणजे आपल्या छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या गनिमी कावा या युद्ध कौशल्याचा आजही प्रकर्षाने भारतासह अनेक देश संरक्षणासाठी वापर करतात हे शंभर टक्के खरं आहे!!तसेच सम्राट अशोकाला कलिंग युद्धातखूप मोठा विजय मिळाला मात्र तो क्षणिक ठरला या युद्धामुळे अशोकाच्या जीवनाला कलाटणी मिळाली आणि हा शूर वीर लढवैया अहिंसेच्या मार्गाने जाण्यास तयार झाला आणिजगाला शांतीचा संदेश देणाऱ्या बौद्ध धर्माचा स्वीकार केला. अहिंसेचा मार्ग स्वीकारला आणि युद्धाचा त्याग केला. असे हे दोन शूर योद्धे भारताने जगाला दिले रशिया आणि युक्रेनयुध्दाला एक वर्ष पूर्ण झाले तरीही युद्ध थांबण्याची शक्यता कमीच आहे प्रचंड प्राणहानी, स्त्रीया लहान मुलांना परिणाम भोगावे लागत आहेत, रशियन सैनिक युक्रेन महिलांवर बलात्कार करत आहेत हि वस्तुस्थिती आहे सम्राट अशोक आणि शिवाजी महाराज यांच्या शिकवणुकीचा युक्रेन व रशियाने अंगीकार केला पाहिजे युद्ध थांबवून शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी पावलं उचलली पाहिजेत.

छत्रपती शिवाजी महाराज यांचा जन्म

१९ फेब्रुवारी १६३० रोजी शिवनेरी किल्ल्यावर झाला. शिवबांचे बालपण किल्ले शिवनेरी व पुणे जुन्नर परिसरात गेले. सह्याद्रीच्या कुशीत जन्म आणि बालपणगेले बहुजन समाजातील सर्व जातीच्या मुलांबरोबर खेळायला सह्याद्रीवर जात असत म्हणून त्यांना सह्याद्री सखा वाटत होता. म्हणूनच पुढे धर्मनिरपेक्षतेचा स्विकार केला शहाजीराजे आणि जिजाऊं बाल शिवबांचे लष्करी शिक्षण पूर्ण करण्यासाठी शिक्षकने मले अक्षर ओळख, भाषा ज्ञानतत्वज्ञान, युद्धकला, घोडदौड, पोहणे, तलवारबाजी, नेमबाजी, मैदानी खेळ, भालाफेक, राजनीती, न्यायदान, समाज विज्ञान, साहित्य, धर्म अशा अनेक क्षेत्रांतील शिक्षण दिले. शतकानुशतकांचा अंधार भेदण्यासाठी स्वराज्याचं स्वप्नदाविलंअन् १६७४ ला छत्रपती बनवलं रायरेश्वरी घेतली स्वराज्य शपथ तोरणा किल्ला घेऊन स्वराज्याचे तोरण बांधले आणि पुरंदर, चाकण, राजगड असे किल्ले घेऊनी आदिलशाहला एका मागुन एक धक्के दिले!!! आदिलशहा अस्वस्थ झाला अफजल मोगल त्यांच्या मुळावर उठले पण ते सर्वांना पुरून उरले अनेक मास्तब्बर सरदारांचा नाश केला अद्दल घडवली व्यवस्थापक म्हणून अव्वल ठरले. सिंधू ते बंगाल, अटकते कटक असा त्यांचा दरारा होता. अनेक किल्ले बांधले तीनशे चारशे वर्षे किल्ले जिंकण्यास शत्रूला लागतील असे धोरण होते. म्हणूनच औरंगजेब 26 वर्ष महाराष्ट्रात राहून यशस्वी झाला नाही हीमहाराजांची दूरदृष्टी होती झोपलेल्या लोकांना जागे केले बाजी, कावजी, मुरारबाजी, जीवा तानाजी, बहिरजी, अशी अनेक माणसं जीवाला जीव देणारी महाराजांभोवती होती म्हणूनच ते स्वराज्य निर्माण करू शकले म्हणूनच म्हणतात होता जीवा म्हणून वाचला शिवा. गड आला पण सिंह गेला. होता मदारी म्हणून महाराज आग्रा वरून आले माघारी!!!!

अफलजचा काढूनी काटा!!
पन्हाळावेढ्यातून शोधल्या वाटा !!
लालमहाली शाहिस्त्याची कापली बोटं
आग्र्यावरून निसटणं !!
सांगा सांगा होतं सोप्पं ??

जणू काही संकट त्यांची वाट पहात होती म्हणूनच ते सर्व संकटावर मात करू शकले पन्हाळ्यातून निसटले, सुरतेवर छापे टाकले, बुऱ्हानपूर, जालना, कारंजा, कर्नाटक किती किती मोहिमा फत्ते केल्या स्वतःच्या क्षमतांवर स्वतःच्या शौर्यांवर त्यांचा विश्वास होता म्हणून ते हिमालया एवढ्या संकटाला सामोरे जात होते आणि आव्हानांना खांद्यावर घेऊन आत्मविश्वासाने त्यांचा सामना करत होते. म्हणून छत्रपती शिवाजी महाराजांचे हे अतुलनीय कार्य जग कधीही विसरणार नाही जगाला सतत प्रेरणा मिळेल त्यांच्या युद्धनीतीचा अभ्यास करूनच अनेक देश डावपेच आखून अनेक लढाया करताना दिसतात आज रशिया, यूक्रेन युद्धाला वर्ष होऊनही थांबण्याचे नाव घेत नाही रशियन सैन्याला आजही विजय प्राप्त झाला नाही अनेक सैनिकांनी युक्रेनच्या लहान मुलांना महिलांना लक्ष केल्याचे दिसते अनेक महिलांवर बलात्कार केल्याचं वास्तव समोर येत आहे हा नेभळटपणा जगाला लाज आणणारा आहे शिवाजी महाराजांच्या सैन्याला ताकिद असे कोणाच्या भाजीच्या देठाला, गवताच्या काडीला हात लावू नका शत्रु प्रदेशात महिलांचा सन्मान करा वाकडी नजर त्यांच्यावर करू नका मोहिमेवर जाताना बायका मुले बरोबर घेण्याची पद्धत नव्हती किती महान तत्व होतंहे महाराज जगातील मोठे विद्वान तर होतेच पण ते जगातील सर्वात मोठे तत्त्वज्ञानी होते. इतिहास तज्ञ, भूगोल तज्ञ, वास्तुतज्ञ विज्ञानवादी, होते रण कौशल्याला जगात त्यांच्या तोडनाही!!

योग्य वेळी, योग्य ठिकाणी
योग्य माणसं नेमली

शिवा, बाजी, कावजी, बहिर्जी, ताना, मदारी
कैक अनामिकांची करू कशी गणती ??
शाहिद मावळ्यांची तेवत आहे पणती

शिवाजी महाराजांच्या लष्कराची वैशिष्ट्य

घोडदळ :-

स्वराज्याचा 60% भार हा घोडदळावर अवलंबून होता घोडदळ विजेच्या वेगाने हालचाली करत असे सुरतेवर स्वारी घोडदळाच्या साह्याने केली घोडदळात बारगीर, शिलेदार असे प्रकार होते सरकारी घोडेस्वारांना बारगीर म्हणत स्वतः घोडा शस्त्र असणाऱ्यांना शिलेदार म्हणत हे एकनिष्ठ होऊन मोहिमा फत्ते करत असत जो लढाईत पराक्रम गाजवत त्याचा मान सन्मान होत असे कायम फौजेत बारगीर तर राखीव फौजेत शिलेदार असत शिवजी महाराजज्यांना मोहिमेवर पाठवत त्यांना चार-पाच महिन्यांचा पगार आगाऊ दिला जात असे यावरून महाराजांनी त्यांच्या कुटुंबीयांची काळजी घेतलेली दिसते म्हणूनच त्यांना रयतेचे पालक म्हटले जाते सैनिकांवर अधिकार गाजवताना राजाची कर्तव्य ही घरातील वडीलधारी कुटुंब प्रमुखा प्रमाणे पार पाडणारे शिवाजी महाराज होते म्हणूनच त्यांना जाणते राजे म्हटले जाते.!!!

पायदळ: - भरती शिवाजी महाराज स्वतः पारख करून करत असत म्हणून त्यांचे पायदळ उत्कृष्ट कामगिरी करत असत

- सात हजारांवर एक सरनोबत असे
- आठ महिने मोहीम आणि चार महिने घरी अशी रचना होती
- सैन्याला सुका मेवा आणि पाण्याच्या पिशव्या दिल्या जात
- शाहिद सैनिकांना मदत केली जात असे
- लग्न, समारंभ, आजारपणं व इतर अडचणीत महाराज मदत करत असत
- जखमी सैनिकांची सेवा, देखभाल केली जात असे.

- सैनिक सरसेनापती व अधिकारी जीवाला जीव देणारे होते.
- म्हणूनच तानाजी मालुसरे म्हणाले असतील आधी "लगीन कोंढाण्याचं मग रायबाचं'
- किती मोठी स्वराज्याप्रती निष्ठा
- जीवा महाले, मदारी, बहिर्जी, शिवा काशीद, तानाजी, रायाप्पा, दौलतखान आदी मावळयांमुळेच हे स्वराज्य टिकले आणि औरंगजेबाचा अंतही स्वराज्यातच झाला !!!

शस्त्रास्त्रे: - छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या युद्धनीतीमध्ये शस्त्रांना. विशेष महत्त्व होते. महाराजांनी आपल्या मावळयांच्या शरिर यष्टिचा अभ्यास करुन खास धाटणीची शस्त्रे विकसित करुन घेतली. मराठा धोप तलवार, गुंज, दांडपट्टा, तोफगोळे, वाघनखं, ढाल, भाल्याचे प्रकार, बिचवा, कट्यार, मध्य नाळ तलवार, इत्यादी शस्त्रांचा फायदा मावळयांना युद्धाच्या वेळी झाला !!!

उंटदळ आणि हत्तीदळ:- मोगलांकडे उंटदळ आणि हत्तीदळ होते. हत्ती हे त्यांच्या. ऐश्वर्याचे प्रतिक होते मात्र शिवाजी महाराजांनी युध्दात, लुटीत मिळालेल्या हत्ती व उंटांचा वापर तोफा वाहण्यासाठी आणि उंटाचा उपयोग वाहतूकीसाठी केला.

तोफखाना:- शिवाजी महाराजांच्या लष्करात तोफा होत्या त्यांनी तोफा मिळवण्यासाठी युरोपियन लोकांबरोबर पत्रव्यवहार केलेला आढळतो. दारूगोळा मिळवण्यासाठी ही प्रयत्न केला डच, फ्रेंच यांनी मदत केली १०० ते १५० तोफा असाव्यात असं मत लेफ्टनंट कर्नल म. ग. अभ्यंकर यांचे आहे.

आरमार:- इंग्रजांचे सामर्थ्य आरमारात आहे हि जाणीव झाल्यावर जलदुर्ग उभारले आणि आरमार बांधणी केली त्यामुळेच परकियांच्या हालचालींना पायबंद बसला ज्याचे आरमार त्याचा समुद्र, ज्याचा समुद्र त्याची पृथ्वी हे जाणून शिवाजी महाराजांनी बलाढ्य आरमार निर्माण केले आणि एक शक्ती म्हणून जगात प्रसिद्ध झाले कल्याण, भिवंडी, पनवेल येथे मोठी गलबते बांधली. 400 च्या आसपास जहाजे, गुराबा, गलबतं, पाल ही लढाऊ जहाजे होती तसेच व्यापारी जहाजे ही होती. शिवाजी महाराजांनी दर्यासारंग पदावर दौलतखान हा अधिकारी नेमला जातीपेक्षा गुणवत्तेला महत्व देऊन नाविक भरती केली. 5000 मावळयांना घेऊन महाराजांनी कारवार समुद्र मोहिम काढली !!

हेरखाते :- हेरखाते हे राज्याचे कान आणि डोळे मानले जात असे शिवाजी महाराजांन हेरखात्याचे महत्व जाणले होते. हेर खाते राज्याचा प्राण मानला जाई ते स्वतः हेरांच्या नेमणूका करत. हेरांना भरपूर पगार दिला जात असे. विविध व्यवसायातील अनेक हेरांची नेमणूक केली. बहिर्जी नाईक हा रामोशी समाजातील बुध्दीमान, हेर खात्याचा प्रमुख होता. प्रत्यक्ष शिवाजी महाराज स्वतः उत्तम हेर होते. अनेक रूपे बदलून ते आग्रा वरून सुखरूप महाराष्ट्रात पोहोचले ते उगीच नाही!!

अभिमन्युन गर्भातच ऐकलं होतं

चक्रव्यूहात कसं शिरायचं
शिवबांनीही गर्भातच ऐकलं होतं
स्वराज्य निर्माण करायचं

सैन्य, शस्त्र, कमी असून महाराज घाबरले नाही म्हणूनच शक्ती पेक्षा युक्ति श्रेष्ठ हे तत्त्व स्वीकारून सह्याद्रीच्या साथीने आई जिजाऊंच्या आशिर्वादाने स्वराज्य स्थापन केले. तुटपुंज्या मावळयांना घेऊन स्वातंत्र्याची ज्योत प्रज्वलीत केली. प्रतापगड अफजल प्रसंग 10 मावळे, कोंढाणा 300 मावळे, पन्हाळा 600 मावळे, लालमहाल मोहिम 2000 मावळेगट करून काम फत्ते, आग्रा सुटका योग्य नियोजन मदारीचं धाडस महाराजांचा गनिमी कावा लाखो शत्रू सैन्यला अव्वल ठरला आणि परमुलखात बाजी मारली सिंहगडाची भौगोलिक परिस्थिती पाहता हा किल्ला जिंकण्याची जबाबदारी तानाजी मालुसरे यांच्यावर सोपवली. ते पायदळाचे एक हजारी अधिकारी होते

निवडक 500 मावळयांना घेऊन तीन तास म्हणजे एक प्रहर ही लढाई झाली 500 रजपुत कापकाढले ढाल तुटल्याने तानाजी शाहिद झाले उदयभान मारला गेला सुर्याजीने उरलेले रजपूत मारले महाराजांना समजल्या नंतर “गड आला पण सिंह गेला 'असे उदगार काढले

शिवबांना नवनिर्मितीचा ध्यास
वाघनकयांचा वापर केला खास
आग, धूर, प्रकाश, ध्वनी
संदेशवहनाचे महाराजधनी
आरमाराची निर्मिती करून केली क्रांती
समुद्र गमनाची बाळगली नाही भिती
राज्याभिषेक करुन बनले छत्रपती !!

शिवाजी महाराजांनी 100 125 लढाया शत्रूच्या गराड्यात शिरुन केल्या हे सर्व गनिमी युद्ध निती मुळे शक्य झाले. याजागतिक कीर्तीच्या युद्ध प्रकारात घोडा वेगाने पळविणे, जाग्यावर थांबविणे, वळसा घेणे आणि पुन्हा शेकडो किलोमीटर प्रतीतास वाल्यांच्या वेगाने धावनेहे कसब घोडे स्वारांचे मानावे लागेल.

किल्ले :- छत्रपती शिवाजी महाराजांकडे किती किल्ले होते याविषयी मतभेद आहेत पण त्यांच्याकडे 360 पर्यंत किल्ले असावेत पहिली राजधानी राजगडाने अनेक मोहिमा आखल्या, जवळून पाहिल्या, लूट स्वीकारली रायगडाच्या चोहो बाजूंनी 65 किल्ले होते पण रायगड सर्वात उंच होता संदेशवहनाचे माध्यम प्रकाश, ध्वनी उपयोग करून 360. किल्ल्यांवर काही मिनिटांतच संदेश पोहोचत असे हे क्रांतिकारक असेच काम होते काळा, पांढरा धूर निघणाऱ्या लाकडे किल्ल्यांवर साठवून आनंदी व दुःखाच्या बातम्या दिल्या जात असत. गडकोटांच्या पंचक्रोशीत डोंगर माथ्यावर आणि पायथ्याला घोडदळाचे तळ असत. काळाची पावले ओळखून त्यांनी जलदुर्ग बांधण्याचे काम केले. सिंधुदुर्ग, विजयदुर्ग, पद्मदुर्ग बांधून समुद्र गमन केले केवढे हे धाडस आणि केवढा पराक्रम !!

छावणी:- शिवाजी महाराजांच्या छावणीत डामडौल नव्हता. बायका मुलं नव्हती फक्त जाड्या भरडया कापडाचे तंबू होते. एक महारांचा आणि दुसरामुख्य प्रधानासाठी दर दोन माणसा मागे 3 घोडे असत यामुळे शिवाजी महाराजांच्या सैन्याला चपळ हालचाली करता येत होत्या. असे वर्णन फ्रेंच लेखक मार्टीन करतो

निष्कर्ष:- शिवाजी महाराज स्वतःशिस्तीचे भोक्ते होते. शूर योद्धे होते. NATION FIRST WE ARE LAST या उक्ती प्रमाणे राष्ट्राला महत्व देऊन स्वराज्यासाठी आयुष्य वेचले पोर्तुगीज, डच, फ्रेंच, इंग्रज, मोगल, यांच्या पत्रव्यवहारात महाराज कसे दिसतात, कसे रहातात, तह, मोहिमा यांच्या विषयी माहिती मिळते18 पगडजातीच्या मावळयांची मोट बांधून न मावळणारे कार्य केले. शत्रूच्या माता भगिनींना देखील हा राजा आपला पाठीराखा वाटत होता. रयतेचे राज्य, धर्मनिरपेक्ष राज्य निर्माण करून एक आदर्श शासनकर्ता म्हणून जगाच्या इतिहासात पाना पानावर सोनेरी अक्षरात त्यांची किर्ती अजरामर आहे यात शंकाच नाही

संदर्भ सूची:

1. शिवराय आणि शिवकाळ :- डॉक्टर. दिनेश मोरे
2. मराठासत्तेचा उदय आणि अस्त (१८३०ते१८१८) :- डॉ. जी.बी. शहाडॉ. एस. डी. खैरनार
3. शिवशाही :- मा म. देशमुख
4. मराठी सत्तेचा उदय व उत्कर्ष :- डॉ. जयसिंगराव पवार
5. मराठ्यांचा इतिहास :- तांबोळी एस. एस.
6. शिवाजी महाराजांचे विधी चिकितसक चरित्र :- वा. सी. बेंद्रे

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील क्रांतिकारक महिला

प्रा. डॉ. दामाजीवाले एम. डी.

इतिहास विभाग प्रमुख व संशोधन मार्गदर्शक, स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, शिरूर ताजबंद

पूर्वेकडील देशाची व्यापार करण्याच्या हेतूने स्थापन झालेल्या ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीने भारतात प्रवेश करून आपली व्यापारी वसाहती स्थापन केल्या. मोगल बादशहाकडून व्यापारी सवलती प्राप्त केल्या. व्यापाराच्या संरक्षणासाठी कंपनीने लष्कर ठेवण्यास प्रारंभ केला. औरंगजेबच्या मृत्यूपर्यंत कंपनीने आपले पूर्ण लक्ष कंपनीच्या हिताकडे, व्यापार वृद्धिकडे केंद्रित केले होते. पण मोगल बादशहा औरंगजेबच्या मृत्यूनंतर निर्माण झालेल्या परिस्थितीचा फायदा घेऊन प्रादेशिक विस्तारावर भर दिला. बंगालमध्ये नवाब आलीवर्धी खानाच्या मृत्यूनंतर 'फोडा व झोडा' या नीतीचा अवलंब करून इ.सन 1757 च्या प्लासीच्या लढाईत सिराजउद्दौलाचा पराभव करून सत्ता स्थापन केली. 1857 च्या उठावापर्यंतत कंपनी सत्तेचा विस्तार करून कंपनीचे साम्राज्य निर्माण केले.भारतातील कंपनीने नीती, अनीतीचा अवलंब करून निर्माण केलेल्या सत्तेला 1857 साली झालेल्या उठावाने जबरदस्त धक्का बसला. कंपनीची राजवट नष्ट होऊन ब्रिटिश पार्लमेंटची सत्ता सुरू झाली. 1857 ते 15 ऑगस्ट 1947 पर्यंत ब्रिटिश पार्लमेंटची सत्ता होती. ब्रिटिशांच्या राजवटीत त्यांच्या अन्यायी, अत्याचारी धोरणामुळे भारतीय जनतेत फार मोठा असंतोष निर्माण झाला. ब्रिटिश काळात उदारमतवादी विचारवंताच्या शासकामुळे, त्यांच्या शिक्षणामुळे, धर्मप्रसार कार्यामुळे, राजकीय ऐक्यामुळे राष्ट्रीयत्वाच्या भावना निर्माण होण्यास मदत झाली. यामुळे पारतंत्र्याची जाणीवही भारतीयांच्या मनात निर्माण झाली. मातृभूमीला परदास्यातून मुक्त करण्यासाठी काँग्रेसच्या स्थापनेनंतर संघटीत प्रयत्न झाले. मवाळ जहाल व गांधीजींच्या विचाराप्रमाणे स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी आंदोलने झाली. याप्रमाणे क्रांतिकारकांनी' जशास तसे' शस्त्राचा बदला शस्त्रानेच, दहशतीला दहशतीने उत्तर देण्याचा, 'खून का बदला खुन' याप्रमाणे क्रांतिकारकांनी लढा दिला. या भारतीय क्रांतीकारी लढ्यात पुरुषा प्रमाणेच भारतीय स्त्रियांनी देखील फार मोठी भूमिका विविध प्रकारे बजावली.

ब्रिटिशांच्या साम्राज्यवादी सत्ताकाळात भारतीय जनतेचे मोठ्या प्रमाणात जे शोषण चालू होते. याविरुद्ध भारतीय क्रांतिकारकांनी जसेच्या तसे उत्तर देण्याचा प्रयत्न केला. या क्रांतिकार्यात भारतीय महिलांनी सहभाग घेऊन मातृभूमीला परदास्यातून मुक्त करण्यासाठी प्रयत्न केला. या महिला क्रांतीकारकांनी पुरुष क्रांतिकारकांना जमेल तेवढे प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष मदत केली. म्हणून मातृभूमीच्या मुक्ततेसाठी घरावर तुळशीपत्र ठेवून लढा देणाऱ्या क्रांतिकारकांना नवी उभारी मिळाली. मातृभूमीच्या परदास्यातूनन मुक्तता करण्यासाठी भारतीयांनी अवलंबिलेल्या अनेक मार्गांपैकी एक महत्त्वाचा मार्ग म्हणून भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याच्या इतिहासात क्रांतिकारक मार्गाला महत्त्व आहे. ज्या प्रमाणात पुरुष क्रांतिकारकांचे योगदान होते, तेवढेच योगदान महिला क्रांतिकारकांचे होते.हे नाकारता येत नाही.

संशोधन पद्धती:

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील क्रांतिकारक महिला हा शोध निबंध लिहीत असताना तत्कालीन परिस्थितीवर प्रकाश टाकणारे प्राथमिक व दुय्यम तथ्य संकलनाचा आधार घेऊन या शोधनिबंधाची मांडणी केलेली

आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधास काही प्रमाणात मर्यादा आहेत. ऐतिहासिक कागदपत्र, संदर्भ ग्रंथ, पुराभिलेखाकोषागार व इतर साधनांचा, संदर्भग्रंथांचा शोधनिबंध लिहतांनना आधार घेतला आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे:

1. भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील क्रांतिकारक चळवळीचे महत्त्व जाणून घेणे.
2. क्रांतिकारक चळवळीतील पुरुष क्रांतिकारकांच्या सोबत महिलाही क्रांतिकार्यात सहभागी होत्या.
3. महिला क्रांतिकारकांच्या कार्याचा आलेख आजच्या तरुण पिढीला करून देणे.

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील क्रांतिकारक संघटना:

प्रत्येक यशस्वी पुरुषाच्या मागे एक स्त्री असते असे मानले जाते. आई, बहीण, पत्नी अशा रूपात महिलेचा पुरुषांच्या कर्तुत्वात सहभाग असतो. पण भारतीय समाजात मात्र स्त्रियांना दुय्यम स्थान मनुवादी समाज रचनेने निश्चित केले होते. त्यामुळे स्त्रियांनी समाजव्यवस्थेने आखून दिलेल्या कर्तव्यापलीकडे फारसे डोकावू नये. फक्त कौटुंबिक जबाबदाऱ्या पार पाडाव्या. हाती शस्त्र घेऊन इंग्रजी राजवटीला विरोध करणे, अधिकाऱ्यांचे खून करणे किंवा दहशतवादी कार्य करणे हे पुरुष प्रधान समाज व्यवस्थेला मान्य नव्हते. अश्या समाजरचनेविरुद्ध जाऊन स्त्रियांनी अधिक प्रमाणात भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात फार मोठ्या प्रमाणात भाग घेतला. पुरुषांच्या बरोबरीने खांद्याला खांदा लावून ब्रिटिश राजवटीतून मातृभूमी ला मुक्त करण्यासाठी विविध माध्यमातून मदत केली. मवाळ, जहाल व महात्मा गांधीजींच्या अहिंसेच्या मार्गापेक्षा वेगळा मार्ग तरुण वर्गाने स्वीकारला तो मार्ग म्हणजे सशस्त्र क्रांतीचा मार्ग होय. सशस्त्र क्रांतिकारक तरुण वर्गात केवळ पुरुषच होते असे नाही तर अनेक स्त्रियांनी सशस्त्र क्रांती कार्यात भाग घेऊन आपण अबला नसून सबला आहोत हे कार्याच्या माध्यमातून दाखवून दिले. अभिनव भारत, अनुशीलन समिती, गदर पार्टी, हिंदुस्थान सोशालिस्ट रिपब्लिकन असोसिएशन आर्मी, आझाद हिंद फौज अश्या अनेक क्रांतिकारक संघटना देशात व देशाबाहेर कार्यरत होत्या.[1] या संघटनांच्या संघटित क्रांतिकार्यात विविध जाती धर्मातील क्रांतिकारक स्त्रिया स्व प्राणाची बाजी लावून सहभागी झाल्या होत्या.

क्रांतिकारक महिलांचे स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान:

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत अनेक क्रांतिकारक स्त्रियांनी, झाशीची राणी लक्ष्मीबाई व कित्तूरची राणी चन्नमा यांचा आदर्श नजरेसमोर ठेवून इंग्रजांच्या अन्यायी अत्याचारी गुलामगिरीच्या बेड्या तोडूनन टाकण्यासाठी त्यागी वृत्तीने पुढे आल्या. अशा त्यागी व आत्मसमर्पण करणाऱ्या स्त्रियांची मालिका लॉर्ड कर्झनच्या काळापासून पुढे आली. गांधी युगात व क्रांतिकारकांच्या क्रांती लढ्यात स्त्रीयांनी सहभाग घेतला. त्यांच्या बलिदानामुळेच भारताला 15 ऑगस्ट 1947 रोजी स्वातंत्र्य प्राप्त करता आले. महाराष्ट्र, बंगाल व पंजाब प्रांतातील क्रांतिकारक चळवळी पुरुषांप्रमाणेच स्त्रियांनी सहभाग घेतला तसाच सहभाग भारतातील इतर प्रांतातील महिलांनी व परदेशात राहून भारतीय महिला क्रांतिकारक कार्यकर्त्यांनी विविध मार्गाने स्वातंत्र्य लढ्यात योगदान दिल्याचे दिसून येते.

महाराष्ट्रातील स्त्री क्रांतिकारकांचे योगदान:

1857 च्या राष्ट्रीय उठावानंतर भारतीय जनतेत राष्ट्रीय एकात्मतेची भावना वाढीस लागली, हे नाकारता येत नाही. भारतीय तरुणांच्या राष्ट्रीयत्वाच्या चेतना जागृत झाल्याने आपल्या राजकीय हक्कासाठी, आपल्या मागण्यांच्या पूर्ततेसाठी एखादी राष्ट्रीय संघटना असावी अशी भावना निर्माण झाली. त्यातूनच 28 डिसेंबर 1885 रोजी मुंबईत राष्ट्रीय सभा स्थापन झाली. राष्ट्रसभेच्या पाचव्या अधिवेशनाला समाजसुधारकांच्या प्रयत्नांमुळे,

स्त्रियांची परिस्थिती सुधारल्यामुळे व शिक्षणाचे महत्व पटल्यामुळे अनेक स्त्रिया उंबरठ्याबाहेर पडू लागल्या.[2] वैदिक काळातील स्त्रियांचे वैभव 18 व्या शतकात राहिले नव्हते. मनुवादी समाज रचना भारतीय स्त्रियांच्या मनावर बिंबवली होती. त्यांच्या ओझ्याखाली स्त्रिया पूर्णपणे दडपल्या गेलेल्या होत्या. पण ब्रिटिश राजवटीत व भारतातील समाजसुधारकांच्या प्रयत्नाने स्त्रियांनी मोकळा श्वासस सोडला होता. न्या.रानडे च्या मृत्यूनंतर 1907 मध्ये सुरत काँग्रेस अधिवेशनानंतर त्याच जागी भरलेल्या स्त्रियांच्या परिषदेचे अध्यक्ष पद रमाबाई रानडे यांनी भूषविले. तसेच स्त्रियांना मतदानाचा अधिकार मिळावा म्हणून ही त्यांनी प्रयत्न केले. समाजातील कुप्रथा विरुद्ध समाज सुधारक पुरुष मंडळींनी जशी जागृती घडवून आणली तसेच सावित्रीबाई फुले, पंडिता रमाबाई, रमाबाई रानडे यासारख्या समाजसुधारक स्त्रियांनी स्त्री-उद्धारक चळवळीला गती दिली. स्त्रियांच्या समस्या सोडविण्यासाठी स्त्री संघटन सुरू झाले. सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक व राजकीय दृष्ट्या जागरूक बनल्या.त्यांनाही पारतंत्र्याची जाणीवही झाली. या भारतीय महिलांनी भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात भाग घेतला.भारतीय महिलांनी स्त्री-पुरुष भेदभावाला विरोध केला. स्वातंत्र्यासाठी चालविलेल्या युद्धात आमचे बांधव लढत असतील तर आम्हाला मज्जाव का? जर बहिणी भावाच्या खांद्याला खांदा लावून उभ्या राहू शकतात तर क्रांतिकारकांच्या चळवळीतत तसे का करू दिले जात नाही. इतर देशात शेकडो स्त्रिया सशस्त्र लढ्यात सामील झाल्या आहेत. तर मग भारतात केवळ असे करणे पाप का मानले जाते. तिचा किंवा योग्यतेचा प्रश्न उपस्थित करून स्वातंत्र्यलढ्यात पुरुषांपेक्षा स्त्रियांना दुबळया, कमकुवत किंवा अपात्र ठरविण्यात येत असते. कारण त्यांना आरंभापासून मागे ठेवण्यात आले. आजही महिलांना कमकुवत किंवा अपात्र ठरविण्यात येत असते, पण आता मागे हटणार नाही असा निर्धार केला. कितीही कठोर अगर जीवाला धोका असणारी कृती करावयाची असेलल तर आम्ही आमच्या बांधवाच्या बरोबरीने ठाम उभ्या राहू.[3] यावरून मातृभूमीला परदास्यातूनन मुक्त करण्यासाठी पुरुष क्रांतिकारकाप्रमाणे स्त्रियाही क्रांतिकार्यात सहभाग घेण्यासाठी उत्सुक होत्या.

भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनातील क्रांतिकारक मार्गाने महाराष्ट्रातील अनेक स्त्री क्रांतिकारकांनी प्राणांची बाजी लावून सहभाग घेतला. प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षरीत्या त्यांनी क्रांतिकारकांना मदत केली. एवढेच नव्हे तर क्रांतिकार्यास आवश्यक असलेले शस्त्रास्त्रे, बंदुका, पिस्तुले यांची चोरट्या मार्गाने आयात करणे, ते योग्य ठिकाणी व योग्य वेळी पोहोचविणे, स्फोटके तयार करणे, बॉम्ब बनविणे, ते योग्य ठिकाणी दडविणे, तसेच योग्य वेळी नियोजनाप्रमाणे शस्त्रास्त्रांच्या साह्याने जुलमी ब्रिटिश अधिकाऱ्यांना मारणे, त्यांच्यात दहशत पसरविणे, त्यांच्या हालचाली ची माहिती देणे इत्यादी कार्यात त्यांचे योगदान होते. भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामातील महाराष्ट्र भूमीत जन्मास आलेले महान राष्ट्रभक्त स्वातंत्र्यवीर सावरकरांचे मातृभूमी वरील प्रेम इतके निरलेपप होते की, 'तुजसाठी मरण ते जनन, तुजविण जनन ते मरण.' या भावनेने जीवन पणाला लावले. स्वातंत्र्यवीरांच्या प्रेरणेतूनन मादाम कामा, बाबाराव सावरकरांच्या पत्नी येसूबाई सावरकर व शांताबाई सावरकर यांनी सावरकर बंधूंच्या क्रांतिकार्याला मदत केली. अभिनव भारत या क्रांतीकारी संघटनेची महिला शाखा 'आत्मनिष्ठ युवती संघ' या नावाने गुप्तपणे चालविली.[4] अशा अनेक स्त्रियांनी स्वातंत्र्याच्या क्रांतिकारी यज्ञकुंडात उड्या घेतल्या. मादाम कामांनी तर जर्मनीतील समाजवादी परिषदेत भारताचा झेंडा फडकविला.[5] शस्त्रास्त्रांचा वापर केल्याशिवाय स्वराज्य मिळणार नाही असा विचार असणाऱ्या काही स्त्रिया देशात होत्या. त्यांचा स्वातंत्र्याचा मार्ग म्हणजे क्रांतीचा मार्ग होय. या मार्गात हिंसा अटळ होती व ती त्यांना मान्य होती. महाराष्ट्रात क्रांतिसिंह नाना पाटील यांनी प्रतिसरकार

(Parallel Govt.) स्थापन करून 'तुफान दल' नावाची सैनिक व्यवस्था निर्माण केली. तुफान दलाचीी स्त्री शाखाही होती. खानदेशातील लीला पाटील तुफान दलाच्या प्रमुख होत्या. त्यांनी दारिद्र्याला तोंड देऊन देशसेवेचे व्रत घेतले होते. अमळनेरच्या प्रताप मिल च्या रूपात या अग्रभागी होत्या. त्यात त्यांना तुरुंगवास झाला.तुफान दलात कार्यावर निष्ठा असणाऱ्या अनेक स्त्रिया होत्या. त्यात राजूबाईई बिरनाळे (जैनाची ताई) हंसाताई पाटील इत्यादींनी तुफान दलाची सेवा केली. 1942 च्या चलेजाव लढ्यात ही महाराष्ट्रातील क्रांतिकारी लढ्यात स्त्रियांनी भाग घेतला. भूमिगत राहून सरकार विरुद्ध क्रांतिकारकांना मदत केली. त्यात सुचेता कृपलानी, अरुणा असफ अली, मृदुला साराभाई, उषा मेहता, सावित्री मदन, पद्मजा नायडू, मृणालिनी देसाई, अनुसया लिमये, अहिल्या रणदिवे [6] इत्यादी महिला युवतीने क्रांतिकारी यज्ञकुंडात स्वताला झोकून दिले. त्यांच्या बलिदानाने व योगदानाने देशाला स्वातंत्र्य मिळाले.

बंगालमधील क्रांतिकारक स्त्रिया:

वंगभंग आंदोलनापासून बंगालमधील क्रांतिकारक चळवळीला गती प्राप्त झाली. या चळवळीत अनेक बंगाली स्त्रियांनी हाती शस्त्र घेऊन क्रांतिकार्याला मदत केली. महाराष्ट्राप्रमाणेच बंगालमध्ये अनेक स्त्री क्रांतिकारक होऊनन गेल्या. त्यांनीही प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षपणे क्रांतिकारी कार्यात भाग घेऊन काहींनी प्राणांची आहुती दिली. त्यात नानी बाल मुखर्जींनी पतीच्या निधनानंतर दुःख न मानता अमरेंद्र नाथ बॅनर्जी च्या सहकार्याने' युगांतर' संघटनेमार्फत[7] स्वातंत्र्य चळवळीला गती देण्याचा प्रयत्न केला. क्रांतिकारक सहकाऱ्यांना आश्रय दिला. मातृभूमीसाठी अलीपूरच्या तुरुंगात असलेल्या रामचंद्र मुजुमदार यांची पत्नी असल्याचे भासवून अंगावर सौभाग्य अलंकार घालून त्यांची भेट घेतली. त्यांनी लपवून ठेवलेला शस्त्रास्त्रांचा सांकेतिक पत्ता त्यांच्या मित्रा पर्यंत पोहोचविला. सूर्यसेन या क्रांतीकारकांच्या नेतृत्वाखाली प्रीतीलता वड्डेदार यांनी क्रांतिकार्यात भाग घेतला. चितगाव शस्त्रागारावर झालेल्या हल्ल्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली.[8] युरोपियन क्लबवर झालेल्या हल्ल्याचे नेतृत्व त्यांनी केले. ब्रिटिशांच्या हाती पडू नये म्हणून क्लबच्या जवळच विष प्राशन करून आत्महत्या केली.

बंगालमधील क्रांतिकारी चळवळीत कल्पना दत्त या स्त्री क्रांतिकारकांचे नाव सुवर्णाक्षरांनी लिहिले जाते. क्रांतिकारक सूर्यसेन यांच्या प्रभावाने प्रभावित होऊन देश सेवेसाठी काहीतरी करावे असे तिला बालपणापासून वाटत होते. दिवसा शिक्षण व रात्रीच्या वेळी क्रांतिकार्याची पूर्वतयारी यातही सहभाग असे. बॉम्ब बनवण्याचे साहित्य जबाबदारीने व कुशलतेने आणण्याचे कार्य केले. तिने रात्र रात्र जागून बॉम्ब बनविण्याची कला आत्मसात केली. चितगाव लुटीच्या कटा नंतर अर्धवट कार्य आपण पूर्ण केले पाहिजे असा निर्धार तिने केला.19 मे 1933 रोजी तिला पकडण्यात आले. तिला आजन्म कारावासाची शिक्षा ठोठावण्यात आली.[9] जॅक्शन स्टॅनले वर झालेल्या हल्ल्याला विणादस या हिंदुस्तान रिपब्लिकन असोसिएशनच्या कार्यकर्तीला जबाबदार धरून अटक केली. तिला 9 वर्षाची शिक्षा झाली.[11] बंगालमधील स्त्री क्रांतिकारकातत शांती घोष व सूनिती चौधरी या शाळकरी मुलींचा ही सहभाग महत्त्वाचा होता. त्यांनी 24 डिसेंबर 1931 रोजी जिल्हा न्यायाधीश स्टीवन स्टिव्हन यांची घरात घुसून हत्या केली.[11] उज्वला मुजुमदार, यमुनाबाई दास, क्षिरो सुंदरी चौधरी, सरलादेवी चौधरी, सावित्री देवी इत्यादी बंगाली स्त्री क्रांतिकारकांनी परकीय सत्तेविरुद्ध हाती शस्त्र घेऊन जशास तसे उत्तर देण्याचा प्रयत्न केला. यात अनेकांना शिक्षा झाल्या, काहींनी आत्मसन्मानासाठी आत्महत्या केल्या. भारत मातेला क्रांतिकारी मार्गाने स्वतंत्र करण्यासाठी ज्या स्त्रियांनी प्राणार्पण केले त्यात थोर देशभक्त बालमुकुंद यांच्या भावी पत्नीने भारतीय स्त्रिया समोर

एक वेगळा आदर्श ठेवला. दिल्ली बॉम्बस्फोट खटल्यात बालमुकुंद फाशीची शिक्षा झाली. 8 मे 1915 ला त्याच्या फासावर लटकविले. त्यामुळे पत्नी रामरखीला जीवन जगण्याची इच्छा नव्हती. तिने अन्नत्याग केला.पती निधनानंतर ती सुद्धा सती गेली. रामरखी ही रामप्यारी झाली. पतीच्या हौतात्म्याला पत्नीच्या हौतात्म्याने गळा मिठी घातली.[12] देशबंधू दास यांच्या पत्नी वासंती देवी आणि बहीण उर्मिला देवी या क्रांतिकार्यात आघाडीवर होत्या. बंगाली स्त्री क्रांतिकारकांनी कारागृहात बंदिस्त असलेल्या क्रांतिकारकाचे निरोप बाहेर पोहोचविणे, बाहेरील निरोप त्यांना देणे, शस्त्रास्त्रांची चोरटी आयात निर्यात करणे यासाठी जीवाची पर्वा न करता मदत केली. पा. रं. अंबिके म्हणतात की, 'खऱ्या अर्थाने बंगालमधील वंगभंग आंदोलननेच क्रांतीकार्याला योग्य दिशा मिळाली.महाराष्ट्राप्रमाणेच बंगाली स्त्री क्रांतिकारकाचे क्रांतिकारी चळवळीतील योगदान अनमोल आहे. बंगालमधील वंगभंग आंदोलन क्रांती युद्धाचे आधारस्तंभ आहे.[13]

सारांश:

यावरून महाराष्ट्र, बंगाल व पंजाब या प्रदेशातील क्रांतिकारकांच्या क्रांतिकार्यात स्त्रियांनी दिलेल्या योगदानामुळेच 15 ऑगस्ट 1947 रोजी रोजी ब्रिटिशांकडून स्वातंत्र्य प्राप्त करण्यात भारतीयांना यश मिळाले. पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून स्त्रियांनी दिलेल्या क्रांती कार्यातील योगदानामुळेच समाजातील सर्व घटकांपर्यंत आंदोलनाचे लोण पोहोचले होते. हे दिसून येते. भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात अनेक स्त्रियांनी संसाराची होळी करून संसारसुखावर उदक सोडून भाग घेतला. प्राणार्पण केले. अशा स्त्रियांना इतिहासकारांनी पुरुषी मानसिकतेतून दुय्यम स्थान दिले आहे. पुरुष क्रांतिकारकाप्रमाणेच त्यांनाही गुलामगिरीची चीड होती. अन्याय, आर्थिक शोषण, पारतंत्र्य या विरुद्ध च्या लढ्यात स्त्रियांनी देशभक्ती तुन क्रांतिकारकांना जी मदत केली त्यामुळेच देश गुलामगिरीतून, शोषण, अन्याय, अत्याचारातून मुक्त झाला हे सत्य निर्विवाद आहे. श्री समर्थ रामदास स्वामी यांच्या उक्तीप्रमाणे 'धर्मासाठी मरावेA मरोनी अवघ्यासी मारावेA मारता मारता घ्यावेA राज्य आपुलेAA

संदर्भ:

1. अंबिके पां. र., भारतीय स्वातंत्र्य संग्राम, पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन पुणे, 1995 पृ.3
2. कडू मोहिनी, भारतीय राजकारणातील स्त्रिया, विजय प्रकाशन, नागपुर, 2008, पृ. 9
3. बोर्डे सुनिता खडसे, ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्यातील स्त्रिया, शुभम पब्लिकेशन, पुणे, 2010, पृ.130
4. कडू मोहिनी, भारतीय राजकारणातील स्त्रिया, विजय प्रकाशन, नागपुर, 2008, पृ. 11 व 12
5. प्रधान ग. प्र., जाधव रा. ग. (संपा.) हिरकमहोत्सवी निवडक साधना, चळवळी व आंदोलने, खंड. 4, साधना प्रकाशन 2007, पृ. 123
6. उपरोक्त
7. कडू मोहिनी, पूर्वोक्त, पृ. 16
8. ओक अशोक, (अनु.), ग. प्र. प्रधान, भारतीय स्वातंत्र्य संग्राम, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, 2006, पृ. 70
9. अंबिके पां. र., पूर्वोक्त, पृ. 205
10. उपरोक्त, पृ. 253
11. बोर्डे सुनिता, पूर्वोक्त, पृ. 133
12. भंडारी शांतीलाल, क्रांतीपर्व (स्वातंत्र्यसंग्रामातील हुतात्मे), सुमेरू प्रकाशन, डोबिंवली पूर्व, जाने. 2002, पृ.140-141
13. अंबिके पां. र., पूर्वोक्त, पृ. 172

21 व्या शतकातील शीतयुद्धाचा वैचारिक वारसा व युक्रेन- रशिया युद्ध

प्रा. डॉ. गणेश गोविंदराव माने

पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर महाविद्यालय

राणीसावरगाव ता.गंगाखेड जि. परभणी

इतिहास विभाग प्रमुख

प्रस्तावना :-

अधुनिक जगाच्या इतिहासात 20 व्या शतकाच्या सुरुवातीला अनेक क्रांतिकारक परिवर्तन घडून आले. 1954 मध्ये रशियाने क्रिमिया हा प्रांत युक्रेनला भेट म्हणून दिला, परंतु क्रिमियाचे केवळ 22 टक्के लोक युक्रेनियन आहेत. यानंतर, युक्रेनचा रहिवासी लिओनिड ब्रेझनेव्ह सोव्हिएत युनियनचा कम्युनिस्ट सचिव झाला. युक्रेनियन सोव्हिएत युनियनचे प्रमुख झाल्यानंतर दोन्ही भागात मोठ्या प्रमाणात जल्लोष झाला.याकडे सोव्हिएत युनियनचा US-युरोपमधील युक्रेनियन प्रचाराचा सामना करण्याचा आणि युक्रेनवर विजय मिळवण्याचा प्रयत्न म्हणून पाहिले गेले.जेव्हा एक भीती दुसऱ्याला विरोध करते तेव्हा युद्ध होते.युक्रेन आणि रशियामधील युद्ध हे कोणत्याही देशाच्या पराक्रमाचे युद्ध नसून जगातील बलाढ्य देशांच्या भीतीचे युद्ध आहे.पण ही भीती कशाची?अनेक वेळा किंवा बहुतेक वेळा शंका-कुशंकामुळे भीती निर्माण होते आणि संशयाचे बीज भूतकाळाच्या भुगर्भातून निघते.युक्रेनसह जगभरातील बलाढ्य देशांमध्ये रशियाबाबत शाशंकता कायम आहे.आणि रशिया, पराभूत योद्ध्यांप्रमाणे, भूतकाळातील शत्रूंच्या प्रत्येक कॉलकडे संशयाने पाहतो.जेव्हा परिस्थिती अशी असते तेव्हा युद्ध अटळ होते. याशिवाय रशियाचे युक्रेनवरचे प्रेम हे रोगाचे कारण आहे की रशियाला वाटते की भंवर यांनी फुले खाऊ घातली, राज कंवरने फुले हिसकावून घेतली पहिल्या महायुद्धामुळे युरोपातील अनेक देशांतील राजेशाही संपुष्टात आली आणि नव्या राजवटीला जन्म झाला.

संशोधनाची उद्दिष्टे:-

1) शितयुध्दा तील लोकशाही व साम्यवादी विचारसरणीतील वैचारिक मतभेदाचा अभ्यास करणे
2) युक्रेनच्या ऐतिहासिक पार्श्वभूमीचा अभ्यास करणे
3) युक्रेनच्या राष्ट्रवादी विचारांची कारणमीमांसा शोधून अभ्यास करणे.
4) ज्युक्रेनच्या स्वतंत्रवादी भावनास संयुक्त युरोपियन राष्टाचे समर्थन.

1) रशिया व अमेरिका यांच्यातील वैचारिक मतभेद :-

मॉस्कोला रोखण्यासाठी युरोपला मैदानाची गरज होती.युरोप आणि अमेरिकेला ते मैदान युक्रेन आणि पोलंडमध्ये सापडले कारण त्यांच्या सीमा सोव्हिएत युनियनला घेरल्या होत्या. 1918 मध्ये सोव्हिएत युनियनमध्ये बोल्शेविकांनी कम्युनिस्ट सरकार स्थापन करताच, युरोप आणि अमेरिकेने युएसएसआरच्या शेजारील देशांना आपल्या प्रभावाखाली घेण्यास सुरुवात केली. तेव्हापासून भीती आणि अविश्वास यातील दरी खणली जात होती. 1918 मध्ये, यूएस अध्यक्ष वुड्रो विल्सन यांनी पोलंडमध्ये दुसरे पोलिश प्रजासत्ताक म्हणून यूएस-युरोपियन-समर्थित लोकशाही सरकार स्थापन केले, ज्यात सध्याचे पश्चिम युक्रेन होते. पोलंडच्या बाजूने रशियाला वेढा घातल्यानंतर

लेनिनने कम्युनिस्ट विस्तारासाठी युरोपात प्रवेश करू नये म्हणून अमेरिका-युरोप युक्रेनच्या बाजूनेही रशियाला घेरण्याचा प्रयत्न करत होते

2)रशियन साम्राज्याचा अविभाज्य भाग :-

युक्रेनियन पीपल्स रिपब्लिक ऑफ ईस्टर्न युक्रेनचे सरकार, जे रशियन साम्राज्याचा भाग होते, पोलंड, ब्रिटनसह सर्व मॉस्को विरोधी देशांनी ओळखले होते. युक्रेनच्या ताब्यासाठी सोव्हिएत युनियन आणि यूएस-युरोप-समर्थित पोलंड यांच्यातील पोलिश-सोव्हिएत युद्ध 1919 ते 1921 पर्यंत झाले, ज्यामध्ये सोव्हिएत रेड आर्मी यशस्वी झाली नाही. रशियासाठी बलिदान दिले तरीही युक्रेनच्या स्वातंत्र्याचा संघर्ष परदेशात सुरू होता. युक्रेनियन लिबरेशन आर्मीने सोव्हिएत सीमेवर हिटलरशी लढाई सुरू केली. या दरम्यान, सोव्हिएत युनियनने जर्मन समर्थक युक्रेनियन लोकांची कत्तल केली, ज्याला पुतिन आज युक्रेनचे नाझी सैन्य म्हणतात. यानंतर, युरोप आणि अमेरिकेची मोहीम युक्रेनमध्ये त्वरित थांबविण्यात आली.पण दुसऱ्या महायुद्धात युक्रेनच्या लोकांनीही सोव्हिएत युनियनला नाझींपासून वाचवण्यासाठी खूप बलिदान दिले. 1945 ते 53 दरम्यान, 8.6 दशलक्ष सोव्हिएत सैनिक आणि 6.8 दशलक्ष युक्रेनियन लोकांसह 18 दशलक्ष नागरिक मारले गेले. युक्रेनचे कीव 85% नष्ट झाले आणि दुसरे सर्वात मोठे शहर खारकोव्ह 70% नष्ट झाले. सोव्हिएत युनियनला वाचवण्यासाठी आम्ही मोठा त्याग केल्याचे युक्रेनचे लोक म्हणतात. सोव्हिएत युनियनकडून जे काही मिळालं त्यापेक्षा जास्त आपण सोव्हिएत युनियनमुळे गमावलं आहे.

3)युक्रेन-रशिया मैत्री :

मार्च 1953 मध्ये स्टॅलिनच्या मृत्यूनंतर, युक्रेनियन यूएसएसआर सरकारची कम्युनिस्ट सचिव निकिता ख्रुश्चेव्ह संपूर्ण सोव्हिएत युनियनची प्रमुख बनली आणि युक्रेनला बरे करण्याचे काम सुरू झाले. युक्रेनचे अत्याचार आणि रसिफिकेशन प्रथमच चुकीचे होते. 1654 मध्ये, Cossack Hetmante साम्राज्याच्य काळात पेरीस्लाव्हलच्या तहाचा तीनशेवा वर्धापनदिन, 300 वर्षांपूर्वी युक्रेन आणि रशियाचे एकत्रीकरण, कीव आणि लेनिनग्राडमध्ये संपूर्ण उत्सव साजरा करण्यात आला. हा एक ऐतिहासिक प्रसंग बनवण्यासाठी रशियाने 1954 मध्ये क्रिमिया युक्रेनला भेट म्हणून दिला, तर क्रिमियन लोकांपैकी फक्त 22 टक्के युक्रेनियन आहेत. यानंतर, युक्रेनचा रहिवासी लिओनिड ब्रेझनेव्ह सोव्हिएत युनियनचा कम्युनिस्ट सचिव झाला. युक्रेनियन सोव्हिएत युनियनचे प्रमुख झाल्यानंतर दोन्ही भागात विभाजन करण्यात आले मोठ्या प्रमाणात जल्लोष झाला.अमेरिका-युरोपच्या युक्रेनियन प्रचाराला सामोरे जाण्याचा आणि युक्रेनवर विजय मिळवण्याचा सोव्हिएत युनियनचा प्रयत्न म्हणून याकडे पाहिले गेले.

4) **युक्रेनियनची औद्योगिक प्रगती ;-**

सोव्हिएत युनियनचा स्टॅलिनोत्तर काळ होता तेंव्हा युक्रेनमधील प्रगती शिखरावर पोहोचली होती.आजच्या युक्रेनने त्या काळात विकासाची अशी उंची गाठली होती. शस्त्रे, आण्विक अणुभट्ट्यांपासून ते जड औद्योगिकीकर झाले.युद्धातपोलंडलाअमेरिका-युरोपकडूनही मर्यादित मदत मिळत होती, त्यामुळे 18 मार्च 1921 रोजी पोलंड आणि सोव्हिएत रशिया यांच्यात रिगचा तह झाला. ज्यामध्ये युक्रेनचे दोन भाग झाले. मोठा भाग सोव्हिएत युनियनमध्ये गेला आणि पश्चिम युक्रेनचा काही भाग पोलंडसह इतर पाश्चात्य देशांमध्ये राहिला.भरपाई म्हणून

सोव्हिएत युनियनला पोलंडला मोठी रक्कम द्यावी लागली. म्हणजेच युक्रेनबाबत रशिया आणि अमेरिका-युरोपचा पाया रशियाच्या लाल क्रांतीनेच सुरू झाला होता.

5) युक्रेनची स्वतंत्र राष्ट्रबांधणी ;-

1922 मध्ये, सोव्हिएत युनियनने युक्रेनच्या भागाचे नाव बदलून यूएसएसआर युक्रेन असे केले आणि ते सोव्हिएत युनियनचे संस्थापक सदस्य बनले.त्यामुळे युक्रेन सोव्हिएत रशियाचा भाग बनला.पण युक्रेनच्या नशिबात शांतता कधीच लिहिलेली नव्हती.युक्रेनियन रिपब्लिक आर्मीचे युक्रेनियन सरकार आता सशस्त्र देशभक्तांची दहशतवादी सेना बनले आहे ज्यांना पोलंडमध्ये आश्रय मिळाला आणि त्यांना युरोप आणि अमेरिकेने मदत केली. यामुळे संतप्त झालेल्या स्टॅलिनने सोव्हिएत युनियनचे रशियनीकरण करण्यास सुरुवात केली.सांस्कृतिक राष्ट्रवादाच्या नावाखाली युक्रेनियन लोकांवर अत्याचाराच्या घटनाही समोर आल्या.1932 मध्ये USSR मध्ये भीषण दुष्काळ पडला होता. जगाने होलोडोमोरच्या यूएसएसआर युक्रेनमधील भयानक शोकांतिकेची भयानक चित्रे दर्शविली. संपूर्ण जगाने याला नरसंहार आणि युक्रेनवर सोव्हिएत युनियनची सरकारी सामूहिक हत्या असे म्हटले जाते की लाखो युक्रेनियन मारले गेले. मात्र, सोव्हिएत युनियन याला युक्रेनबाबत अमेरिकन-युरोपियन मीडियाचा अपप्रचार म्हणतो आणि संपूर्ण सोव्हिएत युनियनला दुष्काळाचा फटका बसल्याचे म्हटले आहे. पुतिन आणि रशियाला छेडण्यासाठी आणि युक्रेनला चिथावणी देण्यासाठी युक्रेनसह युरोपमधील अनेक देशांनी 2006 मध्ये होल्डमोरला सामूहिक नरसंहाराची घटना म्हणून मान्यता दिली. दरम्यान दुसरे महायुद्ध सुरू झाले.इथून युक्रेनच्या नशिबी वळण लागले.1939 मध्ये हिटलरने पोलंडवर हल्ला केला तेव्हा सोव्हिएत युनियननेही पोलंडवर हल्ला केला आणि रिगच्या तहात पोलंडला जाऊन पश्चिम युक्रेन युक्रेनला जोडले.त्यानंतर, हंगेरी, मोल्दोव्हा, रोमानिया येथून युक्रेनचा प्रदेश घेतल्यानंतर, यूएसएसआरने युक्रेनमध्ये विलीन केले आणि प्रथमच युक्रेनला देशाची सीमा दिली.

6) युक्रेनला अमेरिका व युरोपियन युनियनचे समर्थन :-

युक्रेनला एक लाख 67 हजार चौरस किलोमीटर क्षेत्रफळ मिळाले आणि 11 लाख लोकसंख्याही एकत्र आली. आता तीच गोष्ट सोव्हिएत युनियन म्हणतो की आम्ही युक्रेन निर्माण केले आणि युक्रेन आमच्यापासून दूर पळत आहे.युरोप-अमेरिकेने राष्ट्रवाद आणि रशियन भीतीचे समर्थन केले .या विकासामुळे जेव्हा सोव्हिएत युनियन उतरणीवर आले तेव्हा युक्रेनमधील लोकही आपल्या स्वातंत्र्याचा विचार करू लागले. युरोपला लागून असलेल्या सोव्हिएत युनियनच्या सीमेवर युक्रेन होता, त्यामुळे युक्रेनमध्ये स्वातंत्र्य आणि देशभक्ती जागवण्याची संधी अमेरिका आणि युरोपला सहज मिळाली .अमेरिका आणि रशियाने सोव्हिएत युनियनच्या विघटनासाठी युक्रेनमधील लोकांच्या भावना भडकावल्या.या काळात युक्रेनमध्ये राष्ट्रवादी कथा आणि कविता लिहिल्या आणि वाचल्या गेल्या.युरोपला फ्रान्स, जर्मनी, ब्रिटन सारखे चकचकीत जगाचे देश बनवण्याचे स्वप्न युक्रेनमधील जनतेच्या डोळयात जागृत होऊ लागले.येथे सोव्हिएत युनियनच्या कम्युनिस्ट सरकारमध्ये संघर्ष सुरू झाला आणि दुसरीकडे युक्रेनने स्वातंत्र्य घोषित केले.ऑगस्ट 1991 मध्ये, युक्रेनच्या संसदेने स्वातंत्र्य घोषित केले, कम्युनिस्ट नेता गोर्बाचेव्हच्या अयशस्वी उलथापालथीच्या वेळी नाही.सोव्हिएत युनियनचे विघटन हे युक्रेनमुळे आणि नंतर अमेरिका आणि युरोपने युक्रेनला प्रोत्साहन दिल्याने झाले असे रशियाचे अजूनही मत आहे. जेव्हा मिखाईल

गोर्बाचेव्ह सोव्हिएत युनियनची धुरा सांभाळत होते, तेव्हा युक्रेन हे स्वातंत्र्य घोषित करणारा पहिला देश बनला, ज्यानंतर सोव्हिएत युनियन कार्डाप्रमाणे तुटून पडले. त्यानंतर उर्वरित 14 देश सोव्हिएत युनियनपासून वेगळे झाले.

7) युक्रेनच्या भुमिकेस सोव्हियेत रशियाचा विरोध :-

जागतिक राजकारणामध्ये एकविसाव्या शतकात ही युवक्रेन आपल्यासोबत नसेल तर अमेरिका आणि युरोप आपला विश्वासघात करू शकतात, अशी भीती रशियाच्या मनात अजूनही आहे.तर दुसऱ्या बाजूला युरोप-अमेरिकेला वाटते की युक्रेन आपल्यासोबत नसेल तर जगात रशियाची दादागिरी वाढेल म्हणून आपण युक्रेनच्या माध्यमातूनच रशियाला घेरू शकतो. पोलंडमध्ये नाटोच्या विरोधात आपला बचाव करण्यासाठी सोव्हिएत युनियनने वर्सोवा करार कसा केला होता हे रशिया विसरलेला नाही, पण आज वर्सोव्यात नाटोचे सैन्य रशियाच्या दारात उभे आहे. रशियाला युक्रेन बफर इस्टेट म्हणून हवे आहे.अमेरिका आणि युरोपने रशियाला धमकावण्याची आणि चिथावणी देण्याची एकही संधी सोडली नाही.स्टॅलिनच्या काळात युक्रेनच्या लोकांवर झालेल्या अत्याचारांवर युक्रेनच्या संसदेत ठराव मंजूर करण्यात आला.हे सर्व रशियाला घाबरवते.पोलंडनंतर नाटोचे सैन्य युक्रेनमध्ये उभे राहिले तर रशियाला सर्व बाजूंनी घेरले जाईल, असे रशियाला वाटते. रशिया हे होऊ देणार नाही आणि युरोप आणि अमेरिका युक्रेनला मुक्त लोकशाही देश बनवण्यात गुंतले आहेत, त्यामुळे ते युक्रेनला तटस्थ किंवा रशियन झुकणारा देश बनू देणार नाहीत. त्यामुळेच अफगाणिस्तानसारख्या ग्रेट गेममध्ये युक्रेन अडकले असून त्यातून बाहेर पडण्याचा कोणताही मार्ग दिसत नसल्याचे बोलले जात आहे.

8) **रशियाच्या आंतरराष्ट्रीय महत्त्व कांक्षेस विरोध :-**

युरोप आणि अमेरिकेचा मॉस्कोला रोखण्यासाठी मैदानाची गरज आहे युरोप आणि अमेरिकेला ते मैदान युक्रेन आणि पोलंडमध्ये सापडले कारण त्यांच्या सीमा सोव्हिएत युनियनला घेरल्या होत्या.1918 मध्ये सोव्हिएत युनियनमध्ये बोल्शेविकांनी कम्युनिस्ट सरकार स्थापनकरताच, युरोप आणि अमेरिकेने युएसएसआरच्या शेजारील देशांना आपल्या प्रभावाखाली घेण्यास सुरुवात केली. तेव्हापासून भीती आणि अविश्वास यातील दरी खणली जात होती. 1918 मध्ये, यूएस अध्यक्ष वुड्रो विल्सन यांनी पोलंडमध्ये दुसरे पोलिश प्रजासत्ताक म्हणून यूएस-युरोपियन-समर्थि लोकशाही सरकार स्थापन केले, ज्यात सध्याचे पश्चिम युक्रेन होते. पोलंडच्या बाजूने रशियाला वेढा घातल्यानंतर लेनिनने कम्युनिस्ट विस्तारासाठी युरोपात प्रवेश करू नये म्हणून अमेरिका-युरोप युक्रेनच्या बाजूनेही रशियाला घेरण्याचा प्रयत्न

सारांश :-

अधुनिक जगाच्या इतिहासात 20 व्या शतकाच्या सुरुवातीला अनेक क्रांतिकारक परिवर्तन घडून आले. 1954 मध्ये रशियाने क्रिमिया हा प्रांत युक्रेनला भेट म्हणून दिला, परंतु क्रिमियाचे केवळ 22 टक्के लोक युक्रेनियन आहेत. यानंतर, युक्रेनचा रहिवासी लिओनिड ब्रेझनेव्ह सोव्हिएत युनियनचा कम्युनिस्ट सचिव झाला. युक्रेनियन सोव्हिएत युनियनचे प्रमुख झाल्यानंतर दोन्ही भागात मोठ्या प्रमाणात जल्लोष झाला.याकडे सोव्हिएत युनियनचा US-युरोपमधील युक्रेनियन प्रचाराचा सामना करण्याचा आणि युक्रेनवर विजय मिळवण्याचा प्रयत्न म्हणून पाहिले गेले.जेव्हा एक भीती दुसऱ्याला विरोध करते तेव्हा युद्ध होते.युक्रेन आणि रशियामधील युद्ध हे कोणत्याही देशाच्या पराक्रमाचे युद्ध नसून जगातील बलाढ्य देशांच्या भीतीचे युद्‌ध आहे.पण ही भीती कशाची?अनेक वेळा किंवा बहुतेक वेळा शंका-कुशंकामुळे भीती निर्माण होते आणि संशयाचे बीज भूतकाळाच्या भुगर्भातून निघते.युक्रेनसह

जगभरातील बलाढ्य देशांमध्ये रशियाबाबत शाशंकता कायम आहे.आणि रशिया, पराभूत योद्ध्यांप्रमाणे, भूतकाळातील शत्रूंच्या प्रत्येक कॉलकडे संशयाने पाहतो.जेव्हा परिस्थिती अशी असते तेव्हा युद्ध अटळ होते.

संदर्भ :-

१)hittps //en. Wikipedia. Org, date 23/06/2022

२)www theguardian. Com. Date 21/06/2022

३)hittps //www allazeera. Com. Date. 27/06/2022

४)hittps //www allazeera. Com. Date. 26/06/2022

वैश्विक परिदृश्यातून मराठवाड्यातील बाजारपेठांच्या उदयाची पार्श्वभूमी

डॉ. गंगथडे रमेश दत्तात्रय

कर्मयोगी तुळशीराम पवार महाविद्यालय हाडोळती. तालुका अहमदपूर जिल्हा लातूर

प्रस्तावना:

मानवाचे भटके जीवन संपून तो समूहाने राहायला लागला, तेव्हा पासून त्याच्या गरजा वाढल्या. गरजांची पूर्तता करण्यासाठी मानवा मानवात आधार प्रदान करण्याची कल्पना विकसित झाली. प्राचीन भारतात मानवाने सिंधूनदी काठी वस्ती करून राहायला सुरुवात केली. फळे कंदमुळे व प्राण्याची शिकारकरून तो आपले जीवन जगत होता. काही काळानंतर त्या ऐवजी तो शेतीत बीबियाणे टाकून पीक काढू लागला. दक्षिण भारतात महाराष्ट्रात सातवाहन सत्तेच्या काळात त्याने शेतीत नांगराच्या फळाचा वापर करून शेती विकासाला चालना दिली. शेती उत्पादनात वाढ झाली. अतिरिक्त उत्पन्न तो इतरांना देऊन त्याच्या मोबदल्यात आपापल्या गरजा भागू लागला यातूनच अंतर्गत व्यापाराला चालना मिळाली. इ.स.पू पहिल्या ते तिसऱ्या शतकात तो भारता बाहेरील राष्ट्राची देवाण घेवाण करू लागला. यातूनच प्राचीन भारताच्या इतिहासात बाजारपेठांची निर्मिती झाली. याच अंतर्गत आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठांचा अभ्यास प्रस्तुत संशोधन लेखात केला आहे.

महाराष्ट्राच्या प्रारंभिक जीवनाची सुरुवातच सातवाहन सत्ते पासून होते. तेव्हा पासून मराठवाड्यात सातवाहनांनी आर्थिक उन्नतीला सुरुवात केली. इस. न. पू 230 ते इ.स. 230 या 460 वर्षाच्या काळात सातवाहन सत्तांनी मराठवाड्याच्या सर्वच क्षेत्रात नेत्रदीपक प्रगती केली. मराठवाडा हा प्रदेश जगाच्या नकाशावर टिपण्याचे कार्य याच सत्तेने केले. या काळात व्यापाराच्या माध्यमातून मराठवाड्यात पैठण, तेर व भोकरदन या आंतरराष्ट्रीय बाजार पेठा नावारूपाला आल्या, म्हणून सातवाहन सत्तेचा काळ मराठवाड्याचा सुवर्ण काळ (१) ठरतो.

उद्दिष्टे:

१) प्राचीन मराठवाड्यातील बाजारपेठांचा प्राचीन भारताच्या व्यापारात कितपत वाटा होता त्याचा अभ्यास करणे.

२) प्राचीन मराठवाड्यातील अंतर्गत आणि पश्चिमात्य देशांशी असलेल्या संबंधाचा अभ्यास करणे.

गृहीतके:

१) वस्त्रोद्योग रेशीम, धातू, मनी, मातीचे उद्योग, मसाल्याचे पदार्थ, हस्तिदंती उद्योग या व्यवसायाने सातवाहन काळात पैठण, तेर, भोकरदन या नगरांनी आंतरराष्ट्रीय व्यापारात एखादीकार निर्माण केला.

२) सातवाहन काळ हा मराठवाड्याचा 'सुवर्णकाळ' होता, तर आज मराठवाड्याला एवढे मागासले पण का आले.

३) दक्षिण भारतात मराठवाड्यात सर्वात जास्त प्राचीन नगरे, बाजारपेठा, व्यापारी केंद्रे, धार्मिक क्षेत्र व कलाकारांच्या कलाकृती विकसित झाल्या होत्या.

बाजारपेठांच्या उदयाची पार्श्वभूमी: प्राचीन भारतीय संस्कृतीच्या विकासात त्या त्या प्रदेशातील भूगोलाला विशेष असे महत्त्व आहे. देशाची भौगोलिक परिस्थिती आणि बदलते हवामान मानवाच्या जीवनावर तर परिणाम

करतातच त्याच बरोबर त्याचा प्रभाव मानवाच्या आचार विचारावर ही पडतो. देशाच्या दळणवळणाची व्यवस्था ही त्याच्या भौगोलिक परिस्थितीवर अवलंबून असते. पहाडातून आणि वाळवंटातून जाणारा मार्ग कठीण असतो, तर मोकळ्या मैदानातून आणि नद्याच्या खोऱ्यातून जाणारा मार्ग सरळ सुगम व विकसित असतो. अशाच प्रदेशाचा विकास घडतो. या अनुषंगाने उत्तर भारताचा विकास कमी प्रमाणात झाला, तर दक्षिण भारताचा विकास तुलनेने अधिक झाला असल्याचे दिसून येते. दक्षिण भारतात सपाट मैदानी प्रदेश अनेक नद्यांचा संगम असल्याने तेथे शेती विकासाला मोठ्या प्रमाणात चालना मिळाली. भारत देशाची दळणवळणाची सुविधा विकसित होण्यास अनेक योगे लागली असतील. हे रस्ते शोधण्यात प्रत्येक भारतीय माणसाचा हात आहे. मानव शिकारीच्या शोधात फिरताना नव्या वाटांचा शोध लागला, त्यानंतर फिरत्या आदिवासी डोळयांनी आपल्या पाळीव प्राण्यांच्या चाऱ्यासाठी नव्या वाटा शोधून काढल्या याच वाटा पुढे राजमार्ग (२) बनल्या. हा शोध योगा योगाने चालू राहिला. अशा रीतीने देशात दळणवळणाचे एक जाळे निर्माण झाले. दक्षिण भारतात संयुक्त महाराष्ट्रात या राजमार्गाचा उपयोग मराठवाड्यातील राजेरजवाड्यांनी करून घेतला, तेव्हा पासून मराठवाड्यात प्राचीन बाजारपेठांची निर्मिती झाली. पुढे याच बाजार पेठा विकसित झाल्या. ते घटक पुढील प्रमाणे आहेत.

१) गोदावरी व तिच्या उपनद्या: गोदावरी नदी मराठवाड्याच्या विस्तृत प्रदेशातून वाहते. यामुळे येथील जमीन सुपीक व गाळाची तयार झाली होती. या नदीच्या पाण्याने शेती व शेतीला पूरक अशा व्यवसायाचा विकास झाला होता यात शंका नाही पैठण परिसर पूर्णपणे गोदावरी नदीच्या काठावर असल्याने पैठणच्या आर्थिक विकासात येथील नैसर्गिक प...

२) मराठवाड्यातील शेती: गोदावरी व तिच्या उपनद्यामुळे मराठवाड्यातील शेती सुपीक होती. शेती हा येथील लोकांचा मुख्य व्यवसाय होता. प्राचीन काळापासून भारतीय अर्थव्यवस्था ही कृषी उत्पन्नवर आधारित आहे. महाराष्ट्रात अर्यिकरण पूर्ण झाल्यानंतर सातवाहन राजांनी येथील लोकांना जमिनी गान दिल्या. लोखंडाचा शोध लागल्याने जंगलतोड करून 'कसेल त्याची जमीन' हे सूत्र अंगीकारल्याने शेती व्यवसायाला चालना मिळाली. सातवाहन पूर्व व सातवाहन कालखंडात अन्नधान्याचे अवशेष मोठ्या प्रमाणात सापडले आहेत. यावरून येथील कृषी समृद्धी स्पष्ट होते. या काळात शेती ही निसर्गावर अवलंबून असली तरी ही नदी, नाले विहिरी व तलावातील पाण्याचा वापर सिंचनासाठी करण्यात येत असे. हालच्या गाथा सप्तशती मध्ये त्या काळातील पिकाची माहिती मिळते. पर्जन्याचे प्रमाण सर्वाधिक असल्याने तांदूळ हे मुख्य पीक होते. या पिका शिवाय जव, गहू, ज्वारी व कापूस ही सार्वत्रिक पिके होती. वरील पिकाशिवाय हरभरा, एरंडीव, भुईमूग या गळीत धान्याचे उत्पादन होत होते. या परिसरातील जमीन गहू, कापूस व कडधान्याचे पीक घेण्यास उत्तम होती. शासनाकडून ही शेतीला गवडीसाठी प्रोत्साहन मिळत असे. तसेच गरजेनुसार करामध्ये ही सवलत मिळत होती. सिंचनाच्या सुविधामुळे या परिसरातील शेती शास्वत स्वरूपाची होती. अतिरिक्त झालेले उत्पन्न देशांतर्गत व आंतरराष्ट्रीय (४) व्यापारासाठी वापरण्यात येत असे, यामुळे मराठवाड्यातील लोकांच्या दरडोई उत्पन्नात वाढ होऊन या प्रदेशाच्या आर्थिक विकासात भर पडली.

३) सार्थवाह: प्राचीन काळात प्रवाशांची सुखदुःखे बऱ्याच प्रमाणात रस्त्याच्या भौगोलिक स्थितीवर आणि सुरक्षिततेवर अवलंबून होती. प्राचीन भारतात ही आधुनिक भारता प्रमाणे मोठी शहरे होती, परंतु देशातील बहुसंख्य वस्ती खेड्यातच होती. देशात बहुतेक भागात घनदाट जंगले होती. या जंगलातूनच वाटसरांना आपला

जीव मुठीत धरून प्रवास करावा लागे. रस्त्यावर हिंस्र पशु आणि वाटमारी करणारे लोक असत. त्यासाठी प्राचीन भारतात मराठवाड्यात देखील सार्थ बरोबर घेऊनच प्रवास करावा लागत असे.

बौद्ध साहित्यात अनेक वेळा सार्थवाहाचा उल्लेख येतो. गौतम बुद्धास उत्तम सार्थ व्हा म्हणून संबोधलेले आढळते. बौद्धधर्माचा प्रसार व प्रचार भारता बाहेरील बहुतांश देशात झाला. त्यांनी व्यापाऱ्यांना योग्य मार्गदर्शन करून संभाव्य हनीपासून वाचविण्याच्या अनेक बौद्धकथा बौद्ध साहित्यात आढळतात. हे प्रवासी केवळ व्यापारी नव्हते तर ते भारतीय संस्कृतीचे प्रसारकही (५) होते. सार्थवाह म्हणजे व्यापारी केंद्राकडे अथवा निर्यातीच्या ठिकाणी नेणारा नेता होय. त्याला रस्त्यातील अडथळे पाण्याची साठे, अरण्य दरडोखोरांची ठिकाणे, जवळचे थांबे, बाजार भाव बाजारपेठांचे वैशिष्ट्ये, मागणी पुरवठ्याचे तंत्र या सर्वांचे पुरेपूर ज्ञान होते.

४) श्रेणी: श्रेणी (६) म्हणजे एका विशिष्ट प्रकारचा उद्योग करणाऱ्या गटांच्या सहकार्यातून साकारलेले संघटन होय. आधुनिक काळात बचत गटाने श्रेणी सारखे रूप धारण केले आहे. श्रेणीत जात, धर्म किंवा वंश याचा विचार केलेला नसतो. 460 वर्षाच्या सातवाहन सत्तेच्या काळात 18 प्रकारच्या श्रेण्या (७) अस्तित्वात होत्या. या श्रेण्यांचा व्यवहार श्रेणी प्रमुख (८) पाहत असे. 18 श्रेण्यामध्ये सुतार धातू काम करणारे पाथरवट, चर्मकार, हस्तिदंती काम करणारे पाणी उपसा पुरवठा करणारे, औद्योगिक बुरुड, कासार, जवाहिरे विणकर, कुंभार रंगारी, तेलपिसक चित्रकार आडती, कोळी, सुगंधी, माळी आधीचा समावेश होता. याशिवाय खानकामगार, गुराखी व सागरावर जीवन जगणारे यांच्या ही श्रेणी होत्या. या संघटनाचे स्वरूप मध्ययुगीन युरोपियन गिल्ड सारखे होते.

मराठवाड्यात पैठण सारख्या व्यापारी महामार्गावरील बाजारपेठेत दक्षिण भारतातील प्रमुख श्रेणी वस्तूच्या देवाण - घेवाणीसाठी एकत्र येत असत. श्रेणीचा व्यापार सचोटीचा होता. श्रेण्या स्थानिक व्यापाऱ्यांना अडचणीच्या वेळी कर्जाऊ पैसे देणे, पैसे वसूल करणे, अशा प्रकारची आधुनिक काळातील बँकांची कामे पूर्वी श्रेण्यालाच करावी लागत. प्रमुख व्यापारी केंद्रातून त्याची कायमस्वरूपाची कार्यालय होती. यात गरीब श्रीमंत असा जातीय भेदभात नव्हता. त्या कारणानेच मराठवाड्यात अनेक व्यापारी केंद्राचा व बाजारपेठांचा उदय झालेला दिसून येतो. सातवाहन कालखंडात दक्षिण भारतातून आलेला माल एकत्र करणे, त्याची प्रतवारी करून तो' कल्याण' किंवा 'भडोच' या बंदरात पाठविण्याचे कार्य श्रेणी करत. श्रेण्याजवळ स्वतःचे सैन्य असे, त्यांना नाणे पाडण्याचा व नाण्याचे वजन आणि धातू पडताळून पाहण्याचा अधिकार होता. श्रेणीमुळे व्यापारांचे संघटन झाले, त्यामुळे स्थानिक व्यापारी मालांचे दळणवळण सुकर झाले. एकूणच श्रेणीच्या संघटित व्यापाराने मराठवाड्याच्या आर्थिक जीवनात आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेच्या माध्यमातून मोठी क्रांती घडून आली. सारांश बाजारपेठांच्या उदयास श्रेणीचा सिंहाचा वाटा होता.

५) मान्सून वारे: पश्चिमात्य राष्ट्रांची व्यापार करण्यासाठी पूर्वी 'दिशाकोक' (कावळा) याच्या मदतीने बंदरातून जहाजे हकावे लागत. हिप्पोलस या इजिप्त देशातील ग्रीक खलाशाने शोधून काढलेल्या मोसमी वाऱ्याच्या शोधामुळे तांबड्या समुद्रातून भारताकडे जाण्यासाठी या वाऱ्याचा उपयोग होऊ लागला. याशोधा पूर्वी इजिप्तचे व्यापारी दक्षिण अरब किनारपट्टीने भारताकडे येत. या शोधामुळे समुद्रातील जहाज वाहतुकीचे अंतर कमी झाले. अरबस्थांच्या किनाऱ्यावर होणाराचा त्रास कमी झाला. व्यापारी निर्धोक बनले. या शोधामुळे दक्षिण भारताच्या आर्थिक व सामाजिक जीवनावर अनुकूल परिणाम झाला. पश्चिम किनारपट्टीचे महत्त्व वाढले. महाराष्ट्र हा पश्चिम किनारपट्टी लगत असल्याने या भागात बंदराचा नव्याने विकास झाला. या बंदरांना निर्यातीसाठी माल पुरवठा

करणे अगत्याचे झाले. बंधारा लगतच्या सुपीक प्रदेशात अनेक व्यापारी केंद्र उद्यायास आली. मराठवाडा हा प्रदेश महाराष्ट्रात असल्याने गोदावरी नदीच्या प्रवाहातून बंदरापर्यंत वाहतूक करणे सुलभ झाले. याच मराठवाड्यात पैठण, तेर, भोकरदन या आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठांचे निर्मिती झाली. यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी शासनक र्त्यांना दळणवळणाच्या साधनांची निर्मिती करावी लागली. यातूनच राज्यमार्ग राज्यमहामार्ग व राष्ट्रीय महामार्ग उदयास आले.

६) स्थानिक कला केंद्राचा उदय: सातवाहन सम्राटानी भारतीय संस्कृती व कलेला फार मोठे योगदान दिले होते. दक्षिण भारतात याघराण्यांची जवळपास 460 वर्षे सलग सत्ता असल्याने त्यांना स्थिर शासन निर्माण करता आले. मध्यंतरीच्या काळात क्षत्रपाच्या आक्रमणाने सातवाहन सत्ता डळमळीत झाली होती. सातवाहनाने ही सत्ता परतावून राष्ट्रवादाची जाणीव निर्माण केली. आर्थिक क्षेत्रात व्यापाराला प्रचंड पाठिंबा दिला. इ.स. 45 व 46 मध्ये मान्सून वाऱ्याच्या शोधाने पश्चिमात्य व्यापारात भरमसाठ वाढ झाली. भारताच्या पश्चिम तटावर सातवाहनांनी आपले वर्चस्व निर्माण केले. यामुळे पाश्चिमात्य बाजारपेठावर पकड निर्माण झाली. तेर पैठण व भोकरदन येथून मसाल्याचे पदार्थ. मलमल, कापड रेशमी वस्त्रे, पैठण येथून पैठणी वस्त्रे, भोकरदन येथून हस्तिदंती वस्तू व गोमेदया वस्तूची निर्यात होत होती. मसाल्याचे पदार्थ व रेशमी वस्त्रे यांनी युरोपीय बाजारपेठा काबीज केल्या. सोन्याचांदीचा पूर महाराष्ट्राकडे पर्यायाने मराठवाड्यातील तेर पैठण व भोकरदन या कला केंद्राकडे येऊ लागला. पश्चिमात्य राष्ट्र बरोबर होणाऱ्या व्यापाराचा परिणाम असा झाला की, पैठण तेरच्या बरोबरीने भोकरदन हे व्यापारी (९) कलाकेंद्र उदयास आले.

या बाजारपेठातून जागतिक कीर्तीच्या कलाकृती निर्माण होऊ लागल्या. त्याचाच परिणाम असा झालाकी मराठवाड्यासह महाराष्ट्रभर कलाकारांच्या अनेक शाखा निर्माण झाल्या सातवाहन काळात बौद्धधर्माच्या प्रसारात वाढ झाली. कलाक्षेत्रात नवेपर्व (१०) सुरू झाले. यासर्व घडामोडीचा परिणाम भोकरदनच्या आर्थिक सुबत्तेत झालेला दिसतो. एकंदरीत राजकीय स्थैर्य, आर्थिक सुबत्ता व धार्मकदायित्व हे भोकरदन सातवाहन कलेच्या आर्थिक उन्नतीत प्रेरक घटक होते. इ. स. १९७३-७४ मध्ये उत्तर सातवाहन काळात भोकरदन मोठे कला केंद्र असल्याचा पुरावा मिळाला. या उत्खननात हस्तिदंती बांगड्या स्त्री मूर्ती, कजलशलाका, विविध प्रकारचे मातीचे व काचेचे मणी मिळाले आहेत. वरील वस्तू आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत निर्यात केल्याने मराठवाड्यातील बाजारपेठेला महत्त्व प्राप्त झाले.

७) सामाजिक सलोखा: सातवाहन ते सातवाहनोत्तर काळात हिंदू, जैन व बौद्धधर्म समाज सुखाने एकत्र नांदत होते. राज्यकर्ते जरी हिंदू धर्माचे पुरस्कार करणारे असले, तरी इतर धर्मियांना ही सन्मानाची वागणूक मिळत होती. येथील समाजात व्यापारात महत्त्वाची भूमिका बजावणाऱ्या श्रेणी सारख्या संघटनांमध्ये जात किंवा धर्माचा विचार होत नसे. सर्वव्यवहार श्रेणी प्रमुखाच्या मार्गदर्शनाखाली होत. बौद्ध व जैनधर्माच्या उदयापूर्वी वैदिक काळात वर्णव्यवस्थेमुळे प्राचीन भारताच्या इतिहासात सामाजिक सलोखा नांदला नाही. त्याकारणाने त्या समाजाची उन्नती होऊ शकली नाही. ती प्रगती सातवाहन व इतर राज्यकर्त्यांनी सहजासहजी शक्य करून दाखवली.

८) विविध उद्योग: दक्षिण भारतातून ज्या काही वस्तू निर्यात होत होत्या, त्यात पैठण येथील कापड होय. पैठण मधील पैठणी सारखे काठापदराचे महावस्त्र विणण्याचा उद्योग येथे पिढ्यान पिढ्या चालत आलेला होता. या

वस्त्राची मागणी संपूर्ण रोमन साम्राज्यातून होत होती. ही आयात थांबविण्यासाठी रोमसभेला कायदे (११) करून अशा प्रकारच्या महागड्या आयातीवर निर्बंध लादावे लागले होते.

पेरीप्लसच्या मते दक्षिण पथात दोन बाजार पेठा कापड उत्पादनासाठी प्रसिद्ध होत्या. त्यात तेर आणि पैठणचा समावेश होता. तेरला साधे कापड मलमल (रेशमी वस्त्रे) जांभळया बैंगनी (१२) रंगाचे कापड, तर पैठणला काठापदराचे कापडयाचे उत्पादन होत असे.

भोकरदन येथे झालेल्या उत्खननात भाजलेल्या मातीपासून तयार केलेल्या वस्तू मोठ्या प्रमाणात मिळाल्या आहेत. त्यात अंग घासण्या खेळण्याचे चाक व डिस्क (१३) याचा समावेश होतो. वरील उद्योगा शिवाय मराठवाड्यात अनेक लहान – मोठे इतर उद्योग विकसित झाले होते. एकूणच विविध उद्योग धंद्याच्या विकासामुळे मराठवाड्यात अनेक बाजारपेठांचा उदय घडून येणे शक्य झाले.

९) लोकसंख्या: इसवीसनपूर्व पहिल्या ते दुसऱ्या शतकात भारतात आंतरराष्ट्रीय व्यापारात सुरुवात झाली होती. शेती विकसित झाली नव्हती. महाराष्ट्रात सातवाहन काळात लोह युगाला सुरुवात झाल्याने सातवाहन राज्यकर्ते महाराष्ट्राचे उपकार करते समजले जातात. लोखंडी फळाच्या नांगराने जमिनीची मशागत केल्याने शेती उत्पादनात वाढ झाली. उत्पादन वाढीमुळे अनेक नागरी केंद्र उदयाला आली. मराठवाड्यातील लोकसंख्येचे प्रमाण जेमतेम होते, त्यामुळे अतिरिक्त उत्पादनाची अंतर्गत देवाण-घेवाण सुरुवात झाली. पुढे याच स्थानिक बाजारपेठानी पाश्चिमात्य राष्ट्राची व्यापाराला सुरुवात केली. त्या अनुषंगाने मराठवाड्याच्या आर्थिक वैभवात भर पडली.

१०) राजकीय स्थैर्य: मजबूत राजकीय स्थैर्यामुळे या भागातील आर्थिक स्थिती अतिशय मजबूत होती. येथील कुशलकामगार, कारागीर व कलेला राजाश्रय मिळाललला होता. कलेच्या क्षेत्रात ही येथील लोकांनी ज्या जागतिक दर्जाची उंची गाठलेली दिसून येते. श्रेणी सारख्या व्यापारी व कलाकारांच्या संघाने आपापल्या परीने व्यापार केला व धार्मिक क्षेत्रासाठी ही खूप मोठे योगदान दिले. हुयांस्तांगचा प्रवासवर्णनात या शहरास बदामीच्या चालुक्य राजवटीत उत्तरे कडील उपराजधानीचा दर्जा प्राप्त झाल्याचा पुरावा मिळतो. उदय सुंदरी कथा आणि कथा सरीसागर या ग्रंथातील वर्णनावरून सातवाहन नैत्तरकाळात ही पैठण शहराचे वैभव कायम असल्याचे वर्णन पहावयास मिळते. पैठणी मराठवाड्यातीची राजधानी असल्याने आजूबाजूच्या प्रदेशात राजकीय स्थैर्य लाभल्याने सर्वच क्षेत्रात विकासाच्या संधी उपलब्ध झाल्या.

११) स्थानिक कलाकारांचे योगदान व व्यापारी चळवळ: सातवाहन घराणे वैदिक धर्माचे असले, तरी त्यांनी लोकधर्माला आश्रय दिला होता. या शिवाय त्यांनी स्थानिक कलाकारांच्या उद्योगांना व व्यवसायाला आर्थिक मदत केली. यामदतीमुळे मराठवाड्यात अनेक नगरांची निर्मिती झाली. पैठण, तेर व भोकरदन येथे अनेक लोकाभिमुख उद्योगाचा विकास झाला. भोकरदन येथे नाणी, मनीटेराकोटा, लोखंड, तांबे व पाषाणातील वस्तू, काचेच्या वस्तू, हस्तिदंती हाडे, व शिल्पांच्या वस्तूचा व स्थानिक उद्योगाचा विकास झाला होता. या उद्योगाला चालना मिळण्यास येथील स्थानिक कलाकारांनी आपल्या कलेने या वस्तूंना आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठ मिळवून दिली होती. धातू काम व मनीकामा शिवाय भोकरदन येथे हस्तिदंती मोठ्या प्रमाणात निर्माण होत असल्याचे उत्खननीय पुराव्या वरून स्पष्ट होते. या उत्खननात हस्तिदंत तुकडे, काचेच्या बांगड्या, हस्तिदंती मणी, स्त्रीमूर्ती कज्जलशलाका व फासे या सर्व वस्तूवरून भोकरदन हे सातवाहन कालीन एक उत्कृष्ट कलाकेंद्र (१४) होते हे स्पष्ट होते.

सातवाहन काळातील व्यापाऱ्याला मिळालेल्या राजाश्रयामुळे उद्योगाचे व व्यापाराचे या परिसरात प्रचंडजाळी निर्माण झाले. त्यामुळे आर्थिक समृद्धीत वाढ होण्यास मदत झाली. याकाळातील व्यापारी चळवळीचे यथार्थ दर्शन आपणास पश्चिमात्य लेखकांच्या लेखनातून घडते. त्यांच्या मते दक्षिण भारताच्या पश्चिम किनाऱ्यालगत पैठण, नगर, जुन्नर, नाशिक, भोकरदन व तेर इत्यादी महत्त्वाची व्यापारी केंद्र असून, ती परस्परांशी व्यापारी मार्गाने जोडली होती. या परिसरातील स्थानिक व्यापाऱ्यांनी व्यापाराला चळवळीचे स्वरूप दिल्याने तेर व इतर बाजारपेठांच्या वैभवास हातभार लागला असे म्हणणे वावगे होणार नाही.

निष्कर्ष:

१) श्रेणीमुळेच येथील व्यापाऱ्यांचे तसेच विविध कलेच्या कलाकारांचे संघटन होऊ शकले केवळ भारतातच नव्हेतर पाश्चिमात्य राष्ट्राशी व्यापार करण्यासाठी या संघटनेचा मोलाचा वाटा राहिला.

२) सार्थवाहामुळे दळणवळण करते वेळी व्यापाऱ्यांना विविध व्यापारी मार्ग, पानवटे तसेच बाजारातील वस्तूचे बाजार भाव रस्त्यातील निर्भिड अरण्य व दरोडेखोर यांच्या स्थळाची माहिती झाली या सार्थ वाहामुळे व्यापाऱ्यांचे स्वतःच्या मालासह प्रवास निर्विध होण्यास मदत झाली.

३) हिप्पोलसणे लावलेल्या मान्सून वाऱ्याच्या शोधामुळे जलमार्गे होणाऱ्या वाहतुकीत क्रांतिकारक बदल झाला. या शोधामुळे व्यापारी जलवाहतुकीस कमी वेळ लागू लागला. यामुळे प्राचीन मराठवाड्यातील नगरामधून होणाऱ्या व्यापारात प्रचंड वाढ झाली.

४) भारतातून निर्यात होणाऱ्या वस्तूचा उपयोग पश्चिमात्य राष्ट्रातील उच्चवर्ग व सर्वसामान्यांना होत होता. भारतीय मसाल्याचे पदार्थ आणि कापडया वस्तूने सर्वसामान्यांना वेड लावले होते. यावरून असा निष्कर्ष काढता येतो, की भारतीय मालाला परदेशात प्रचंड मागणी होती.

संदर्भसूची:

१). डॉ. पाटील गौतम व डॉ. कठारे अनिल, मराठवाड्याचा सांस्कृतिक इतिहास, कंधार, पुनम प्रकाशन, 2010 पृ.७

२). डॉ. मोतीचंद सार्थवाह (प्राचीन भारताची दळणवळण पद्धती) नवी दिल्ली, साहित्य अकादमी, 1974, प्र.१.

३) Dr. Morvanchikar R. S., Paithan through the Ages, Delhi, 1985.

४). डॉ. मोरवंचीकर रा. श्री. सातवाहन कालीन महाराष्ट्र, पुणे,प्रतिभा प्रकाशन, 1995, पृ. 112.

५). डॉ. मोतीचंद सार्थवाह, पूर्वोक्त, पृ.२.

६). सत्ति शुंबजातक,जातक-४, पृ.४३.

७). डॉ. मोरवंचीकर रा. श्री. सातवाहनकालीन महाराष्ट्र, पूर्वक्त, पृ.१२७

८). Mujumdar R.C. corporate life in ancient India, Kolkata,P-29.

९). डॉ. मोरवंचीकर रा. श्री. सातवाहनकालीन महाराष्ट्र, पपूर्वक्तपृ.१८७.

10). Gokhale B. G. Buddhism in Maharashtra Bombay-1976, Introduction.

11). Shastri S.M.,(Edition) Ancient India as described by Ptolony ,P.123,181.

12) Gupta P. Geography inAncient India inscriptions1973,P.181.

१३). डॉ. सावंतयु.एस., डॉ. बोरकरर.रा.भारतीय पुरातत्त्वशास्त्र, नांदेड, निर्मल प्रकाशन,२००४, पृ.१८१.

14). Indian Archaeology, A Review (Bahal)1968,P-124.

जागतिक इतिहासात छत्रपती शिवाजी महाराज यांची युध्दनिति

प्रा. डॉ. नरेंद्र बाळासाहेब देशमुख

कै. व्यंकटराव देशमुख महाविद्यालय बाभळगाव ता. जि. लातूर (इतिहास विभाग प्रमुख)

पारतंत्रतानि स्वतंत्रता या दोन संघर्षात्मक गोष्टींपैकी शिवरायांनी स्वतंत्रतेचा पक्ष घेतला. निसर्गत: प्रत्येक समाज व राष्ट्रस्वतंत्र आहे. कोणी ही बलाने त्या राष्ट्राला वा समाजाला पारतंत्र्याच्या अथवा गुलामगिरीच्या नरकात लोटायचे नाही. ही नैतिकता न पाळणा-या धर्मांध, सत्तांध, साम्राज्य विस्ताराच्या पाशवी महत्त्वाकांक्षेने झपाटलेल्या लोकांशी शिवरायांनी संघर्ष केला. धर्मांधतेपेक्षा धर्मनिष्ठेला त्यांनी श्रेष्ठ मानले. धर्मांधतेचे मूळ अविवेकात नि विकृतीत आहे. तर धर्मनिष्ठा ही विवेकाच्या पायावर ताठ मानेने ऊभी आहे. अशा धर्मनिष्ठेचा आदर्श शिवरायांनी आपल्या लोकांपुढे ठेवला.

लघु शोधनिबंधाचा उद्देश-

१. जागतिक परिभाषेत छ.शिवाजी महाराजांची युध्दनिती समजून घेणे.
२. वर्तमानात छ. शिवाजी महाराजांची युध्दनिती तपासून पहाणे.
३. युध्दनितीची मर्यादा व वास्तवता समजून घेणे.

शिवरायांनी हिंदवी स्वराज्याच्या स्थापनेचा संकल्प सोडला त्याच वेळी युध्दशास्त्राची नियुध्दनीतीची अेक शाखा नव्याने निर्माण झाली. पूर्वीच्या युध्द तंत्रात शिवरायांनी बदल केलेला दिसतो. पूर्वीची युध्दे ही समोरा समोर खुल्या मैदानात लढली जात होती. सैन्यात पायदळ, अश्वदळ, रथदळ, हत्तीदळ होते. नंतर रथाचा वापर कमी कमी होत गेला. भूमी जिथे सपाट तिथेच रथाचा ऊपयोग डोंगर, द-यांमध्ये रथाचा ऊपयोग शून्य, शत्रूच्या मधल्या फळीवर हल्ला करुन ती फळी फोडण्यासाठी हत्तीदळाचा वापर होत होता. त्याच बरोबर युध्द सुरु असतानाच अचानक हत्ती बिथरला तर तो शत्रूच्या सैन्या पेक्षा आपल्याच सेनेला ऊधळून लावतो. हत्तीवरून वेगाने हालचाल करता येत नाही. वेगवान हालचालींसाठी अश्वदळाची खरी मदत होत असे.

युध्दात गतिमानतेला विशेष महत्त्व आहे. हिंदू राजांनी गजदलाला महत्त्व दिले. द्रुत हालचालींसाठी हत्तीचा ऊपयोग होत नाही. हत्ती बिथरलाकी स्वसैन्याचीच अधिक हानी होते. कौरवाच्या सैन्यात जो गोंधळ ऊडाला तो हत्ती मुळेच. हे ध्यानात येऊन ही सुधारणा केल्या गेल्या नाहीत.

कौटिल्याने व सोमदेवाने घोडदळाचे महत्त्व सांगितले आहे. सोमदेवाने असे सांगितले आहे की, सैन्याचा वेग हा घोडदळावरच अवलंबून असतो. ज्याच्या जवळ वेगवान घोडा त्याला युध्द म्हणजे खेळ वाटतो. लांबच्या शत्रूवर ही तो मात करु शकतो. राजाच्या यशाचे नि कीर्तीचे गुपित घोडदळात आहे. असे असूनही हिंदू राजांनी घोडदळाकडे विशेष लक्ष दिले नाही.

आक्रमण हेच संरक्षणाचे ऊत्तम साधन असे असूनही हिंदू त्याबाबत सजग नाहीत. हिंदूंच्या रक्तात आक्रमकता नाही हे त्याचे कारण असू शकेल. स्वसंरक्षण व साम्राज्य विस्तार याबाबत आपण नेहमीच उदासीन राहिलो. शिवाजी महाराज शिवरायांनी आर्यचाणक्यांचे म्हणजे कौटिल्याचे अर्थशास्त्र हे पुस्तक वाचले असेल किंवा नाही हे इतिहासाला ज्ञात नाही. पण कौटिल्याने राजाला लावलेल्या सा-या कसोट्या शिवरायांना लागू पडतात हे

निश्चित. छुपे युध्द किंवा घात युध्द केंव्हा कसे करावे या विषयी कौटिल्यांनी भाष्य केले आहे. या घात युध्द तंत्राचा वापर कौटिल्यांनंतर फक्त शिवरायांनी केलेला दिसतो. या घात युध्दाचे, वृकयुध्दाचे, गनिमी काव्याचे जनक म्हणून आपण शिवरायांकडे पाहतो.

गनिमी कावा अर्थात वृकयुध्द -

गनिमी कावा या शब्दाला इंग्रजीत गुरीला वॉर (Gurerrilla War) असा प्रतिशब्द आहे. स्पॅनिश भाषेत युध्दा लागर्रा (Guerra) असा शब्द आहे. यावरून गुरीला वॉर असा शब्द तयार झाला. हाच शब्द गनिमी कावा या मराठी शब्दाला इंग्रजी प्रतिशब्द म्हणून आजही वापरला जातो.

गनिमी याचा अर्थ आहे शत्रू, आणि कावा याचा अर्थ आहे डावपेच किंवा डाव. म्हणजे गनिमी कावा या शब्दाचा अर्थ झाला शत्रूचे डावपेच. शत्रूवर विजय मिळवण्यासाठी खेळलेले डाव पेच किंवा युध्दतंत्र. असा गर्भित अर्थ त्यातून निघतो. मराठी शब्द रत्नाकर या शब्दकोषात कावा या शब्दाचा अर्थ लबाडी, कारस्थान, ढोंग, घिरटी याबरोबरीने दिलेला आहे. घोड्याला त्याची दौड आवरण्यासाठी दिलेले हिसके. गनिम हा शब्द फारसी भाषेतला असून त्याचा अर्थ शत्रू. गनिमी कावा म्हणजे शत्रूचा कपटयुक्त हल्ला. यात शत्रू कोण ? मराठे की मराठ्यांचे शत्रू. मुसलमान आक्रमक शिवरायाच्या युध्दतंत्राला गनिमी कावा म्हणत होते. मग आपल्या दृष्टीने विचार करता शिवराय आपले शत्रू नव्हते. मराठा आपले शत्रू नव्हते. मराठ्यांच्या युध्दनीतीला गनिमी कावा असा शब्द प्रयोग वापरला जात होता. म्हणून आपल्या दृष्टीने गनिमी कावा म्हणजे वृकयुध्द. याचा अर्थ लांडगेतो ङ वीर सावरकरांनी हा शब्द दिला. तो अधिक योग्य वाटतो.

गनिमी कावा, युध्दतंत्राची रुपरेखा-

शत्रूचे सैन्य संख्येने अधिक आहे. शत्रूकडची युध्दाची सामग्री आपल्या पेक्षा अधिक आहे. साधनांच्या बाबतीत ही शत्रूवर चढ आहे. अशा परिस्थितीत शत्रूशी दोन हात तर करायलाच पाहिजेत. त्याच बरोबर आपली कमीत कमी हानी व शत्रूची अधिकाधिक हानी झाले पाहिजे. यासाठी गनिमी कावा या युध्दतंत्राचा वापर केला गेला.

शत्रू बेसावध असताना घोडदळाने शत्रू सैन्याच्या फळीत मुसंडी मारायची. शत्रूसेनेच्या फळीला खिंडार पडलेकी माघार घ्यायची. म्हणजे चक्क पळून जायचे. याने शत्रू सैन्यात गोंधळ होतो.

हा गोंधळ ओसरण्यापूर्वी एका तुकडीने शत्रू सैन्याच्या मागच्या आघाडीवर हल्ला करायचा. त्यामुळे शत्रू सैन्य आपला मोहरा बदलतो. मागच्या आघाडीच्या रक्षणासाठी शत्रू सैन्याची हालचाल सुरु होते. अशा प्रकारे शत्रू सेनेच्या संघटित फळीत विस्कळीत पणा येतो.

अशा प्रकारे शत्रू सैन्य विस्कळीत झाले की मग त्या सैन्याच्या डाव्या व उजव्या भागावर व नंतर आघाडीवर घोडदळाने हल्ले करायचे. असे हल्ले झाले की शत्रूसेनेची सगळी फळी विस्कटून जाते. मोठमोठी खिंडारे पडतात. या खिंडारात मराठ्यांच्या छोट्या छोट्या टोळया घसतात निनुसता धुमाकूळ घालतात. आवश्यक तो कार्यभाग साधला की माघार घ्यायची, शत्रूला पाठलाग करायला भाग पाडायचे. यामुळे शत्रू संख्येने अधिक असला तरी त्याला मार खावा लागे. गनिमी युध्द तंत्र यशस्वी होण्यासाठी ऊच्चध्येय, प्रजेचा पाठिंबा, लोकप्रिय नेता, पक्कातळ, सुयोग्य भूप्रदेश आणि युध्दातली गतिमानता या गोष्टी अत्यंत महत्त्वाच्या आहेत. कोणते तरी ऊच्च ध्येय असल्याखेरीज प्रजा संघटित होणार नाही. जनतेचा पाठिंबा राजकीय ध्येय साध्य करण्यासाठी नितांत आवश्यक आहे. ध्येय प्रेरित सैन्य,

पक्कातळ, योग्य भूप्रदेश व गतिमानता या बरोबर नेता त्या प्रतीचा, त्यापात्रतेचा नसेल तर गनिमी कावा यशस्वी होणे अशक्य.

गनिमी काव्याला जनतेचा पाठिंबा लागतो. नेत्याला जनतेच्या सुखसोयींकडे लक्ष द्यावे लागते. अन्यथा जनतेचा पाठिंबा मिळत नाही. तसेच सतत राष्ट्रयुध्द मान अवस्थेत राहिले तरी ही जनतेचा पाठिंबा मिळत नाही. अलेक्झांडर हा मोठा सेनानी होता. पण त्याच्या जग जिंकण्याच्या हव्यासाला मर्यादा नव्हती. त्याच्या शिपायांनी त्याच्या विरुध्द बंड केले. त्याला जग जिंकण्याचा नाद सोडावा लागला. कार्थेजचा सेनापती हा निबॉल, हिटलर, नेपोलियन बोनापार्ट यांना आपल्या राष्ट्राचा विकास साधता आला नाही. नेपालियन व हिटलर या दोघांमध्ये युध्द पिपासा पराकोटीची होती. त्यामुळे त्यांच्या राष्ट्राची दैनावस्था झाली. ज्युलिअस सिझरची हत्या करण्यात आली. तर हा निबॉल याला आत्महत्या करावी लागली. दुस-या महायुध्दात चर्चिल यांची कामगिरी कौतुकास्पद होती तथापि त्यानंतरच्या निवडणुकीत चर्चिलयांचा पराभव झाला. शिवरायांच्या बाबतीत असे काही घडले नाही.

शिवरायांनी युध्दासाठी युध्द केलेले दिसत नाही. जनतासुखी, समाधानी निसुरक्षित राहावे यासाठी त्यांना युध्दकरावे लागले. हे राज्य व्हावे ही भगवंताची ईच्छा अशी त्यांची भूमिका होती. त्यासाठी आपण फक्त निमित्त आहोत, अशी त्यांची धारणा होती.

संदर्भग्रंथ -

१. मराठ्यांची प्रशासकिय व्यवस्था - डॉ. सदाशिव शिवदे.
२. शिवराय - प्रा. नामदेवराव जाधव.
३. शिवरायांची युध्दनिती - डॉ. सच्चितानंद शेवडे, दुर्गेश परुळकर.
४. मराठ्यांचा इतिहास - अ.रा. कुलकर्णी, ग. ह. खरे, खंड पहिला.

आदिवासी लेखकांचे लोकसाहित्यातील योगदान

संशोधक

डॉ. ज्योती रामराव रामोड

इतिहास विभाग, बाबुरावजी घोलप महाविद्यालय, नवी सांगवी, पुणे

प्रस्तावना

आदिवासींतील ज्येष्ठ साहित्यिक ऋषीजी मसराम म्हणतात, महाराष्ट्रातल्या प्रथित यश लेखकांनी आदिवासींच्या जीवनावर लिहिले नाही.गोंडानी एकशे पन्नास वर्षे महाराष्ट्रावर राज्य केले, पण त्यांचा कसलाही इतिहास उपलब्ध नाही. पारंपरिक निसर्गानुभव, ललित साहित्य व काव्यात्मकता यात अडकून न राहता आदिवासींच्या जीवनाचे सत्य चित्रण ज्यात असेल असे प्रगतिशील साहित्य निर्माण होण्याची गरज आहे. आदिवासी साहित्याबद्दल आदिवासी लेखकांची मते ही वेगवेगळी आहेत.

आदिवासी साहित्य हे वनसंस्कृतीचे नातलग साहित्य होय. तसेच ते रानावनातील गिरीकुहरातील वंचिताचे साहित्य आहे. ज्यांच्या प्रश्नांना भूतकाळाने कधी उत्तरेच दिली नाहीत, आदिवासी साहित्य हे अशा अरण्यकांचे साहित्य होय. ज्यांच्या आक्रोशाला इथल्या सावत्र समाजरचनेने कधी न्यायच दिला नाही. आदिवासी साहित्य हे ह्या भूमीने प्रसविलेल्या आदिम जाणिवांचे, वेदनांचे शब्दरूप आहे. जंगल संस्कृतीचे जतन आणि संवर्धन व्हावे असे ज्यांना ज्यांना मनापासून वाटत आलेले आहे आणि वाटते, त्या साऱ्याच आणि खऱ्याच हितचिंतकांच्या समर्थ वाणीचा आणि आस्थेवाईक दृष्टिकोनाचा आदिवासी साहित्य हा वाङमयीन आविष्कार होय.

फुले, शाहू, आंबेडकर आणि मार्क्सवादी विचारसरणीतून उदयास आलेल्या सर्वच परिवर्तनवादी चळवळींचा प्रभाव आदिवासी साहित्यावर पडलेला असल्यामुळे त्या चळवळीही या साहित्याच्या प्रेरणा ठरू शकतात. त्याचबरोबर बिरसा मुंडा, तंट्या भिल्ल, उमाजी नाईक, शंकर शहा, रघुनाथ शहा, गडा मंडल्याची गोंडराणी दुर्गावती, रामगडची राणी अहेरी, इ. क्रांतिपुरुष व वीरांगणा आदिवासी साहित्यप्रेरणेच्या मूलस्थानी आहेत. आदिवासी हे मूळनिवासी असल्यामुळे त्यांच्या साहित्यातील 'आदिमतत्त्व' किंवा 'आदिबंध' हे त्या साहित्याचे वेगळेपण आहे, असे आदिवासी लेखक मानतात. त्यामुळे आदिवासींचा आदिम इतिहास केवळ त्यांच्या अभिनिवेशाचा विषय नसून आदिवासी साहित्यामागील प्रेरणेचा मूलभूत व वास्तव सत्य आहे.

पारंपरिक लोकवाङमयाचा अमूल्य ठेवा आणि भाषेचे वेगळेपण आदिवासी समाजाकडे आहे. आदिवासी लोकांचे जीवन अनेक कलाकुसरींनी युक्त आहे.यातून त्यांनी सृजनशीलता, नवनिर्मिती, कल्पनातीत वास्तव आदी गोष्टी लेखन रूपातून आविष्कृत झाल्या. 'जेव्हा साहित्यात नवाविष्कार किंवा नवनिर्मिती घडून येते तेव्हा त्याच्या मुळाशी असलेल्या जाणिवा आणि प्रेरणांचा शोध घेण्यात येतो.' आदिवासी साहित्याच्या प्रेरणांसंबंधी चर्चा होत असताना त्यांचा समृद्ध इतिहास, निसर्ग, संस्कृती आणि समाजवास्तव या मुख्य घटकांकडेच पाहिले जाते. "फुले, शाहू, आंबेडकर आणि मार्क्सवादी विचारसरणीतून उदयास आलेल्या सर्वच परिवर्तनवादी चळवळींचा प्रभाव आदिवासी साहित्यावर पडलेला असल्यामुळे त्या चळवळीही या साहित्याच्या प्रेरणा ठरू शकतात. त्याचबरोबर बिरसा मुंडा, तंट्या भिल्ल, उमाजी नाईक, शंकर शहा, रघुनाथ शहा, गडा मंडल्याची गोंडराणी दुर्गावती, रामगडची राणी अहेरी, इ. क्रांतिपुरुष व वीरांगणा आदिवासी साहित्यप्रेरणेच्या मूलस्थानी आहेत."[1]

1. गोविंद गारे

आदिवासी साहित्य क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण योगदानडॉ.गोविंद गारे यांचे आहे. हे एक विचारवंत, संशोधक व साहित्यिक म्हणून उभ्या महाराष्ट्राला सुपरिचित होते.एवढेच काय पण ते खरे आदिवासींचे जाणते राजे होते. गेली कित्येक वर्षे त्यांनी आदिवासींच्या जीवनावर आणि प्रश्न - समस्यांवर विविध प्रकारचे विपुल व मूलभूत लेखन करून ५० च्यावर ग्रंथ लिहिले आहेत. १९९४ साली त्यांनी 'अनुभूती' हा काव्यसंग्रह लिहिला. ज्यांची कविता पुस्तकरूपाने अद्याप प्रसिद्ध झालेली नाही अशा आदिवासी कवी-कवयित्रींची यादी फार मोठी आहे. विविध वृत्तपत्रे, मासिके, त्रैमासिके, विशेषांक इत्यादींमधून या प्रतिभावंतांची कविता सातत्याने प्रसिद्ध झाली व आजही होत आहे.

"जगतात ते मरण येत नाही म्हणून
मरतात ते जगता येत नाही म्हणून
कशाकरिता जगणे, कशाकरिता मरणे
यातला फरक कोणी त्यांना सांगितला नाही."[2]

मराठी, गोंडी, भिल्ली, डांगी, हलबी, कोरकू, परधानी कोलामी अशा विविध भाषांमधून ही कविता वाचकांपुढे आज येऊ लागली आहे.आदिवासी कवितासंग्रहांची संख्या फारशी नसली तरी आदिवासी जीवनाच्या धगधगणाऱ्या कळांचे दर्शन मात्र त्यातून घडते.नागवल्या गेलेल्यांचा आत्मविश्वास धिटाईने त्यातून प्रगटला आहे. परिवर्तनासाठी लागणाऱ्या पुरेशा बळाची आराधना आदिवासी कवींनी आरंभलेली आहे, याची साक्ष पटते. डॉ.गोविंद गारे हे आदिवासी कवींच्या काफिल्यातील एक ज्येष्ठ व ख्यातनाम कवी होत.

'अनुभूती' नावाचा त्यांचा २१ कवितांचा संग्रह, आदिम प्रकाशन, पुणे या संस्थेने डिसें.१९९७ रोजी प्रकाशित केला. आपल्या कवितेबद्दल ते लिहितात, अनुभूती हा माझा पहिला कवितासंग्रह आहे.यामध्ये शालेय, महाविद्यालयीन जीवनात लिहिलेल्या माझ्या काही निवडक कवितांचा समावेश आहे. महाविद्यालयीन जीवन संपल्यावर चरितार्थासाठी नोकरी-व्यवसाय आला. नोकरी करताना अभ्यास, संशोधन व सरकारी प्रकाशन या नात्यानं गेली वर्षं माझा आदिवासी जीवनाशी जवळचा संबंध आला.त्यांचं जीवन जवळून पाहण्याचा, अनुभवण्याचा, जगण्याचाही संबंध आला. त्यातूनच 'अनुभूती' साकार होत गेला. या संग्रहातील ‘सत्तावनच्या झुंझारांनो', 'मूळ रहिवासी आदिवासी', 'त्यांना भेटलो तेव्हा', 'ती माणसंच होती', 'झाडांच्या मित्रांनो,' 'वारल्यांच्या सहवासात' या आदिवासी जीवनाचा ठाव घेणाऱ्या कविता आहेत.

डॉ. गारे यांनी आपल्या बांधवांचा कष्टमार्गी प्रवास जवळून अनुभवल्याने त्यांच्या विषयीचा विलक्षण आदर,कुतूहल, जिव्हाळा आणि मोजता न येण्यासारखे दुःख थोडेफार तरी कमी करण्याची संयत व स्वाभिमानी धडपड त्यांच्या कवितेतून जाणवते. आदिवासी ही कधीकाळची सत्तेतली माणसे. "जल, जंगल व जमीन यावर त्यांचीच मूळ सत्ता, सर्वांगीण सुबत्तेचे ते धनी. त्यांना सलाम करणाऱ्या शतकांनी मात्र पुढे त्यांना 'होत्याचे नव्हते' करून टाकले. त्यांच्यावर सगळीकडून बंदी घालण्यात आली. नेतृत्व करणाराच अजून जन्माला आला नव्हता. त्यामुळे नेतृत्वाअभावी आदिवासींना अनेकांनी पाहिजे तसे ओरबाडले, लुटले. महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाती हा ग्रंथ आदिवासींच्या 47 जमातींची ओळख करून देणारा आहे."[3] विविध ग्रंथ, कादंबरी, कविता याद्वारे आदिवासी समाजाचे सांस्कृतिक, सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक, कौटुंबिक जिवन वेगवेगळ्या स्तरावर समाजासमोर आणण्याचा प्रयत्न केला आहे.

2.भुजंग मेश्राम

आदिवासी साहित्यिक, कवी भुजंग मेश्राम यांना संपूर्ण महाराष्ट्र एक विद्रोही कवी म्हणून ओळखतो."अशा या कवीचा पहिला काव्यसंग्रह 'आदिवासी कविता' या नावाने १९७६ साली प्रकाशित झाला असून तो गोंडी बोलीभाषेतील आहे. पुढे अनुक्रमे मेश्राम यांचे 'मोहोळ' १९८२ व 'उलगुलान' १९९० हे काव्यसंग्रह प्रकाशित झाले. आदिवासींमध्ये स्वत्वाची भावना निर्माण करणारा, उद्याच्या निर्णायक युद्धासाठी आदिवासींची मने काव्याच्या माध्यमातून फुलविणारा कवी म्हणून मेश्रामांचे नाव अग्रक्रमाने घेतले जाते."[4]

कवी मेश्राम यांची कविता स्वातंत्र्य, समता व बंधुता या मूल्यांचा जरूर स्वीकार करते.त्याचबरोबर ती अंधश्रद्धेला अजिबात थारा देत नाही. त्यांची एकूणच कविता आदिमांच्या वर्तमान जीवनाशी व्यथावेदना मांडणारी आहे. परिवर्तन हे तिचे स्वप्न असले तरी आदिमांच्या सांस्कृतिक व सामाजिक दोषांच्या बाबतीत ती क्षमाशील नाही. रूढी, परंपरा आणि अंधश्रद्धा यांचे ओझे वाहणाऱ्या आदिम मानसिकतेला एका नव्या वातावरणाकडे घेऊन जाणारी कविता आहे. 'मोहोळ' काव्यसंग्रहातील भुजंग मेश्राम यांची कविता आशयघन आहे. रानावनातल्या आदिम वस्त्यांत कुणीही केव्हाही यावे, लुटावे असा शतकानुशतकांचा अनुभव पाठीशी आहे.

सावकार, भांडवलदार यांनी आदिवासींचे आजवर मनसोक्तपणे केलेले शोषण कवीला ठाऊक आहे. अलीकडे रानावनातील मानवसमूहाचे मन पेटलेले आहे. प्रतिकार करण्याची ताकद त्यांच्या मनात निर्माण झाली आहे. त्यावर आधारित कविता केलेल्या आहेत. "जागतिकीकरणाच्या रेट्यामधे बोली भाषांसोबतच प्रमाण भाषांचीही काय दुरवस्था झाली आहे याची पूर्ण कल्पना भुजंग मेश्राम यांना होती. दिवसेंदिवस जगातल्या आदिवासींची संख्या घटते आहे, त्यांच्यातले अनेक समूह त्यांच्या भाषांसकट, त्यांच्या संस्कृतीसकट अक्षरश: लुप्त होत आहेत, डोळ्यासमोर एक एक बोलीभाषा मृतवत होत आहे. या भीषण परिस्थितीची त्यांना पूर्ण जाणीव होती.आपल्या समग्र लेखनातून ते या भयावह परिस्थितीशी लढत होते."[5]

आपल्या कवितेतील भाषेत जाणीवपूर्वक बोलीचा अंतर्भाव करत होते. आदिवासी साहित्याबाबत प्रतिपादन करताना अनेक मूलभूत महत्त्वाचे मुद्दे भुजंग मेश्राम यांनी उपस्थित केले आहेत. आदिवासी हे मानवी अवस्थेचे प्रतीकात्मक वर्णन असताना आपण ते शोषित या अर्थाने वापरतो असा आक्षेप ते आदिवासी या शब्दाच्या रूढ वापराबाबत घेतात. सोबतच आदिवासी हे मागासलेले हिंदू नव्हेत असे स्पष्ट विधान ते करतात. आदिवासींची मुळं शोधण्याच्या त्यांच्या प्रवासाच्या अनुभवांवर आधारित प्रतिपादन करताना ते म्हणतात की 'आम्ही इतिहासात कुठेही नाही'. आदिवासींचा इतिहास कुणी लिहिला नाही. एवढेच नव्हे तर जगभरात आदिवासींच्या सृजनकथा ज्या मौखिक परंपरेतून कथन केल्या जातात त्यांना अभिजात साहित्याचा दर्जा देण्याची उदारतादेखील प्रमाण भाषेच्या व्यवस्थेने दाखवली नाही. त्यांना दंतकथांचा किंवा लोकसाहित्याचा वेगळा दर्जा दिला गेला याकडे भुजंग मेश्राम आपले लक्ष वेधून घेतात.

3. डॉ. विनायक तुमराम

आदिवासी कवीमधील अत्यंत शीघ्र कवी म्हणून ज्यांचा उल्लेख केला जातो ते तुमराम होत. 'गोंडवन पेटले आहे' हा त्यांचा पहिला काव्यसंग्रह होय. एकलव्य प्रकाशन, चंद्रपूर या प्रकाशनातर्फे १९८७ साली प्रसिद्ध झाला. खऱ्या अर्थाने तेव्हापासून या संग्रहाने आदिवासींना पेटवून उठविले. इतकेच काय पण अनेकांची झोप तर उडालीच, शिवाय अभिजनांच्या चिरेबंदी किल्ल्याला सुरुंग लावणारी कविता म्हणूनच तिच्याकडे पाहिले जाते.

"अवसेच्या वादळी रात्री

उनावलेल्या आभाळातील ढग चेतवून मी

सूर्य प्रांताकडे जाणारे रस्ते हुडकले

तेव्हा अचानक मला

माझ्या गणागोतांच्या थडग्यांचे गाव गवसले"

प्रस्तुत कवितेतआर्य-अनार्यांच्या दीर्घ व रक्तरंजित संघर्षानंतर अनार्य-आदिवासींची असंख्य थडगी येथे उभी राहिली. एवढी अमानुष कत्तल आर्यांनी या भूमीत येथील 'मूळ' लोकांची केली त्यावर कवीने लिहिले आहे. २००३ मध्ये प्रसिद्ध झालेले डॉ.विनायक तुमराम यांनी संपादित केलेले "शतकातील आदिवासी कविता' हे पुस्तक महत्त्वाचे आहे. बहुतांश आदिवासी कवींच्या कविता वृत्तपत्रांतून, मासिकांतून, साहित्यपत्रिकांतून असंकलित स्वरूपात प्रसिद्ध झालेल्या दिसतात. अशा आदिवासी कवींच्या कविता संकलित करण्याचे कार्य डॉ. विनायक तुमराम यांनी प्रस्तुत पुस्तकात केले आहे.

'मोहोळ' हा महाराष्ट्रातील आदिवासी कवींचा पहिला प्रातिनिधिक कवितासंग्रह १९८२ मध्ये प्रसिद्ध झाला. त्यानंतर डॉ.विनायक तुमराम यांच्या शतकातील आदिवासी कविता' या पुस्तकाचा अपवाद वगळता प्रातिनिधिक कवितासंग्रहाचा प्रयोग झालेला नाही. आदिवासी समाजाला जवळुन पाहून त्याचं निरीक्षण करून त्याच दर्शन वेगवेगळया माध्यमातून केलेल आहे. आदिवासी समाजाची संस्कृती प्राचीन, वारसासंपन्न, परिपूर्ण, असल्याचे आपल्या लेखनातून स्पष्ट केले आहे.

आदिवासी समाजामध्ये जनजागृती व्हावी या दृष्टिकोनातून तुमराम यांनी कवितेच्या माध्यमातून या समाजाचे प्रबोधन केले आहे. समाजाचे वास्तविक स्वरूप वेगवेगळया अंगातून म्हणजेच मानसिक, सामाजिक, सांस्कृतिक रूपाने लेखनातून प्रतिबिंबित केले आहे.

4.वाहरू सोनवणे

कवी सोनवणे यांचा 'गोधड' हा काव्यसंग्रह १९८६ रोजी प्रकाशित झाला. हा त्यांचा पहिलावहिला काव्यसंग्रह म्हणजे जणू काही त्यांचं चालतं बोलतं आत्मचरित्रच होय. स्वचिंतन, स्वानुभव, स्वजीवन ते आपल्या काव्यातून फुलवत राहिले आणि त्यातूनच दीनदुबळया, आदिवासी, मजूर व कामगार अशा दबलेल्या वर्गाला चेतना देण्यासाठी ते कंबर कसून उभे राहिले. वाहरू सोनवणे यांच्या कवितेची घडण चळवळीने केली असून मार्क्सवाद, फुले-आंबेडकर वाद यांचे विचार मानणाऱ्या संघटनेचे ते सक्रिय कार्यकर्ते आहेत.

वैचारिक मंथन होऊन आपले विचार तळागाळातील जनतेपर्यंत पोहोचावेत म्हणून वाहरूजींनी काव्य हे माध्यम वापरल्याचे निदर्शनास येते. वरील काव्यसंग्रहाच्याबद्दल स्वतः सोनवणे म्हणतात, "गोधड या काव्यसंग्रहाचा जाणकार चुकीचा अर्थ लावतात. ही 'गोधड' आदिवासींच्या वेदना, व्यथांची असून सडलेल्या, फाटलेल्या समाजव्यवस्थेची ही गोधड आहे. ही बदलण्याची वेळही आलेली आहे. "प्रस्थापित कवींच्या कवितेत स्त्रीचे रूप 'शरीरीणी' म्हणूनच येते. वासनेची भूक म्हणून स्त्रीरूप आकार घेते. परंतु सोनवणेंच्या 'गोधड'मध्ये स्त्रीला पोटासाठी पोट आले तरी पाल मांडावेच लागते.या स्त्रीची भूक वासनेची नसून पोटाची आहे.म्हणूनच 'पालमांडी वस्ती' या कवितेत कवी लिहितो. "6

"एक वस्ती

तिथं पाल मांडतात

पोटासाठी पोट आलं, तरीही त्यांना

पाल मांडावीच लागतात पालमांडी वस्ती ती "

केवळ आदिवासी स्त्रीच नव्हे तर संपूर्ण विश्वातील स्त्री स्वतंत्र असली पाहिजे, असा स्वातंत्र्याचा पण स्त्रीस्वातंत्र्याचा पुरस्कार करणारा कवी जेव्हा देवाला सोडलेल्या मुलींचे बरबाद झालेले आयुष्य पाहतो, तेव्हा 'देवदासी' सारखी कविता जन्म घेतलेली दिसून येते. आदिवासी समाजाचे जीवनदर्शन विविध अंगाने वास्तविकतेच्या माध्यमातून कवीने प्रतिबिंबित केले आहे. याद्वारे आदिवासी समाजाच्या जाणिवा, आत्मभान जागृत करून विकासाच्या प्रवाहात आणण्याचा प्रयत्न लेखकाने केला आहे. अत्यंत कष्टप्रद जीवन जगत असतानाही सुखी व समाधानी आदिवासी जीवन जगताना दिसून येतात असे कवीने व्यक्त केले आहे.

5. उषाकिरण आत्राम

"म्होरकी हा उषाकिरण आत्राम यांचा कवितासंग्रह या काव्यसंग्रहाच्या आधी 'मोव्यारिन' नावाचा गोंडी कवितांचा काव्यसंग्रह त्यांच्या नावावर आहे. त्यातील काही कविता 'म्होरकी' या काव्यसंग्रहात मराठीत भावानुवाद करून समाविष्ट केल्या आहेत. प्रस्तुत काव्यसंग्रहात ५१ कविता समाविष्ट केल्या आहेत. 'म्होरकी' ही गोलातील हुशार, जिद्दी, निर्भिड स्वी नेतृत्व करणारी नायिका गोटी भाषेत ती मोटारीन' या नावाने ओळखली जाते."[7]

म्होरकी रानावनातल्या सखीयांना एकत्र आणून समाजजागृती स्त्रीजागृती करण्यासाठी, शोषण, अन्याय, अत्याचार, अन्यायाविरुद्ध बंड पुकारून क्रांती करण्यासाठी दलित, कष्टकरी, श्रमिक, शोषित, पीडित महिलांचे दुःख वेशीवर टांगण्यासाठी सज्ज आहे. इथल्या समाजव्यवस्थेवर प्रहार करणारी, इथल्या स्त्री जातीवर अन्याय करणाऱ्या सामाजिक रूढी बंधनावर घणाघाती घाव घालणारी म्होरकी जराही भीत नाही. रानावनात, दऱ्याखोऱ्यात राहणाऱ्या आदिवासींचे जीवन म्हणजे अर्धनग्न राहणे, शिकार करून, कंदमुळे शोधून पोट भरणे. त्यांच्या उघड्या नागड्या शरीराप्रमाणे त्यांचा संसारही उघडा-नागडा. आपल्या दुःखाला विसरण्यासाठी, ढोल- सनईच्या तालावर मंत्रमुग्ध होऊन नाचणे हेच त्यांचे जीवन दारिद्र्य हे त्यांच्या पाचवीलाच पूजलेले असते.त्यांच्या दारिद्र्याचे चित्रण' जगापासून दूर-दूर' 'भाकरीचे स्वप्न', 'भूखेपायी' या कवितांमधून केले आहे. संततधार पडणाऱ्या मुसळधार पावसामुळे सर्व कामे बंद पडतात.

कामावरच जगणाऱ्या पोटासाठी, घरात धान्याचा कण नसल्यामुळे, गरीब माय रिकामे मडके जोरजोरात खरवडते, की जेणेकरून त्या मडक्याच्या बुडातून कणभर तरी पीठ निघेल आणि त्यापासून आपल्या भुकेल्या पोराला आंबिल करून देता येईल अशी आशा बाळगणाऱ्या मायचे चित्रण 'भूखेपायी या कवितेत केले आहे. तर 'भाकरीचे स्वप्न' या कवितेत दारिद्र्यामुळे, ज्या मुलाने भाकरी कशी असते हेच पाहिले नाही तो मुलगा आपल्या मायला भाकरी कशी असते? म्हणून प्रश्न विचारतो. यावर माय म्हणते, भाकरी ही आभाळासारखी असते. या भीषण दारिद्र्याचे चित्रण कवयित्री करते. देशाला स्वातंत्र्य मिळूनही आदिवासी समाजाच्या गरजा, सुखसोयी अजूनही भागवल्या जात नाहीत. वाईट, तडजोडीच्या परिस्थितीत आदिवासी जीवन जगताना दिसून येतात. याबाबत आपल्या लेखनातून जागृती लेखिकेने केली आहे.

समारोप

आदिवासी साहित्याचा आदिवासी लेखकाने केलेला अभ्यास सखोल, विस्तृत आणि प्राचीन स्वरूपातील आहे. समाजातली काळानुसार होत गेलेली परिवर्तने, निसर्गाविषयी असलेले प्रेम, त्याच्यामध्ये असलेले संघटन याची माहिती मिळते. या समाजाची संस्कृती समोर आणण्यात आणि समाजातील वास्तव स्वरूप मांडण्यात या लेखकांची भूमिका महत्त्वपूर्ण आहे. त्यात ल.सू.राजगडकर, सुखदेव हुईके, नरेंद्र पोयाम, चामुलाल राठवा, माधव परशुराम सरकुंडे, कृष्णकुमार चांदेकर, तुकाराम धांडे, शोभा मडावी यांचा समावेश होतो.

संदर्भसूची

१.कांबळेमिलिंद(२०११) मराठवाडा : सृजन आणि साहित्य, हिसाप प्रकाशन, नांदेड, पृ.क्र.२९५

२.डॉ.गारे गोविंदव सुधीर जोग (१९९६) आदिवासी लोकगीते,आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे, पृ. क्र.६५

३.डॉ.गारे गोविंद(१९९४), अनुभूती, आदीम प्रकाशन, पुणे,पृ. क्र.४५

४.पारगावकर.वि.श. (१९९६), ग्रंथसंपदा, संजय प्रकाशन, पुणे, पृ. क्र.५८

५. मेश्राम भुजंग (२०१४), आदिवासी साहित्य आणि अस्मितावेध, लोक वाङ्‌मयगृह, मुंबई, पृ. क्र.१०

६.वाहूर सोनवणे (1987),गोंधड, रविराज प्रकाशन, पुणे, पृ. क्र.२९

७.गावित माहेश्वरी (२००८), महाराष्ट्रातील आदिवासी मराठी साहित्य : एक शोध, दास्ताने प्रकाशन, पुणे, पृ. क्र.३३५

८. ठाकरे राजेंद्र (१९९९) आदिवासी कविता : एक आकलन, सुगावा प्रकाशन, पुणे, पृ. क्र.७७

९.देवी महाश्वेता (१९८३), अरेनेय अधिकार, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे,पृ. क्र.४६

१०.कुमरे सुनील (१९९९), तीरकमठा, हरिवंश प्रकाशन, चंद्रपूर, पृ. क्र.६३

मानवतावादी विचार रुजविणारे तत्वचिंतक : महात्मा बसवेश्वर

प्रा. डॉ. विजया साखरे
पदवी व पदव्युत्तर इतिहास विभाग व संशोधन केंद्र, श्री शिवाजी कॉलेज, कंधार ता. कंधार जि. नांदेड.

मानवतावादी विचारसरणीचे प्रेरणास्थान म्हणून महात्मा बसवेश्वर यांचे नाव आदराने घेतले जाते सर्व समाजाचे प्रेरणास्थान असणारे महानविभूती आहेत. कर्नाटक ही त्यांची कर्मभूमी असली तरी सर्वसर्व भारतभर त्यांनी मानवतावादी दृष्टीकोन निर्माण केला. त्यांनी धर्म, समाज, तत्त्वज्ञान, वाङ्मय, राजकारण इ. क्षेत्रात केलेले कार्यक्रांतिकारक स्वरुपाचे आहे. महात्मा बसवेश्वर हे मध्ययुगातील भारताच्या धार्मिक, सांस्कृतिक, साहित्यिक, शैक्षणिक, राजकिय व सामाजिक जीवनातील जेष्ठ समाज परीवर्तनासाठी परिवर्तनवादी युग पुरुष होते.1

1) सर्वधर्म समभाव समाज सुधारणेच्या बाबतीत त्यांनी आपल्या कार्याचे सर्वोच्च स्थान प्राप्त केले आहे. म्हणूनच त्यांना आद्यभारतीय समाजसुधारक, क्रांतीयोगी व युगपुरुष मानले जाते. महात्मा बसवेश्वरांचा उदय होण्यापूर्वी हिंदू, जैन, बौद्ध, कापालिक, कालामुख, शाक्त ही संयुक्तधर्म परंपरा भ्रष्ट व अवनत अवस्थेत होती त्या पार्श्वभूमीवर बसवेश्वरांनी शिव हा एकमेव ईश्वर असल्याची घोषणा करुन शिवोपासनेचा पुरस्कार त्यांच्या उत्कट शिवभक्तीमुळे त्यांना भक्ति भंडारी नावाने ओळखतात. कुडल संगम या ठिकाणी त्यांना संगमेश्वराचे निष्ठावंत भक्ति भंडारी नावाने ओळखत. त्यांनी ज्ञान, भक्ती व कर्म यांचा समन्वय साधण्याचा प्रयत्न केला. 2 त्यांनी दया, अहिंसा, सत्य, सदाचार, नोतो, शील इत्यादीचा प्रचार केला. एकच देवाची भक्ती करा, प्रेमाने वागा, परोपकार करा अशी त्यांची शिकवण होती. धर्म व समाजव्यवस्थेमध्ये कर्मकांड, देववाद, यशप्रथा, विवाद, विषमता, स्पृश्य-अस्पृश्यभेद यासारख्या कुप्रयाचे म्हण अधर्माचे वर्चस्व प्रस्थापित झाले होते. त्याला त्यांनी दूर केले.3

2) समतावादी विचार

महात्मा बसव समतावादी दृष्टीकोनातून मानवतावादी समाजाचा शुभारंभ केला. "महात्मा बसवेश्वरांनी जीर्ण झालेली तत्त्वे आणि मूल्ये यांना नवे रूप देऊन नवनवी मूल्ये निर्माण केली. लोककल्याणासाठी त्यांनी समतावादी व मानवादी दृष्टीकोन डोळयासमोर ठेवला."

महात्मा बसवेश्वरांना अभिप्रेत असलेल्या समाजाच्या पुर्नघटनेचे प्राणसुत्र समता हेच दिसते. त्यांचे संवेदनशील माणसातील पुरुषातील आणि गरीब श्रीमंतातील भेदा विरुद्ध आणि विषम सिद्ध बंड करून उठले. परंपरागत वर्णाश्रम धर्मविरुद्ध त्यांनी भक्तीने सर्वांना सम पातळीत आणणाऱ्या विचाराचा पुरस्कार केला. अस्पृश्यतेचा संबंध जन्मसिद्धी त्यांनी कधीच जोडला नाही. तर माणसाच्या वागण्याच्या दुराचाराशी जोडला. भक्ति शील अस्पृश्य त्यांना पवित्र वाटतात. आपले रक्तसंबंधी बांधव वाटतात.4

2) अनुभव मंटप

महात्मा बसवेश्वरांनी कल्याण येथे निर्माण केलेली 'शिवानुभव मंटप' म्हणजेच 'अनुभव मंटप' ही संस्था जागतिक धर्मेतिहासातील अनन्य साधारण संस्था आहे. वेगवेगळया जातीतील व वेगवेगळया व्यवसायातील भक्तांना म्हणजेच शिवशरणांना त्यांनी एकत्र केले. परीसंवादाच्या माध्यमातून लोकामध्ये जनजागृती निर्माण केली. अनुभवमंटपातून त्यांनी वेगवेगळया जातिजमातीच्या लोकांमध्ये बंधुभाव आणि विचार स्वातंत्र्याची प्रेरणा निर्माण

केली. 5 महात्मा बसवेश्वरांचा समाज हा प्रामुख्याने मानवतेवर संवेदनेवर आणि मानवजातीच्या तत्त्वावर आधारित होता. 'समता' हे तत्त्व त्यांच्या प्रसाराचे प्रमुख सूत्र होते. कर्माला महत्त्व देवून 'काय कवे कैलास' चे महत्त्व सांगितले. कोणतेही काम, श्रेष्ठ कनिष्ठ नाही ते उत्कृष्ट पणे करणे हीच जनसेवा आहे. तीच ईश्वर सेवा आहे. शिवशरणाने कोणते ही काम प्रामाणिक पणे, सचोटीने, शिवाला वृत्तीने करावे. 6 महात्मा बसवेश्वरांनी बंधुभाव व समतावादी विचार आत्मसात करुन | आपण जे कमवतो त्यात ईश्वरांचा वाटा आहे. म्हणून 'दासोह प्रथेचा आरंभ केला. दासोहतूनच दीन, दलित, दुखी मानवाच्या जीवन कल्याणासाठी दानधर्म केला पाहिजे. यावर त्यांनी भर दिला. 'माणूस हा त्याच्या जन्माने नव्हेतर समाजात केलेल्या कर्माने मोठा होत असतो. असा संदेश त्यांनी दिला. महात्मा बसवेश्वरांनी स्वी पुरुष भेदाला महत्त्व दिले नाही. कारण वीर शेवामध्ये दीक्षा संस्कारामध्ये स्त्री पुरुष या दोघानाही दीक्षा घेता येत होती. म. बसवेश्वरांचे विचार व कार्य हे क्रांतीकारक स्वरुपाचे होते. विशेष वैचारिक वारसा नसताना त्यांनी फ्रेंचक्रांतीच्या ही आधी भारतामध्ये स्वातंत्र्य, समता, बंधुता प्रस्थापित केली. स्त्री पुरुष समानतेसाठी ते आग्रही होते. जाती निर्मुलनासाठी त्यांनी कल्याणक्रांती घडवून आणली. स्विच्या विचारांना एक हक्काचे व्यासपीठ निर्माण व्हावे यासाठी त्यांनी अनुभव मंटपाची स्थापना करुन स्त्रियांना गुलामीच्या बंधनातून मुक्त केले. "स्त्रिला धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक दृष्टीकोनातून सशक्त करण्याची मोहीम त्यांनी हाती घेतली."

महात्मा बसवेश्वरांनी निर्माण केलेली नव सामाजिक व आर्थिक उत्थानाच्या चळवळीच्या माध्यमातून समाजाला आधुनिक दृष्टी त्यांनी प्राप्त करुन दिली. तीच दृष्टी आजही नांदेड जिल्ह्यातील दीपस्तंभा प्रमाणे प्रकाशित करीत आहे. महात्मा बसवेश्वरांच्या प्रत्यक्षकृती, गती, सत्यता, समता या तत्त्वातुन त्यांनी समाजाला प्रेरणा दिली. त्यांच्या क्रांतीकारी विचाराने समाज व्यवस्थेत झालेले बदल अभूतपूर्व असेच आहेत.7 म्हणून महात्मा बसवेश्वरांचे विचार सर्वधर्माच्या लोकांना प्रेरणादायी ठरतात. म्हणूनच समाजातील प्रत्येक व्यक्ती महात्मा बसवेश्वरांना आजही आपले प्रेरणास्थान मानून त्यांच्या विचारांची प्रेरणा घेण्याचा प्रयत्न हा सर्व समाजांनी घेणे गरज आहे.

संदर्भ सूची

1) बिच्चेवार सचिदानंद, परिवर्तनाचा महामेरू महात्मा बसवेश्वर, स्वाती प्रकाशन, पूर्णा, एप्रिल 2015.
2) पाटील शंकर, नडकट्टी सविता, वचन, बसव समिति बेंगलुरु 2012.
3) मेनकुदळे अशोक, क्रांतिकारी युगप्रवर्तक महात्मा बसवेश्वर, महाराष्ट्र बसवपरिषद, हिरेमठ संस्था, भालकी, 2003
4) कांबळे प्रकाश, परिवर्तनवादी युगपुरुष महात्मा बसवेश्वर, esakal, 26 April 2020.
5) पाटील बाळासाहेब, 'बसव पथ' मराठी द्वैमासिक, बसव समिती, बेंगलुरू, मे - जून 2012.
6) देशपांडे सुभाष, महात्मा बसवेश्वर कार्य आणि कर्तृत्व, जनशक्ती वाचक चळवळ, औरंगाबाद.
7) मेनकुदळे अशोक, समाजसुधारक महामंत्री महात्मा बसवेश्वर, सुविद्या प्रकाशन सोलापूर.

जगाच्या इतिहासात भारताची ओळख. एक ऐतिहासीक अभ्यास

डॉ. संतोष पाटील

इतिहास विभाग, महात्मा फुले महाविद्यालय, अहमदपूर जि.लातूर

प्रस्तावना

जगाच्या इतिहासात भारत हा वैविध्यपूर्ण अशा संस्कृतीने नटलेला देश म्हणून ओळखला जातो. जगातील अनेक देश हे विशिष्ठ धर्माच्या नावाने ओळखले जातात. परंतू भारत हा विविध धर्म व संस्कृतीच्या नावाने ओळखला जातो. कारण प्राचीन काळा पासून हे आजपर्यंत भारता मध्ये जैन,बौध्द,वैदिक,सिख वारकरी अशा अनेक धर्मांचा उदय होवून जगामध्ये एक वेगळी ओळख निर्माण झाली आहे. प्रत्येक धर्माचे तत्वज्ञान व विचार वेगळे असले तरी त्यांचा मुळ गाभा हा मानवाचा सर्वांगीण विकास हाच होय. मानवाने मानवासी प्रेमाने वागावे व एममेकांना सहकार्य करावे ही शिकवण प्रत्येक धर्माची असल्याचे दिसून येते. भारतीय धर्मवेत्यांनी मानव सेवा हीच ईश्वर सेवा असल्याची सांगीतले आहे. याच विचारावर आधारीत जगामध्ये भारताची शांतता प्रिय देश म्हणून ओळख निर्माण झाली आहे. म्हणूनच प्राचीन काळा पासून ते आजपर्यंत भारतावर अनेक देशांनी आक्रमने केली मात्र भारत देशांनी कोणत्याही देशावर आक्रमन केल्याची इतिहासामध्ये नोंद सापडत नाही.

भारत देशात अनेक धर्म,भाषा, संप्रदाय,विविध देवता, चालीरीती, परंपरा, वेगवेगळया असल्या तरी प्रत्येक भारतीय लोकामध्ये राष्ट्रीय एकात्मा असल्याचे दिसून येते. आधुनिक काळात जागतिक दुसऱ्या महायुध्दा नंतर जगाची विभागणी लोकशाही व साम्यवाद या विचारावर होवून दोन गट निर्माण झाले तेव्हा भारत देशांनी आलीप्तवादी भूमीका स्वीकारून दोन्ही गटापासून दूर राहण्याचे पसंत केले. 15 ऑगस्ट 1947 रोजी भारत देश स्वंतत्र देश म्हणून पुढे येत असताना तत्कालीन काळात प्रचंड दारीद्य निरक्षरता, आवाढव्य लोकसंख्या, राजकीय, सामाजीक, आर्थिक, शैक्षणिक मागासलेपण होते. जगातील प्रगत देशांच्या मदती शिवाय देशाचा सर्वांगीण विकास साधने सोपे नव्हते. स्वंतत्र भारताचे पहिले प्रंतप्रधान पंडीत जवाहरलाल नेहरू यांनी भारत देशाच्या परराष्ट्र धोरणाची भूमीका स्पष्ट केली होती, “कोणत्याही एका विशीष्ट राष्ट्राचा उपगृह म्हणून न राहता आम्ही एक स्वंतत्रराष्ट्र या नात्यांनी आंतरराष्ट्रीय परिषद मध्ये भाग घेऊन जागतीक शांतता व स्वंतत्र या उदिष्टासाठी सर्व राष्ट्राशी प्रत्यक्ष संपर्क साधून त्यांच्याशी मैत्रीचे संबंध प्रस्तापीत करण्याचे आमची इच्छा आहे. आम्ही शक्य तो पर्यंत सत्ता गटाच्या राजकारणा पासून अलीप्त राहू इच्छीतो ”

एकंदरित भारताच्या प्रादेशीक आखंत्वाचे, स्वांतत्र्याचे व सार्वभौमत्वाचे रक्षण करणे इतर देशा कडून भांडवल व तंत्रज्ञान मिळवून देशाचा आर्थिक विकास साधने आणि सर्व राष्ट्राशी सलोख्याचे संबंध प्रस्तापीत करून परस्पर सहकार्य वाढविणे, साम्राज्यवाद,वसाहतवाद, वंशभेद, वर्णभेद या विरूध्द लढा देणे युध्दाचा धिक्कार करून जागतिक शांतता टिकविण्यासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न करणे ही भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची वैशीष्टे होती. यामुळेच जगात भारताची वेगळी ओळख निर्माण झाली.

स्वंतत्र भारताची वैशीष्टे :-

लष्करी गटापासून अलीप्तता :-

जागतिक महासत्त म्हणुन ओळख असलेल्या अमेरिकेने बऱ्याच वर्षापासुन जागतिक राजकारणापासुन अलीप्त राहण्याचे जे धोरण अवलंबिले होते तसेच धोरण भारत्याच्या सर्वागिण शांततेची,स्वातंत्र्याची, सार्वभौमत्वाची, स्वंयनिर्णयाची नितांत आवश्यकता असल्यामूळे स्वतंत्र भारताने अवलंबिले कोणत्याही लष्करी संघटना किंवा लष्करी करारात सामील होण्यास भारताने स्पष्ट शब्दात नकार दिला. आशिया खंडातील साम्यवादाचे आक्रमन थोपवून धरण्याचे भारताने. 'सीएटो' करारात सामील व्हावे अशी विनंती अमेरीकेने केली. परंतू भारताने ती फेटाळून लावली होती. अमेरीका व रशीया या महासंत्ताचा पुढाकाराने निर्माण झालेल्या लष्करी करारापासून अलिप्त राहून स्वताहाचे अस्तित्व निर्माण करण्यासाठी भारताने प्रयत्न चालू ठेवले.

शांततावादी भुमीका :-

राष्ट्रहीतासाठी व शांततेसाठी भारताने अलीप्त राहणे आवश्यक होते. कोणत्याही एका गटाशी एकरूप झाल्यास आपोआपच दुसऱ्या राष्ट्राशी शत्रुत्व निर्माण होणार ही गोष्ट स्पष्ट होती. हे शांततेच्या दृष्टीने घातक ठरले असते. दोन्ही गटाशी मैत्रीपूर्ण संबंध प्रस्तापीत करण्यासाठी लष्करी करारापासून अलीप्तता फायदेशीर ठरणार होती. अलीप्तता वादामूळे भारताला वेगवेगळया देशाबरोबर मैत्रीपूर्ण, सलोख्याचे व सहकार्याचे संबंध प्रस्तापीत करण्यात आले. आणि सर्व देशाकडून आर्थिक, तांत्रीक, वैज्ञानीक मदत मिळवणे शक्य झाले.

स्वांतत्र्य व सार्वभौमत्व हाच भारताचा पाया :-

स्वातंत्र्य व सार्वभौमत्वावर भारताचे धोरण आधारलेले आहे. राजकीय स्वांतत्र्यामूळे खऱ्या अर्थाने देशाला सार्वभौमत्व प्राप्त झाले आहे. या धोरणामूळेदेशाला नैतिक सार्मथ्यही प्राप्त झाले. कोणत्याही बडया सत्तेच्या हाताखाली बाहूले बनू इच्छित नव्हता. म्हणूनच भारत कोणत्याच सत्तागटात सामील झालेला नाही. अलीप्ततावादी धोरणाचा स्विकार केल्यामूळे भारत आपले स्वंतत्र धोरण राबवू शकला.

निर्णय स्वांतत्र्य :-

भारत देशाने आपले अलिप्ततावादी धोरण जाहीर केल्यावर काही देशांनी 'भ्याड पनाचे धोरण' अशी टिका केली होती. परंतू या अलिप्तवादी धोरणामूळे आंतरराष्ट्रीय राजकारणात जागतिक प्रतिष्ठा मिळविण्यात भारत यशस्वी ठरत आहे. भारताचो धोरण सुनिश्चीत व गतिमान धोरण आहे. कोणत्याही गटात स्वतहाला गुंतवून घेणार नाही. एवढया पुर्तेच भारताचे अलिप्तवादी धोरण मर्यादीत नसून या धोरणामूळे भारताला कोणत्याही आंतरराष्ट्रीय समस्ये बाबत सारासार विचार करून स्वताहाला योग्य वाटणारा निर्णय स्वंतत्रपणे घेता आला. जागतिक समस्ये बाबत भारताने वेगवेगळी आपली भूमीका ठामपणे मांडली 1950 चे कोरीयन युध्द, 1956 मध्ये इंग्लड व फ्रास देशांनी इजिप्तवर केलेल्या हाल्याचा भारताने निषेद केला आहे. संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या महासचिवाने केलेल्या आव्हाहानाला त्वरीत प्रतिसाद देऊन सैन्यदले पाठविली या विषयीचे भारताला पुर्ण स्वंतत्र राहीले आहे.

निर्भयतेचे धोरण :-

भारताला प्राचीन काळापासून शांततेची व सहीष्णूतीचे परंपरा आहे. स्वांतत्र्या नंतर संस्थानाच्या विलीकरणाच्या प्रसंगी निर्भय धोरण अवलंबीले हैद्राबाद संस्थानाचे विलीकरणाचा प्रश्न संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या विचार पिठावर चर्चीला गेला त्याची भारताने तमा बाळगली नाही. हैद्राबाद संस्थानातील सैनीकी कार्यवाही बाबत

भारताची भुमीका ठाम व निर्भय होती. काश्मीर प्रश्नाबाबत अनेक राष्ट्रांनी पाकीस्तानला अनुकूलअशी घेतलेली भुमीका भारताला अजीबात आवडली नाही. भारतीय संघराज्याचा अविभाज्यभाग आहे. या भुमीकेवर भारत ठाम आहे. काश्मीर प्रश्नावरुन पाकीस्तानशी 1947, 1965, 1971 व कारगील युध्द प्रसंगी भारताने पाकीस्तानला धुळ चारली आहे. भारताचे धोरण दुबळयांचा आक्रोश नसुन जागतीक महासत्ता बनण्याचा मार्गावर वाटचाल करणाऱ्या शांतता प्रीय, सामर्थ्य संपन्न राष्ट्राचे जागतीक शांततेला पोषक ठरणारे सुयोग्य, सुनिश्चीत परराष्ट्रीय धोरण आहे.

समारोप :-

एकंदरीत भारताने आंतरराष्ट्रीय स्तरावर पंचशील धोरणांचा स्वीकार करून जगातील सर्वराष्ट्रांशी सलोख्याचे, मित्रतत्वाचे संबंध प्रस्तापीत करण्यासाठीचे प्रयत्न चालू ठेवले आहेत. तथागत गौतम बुध्दांनी सांगीतलेल्या तत्वज्ञानाचा व विचाराचा प्रभाव भारतीय जनमाणसावर प्राचीन काळापासून असल्याने अहींसावादी देश म्हणून जगात भारताची ओळख आहे. आधुनीक काळातील महापुरूषांनी हाच वारसा जोपासत आपली वाटचाल चालू ठेवली आहे. प्राचीन काळात बुध्दामूळे भारत जगात ओळखला गेला. आधुनिक काळात महात्मा गांधीजी मुळे जगात भारताची ओळख असल्याचे पाहवयास मिळते यासाठी आमच्या भारत देशाचा इतिहास हाच भारताच्या जागतीक ओळखीचा मुख्यभाग आहे.

संदर्भग्रंथ :-

1.आर.सी. मुजूमदार – प्राचीन भारत, नेहरू नगर,दिल्ली-07, 1971

2.डॉ अनिल कठारे - प्राचीन भारत, व्दितीय आवृत्ती, कल्पना प्रकाशन, नांदेड, जूलै 2001

3.अरुण भट्टाचार्य – भारताचा इतिहास, राजेश प्रकाशन, दिल्ली, 1986

4.आर.एल. मेहता – सामाजीक व आर्थिक भारताचा इतिहास, एस.एस. प्रकाशन दिल्ली, 1991

5.डॉ.अनिल कठारे – आधुनिक भारताचा इतिहास, कल्पना प्रकाशन, नांदेड

धर्मनिरपेक्ष कल्याणकारी स्वराज्याचे निर्माते- छत्रपती शिवराय

डॉ. सोमनाथ कदम
इतिहास विभाग प्रमुख कणकवली कॉलेज कणकवली

प्रसिध्द इतिहासकार कार्लाइल यांच्या मते “इतिहास म्हणजे श्रेष्ठव्यक्तीची चरीत्रे व त्यांनी केलेली कामगिरी होय.” भारताच्या इतिहासाता ही व्याख्या सर्वाधिक लागू पडते कारण प्राचीन काळापासून ते अर्वाचीत काळापर्यंतचा भारताचा इतिहास म्हणजे श्रेष्ठ व्यक्तींची चरित्रे व त्यांनी केलेल्या कामगिरीचाच इतिहास आहे. मात्र या श्रेष्ठ व्यक्तींच्या सभोवती कित्येक लहान मोठे व्यक्ती घोंगावत असतात. अशा व्यक्तींमुळेच खरेतर नेतृत्वाला श्रेष्ठत्वाचा बहुमान मिळतो हे खरे असले तरी “लहान व्यक्तींची चरित्रे व मोठया व्यक्तींची चरित्रे मिळून समाजाचा संपूर्ण इतिहास होत असतो. केवळ मोठतोठया व्यक्तींच्याच चरित्राने समाजाचा संपूर्ण विकास होत नाही” असे विधान विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे करतात. (देव, 2004) राजवाडे यांचे हे विधान महाराष्ट्रात छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या इतिहासाला पुरक असेच आहे.

छत्रपती शिवाजी महाराज हे महाराष्ट्रातील एकमेव ‘कल्याणकारी’ व ‘रयतेचे’ राजे होते. हिंदवी स्वराज्याची उभारणी करताना आपल्या राज्यातील अठरापगड जाती जमातींच्या सुसज्ज व कार्यक्षम व्यक्तींना एकत्रित करुन त्यांच्या योग्यतेनुसार लष्करी व मुलकी सेवेत त्यांना शिवाजी महाराजांनी पदे दिली. महाराजांजवळ माणसे पारखण्याची तल्लख बुध्दी होती. म्हणून त्यांनी जीवाला जीव देणारी, स्वराज्यासाठी आत्मबलिदान करणारी शेकडो माणसे शिवाजी महाराजांनी जोडली. हे त्यांचे वेगळेपण होते म्हणूनच शिवाजी महाराज हे सामान्य माणसांना ‘आपला राजा’ वाटत होते.

मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासात झालेल्या स्वराज्याचा उदय हा केवळ मराठयांचा ‘वणवा’ नव्हता तर महाराष्ट्रातील सामान्य व्यक्तींनी शिवाजी महाराजांच्या नेतृत्वा खाली जुलमी सत्तेच्या विरोधात चालविलेली एक चळवळ होती. या संदर्भात डॉ. एस्. एस्. भोसले यांनी प्रतिपादन केले आहे. की, “सामान्य मराठी माणूस मुस्लिम आक्रमणाविरुध्द धगधगून पेटून उठला यात राजे शिवाजी केंद्रस्थानी असूनही या धगीनेच स्वराज्य संस्थापनेचे प्रतिनिधित्व केले. परिणामी शिवाजी महाराजां इतकेच महत्त्व त्या कामी प्राणांची बाजी लावून लढणाऱ्या त्यांच्या सहकारी मावळयांच्या कृती धृतीनाही मिळाले.” (भोसले, 1992)

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्यासाठी प्रामाणिकपणे व निष्ठेने सेवा करणाऱ्या या मावळयांचा इतिहास व्यापक स्वरुपात समोर आला पाहिजे. छत्रपतींचे कार्य हे अद्वितीय असून त्या कार्यात महाराष्ट्रातील तत्कालीन अठरा पगड जातींच्या लोकांचा सक्रिय सहभाग होता. यातील काही मावळयांची इतिहासात नोंद मिळते. परंतु शेकडोंची नोंद इतिहासात मिळत नाही. तत्कालीन महाराष्ट्रातील अठरापगड बलुतेदार समाजातील स्वराज्यासाठीचे योगदान व कार्याचा संक्षिप्त आढावा घेण्याचा प्रस्तुत संशोधकाने प्रयत्न केलेला असून यात बलुतेदार हा संबोध केवळ अनेक जातींचा समुच्चय या अर्थाने वापरलेला आहे.

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या सेवेत विविध पदावर अठरापगड जातीचे शूरवीर होते. त्यात मानकोजी दहातोंडे, नेताजी पालकर, येसाजी कंक, बाजीप्रभू देशपांडे, मुरारबाजी, तानाजी मालुसरे, सुर्याजी मालुसरे, बर्हिजी

नाईक, संभाजी कावजी, जीवा महाला, बाजीपासलकर, नुरबेग, काजी हैदर, दौलतखान, सिध्दिमेस्त्री, सिध्दीसंबुळ, मदारी मेहत्र, मोरोपंत पिंगळे, अण्णाजी दत्तो, प्रतापराव गुर्जर, कान्होजी जेथे, निराजीरावजी, हंबीरराव मोहिते, सुर्यसेन काकडे, कोंडाजी फर्जद, म्हाळोजी घोरपडे, रामाजी पगारे, फिरंगेजी नरसाळा, संताजी घोरपडे, धनाजी जाधव, वाघोजी तुपे, बाजूजी देशपांडे, कावजी कोंढाळकर अशा अजून कितीतरी शूरवीरांचा समावेश होता. (पाटील 2012)

छत्रपती शिवाजी महाराजांचे मोठेपण अनेक अर्थाने मान्य करावे लागेल. मात्र शिवरायांचे सर्वात मोठे व महत्त्वाचे कार्य म्हणजे शिवाजी महाराजांनी जाती प्रथा अमान्य केली. जातीपातीच्या नावावर व्यवस्थेने लावलेले निर्बंध हटवले, गुलामगिरीच्या चिखलात रुतून बसलेल्या शेकडो जाती जमातीच्या लोकांना स्वातंत्र्य देऊन आपल्या स्वराज्याच्या कार्यात सामावून घेतले. तत्कालीन अस्पृश्य आणि आदिवासी असलेल्या जाती व जमातींना शिवाजी महाराजांनी शेतकरी जाती बनविल्या. या संदर्भात ग्रॅण्ड डफचा हवाला देऊ नको. शरद पाटील म्हणतात. कुणबी व मावळातील कोळी इ. आदिवासी शिवाजीच्या निशाण्याखाली मराठा बनण्यासाठी जमा झाले. कोळयांना सांगण्यात आले की, त्यांनी अस्थायी शेती सोडून शेती केली तर त्यांना मराठा कुणबी बनता येईल तर अस्पृश्य समाजाच्या हातात शिवाजी राजांनी प्रथमच तलवार देऊन पारंपारिक संकेत मोडीत काढले. (मोरे 2012) त्यामुळे हजारो वर्षापासून पारंपारिक व्यवसाय करणाऱ्या जातीचे लोक स्थिर झाले व नंतरच्या काळात स्वराज्य रक्षणाचे शिलेदार म्हणून पुढे आले.

शिवपूर्व काळात महाराष्ट्रात अत्यंत ताठर जाती प्रथा समाजात अस्तित्वात होती. त्यामुळे मुठभर राज्यकर्त्या वर्गाचा अपवाद सोडला तर बाकी जनतेची अवस्था “मुकी बिचारी कुणीही हाका” अशीच होती. शिवाजी महाराजांनी ही जाती प्रथा शिथिल केली व अस्पृश्य समाजाला सैन्यात प्रवेश दिल्याच्या संदर्भात ‘तारीखे इब्राहीमखान’ या ग्रंथाचा लेखक इब्राहिम खान लिहितो की, “मराठयांचे सैन्य मुख्यत: कुणबी सुतार, वाणी आणि इतर हीन जातींनी बनलेले होते” या संदर्भात इतिहासकार सुरेंद्रनाथ सेन लिहितात. “The Brahmin coulf fight shoulder to shoulde with the meanest of untouchables the Mahar who is not allowed to live within the Village walls” (मोरे 2012) या अनुशंगानेच वर्णन प्रा. मा. म. देशमुख यांनी लिहिलेल्या ‘युगप्रवर्तक’ याग्रंथात ‘शिवाजीने बरीच हलकी पोरे जमविली’ असा उल्लेख मिळतो. अर्थात हलकी पोरे याचा अर्थ खालच्या जातीतील सैनिक असा असून महाराष्ट्रातील तत्कालीन ब्राह्मणवादी समाजाने शिवाजी महाराजांच्या सैन्यावर असुयेने टीका करताना काढलेले हे वरील उदगार तत्कालीन व्यापक सैन्य व्यवस्थेचे निर्देश कठरतात.

छत्रपती शिवाजी राजांचे राज्य हे सर्वांना आपले वाटले त्याचे कारणे शिवाजी महाराजांनी सामान्य जनतेला मोठे केले व या सामान्य लोकांनी शिवाजी राजांना मोठे केले. आपल्या राज्यातील कोणत्या जातीच्या लोकांकडून कोणते काम करुन घ्याचे याची पारख त्यांना होती म्हणूनच सभासदाच्या बखरीत एक नोंद असलेली दिसून येते. ‘शिवाजीने बेरड, रामोशी, आडे करी वगैरे लोकांना त्याच्या मगदुरा प्रमाणे नोकऱ्या दिल्या.’ (कांबळे 2014) त्यामुळे शिवाजी महाराजांच्या राज्यात गुन्हे व उपद्रव कधीही होत नसे. गुन्हेगार समजल्या जाणाऱ्या लोकांना त्यांच्या पराक्रमाला वाव मिळाला.

शिवाजी महाराजांच्या सैन्यात अस्पृश्य, इतरमागास, भटक्या जातीजमातीचे लोक जसे होते तसेच त्यांच्या आरमारात सर्व वर्गातील लोक होते. शिवाजी राजांच्या आरमाराचे प्रमुख दर्यावर्दी असलेले इब्राहिम खान हे

मुस्लिम व मायनाक भंडारी हे कोकणातील भंडारी जातींचे होते. तसेच सैन्यामध्ये कोळी, सोनकोळी या जातींच्या लोकांचा समावेश अधिक प्रमाणात होता. मायनाक भंडारी हे नाविक अंमलदार होते. (सरदेसाई 1988)

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्य निर्मितीच्या कार्यात निष्ठावंत असलेल्या मुस्लीम सरदारांचे योगदान उल्लेखनीय ठरते. ईब्राहीम खान हा तोफ खान्याचा प्रमुख होता. तर कोकण किनारपट्टीवर आरमारी जबाबदारी दर्यासारंग दौलतखानावर होती. मदारी मेहतर हा सुध्दा मुस्लीम असुन शिवाजी महाराजांचा तो खास नोकर होता व आग्रा सुटकेच्या प्रसंगात मदारी मेहतरची कामगिरी आपण जाणतोच. याबरोबरच सिद्दी हिलाल त्याचा पुत्र वाहवाह हिलाल, काशी हैदर आणि शामा खान यांचा उल्लेख महत्त्वपूर्ण ठरतो. तसेच सभासद बखरीत आणि राजवाडयांच्या ‘मराठयांच्या इतिहासाची साधने’ या ग्रंथाच्या खंड 17 मधील पान क्रमांक 17 वर नुरबान बेग याचा उल्लेख ‘शिवाजीचा सरनौबत’ असा उल्लेख आहे. (मोरे 2012)

हिंदवी स्वराज्याच्या स्थापनेत अठरापगड जाती पैकी न्हावी समाजांच्या दोन शुरांचा इतिहास कदापी विसरता येणार नाही. त्यातील पहिलेवीर म्हणजे जीवा महाला. जीवा महाला यांचा उल्लेख प्रबोधनकार ठाकरे यांनी जीवामहाल्ल्ये असा केलेला आहे. (ठाकरे 2013) त्याचे मूळ नाव जीवा सकपाळ असे असून जावळी असे असून जावळी प्रांतातील कोंडवली हे त्याचे गाव होते. जीवा महालाने मोठया शिताफीने शिवरायांचे प्राण वाचविले म्हणूनच ‘होता जीवा म्हणून वाचला शिवा’ ही म्हणच रुढ झाली. दुसरा प्रसंग पन्हाळ गडच्या वेढयाचा असून कडे कोट वेढयातून महाराजांना सोडविण्यासाठी जीबेत आखला त्यात खोटे शिवाजी महाराज होऊन पालखीत बसलेला वीर होता शिवा न्हावी. आपण पकडलो जाणार व आपला खातमा होणार हे माहित असून ही मरणाला न भिता शत्रूच्या तलवारीचे वार झेलून स्वराज्यासाठी बलिदान देणारा शिवा न्हावी म्हणजे स्वराज्याच्या रक्षणासाठी महाराज जगले पाहिजेत ही उदासभावना होती आणि अशी भावना निर्माण करण्यात शिवाजी महाराज यशस्वी झाले होते.

नंतरच्या काळात पन्हाळ गडाच्या वेढयातून विशाळगडावर शिवाजी महाराज पोहचण्यापूर्वी बाजीप्रभू देशपांडे यांनी घोडखिंड आपल्या रक्ताने ‘पावन’ केली. त्यांच्या सह अनेक मावळे कापले त्यांची नावे सुध्दा इतिहासाला माहित नाहीत. अशीच घटना 24 फेब्रुवारी 1674 रोजी घडली होती. आदिलशहाचा सरदार बहलोन खानांशी दोन हात करता करता नेसरी जिल्हा कोल्हापूर येथे सात वीरांना वीर मरण आले. ‘वेडात मराठे वीर दौडले सात’ असे ज्यांचे वर्णन केले जाते ते सात अठरापगड जातीचे मराठी मावळे म्हणजे प्रतापराव गुर्जर, विसोजी बल्लाळ, विळोजी शिंदे, विठ्ठलपिलदेव अत्रे, दिपाजी राऊतराव, सिद्धी हिलाल आणि नेसरीगड हिंग्लज येथील मराठी शिपाई असलेले कृष्णा भासकर हे होते. (सरदेसाई 1988)

या शिवाय शिवाजी राजांच्या स्वराज्याचे खऱ्या अर्थाने कान व डोळे असलेले बर्हिजी नाईक हे दैदीत्यमान व्यक्तीमत्व असून सुरत लुट तसेच शिवाजी महाराजांच्या अनेक महत्त्वाच्या लढाया पूर्वी हेरगिरी करणारे बर्हिजी हे गावाकुसा बाहेरचे रामोशी समाजाचे होते. बर्हिजी नाईक यांचे मूळ आडनाव जाधव असून ग्रॅटडफ यांच्या मते ते मांग रामोशी समाजातील असावेत असा उल्लेख सभासदाच्या बखरीत आलेला आहे. (पानसरे 1991)

हे सर्वश्रृतच आहे की, छत्रपती शिवरायांच्या काळात समान व्यवस्थेत जाती प्रथा ताठर स्वरुपाची होती मात्र शिवाजी महाराजांनी जाती भेदाला थारा न देता आपल्या स्वराज्यातील मांग, महार, बेरड, रामोशी अशा अनेक वंचित जाती समुदायातील कर्तबगार लोकांना त्यांच्या योग्यते प्रमाणे कामे दिली होती. या संदर्भात एक

महत्त्वाचा पुरावा म्हणजे शिवनेरी किल्ल्यात महादरवाजाच्या डाव्या बाजूला असलेल्या एका विशाल बुरुजास 'मांग बुरुज' असे नाव आहे. या बुरुजावर मांग समाजातील लोकांचे पहारे असल्याने मांग बुरुज असे नाव पडले असावे. (गायकवडा 2015)

छत्रपती शिवरायांच्या स्वराज्य स्थापनेस प्रारंभीच्या काळात अनमोल शौर्याने गाजलेले व्यक्तीमत्व बाजी पासलकर हे मावळ प्रांतातील मराठा देशमुख होते. अशा पराक्रमी सरसेनापती सोबत सावलीसारखे राहून स्वराज्याचे रक्षण करणारा व्यक्ती म्हणजे वंचित अशा मांग समाजातील येलजी मांग हे होते. याची साक्ष शिवकालीन शाहीर यमाजींच्या पोवाडयातून दिसून येते. (तडाखे 2015) तसेच वयाच्या सोळाव्या वर्षी बाल शिवाजीने स्वराज्याची शपथ घेतल्या नंतर स्वराज्याचे तोरण बनविणारे व बांधणारे येलजी मांग व थोरले लहुजी मांग होते. स्वराज्याच्या सुरूवातीच्या काळात पुरंदर गडावर झालेल्या लढाईत येलजी मांग यांनी स्वराज्यासाठी बलिदान दिले. आज ही सासवडमधील गांधी चौकात येलजींची समाधी दिसून येते. येलजी बरोबरच मुघलांच्या तोफा निकामी करणारे सर्जेराव मांग, रामसेज किल्ल्याचे किल्लेदार वीर बाबाजी मांग (नाईक) आणि शिवाजी महाराजांच्या प्रत्येक लढाईत व कर्नाटकाच्या स्वारीत पालखी वाहून नेणाऱ्यात भोई, महार व मांग लोकांचा मोठया प्रमाणात समावेश होता. कॉ. गोविंद पानसरे यांनी स्पष्ट केल्या प्रमाणे शिवाजी महाराजांच्या किल्ल्यांच्या रक्षणाची जबाबदारी सांभाळण्याचे काम प्रमाणिक पणे महार समाजातील लोकांनी केले. काही किल्ल्यांचे किल्लेदार महार होते. तसेच शिवकाळात निरोपाच्या देवाण घेवाणीचे मोठे काम महार करीत असत.

अशा पध्दतीने महार, मांग, रामोशी, मेहत्तर, न्हावी, भंडारी, कुणबी, मराठा, ब्राह्मण, शेणवी, प्रभु, धनगर अशा अठरापगड जाती जमातींच्या समुदायाला हक्काचा जाणता राजा वाटणारे शिवाजी महाराजांचे व्यक्तीमत्व असल्याने महात्मा फुले यांनी शिवाजी राजांना 'कुळवाडी भूषण' म्हटले असावे. छत्रपती शिवाजी राजांनी अठरा पगडजातींना न्याय दिला. या संदर्भात दिनेश मोरे म्हणतात. "पारंपारिक व्यवस्थेने छळलेल्या आणि तळगावातील घटकाला न्यास देण्याचे क्रांतीकार्य शिवरायांनी आपल्या काळानुरुप केले. म्हणूनच 350 वर्षानंतर ही मराठी माणसाला शि-वा-जी या तीन शब्दांचे प्रचंड आकर्षण आहे. (मोरे 2012) तत्कालीन अनेक इतिहासकारांनी सुध्दा शिवरायांच्या स्वराज्याचे निष्ठावंत साथीदारांच्या भूमिकेचा निर्देश करताना राईझ ऑफ मराठा पावर या सुप्रसिध्द ग्रंथाचे लेखक न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे यांनी लिहिले आहे." वर्ग, जात, पंथ आणि वर्ण यांना दूर सारुन समाजातील सर्व सर्वोत्कृष्ठ माणसे शिवाजी भोवती गोळा असत कारण समाजाच्या अशा आकांक्षांचे अगदी उत्कट स्वरुपामध्ये शिवाजी राज प्रतिनिधित्व करीत होता. (पानसरे 2015)

सेनापती, प्रशासक, राष्ट्रनिर्माता आणि कल्याणकारी राजा म्हणून शिवाजी महाराज इतिहासात अमर होते. म्हणूनच संत रामदासांनी पुढील समर्पक शब्दात त्यांचा मोठे पणा मान्य केला आहे.

निश्चियाचा महामेरु | बहुत जणांशी आधारु
अखंड स्थितीचा निर्धारु | श्रीमंत योगी
यशवंत, किर्तीवंत | सामर्थ्यवंत, वरदवंत |
पुण्यवंत आणि जयवंत | जाणता राजा ||

जगातील काही राज्यकर्ते धाडसी सेनापती असतात, परंतु सर्वचजण मुत्सद्दी नसतात, तथापि, शिवाजी महारात मुत्सद्दी सेनापती असल्याने ते यशस्वी होऊ शकले. जगातल्या सिकंदर, सीझर, नेपोलियन, समुद्रगुप्त व

अकबरांप्रमाणेच शिवाजी महान योध्दा व धाडसी सेनापती होते. स्वत: अनेक युध्द मोहिमांत भाग घेऊन त्यांनी हजारो सैन्याचे नेतृत्व केलेले होते. रणसंग्राम, सुरतेची स्वारी, कोकण विजय व कर्नाटक मोहिम या शिवाजींच्या जीवनातील श्रेष्ठ युध्द मोहिमा होत्या. गनिमी काव्याचा व अत्यल्प लष्कराचा कौशल्यपूर्ण उपयोग करुन त्यांनी शत्रूच्या विशाल सैन्याला वेळोवेळी नामोहरम केले. या घटना महाराजांच्या यशस्वी युध्दनीतीची साक्ष देतात. अनेक लढयांत मोगल किंवा आदिलशहाचे सैन्य मराठयांच्या सैन्या पेक्षा जास्त असूनही शिवाजी महाराजांना विजय प्राप्त झाला. यातूनच त्याच्या मुत्सद्दी सेनापतीत्वाचा प्रत्यय येतो.

गनिमी कावा, हेरगिरी, लष्करी शिस्त, शिपायांचा सन्मान, भरपूर वेतन, सैन्याची चपळता, अनपेक्षित हल्ले, शत्रूला बेसावध ठेवून चकविणे, कष्टाळू लष्कराचा साधेपणा, सेनापती व लष्कराची अजोड स्वाती निष्ठा हे शिवसैनिकांच्या यशाचे गमक होते. अशा अलौकिक सैन्याच्या बळावर शिवाजी महाराज यशस्वी होऊ शकले. त्यासाठी त्यांची शिस्त बध्द संरक्षण व्यवस्था कारणीभूत ठरली. त्यानंतर घोडदळ, पायदळ, किल्ले, जलदुर्ग, शस्त्रास्त्रे, तोफा, दारुगोळा आदी लष्करी सामुग्रीची योग्य व्यवस्था केली. मोहिमांसाठी वेळोवेळी लुटकरुन पैसा कमी पडू दिला नाही. सुरतेच्या लुटीतून अनेक किल्ले बांधले व सिंधुदुर्गाचे काम सुरु केले. बेकार व गरीब शेतकऱ्याला सैन्यात घेऊन त्यांनी मराठयांचे लष्करी सामर्थ्य वाढविले.

जिवा महाला, बाजीप्रभू देशपांडे, बाजी पासलकर, मदारी मेहेत्तर, हिरोजी फर्जद, प्रतापराव गुजर व तानाजी मालुसरें सारखे जीवाला जीव देणारे सेनापती व सैनिक शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्यासाठी जीवाला जीव द्यायला तयार झाले. आपला छत्रपती, आपले राज्य, आपली भूमी, आपला धर्म व आपला समाज यांचे रक्षण करण्याची प्रेरणा शिवाजी महाराजांनी हजारो मराठी तरुणांच्या मनात निर्माण केली. पुढेती मराठा स्वातंत्र्य युध्दापर्यंत (60 वर्षे) कायम राहिली, हे शिवाजी महाराजांचे फार मोठे लष्करी कर्तुत्व होते. त्यांनी विविध जमातीतल्या राष्ट्रीय सैन्याची निर्मिती केली.

भविष्यात युरोपीयांशी लढावे लागेल म्हणून आरमारी दलाची उभारणी केली. परकीयांशी लढताना आधुनिक शस्त्राची गरज पूर्ण करण्यासाठी त्यांनी पोर्तुगीज, इंग्रज, फ्रेंचांकडे वेळोवेळी दारुगोळा व तोफांची मागणी केली व काही प्रमाणात ते प्राप्त केले. याबाबी शिवाजी महाराजांच्या उत्तम युध्दनिती आणि राष्ट्रनिष्ठ लष्कराची निर्मिती या सर्व मुत्सद्दी सेनानायकाची वैशिष्टये दिसून येतात.

कुशल प्रशासक म्हणूनही शिवाजी महाराजांचे व्यक्तिमत्व उठून दिसते. त्यांनी अनेक मोहिमा काढल्या परंतु कुठल्याही प्रदेशाचे नुकसान केले नाही. तसेच तेथे उत्तम पध्दतीची शासन व्यवस्था तसेच शांतता स्थापन केली. आपल्या स्वारीच्या वेळी शत्रूवर लुटालूट, जाळपोळ आणि नाहक अत्याचार त्यांनी कधीही केले नाहीत. त्यामुळे शिवाजी महाराज हे न्यायी राज्यकर्ते होते असे म्हणता येते. शिवाय सरकारी अधिकाऱ्यांच्या नेमणूका करताना त्यांनी कधी ही जात पात पाहिली नाही.

रयतेच्या कसल्या ही दु:खाच्या घटना त्यांनी केल्या नाहीत. शेतकरी वर्ग सुखी झाला पाहीजे यासाठी आपली धोरणे कल्याणकारी पध्दतीने आखली. सर्व भागांमध्ये स्वतंत्र आणि सक्षम प्रशासन व्यवस्था निर्माण केली. राजा, अधिकारी व प्रशासन हे प्रजेचे सेवक असतात ही उच्च भावना शिवाजी महाराजांनी राज्यकारभार करताना बाळगली. जनतेच्या कल्याणावरच राज्याचे भवितव्य अवलंबून असते ही जणीव महाराजांनी कायम ठेवली.

शिवाजी महाराजांनी महाराष्ट्रात स्वराज्याची स्थापना केली म्हणून ते खऱ्या अर्थाने राष्ट्र निर्माता सुध्दा ठरतात. परकीयांचे जोखड झुगारुन आपली भूमी आणि समाज मुक्त व्हावा हे त्यांचे राष्ट्र निर्मितीचे कार्य श्रेष्ठ दर्जाचे होते. मराठी माणूस, मराठी भाषा आणि संस्कृतीची त्यांना पुर्नस्थापना करावयाची होती म्हणून त्यांनी हिंदवी स्वराज्य स्थापन केले. ही घटना भारतातील महान राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि धार्मिक दृष्टीकोनातून क्रांतीकारी ठरली. कारण त्यातून मराठी माणसाच्या अंतकरणात राष्ट्रवादाची भावना पेटली. राज्यस्थापन केल्या नंतर शिवाजी महाराजांनी या राष्ट्र राज्याचे लोक राज्यात कसे रुपांतर होईल यासाठी सातत्याने प्रयत्न केले. आणि 'प्रजा सुखे सुखराज्ञ ! प्रजाराज हितम्' हे त्यांच्या स्वराज्य स्थापनेचे उद्दीष्ट होते. जनकल्याणकारी नितिमान आणि न्याय्य या मुल्यांवर आधारलेले शिवाजी महाराजांचे राज्य हे मध्यकाळातील खऱ्या अर्थाने सुवर्ण युग होते असे म्हणावे लागेल.

म्हणूनच एक कवी असे म्हणतो की,

अंधार फार झाला |
एक दिवा पाहिजे |
पुन्हा एकदा |
जिजाऊचा शिवा पाहिजे ||

तसेच महात्मा ज्योतिबा फुले छत्रपती यानीं शिवाजी महाराजांवर रचलेल्या आपल्या पोवाडयाच्या सुरवातीलाच छत्रपती शिवाजी महाराजांचा उल्लेख 'पोषिंदा कुणब्याचा' असा केला आहे. तो सर्वार्थाने सार्थ वाटतो. फुले म्हणतात –

कुळवाडी भूषण, पवाडा गातो भोसल्याचा |
छत्रपती शिवाजीचा ||
लंगोटयास देई जानवी पोषिंदा कुणब्याचा |
काळ तो असे यवनांचा ||

संदर्भ

1. भोसले (डॉ.) एम्. एस्. (1992) 'राजा शिवाजी' (संपादन). – मो. कुंठे, साहित्य सेवा प्रकाशन, औरंगाबाद पृष्ठ क्र. 90.
2. प्रेम हनवते (1994) शिवरायांचे निष्ठावंत मुस्लिम सैनिक, मिटी पब्लिकेशन, कोल्हापूर.
3. ठाकरे के. सी. (2013) 'दंगलबाज शिवाजी' नाग नालंदा प्रकाशन, इस्लामपूर, पृष्ठ क्र. 59
4. गायकवाड (डॉ.) लहुकचरु (2015) 'शिवनेरीची जीवन गाथा' सनय प्रकाशन, नारायणगाव, पृष्ठ क्र. 18.
5. पाटील आर. ए. (2012) 'मराठयांचा इतिहास', के. सागर पब्लिकेशन्स, पुणे, पृष्ठ क्र. 127
6. पानसरे गोविंद (2011) 'शिवाजी कोण होता'? लोकवाङ्मयगृह, मुंबई पृष्ठ क्र. 26, 36
7. मोरे (डॉ.) दिनेश (2012) शिवरायांचा स्त्री विषयक दृष्टिकोन, पंचफुला प्रकाशन, औरंगाबाद पृष्ठ क्र. 16, 26
8. कांबळे आर. जी. (संपादक) (2014) मराठाकालीन सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक जीवन, शोध निबंध संग्रह बाळासाहेब देसाई कॉलेज, पाटण, पृष्ठक्र. 142
9. सरदेसाई गो. स. (1988) मराठी रियासत खंड 1 ला. मराठी रियासत, संपादन समिती, पाप्युलर प्रकाशन, मुंबई पृष्ठ क्र. 188
10. तडाखे शंकर (2015), क्रांति पिता लहुजी वस्ताद, प्रतिमा पब्लिकेशन्स, पुणे पृष्ठ क्र. 34, 53

जागतिकीकरण व राजर्षी शाहू महाराजांचा सामाजिक न्याय

डॉ. वितेश भारत निकते
लोकप्रशासन विभाग, राजर्षी शाहू महाविद्यलय (स्वायत्त), लातूर

प्रस्तावनाः

प्राचीन काळापासून म्हणजेच सिंधू संस्कृतीकाळपासून जागतिक व्यापार होत असल्याचे दिसून येते. तसेच विश्व कुटुंब ही संकल्पना स्वीकारली असल्याचे दिसून येते. मात्र यामध्ये सामाजिक, राजकीय संदर्भ अधिक होते परंतु दुसऱ्या महायुध्दानंतर व शीत युध्दोत्तर काळात निर्माण झालेल्या विश्वरचनेमध्ये आर्थिक घटकाला अधिक महत्त्व प्राप्त झाले त्यातूनच आजची जागतिकीकरण, उदारीकरण व खाजगीकरण प्रक्रियेची सुरुवात झालेली दिसून येते. व आज यांचा प्रभाव इतक्या वाढल्या आहेत की त्या अपरिहार्य बनल्या आहेत. विशेष म्हणजे या प्रक्रिया सर्वसामान्य जनतेच्या दैनंदिन जीवनाला प्रभावित करतांना दिसून येत आहेत. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेतून कोणतेही राष्ट्र अलिप्त राहु शकत नाही. तसेच जगातील प्रत्येक राष्ट्रील जनतेच्या आशा अपेक्षा व गरजा पुर्ण करण्यासाठी कोणतेही राष्ट्र परिपूर्ण नाही. म्हणून एकमेकांच्या सायाने आपल्या राष्ट्रचा सर्वागीण विकास करून आपल्या देशातील जनतेच्या जीवनमानात वाढ करण्यासाठी प्रत्येक राष्ट्रने या प्रक्रियेचे स्वागतच केले आहे. जागतिकीकरण वैश्विक पातळीवरची संकल्पना असल्यामुळे राष्ट्राराष्ट्रत सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक व व्यापारी एकीकरण घडून आणण्याचे कार्य या प्रक्रियेमुळे झाले आहे. जागतिकीकरणामुळे जग जवळ आले परंतु हे जवळ येत असताना प्रत्येक राष्ट्र आपला व आपल्या नागरिकांच्या आर्थिक विकासावर भर देत असल्याचे दिसून येत आहे. परंतु हा आर्थिक विकास होताना देशातील सर्वच सर्वसामान्य व्यक्तीचा, नागरिकांचा विचार करण्यात येत नाही. सामाजिक समता. न्याय व बंधुता या तत्वांना दुलक्षित केले जात आहे. भारतात २६ जून हा दिवस सामाजिक न्याय दिन म्हणून साजरा केला जात आहे परंतु जागतिकीकरणाच्या काळात सामाजिक न्याय दिन साजरा करून प्रश्न सुटू शकतो का ? राजर्षी शाहू महाराजांची समाजिक न्यायाचे विचार आज येणे शक्य आहे का ? कारण आपण एकीकडे जागतिकीकरण. खाजगीकरणाचा स्वीकार करत आहे. म्हणजे कंपन्याचे वर्चस्व मान्य करीत आहोत व दुसरीकडे सामाजिक न्यायाची. समतेची अपेक्षा करणे म्हणजे पालव्या घागरीवर पाणी घालणे होय.

संशोधनाचे उद्दिष्टये :

- राजर्षी शाहू महाराजांचे सामाजिक न्यायाचे विचार अभ्यासणे.
- जागतिकरणाची संकल्पनाचा अभ्यास करणे.
- राजर्षी शाहू महाराजांचे सामाजिक न्याय व जागतिकीकरण सह संबंधाचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची गृहितकत्ये :

- जागतिकरणाचा भारतीय समाज व्यवस्था व मूल्यांवर परिणाम झाला आहे.
- जागतिकरणाचा परिणाम हा सामाजिक न्यायच्या अंमलबजावणीवर झालेला आहे.
- जागतिकरणाच्या काळात राजर्षी शाहू महाराजांचे सामाजिक न्याय टिकून राहू शकत नाहीत.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी विश्लेषनात्मक संशोधन पध्दतीचा उपयोग करण्यात आला आहे तथ्य संकलन करण्यासाठी सदरित शोधनिबंध संशोधनासाठी स्व अनुभव निरिक्षण व राजर्षी शाहू महाराजावर उपलब्ध असलेली. ग्रंथसंपदा द्वितीयक साधनांचा वापर करण्यात आला आहे.

राजर्षी शाहू महाराजांचे सामाजिक न्याय विचार व कार्य :

"त्याचे जे देणे लागते ते त्याला देणे म्हणजे न्याय." सामाजिक तत्त्वज्ञानात न्यायाचा हाच अर्थ अभिप्रेत आहे. मनुष्य हा समाजाचा घटक असल्यामुळे तो समाजाला काहीतरी देणे लागतो. न्याय ही संकल्पना याच तत्त्वावर आधारलेली आहे. समाजाला लागते ते देणे हे न्यायाचे तत्त्व आहे. न्याय एक महत्त्वपूर्ण सामाजिक मूल्य आहे. या मूल्यानुसार राजधी शाहू महाराजांनी आपली भूमिका ठरविली. समाज मागासलेल्या अवस्थेत जीवन जगत असल्याचे पाहून त्यांचे मन अस्वस्थ होत असे. त्यातूनच त्यांनी समाजास न्याय देण्याची भूमिका घेतली. सामाजिक दृष्टिकोनातून ज्येष्ठ - कनिष्ठ हा वाद त्यांनी संपुष्टत आणण्यासंबंधी प्रयत्न केले. समाजातील प्रत्येक माणूस हा प्रथम माणूस आहे त्याला सर्वसामान्य माणसाप्रमाणे जगण्याचा समाजात वावरण्याचा अधिकार आहे. असे ते म्हणत असत. त्यासाठी अस्पृष्य समाजास युगानुयुगाच्या गुलामगिरीतून मुक्त करण्यासावे त्यांनी अविरत प्रयत्न केले.

समाजात असणारी ज्येष्ठ - कनिष्ठत्याची भावना तसेच स्पृश्य अस्पृश्य असणारी भावना समाजास अधोगतीच्या दिशेने नेणारी असल्याचे मत त्यांनी व्यक्त केले. या काळात कनिष्ठ किया अस्पृश्य लोकांना आपल्याकडून न्याय प्राप्त होण्याची आवश्यकता आहे आणि आपण एक छत्रपती या नात्याने नव्हे तर एक व्यक्ती या नात्याने सर्वांना समान न्याय दिला पाहिजे, अशी त्यांची भावना होती. अस्पश्यांना समाजात एक माणूस म्हणून जीवन जगण्याची अपेक्षा आहे. त्यांना सामाजिक मूल्यांच्या माध्यमातून देण्याचे कार्य केले. अशा मागासलेल्या बहुजन समाजास इतरांप्रमाणे जगण्यासाठी सामाजिक न्यायाची आवश्यकता होती. जन्माने श्रेष्ठ मानल्या गेलेल्या विशिष्ट समाजातील लोकांना जे सुख - समृध्दीचे जीवन जगता आले तेच जीवन समाजातील दिनदलित तसेच ब्राह्मणोत्तर बहुजन समाजाच्या वाटेना यावे. त्यांच्यामध्ये सामाजिक समता प्रस्थापित करण्याची आवश्यकत आहे. हे ओळखून त्यांनी कार्य केली. याद्वारे त्यांनी आपली समाजाप्रतिची न्याय भूमिका मांडली. "आमच्या राज्यात कोणत्याही इसमाला जनावराप्रमाणे न वागवता मनुष्याप्रमाणे वागवावे." या आपल्या हुकूमाद्वारे सामाजिक समता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला. आपल्या संस्थानातील प्रत्येक मनुष्य तो कोणत्याहीजातीधर्माचा असेल त्याला माणूस म्हणून जगण्याचा अधिकार असल्याचे मत त्यांनी या आपल्या आदेशानुसार व्यक्त केले.

हजारो वर्ष आठराविश्व दारिद्रयात कुजत पडलेल्या गुलामगिरीच्या साखळदंडात अडकलेल्या अज्ञानात बुडालेल्या बहुजन, दिनदलित समाजाला सन्मानाचे व प्रतिष्ठेचे जीवन जगता आले पाहिजे असे त्यांचे मत होते. सर्व सार्वजनिक इमारती, धर्मशाळा, रेस्ट हाऊसेस, सरकारी अन्नछत्रे वगैरे ठिकाणी व नदीचे पाणवठे, सार्वजनिक विहिरी येथे कोणत्याही मनुष्यप्राण्याचा विटाळ मानावयाचा नाही असे न झाल्यास गाव कामगार पाटील, तलाठी यांना जबाबदार धरले जाईल. राजर्षी शाहू महाराजांनी समाजाप्रती असलेल्या न्याय भूमिकेतूनच उपरोक्त आदेश काढला. कारण त्यांच्या काळात सामाजिक विषमतेने भयानक रूप धारण केलेले होते. या दृष्टिकोनातून समाजातील बहुसंख्य असणाऱ्या घटकांवर स्वतःस श्रेष्ठ समजल्या जाणाऱ्या अल्पसंख्याक घटकाने अन्याय धोरण अवलंबिले होते. त्या काळात सामाजिक शोषणाने कळस गाठला होता. जुन्या दांभिक जर्जर रुढी परंपरांचा खोटा अभिमान ठेवणारे लोक आपल्याच समाजातील - कमकुवत घटकांवर अन्याय करीत होते. धार्मिक शोषण करीत होते. राजर्षी शाहू महाराजांनी समान न्यायाची भूमिका अवलंबिली.

राजर्षी शाहू महाराजांच्या मतानुसार पिढयान्पिढया जाती, स्तर, अस्पृश्यतेच्या भेदभावाने ग्रासलेले अस्पृश्यास जर आपल्या समतेच्या सामाजिक प्रवाहात आणले तर सामाजिक न्याय प्रस्थापित होण्यास वेळ लागणार नाही, त्यांचे असेही मत होते की, जेव्हा मानवाच्या मूलभूत व प्राकृतिक अधिकारापासून मानवाला वंचित केले जाते तेव्हा आपल्याला शांतता व दृढपूर्वक विचार करून वागणे गरजेचे आहे. राजर्षी शाहू महाराजांच्या न्यायभूमिकेसंदर्भात त्यांनी केलेल्या कार्याचा उल्लेख करीत असताना असे दिसून येते की, त्यांनी अशा मागसलेल्या समाजास नोकरीच्या माध्यमातून आर्थिकदृष्ट्या सक्षम करण्याचा मानपत्र, मानधन देण्याबाबतही निर्णय घेतले. कारण आर्थिक सक्षमीकरणापेक्षाही सामाजिक सम्मान प्रतिष्ठा अधिक महत्त्वाची समजली जाते. अशा मागासलेल्या

अस्पृश्य समाजातील तरुणांना वकिलीच्या सनदा दिल्या. याबरोबरच संस्थानातील तलाठयांच्या जागेवर मागासलेल्या वर्गातील विशेषतः अस्पृश्यवर्गातील लोकांची वर्णी लागावी यासाठी तलाठी वर्ग सुरु करुन त्यात अस्पृश्य उमेदवारांना विशेष शिष्यवृत्ती देऊन प्रशिक्षित केले गेले. अशा प्रशिक्षित अस्पृश्यांना अग्रक्रमाने तलाठी म्हणून नेमले जावे यासाठीही राजर्षी शाहू महाराजांनी विशेष हुकूम काढला होता. न्यायाच्या संकल्पनेनुसार शाहू महाराजांनी आपल्या कार्यकाळात कार्य केले आमची सर्वप्रजा तृप्त राहून सुखी असावी तीच्या कल्याणात सतत वृध्दी व्हावी असे राजर्षी शाहू महाराजांचे मत होते. या दृष्टिकोणातून त्यांनी समाजातील दुर्बल घटकांसाठी विशेषतः कार्य केले. समाजातील अशा दुर्बल घटकांच्या किमान गरजांची तरी पुर्तता व्हावी असा त्यांचा हेतू होता. अशा दुर्बल घटकांसाठी किमान जीवनोपयोगी गोष्टीची पुर्तता जरी करु शकलो, तरी आपण समाजासाठी कुठेतरी उपयोगी पडलो. असे मत राजर्षी शाहू महाराज व्यक्त करीत असत. त्यांच्या मते समाजातील सक्षम असणारा घटक त्यांच्या गरजांची पुर्तता करण्यासाठी सक्षम आहे, परंतु दुर्बल अशा घटकांना सक्षम बनविणे आवश्यक आहे.

राजर्षी शाहू महाराजांच्या मते सब घोडे बारा टक्के अशा न्यायाने भागणार नाही. समाजातील अशा घटकांची क्षमता आणि योग्यताही लक्षात घ्यावयास हवी. या त्यांच्या धोरणांच्या संदर्भात सांगलीचे प्रसिध्द वकील गणपतराव अभ्यंकर यांनी शाहू महाराजांना विचारले असता महाराजांनी त्यांचे म्हणणे शांतपणे ऐकून घेतले. त्यांनतर राजर्षी शाहू महाराज अभ्यंकर वकिलांना घेऊन राजवाड्यातील घोड्यांना चारा - चंदी दिली जात असे तेथे घेऊन गेले. राजर्षी शाहू महाराजांनी नोकरांना चारा- चंदी देण्याबाबत सूचना केल्या. त्यांच्या सुचनेनसूर सर्व चंदी व चारा एका जाजमावर यकण्यात आले चारा - चंदी घेण्यासाठी सर्व घोडयांना एकसाथ सोडण्यात आले. सर्व घोडे चाराचंदी घेण्यासाठी धाऊन पुढे आली. दांडगी, सशक्त, तल्लख असणारी घोडी पुढे आली आणि त्यांनीच सर्व चाराचंदी फस्त केली आणि लंगडी, अशक्त, रोगी असणारी घोडी मागेच राहीली. त्यांच्यापर्यंत चारा - चंदी पोहचलीच नाही अशाप्रकारचे दृष्य अभ्यंकर वकिलांना दाखविल्यानंतर राजर्षी शाहू महाराज म्हणाले, हे पाहिलेत गणपतराव चाराचंदीची व्यवस्था सर्व घोडयासाठी एकावेळीच करण्यात आली होती. परंतु सशक्त आणि हुषार घोडयांनाच चारा - चंदी मिळाली. त्यांचे पोट भरले, परंतु ज्यांना खरोखरच आवश्यकता होती ती घोडी मागेच राहिली म्हणून अशा कमकुवत घोडयांसाठी तोबऱ्यातून चाराचंदी देण्याची व्यवस्था केली जाते. त्यांच्या भोजनाची अशा प्रकारची व्यवस्था जर केली नसती तर ते उपाशीच राहिले असते. त्यांच्यापर्यंत काहीच पोहोचले नसते. याच प्रकारे मागे पडलेल्या समाजास पुढे आणण्यासाठी असे प्रयत्न करावयास नको का ? या त्यांच्या तत्त्वज्ञानातून न्यायाची संकल्पना स्पष्ट होते. या देशातील ब्राह्मणेत्तर बहुजनसमाज दिनदलितसमाज पिढ्यान्पिढयापासून गुलामगिरीत जीवन जगत आला आहे. अशा लोकांना उच्चवर्णीयांकडून सर्वांगीन छळ सहन करावा लागला. त्यांचे जीवन पशुतुल्य समजून त्यांना जी वागणूक दिली गेली त्यातून त्यांना बाहेर काढणे गरजेचे आहे. प्रथम त्यांच्या मनातील गुलामगिरीची भावना नष्ट करणे आवश्यक आहे. त्यानंतर त्यांना आर्थिक, धार्मिक आणि सामाजिकदृष्टया सक्षम बनविणे आवश्यक आहे.

दुर्बल, बाँचतांना न्याय देण्यासाठी अशा लोकांना शिक्षण देण्यासाठी शाहू महाराज नेहमी तळमळत असत. त्यांच्या मते अशा घटकांना न्याय देणे त्यांना सुधारणांच्या प्रवाहात आणणे हे एक महत्त्वपूर्ण कार्य आहे. असाच एक प्रकार एका विद्यार्थ्याबाबत घडून आला. या विद्यार्थ्यामध्ये शिक्षण घेण्याची अती महत्त्वाकांक्षा होती. परंतु तो आर्थिक परिस्थितीमुळे शिक्षण घेऊ शकत नव्हता. जन्माने तो मुलगा मांगाचा होता. त्याने एक दिवस धाडस करून शाहू महाराजांनाच गाठले आणि आपली शिक्षणाविषयीची तळमळ त्यांच्याजवळ वर्तविली. शाहू महाराजांनी त्या मुलाचे धाडसाचे कौतुक केले. तसेच त्याच्या शिक्षणाप्रती असणाऱ्या आवडीचे नवलही त्यांना वाटले. शाहू महाराजांनी त्या मुलास दुसऱ्या दिवशी येण्यास सांगितले. त्याप्रमाणे दुसऱ्या दिवशी पुन्हा तो मांग मुलगा महाराजांकडे गेला. शाहू महाराज या मुलास आपल्या सोबत घेऊन गुरूकुलात गेले. आर्य समाजाच्या त्या आश्रमशाळेत त्या मांगाच्या मुलाच्या शिक्षणाची सर्व सोय करण्याचा हुकूम त्यांनी दिला. पुढे हा मुलगा शिकून

मोठा हुषार व्यक्ती बनला. हा मुलगा म्हणजे कृष्णाजी लक्ष्मण मोरे होय. ज्यांनी दोन वेळा भारताच्या लोकसभेचे सदस्य म्हणून कार्यभार सांभाळला आहे. या कार्यामुळे शाहूची न्याय संकल्पना समाजात खऱ्या अर्थाने रुजण्यास मदत झाली.

सामाजिक न्यायातील जागतिकरणकीकरण एक समस्या :

आजच्या भारतीय सामाजिक न्यायामध्ये सर्वांचे हित या तत्त्वास प्राधान्य दिले जाते परंतु जागतिकीकरणामुळे केवळ आर्थिक लाभाच्याच गोष्टींना प्राधान्य देण्यात येते. जागतिकीकरणामध्ये आर्थिक प्रेरणा अधिक महत्त्वाच्या मानल्या जात असताना दिसून येतात. या आर्थिक प्रेरणांभोवती माणूस अधिकाधिक केंद्रित होत आहे. व्यक्ती जास्तीत जास्त वेळ काम करुन पैसा मिळवित आहे. आजच्या जागतिकीकरणाच्या काळात भावभावना, संवेदना, संतुष्टी, नैतिकता, समता, न्याय या सर्व महत्त्वपूर्ण आज दुय्यम ठरल्या जात आहेत. जागतिकीकरण म्हणजे जागतिक भांडवलशाहीतून निर्माण झालेल्या बहूराष्ट्रीय कंपन्या, संस्था याचा प्रभाव असणारी, आंतरराष्ट्रीय राजकीय आणि आर्थिक व्यवस्थेत राष्ट्राची भूमिका मर्यादित करणारी प्रक्रिया होय. अशी व्याख्या कॉक्स आणि कॉर्टन यांनी केली आहे. यावरून स्पष्ट होते की, महाराजांची सामाजिक न्याय संकल्पना राबविणे कठीण आहे. कारण कंपन्या मध्ये आर्थिक लाभांचा अधिक प्रयत्न केला जातो. जनहिताकडे दुर्लक्ष केले जाते.

आरक्षण, समजा, माणुसकी या तत्त्वांना धारा नसतो. जो काम करेल त्याला वेतन हे सुत्र उपयोगात आणले जाते. त्यामुळे याचा स्वीकार म्हणजे सामाजिक न्यायाचा हास असाच अर्थ निघू शकतो. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत बहुराष्ट्रीय कंपन्याची भूमिका आणि प्रभाव याचा वाटा अधिकच मोठा होत चालेला आहे. आंतरराष्ट्रीय आर्थिक व राजकीय व्यवस्थेतील निर्णय प्रक्रियेवर प्रभाव टाकणारे हे घटक आहेत. या कंपन्याचे बहुराष्ट्रीय स्वरुप त्यांच्या वाढत्या कामाची व्याप्ती, त्यांचे भांडवल, त्यांच्या वाढत्या प्रभावाला जबाबदार आहेत. काही अभ्यासक बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना भांडवली अर्थव्यवस्थेची निर्मिती मानतात. या कंपन्या आर्थिक घटकाच्या आधारावर साम्राज्यवादाच्या भूमिकेतून आपली वाटचाल करत आहेत. या कंपन्या जागतिक स्पर्धा वाढवून व्यक्ती स्वातंत्र्याला मर्यादा घालत आहेत. मानवाला वस्तु तयार करणारे यंत्र समजून त्याचे मोठया प्रमाणात शोषण केले जात आहे. थोडक्यात शोषणावर आधारित नववसाहतवादी व्यवस्थेत भांडवलशाही राष्ट्र अशा कंपन्यांना शोषणाचे साधन म्हणून वापर करुन घेतात. ज्या मुळे सामाजिक न्याय प्रस्थापित होणे अवघड असल्याचे दिसून येते. याचे उदाहरण म्हणजे महाराष्ट्रातील शासकीय शाळा बंद करुन शाळांचे जागतिकीकरण करुन खाजगी कंपन्यांना शैक्षिणिक क्षेत्रात प्रवेश, महाराष्ट्र राज्य परिवहन महामंडळाचे खाजगीकरण या सर्वांचा परिणाम मुले, गरिब, वृध्द यांच्या सामाजिक जीवनावर होणार आहे. यातून सामाजिक न्याय निर्माण करणे अशक्य आहे. म्हणजेच राजर्षी शाहू महाराजाचे सामाजिक विचार व कार्यास जागतिकीकरण एक अडथळा असून ती एक समस्या असल्याचे दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

1. जागतिकीकरण आणि त्या विरुध्दचा लढा, अध्यक्षीय भाषण, महाराष्ट्र राज्यशास्त्र परिषद, पुस्तिका, मंचर, पुणे,
2. जागतिकीकरण उदारीकरण आणि अर्थकारण, डॉ. पदमाकर दुभाषी
3. समकालिन जागतिक राजकारण, डॉ. शैलेंद्र देवळाणकर जाधव भ. बा. (संपा), राजर्षी शाहू महाराज यांची भाषणे, पहिली आवृत्ती, कोल्हापूर, १९७१.
4. डॉ. जाधव एस. एस. क्रांतीसुक्ते, राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९९९
5. तोफखाने वा. द., राजर्षी शाहू छत्रपतीचे अंतरंग, एक शोध प्रथमावृत्ती, कोल्हापूर, १९६३

जागतिक दृष्टीकोनातून भारतीय राजकारण

सहा. प्रा. डॉ. सूर्यकांत लक्ष्मण सकनुरे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, मुक्रामाबाद ता. मुखेड जि. नांदेड

प्रस्तावना :-

मानवी जीवनालानियमितपणा व सुसंघटकपणा यावा यासाठी अनेक भारतीय विचारवंत बरेच परिश्रम घेतलेआहेत. त्यामुळेच भारताची प्रतिमा जागतिक राजकारणात कायम उंचावलेली आहे. ही परंपरा कायम टिकवून ठेवण्याची जबाबदारी सर्वभारतीय तरुणांवर आहे. भारतीय विचारवंत कौटिल्य, महात्मा बसवेश्वर, छत्रपती संभाजी महाराज, संत ज्ञानेश्वर, संत तुकाराम, महात्मा गांधी, श्री अरविंद घोष, स्वामी विवेकानंद, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपल्या विचारातून (ग्रंथातून) विज्ञानवादी दृष्टिकोन निर्माण करून समाजाला विकासाकडे नेण्याचा प्रयत्न केला आहे. तरकाही संतांच्या आणि विचारवंताच्या विचारातून'हे विश्वचि माझे घर', 'वसुधैव कुटुंबकम' आणि 'जगा आणि जगू द्या', सत्य-अहिंसा आणि विश्वस्त कल्पना, ग्राम स्वराज्य, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुभाव या मूल्य- सिद्धांताचा वापर करून वाटचाल केली आहे. त्यामुळे भारतीय राजकारणाबद्दल जागतिक स्तरावर आज भारताचे महत्त्व वाढताना दिसून येत आहे. पण भारतातील अंतर्गत परिस्थितीकडे पाहिल्यास काही बाबतीत शासनाने समाजाच्या विकासासाठी व्यापक भूमिका घेऊन विकास साधला पाहिजे आज जागतिक स्तरावर अनेक क्षेत्रात भारताचे महत्त्व अधोरेखित झाले आहे. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी “हे राज्य व्हावे ही तो श्रीची इच्छा” या दुर्धम्य ईश्वरनिष्ठेच्या जोरावर ‘हिंदवी स्वराज्य’ निर्माण केले. त्याचाच आदर्श समोर ठेवून भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत ब्रिटिशाविरोधात लोकमान्य टिळकांनी ‘स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध अधिकार आहे आणि तो मी मिळणारच’ अशी घोषणा केल्यामुळे भारतीय लोकांनी स्वातंत्र्य चळवळीत सहभाग घेतला आणि पुढे महात्मा गांधी यांनी सत्य-अहिंसेच्या मार्गाने हा लढा यशस्वी केला. या स्वातंत्र्याला खऱ्या अर्थाने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'भारतीय संविधान' हे भारतीय जनतेसाठी तयार करून दिल्यामुळे सामाजिक, राजकीय, आर्थिक विकासाला चालना मिळाली. त्यामुळेच आंतरराष्ट्रीय राजकारणात भारतीय राजकारणाचे महत्त्व वाढले आहे. आंतरराष्ट्रीय दृष्टिकोनातून भारतीय राजकारण महत्त्वाचे ठरण्याचे काही बाबी महत्त्वाच्या ठरतात:-

भारतीय संविधान:-

26 जानेवारी 1950 रोजी भारत एक प्रजासत्ताक देश झाला. संविधान पारित होण्याच्या आदल्या दिवशी म्हणजे 25 नोव्हेंबर 1949 रोजी संविधान सभेत बाबासाहेब आंबेडकर म्हणाले, "संविधान कितीही चांगले असो ती राबविण्याची जबाबदारी ज्यांच्यावर आहे ते जर अप्रमानिक असतील तर ते वाईट ठरल्याशिवाय राहणार नाही तसेच संविधान कितीही वाईट असो ते राबविण्याची जबाबदारी ज्यांच्यावर आहे ते जर प्रामाणिक असतील तर ते चांगले ठरल्याशिवाय राहणार नाही".[1] डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय संविधान लिहिताना येथील सामाजिक, राजकीय, आर्थिक परिस्थितीचा विचार करून, अनेक देशाच्या राज्यघटनेचा अभ्यास करून आणि छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्याचा आधार घेऊन 'भारताची राज्यघटना' निर्माण केली आहे. त्यामुळे भारतीय संविधानाबद्दल आज जनमानसात चांगली भावना किंवाभारतीय संविधान हे आपले संविधान वाटते. कारण भारताच्या संविधानाच्या सुरुवातीलाच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी उद्देशपत्रिकेची सुरुवात 'आम्ही भारतीय जनता' या वाक्याने केली. तेच हे संविधान संपूर्ण भारतीयांना सामावून घेतलेले आहे आणि हा देशाचा सर्वोच्च कायदा आहे हे जनतेने मान्य केले आहे. त्यामुळे भारतात शांतता-सुव्यवस्थानांदताना दिसून येते.

भारतीय जनतेचा भारतातील संसद, न्यायव्यवस्था, निवडणूक आयोग यावर विश्वास आहे. त्यामुळे भारतीय जनता आपल्या अधिकाराचा वापर करून दुसऱ्या बाजूने कर्तव्य पार पाडताना दिसून येते.त्यामुळेच आज

अनेक देशात आपल्या कर्तुत्वाचा ठसा भारतीय व्यावसायिक, राजकारणी, खेळाडू, विविध क्षेत्रात उमटवत आहेत. देशातील (संसदेतील) नेते, विधिमंडळ, राजकीय पक्ष यासारख्या राजकीय संस्था तेथील राजकारणात प्रमुख भूमिका बजावतात. आज आपला राजकारणाशी दररोज कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात संबंध येतच असतो. आधुनिक काळातील मानवी जीवनाचे स्वरूप अत्यंत गुंतागुंतीचे झालेले आहे.

डॉ. आंबेडकर म्हणतात, 'विधायक दृष्टीने माझे सामाजिक तत्त्वज्ञान तीन शब्दांत सामावले आहे. स्वातंत्र्य, समता व बंधुत्व. पण कोणी असे समजू नये की, मी माझे तत्त्वज्ञान फ्रेंच क्रांतीच्या उद्दिष्टावरून घेतले आहे, मुळीच नाही. माझ्या तत्त्वज्ञानाची मुळे ही राज्यशास्त्रात नसून धर्मात आहेत. ती मी माझे आदर्श भगवान बुद्ध यांच्या शिकवणीतून घेतली आहेत. बुद्धाच्या तत्त्वज्ञानात स्वातंत्र्य व समता आहेत, पण अमर्याद स्वातंत्र्य समतेचा घात करते व टोकाच्या समतेत स्वातंत्र्याला जागा उरत नाही. म्हणून बंधुत्वाला सर्वोच्च स्थान दिले पाहिजे. कारण त्यातून स्वातंत्र्य व समता 'नाकारले न जाता त्यांना संरक्षण मिळते. बंधुत्व हे मानवतेच्या भावंडभावाचे दुसरे नाव आणि तो म्हणजेच धर्म. हा भावंडभावच स्वातंत्र्य व समता यांचे संरक्षण करू शकतो.'[2] अगदी अलीकडे भारतीय राजकीय व्यवस्थेने लोकांच्या मागणीप्रमाणे मताधिकारात बदल करून मतदानाच्या अधिकाराची वयोमर्यादा 21 वरून 18 वर्षांवर आणली म्हणजे त्यामुळे राजकारणात भाग घेण्याची (राजकीय सहभाग) लोकांना संधी मिळू लागली.

म.गांधी विचारांची प्रस्तुतता:-

महात्मा गांधी हे 'विचार आणि आचारात' सुसंगतपणा असणारे व्यक्तिमत्व होते. गांधीनी सांस्कृतिक विभिन्नता असणा-या देशाला स्वातंत्र्य मिळवून देवून नवभारताची राष्ट्रबांधणी करण्याचे मोठ्या प्रमाणात प्रयत्न केले आणि यशस्वीही झाले. गांधीना आपल्या नवभारतात व्यक्तीचा सर्वागीण विकास करावयाचा असल्यास व्यक्तींना विवेकबुद्धीची स्वायत्तता असणारा शासनमुक्त समाज, व्यक्ती व्यक्तीत भेदविरहित सामाजिक, आर्थिक समन्वय, सलोखा असणारा समाज, श्रमाला महत्त्व असणारा आणि भौतिक चैनविलासापासून दूर असणारा समाज साध्य करणे हे गांधीजींचे साध्य तत्व होते. त्यासाठी सत्याग्रह, अहिंसात्मक मार्ग, विश्वस्तता, सर्वोदय याचा साधन म्हणून वापर करावा असे गांधींनी सांगितले आणि स्वतः व्यवहारातही आणले. गांधी साध्य-साधन तत्त्वाला महत्त्व देतात. ते म्हणतात, 'भ्रष्ट साधनाची परिणीती भ्रष्ट साध्यात होते. साधने विशुद्ध असतील तर साध्याकडे अधिक वेगाने वाटचाल होईल'. याचाच अर्थ उत्तम साध्याबरोबर साधने ही विशुद्ध असावी लागतात.गांधी विचारांची प्रस्तुतता पाहण्यासाठी सध्याच्या प्रश्नांची चर्चा होणे आवश्यक आहे. औद्योगिकीकरणांमुळे, शहरीकरणांमुळे पर्यावरण धोक्यात येवून त्याचा परिणाम निसर्ग आणि मानवी आरोग्यावर होत आहे. त्यासाठी पर्यावरणपूरक, संवर्धनासाठी गांधी विचारांची आवश्यकता आहे.

दुसरा मुद्दा म्हणजे मानव अधिकाधिक सत्ता, संपत्ती, भौतिक भोगविलासी झाल्यामुळे तसेच मनुष्याची वरचेवर विवेकशीलता कमी होत आहे. जात, धर्माची चिकित्साही दुरावली आहे. प्रतिनिधिक लोकशाहीत आलेल्या राजकीय भानाला पक्के अधिष्ठान नसल्याने मानव हा अधिकाधिक जात, जमातवादी होत आहे. त्यामुळे देशांतर्गत आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर दंगली, हिंसा वाढत चाललेल्या आहेत. त्यामुळे आज गांधींच्या शांततावादी अहिंसेची आवश्यकता आहे. तिसरा मुद्दा म्हणजे राज्यकर्ता वर्ग लोक सम्मुख व गरीब सम्मुख झाला पाहिजे होता. पण तसे न होता राज्यकर्ता वर्ग, उत्पादन कैदीत सत्ताकेंद्रीत भांडवलशाहीच्या हातातील बाहुले बनला आहे. त्यासाठी मानवकेंद्रीत सत्तेसाठी राजकीय विकेंद्रीकरण होणे गरजेचे आहे. शिवाय हिंदू-मुस्लीम ऐक्यासाठी सर्वधर्म समभावासाठी, स्त्रियांचा राजकारणात सहभाग वाढविण्यासाठी गांधी विचारांची आज नितांत गरज आहे.

गांधींनी भांडवलशाही केंद्रीत अर्थव्यवस्थेला विरोध करून खेड्यांची स्वयंपूर्णता, स्वायत्तता व स्वावलंबनावर भर दिला. त्यात शेती लहान प्रमाणात करण्यावर व त्याला पूरक म्हणून ग्रामोद्योगावर भर दिला.

आज या विचारांची निकड आहे. सध्या भांडवली धार्जिणी, सत्ता, संपत्ती, शहरीकेंद्रीत धोरण, प्रतिष्ठान निर्माण झालेली आहेत. उदा., स्मार्ट इंडिया, डिजिटल इंडिया या धोरणामुळे शहरे चकचकीत होतात. लोकांना शहरांचे आकर्षण वाढले आहे. शहरांकडे लोकांचा ओघ वाढला आहे. पण या शहरीकरणामुळे, वाढत्या औद्योगिकीकरणामुळे मानव खऱ्या गरजा, खरे सुख, समाधान, शांती यापासून दुरावला आहे. सर्वजण नुसते भांडवली, सत्ता, संपत्ती, भोगविलासी स्पर्धेत धावत आहेत.

सर्वच धर्मांनी अहिंसा एक महत्त्वाचे मूल्य मानले आहे. परंतु, महात्मा गांधींनी या मूल्याला सामाजिक व राजकीय परिमाण दिले. गांधी अहिंसक मार्गाचा वापर अन्यायी शासनाविरुद्ध, देशांतर्गत दंग्याधोप्याच्या व दंगलीच्या प्रसंगी, परकीय आक्रमणाविरुद्ध आणि स्वतःच्या कुटुंबात, संस्थेत वा संघटनेत करणे शक्य आहे, असे सांगतात. ते त्यांनी प्रत्यक्षात वापरात आणून दाखविले. गांधी हिंसेला नकार, युद्धाला नकार देवून अहिंसात्मक मार्गाने जागतिक शांतता प्रस्थापित करण्याचे सांगतात.गांधीच्या विचारांच्या आधारावर १९६०, १९७० च्या काळात जागतिक राजकारणात विशेषतः युरोपात आणि इतरत्र देशात अहिंसात्मक मार्गाची शांततामय चळवळ सुरू झालेली दिसते. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर, शस्त्र-अस्त्र स्पर्धा वाढून हिंसात्मकता वाढलेली दिसते. तसेच देशांतर्गत स्तरावर सुद्धा, विशेषतः विकसनशील देशात, नागरी समाजात जाती, धर्माच्या आधारावरील राजकारणातील दंगली, वंशवादाच्या दंगली, वरचेवर वाढतांना दिसतात. तसेच प्रदेशवाद, फुटीरतावाद, दहशतवाद या प्रकारच्या हिंसात्मक प्रवृत्ती वाढल्याने जिवीतहानीत वाढ झालेली दिसते, महानगरांमध्ये अर्थराजकारणामुळे खुन, हिंसाचार होतांना दिसतात. अशा हिंसात्मक धामधुमीत शांततामय सुखी जीवन जगता येणारनाही.गांधींच्या विचारानुसार आजच्या परिस्थितीत हिंसाचार रोखायचा असल्यास शांततामय मार्ग, चर्चा, मन परिवर्तन, प्रबोधन करून देशांतर्गत नागरी समाजातील दोष दूर करता येतो. तसेच आंतरराष्ट्रीय स्तरावर हिंसाचार, युद्ध रोखायची असल्यास पंचशील तत्त्वे याचा वापर करून तसेच नाम (अलिप्ततावादी चळवळी) चा वापर करून हिंसाचार रोखता येतो.

पर्यावरणवाद :

गांधीजींच्या मते, औद्योगिकरणांमुळे, शहरीकरणामुळे पर्यावरण धोक्यात आले आहे. त्यांचा परिणाम निसर्ग आणि मानवी आरोग्यावर मोठ्या प्रमाणावर झालेला आहे आणि त्यातून अनेक प्रकारांच्या समस्या निर्माण झाल्या आहेत. या औद्योगिकीकरणामुळे, शहरीकरणामुळे अनेक प्रकारचे रोग, सार्वजनिक असुरक्षिततेचा, स्वच्छतेचा प्रश्न, निसर्गातील वृक्षांच्या तोडीमुळे जमिनीची धूप, पावसाचे असमान वाटप झालेले दिसते त्यातून काही ठिकाणी कोरडा दुष्काळ पडतो. प्राणहानी व वित्तहानी होते. असा परिणाम औद्योगिकीकरणांमुळे पर्यावरणावर होतो. त्यासाठी गांधी म्हणतात, पर्यावरणाला पूरक संवर्धन करणारी ग्रामीण अर्थव्यवस्था स्वीकारावी. शेतीवर आधारित छोटे-छोटे लघु उद्योग गावपातळीवर निर्माण करावेत, त्यासाठी प्रोत्साहन देणाऱ्या योजना राबवाव्यात जेणेकरून ग्रामीण अर्थव्यवस्था विकसित होईल. पर्यावरण पूरक अशी छोटी-छोटी धरणे बांधावेत. त्यामुळे शेतीचा विकासही होईल पर्यावरणाचे संरक्षणही होईल. भारतातील संसद महात्मा गांधीच्या वरील विचार कृतीत आणण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर अनेक पर्यावरणीय परिषदेत आपली भूमिका मांडताना दिसून येते.

जोशीमठ संकटाच्या पार्श्वभूमीवर केंद्राने एक मानक कार्यप्रणाली जाहीर केली. यात प्रकल्प राबवणाऱ्या संस्थांना आंतरराष्ट्रीय सीमा किंवा नियंत्रण रेषेच्या १०० किलोमीटरच्या आत येणाऱ्या सर्व रस्ते आणि महामार्ग प्रकल्पांमध्ये पर्यावरण रक्षणाची अंमलबजावणी अनिवार्य केली आहे. याच केंद्रीय पर्यावरण, वने व हवामान मंत्रालयाने प्रकल्पांचा मार्ग मोकळा करण्यासाठी पर्यावरण आणि वन्यजीवांशी निगडित धोरण बदलण्याचे सत्र अलीकडच्या काही वर्षांत सुरू होते.3 जोशीमठ संकटानंतर पर्यावरण मंत्रालय त्या प्रकल्पाला परवानगी देते, बदल

सुचविते अथवा नाकारते, याचा उद्देश अंसा आहे, की प्रकल्पामुळे होणारा पर्यावरणाचा -हास आणि प्रकल्पग्रस्तांवर होणारे विपरीत परिणाम टाळता यावेत. या पर्यावरण निकषांची वेळोवेळी तपासणी होऊन त्यात त्रुटी आढळल्यास दंड होतो अथवा परवाना रद्द होतो. मात्र, सरकारने पर्यावरण प्रभाव मूल्यांकनात बदल केले. त्याचे दुष्परिणाम दिसू लागले आहेत पर्यावरणाला प्राधान्य देण्यापेक्षा प्रकल्पांना सुविधा देणाऱ्या केंद्र सरकारच्या भूमिकेमुळे पर्यावरणीय दृष्ट्या अनेक संवेदनशील क्षेत्र धोक्यात आले आहेत. जोशीमठ हे त्याचे मोठे उदाहरण आहे. सरकारचा पर्यावरणाला डावलून उद्योगांना, प्रकल्पांना सोयीसुविधा देण्याकडे कल आहे. औद्योगिक प्रकल्पांमुळे पश्चिम घाटासारख्या समृद्ध भागाला धोका निर्माण झाला आहे. वाहतूक खर्च कमी करण्यासाठी पर्यावरणाच्या दृष्टीने संवेनदर्शील असलेल्या किनारपट्टी क्षेत्राचा वाहतुकीसाठी वापर केला जातो. पायाभूत सुविधा आणि खाण प्रकल्पासाठी जंगलावर जशी कुऱ्हाड चालवली जात आहे. तटीय विनियमन क्षेत्र, वन्यजीव कायदा, जंगलातील खाणकामाशी संबंधित कायदे यासारखे सर्व पर्यावरणीय कायदे धोक्यात आहेत.

सार्क:

दक्षिण आशियाई क्षेत्रीय संघटना (सार्क) स्थापनेत (1985) भारताने पुढाकार घेतलेला दिसून येतो. भारत हा दक्षिण आशियाई क्षेत्रीय संघटनेत एक क्षत्रीय महाशक्ती राष्ट्र आहे. त्याचे दक्षिण आशियाई राष्ट्राशी अनेक मुद्द्यावर मतभेद आहेत. परंतु भारताने हे मतभेद लष्करी बळावर किंवा त्यांच्या अंतर्गत कारभारात हस्तक्षेप न करता शांतता, मैत्री, परस्पर सहकार्याच्या मार्गाने सोडविण्याचा प्रयत्न केला आहे. जागतिक स्तरावर युद्ध व शस्त्रस्पर्धेसह, नक्षलवाद, दहशतवाद व मादक पदार्थासह लहान मुले व महिला यांच्या तस्करीला विरोध केला आहे. भारताने नेहमी उदारमतवादी व आदर्शवादी भूमिकेचा स्वीकार केलेला असल्यामुळे भारताकडेजागतिक स्तरावर लक्ष वेधले गेले आहे . भारताला लाभलेले प्रभावी राजकीय नेतृत्व (राजीव गांधी पासून ते नरेंद्र मोदी पर्यंत) व परराष्ट्र धोरण, विविध क्षेत्रात केलेली प्रगती, नैसर्गिक आपत्तीच्या वेळी विविध देशांना दिलेली आर्थिक मदतीसह मानवी सेवा यामुळे भारताचे महत्त्व वाढलेले आहे. भारताने शेजारील राष्ट्रात होणारा बाह्यशक्तीचा हस्तक्षेप निष्प्रभ करून तेथे स्थैर्य, शांतता, विकास व परस्पर सहकार्य प्रस्थापित करण्याचा आपल्या परराष्ट्र धोरणाच्या माध्यमातून सार्क सारख्या विविध संघटनेच्या व्यासपीठावरून सातत्याने प्रयत्न केलेला आहे.

विश्वराज्याची कल्पना :

दीनदयाळजी म्हणतात की, जगातील प्रगतींचा अभ्यास करून आम्हीही जगास काही दिशा दाखवूशकू की नाही? आम्ही विश्वावर बोजा होऊन न राहता विश्वाच्या समस्या सोडविण्यात साहाय्य करणे आवश्यक आहे. आमच्या संस्कृतीत व परंपरेत जगाला देण्याजोगे काय आहेयाचा विचार झाला पाहिजे. कोणताही भेदभाव मनात न आणता संपूर्ण मानवतेला सुखशांतीचे वरदान देण्याचा प्रयत्न करावा, यासाठीच भारतवर्ष जीवित आहे. हे अमृतमय ज्ञान व त्याच्या वितरणाचे जीवनकार्य (मिशन) भारताच्या वाट्याला भगवती प्रकृतीने घातले आहे. आधुनिक पश्चिम अध्यात्म नाकारून इहवादातच गुंतून पडल्याने ती भावंडभावाला व नंतर समतेलाही पारखी झाल्यासारखी दिसते. या पार्श्वभूमीवर पश्चिमेतील विचारकांच्या शक्तिसंपन्नता आवश्यक जगात राष्ट्राराष्ट्रांच्या व्यवहारात असा अनुभव येतो की, भौतिकदृष्ट्या जे बलिष्ट असतील, समृद्ध असतील आणि इतरांना आधार देण्याची क्षमता ज्यांच्या ठायी असेल, त्यांचे अनुकरण इतर लोक करू लागतात. दुर्बलांचा विचार चांगला असूनही तो लक्षातही घेतला जात नाही. म्हणून आपण साऱ्या जगासमोर आत्मविश्वासयुक्त, सामर्थ्यसंपन्न आणि विजिगीष राष्ट्र म्हणून उमे ठाकले पाहिजे. राष्ट्रीयस्तरावर क्षमता सिद्ध करणे, वैश्विक प्रश्नांची उकल करताना एकीकडे आपल्याला आपल्या तत्त्वज्ञानाचा आधार व्यावा लागेल व दुसरीकडे आधुनिक ज्ञानाच्या सर्व शाखा सुयोग्यपणे आत्मसात करून घेऊन त्यांचा मानवहितासाठी उपयोग करावा लागेल. अध्यात्म व विज्ञान यांच्या संतुलित चिंतनाच्या प्रकाशात मानवांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी आपल्याला हे सर्व करत अग्रेसर व्हावे लागेल. आपल्या देशात आपण एकात्म मानवदर्शनाची सार्थता सिद्ध केली तर जगही त्यामागे धावेल.[4] संचार व दूरसंचार क्रांतीमुळे जग जवळ येत आहे. भारतातील

घटनांचा सावकाश का होईना पण जगभर परिणाम होऊ शकतो. तेव्हा या दृष्टीने एकात्म मानवदर्शनाच्या जागतिक संदर्भाबद्दलही विचार व्हावयास हवा. भारताकडून अपेक्षा आहेत. **विख्यात इतिहासकार अर्नोल्डटॉयन्बीने** म्हटले आहे, पण हे आधीच स्पष्ट होत चालले आहे की हे पर्व जर मानवजातीच्या आत्मघातात संपवायचे नसेल तर पश्चिमी आरंभ असलेल्या या पर्वाचा शेवट मात्र भारतीयच असला पाहिजे, मानवी इतिहासातील या आत्यंतिक धोक्याच्या क्षणी केवळ भारतीय मार्ग हाच मानवजातीच्या मुक्तीचा एकमेव मार्ग आहे.'भारताचे वैश्विक ध्येयव्रत एकात्म मानवदर्शन हे पूर्णपणे नवे तत्त्वज्ञान नाही.

भारतीय राजकारणातआजपर्यंतच्या पंतप्रधानांची भूमिका:

अगदी भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू ते आज श्री नरेंद्र मोदी यांच्या विचार व कार्याचा, ध्येय- धोरणे, निर्णय यांचा प्रभाव आंतरराष्ट्रीय संस्था- संघटनावर पडल्याचे दिसून येते. पंडित नेहरू यांनी दुसरे महायुद्ध झाल्यानंतर भारतीय राजकारणाला निश्चित दिशा देण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा ठसा उमटविला. त्यात प्रामुख्याने अलिप्ततावादी चळवळ आणि पंचशील तत्त्वाचा उल्लेख करता येईल.पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी भारतीय राजकारणाला आंतरराष्ट्रीय स्तरावर नेऊन पोहोचविले. त्यांनीअलिप्तवादी चळवळीचे नेतृत्व केल्यामुळे जग तिसऱ्या महायोद्धापासून दूर राहिले. यातच भारतीय राजकारणाचे जागतिक दृष्टिकोनातून महत्त्व अधोरेखित होते. 1962 साली चीनने भारतावर आक्रमण केल्यावर येथील राजकीय व्यवस्थेसमोर गंभीर पेचप्रसंग उभा राहिला. भारतीय राजकीय व्यवस्था या गंभीर प्रसंगातही टिकून राहिली. हेच भारतीय राजकारणाचे फलित आहे. "अतिशय शूर असलेल्या मराठ्यांसकट इतर भारतीय संस्थानिकांना ब्रिटिश नमवू शकले, ते नेमके नकाशे व अचूक गुप्त माहिती यांच्या आधारे आणि त्यानंतर त्यांनी याच दोन गोष्टींमुळे भारतावर २०० वर्षे राज्य केलं. खरं तर दोन हजार वर्षांपूर्वी चाणक्यानं आपल्या 'अर्थशास्त्रा' त गुप्त माहिती कशी जमा करायची आणि राज्यकारभार करताना ती कशी वापरायची, याचा तपशीलवार आराखडा दिला असतानाही असं घडलं, हेच आश्चर्यकारक आहे".[5] हे उद्गार पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी काढलेले आहेत. भारत स्वतंत्र झाल्यावर देशाच्या गुप्तहेर संघटनेच्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या मार्च १९५२ मध्ये झालेल्या एका बैठकीत पंडितजींनी हे उद्गार काढले होते. अनेकदा विविध सरकारी यंत्रणांतील समन्वयाचा अभाव आणि त्यांनी जमविलेल्या माहितीचं योग्य ते संकलन व विश्लेषण न झाल्यामुळे परदेशी शक्तींना आणि आजकालच्या जमान्यात दहशतवादी संघटनांना आपली कृती करण्यास कशी संधी मिळते हे दिसून येते . त्यानंतर लाल बहादूर शास्त्री यांनी ताश्कंद करार करून भारताची भूमिका आंतरराष्ट्रीय स्तरावर दाखवून दिली. त्यानंतर पंतप्रधान गुजराल यांच्या परराष्ट्र धोरणाचा प्रभाव भारतीय राजकारणावर पडल्याचे दिसते.

24 जुलै 1991 च्या दुपारी लोकसभेत नवीन औद्योगिक धोरण जाहीर झालं. तोपर्यंत खाजगी गुंतवणूक, गुंतवणुकीवर अनेक निर्बंध होते. सर्व लगाम सरकारी हातात होते. हे लगाम एका झटक्यात कापले गेले आणि भारतीय अर्थव्यवस्थेला मुक्त केलं गेलं. उद्योगमंत्री खुद्द पंतप्रधान नरसिंह राव होते.अर्थमंत्री मनमोहन सिंग यांनी त्याच संध्याकाळी आपल्या अर्थसंकल्पीय भाषणात देशापुढे वेगळी आर्थिक दृष्टि मांडली. भारताची आर्थिक दिशा ही आता सरकारी नियंत्रणाऐवजी खुल्या बाजारात ठरवली जाईल. भारत जुन्या कोषातून बाहेर पडून झपाट्याने वाढत्या जागतिक अर्थव्यवस्थेत आत्मविश्वासाने सामील होईल.

1980 च्या दशकात आपल्या पूर्वेला असलेल्या देशांचा आर्थिक विकास लक्षणीयरित्या झालेला होता. अगदी जपान पासून सिंगापूर पर्यंत. जुलै 1990 मध्ये पंतप्रधान विश्वनाथ प्रताप सिंग मलेशियाला एका बैठकीसाठी गेले असताना त्या देशाने केलेली प्रगती पाहून अस्वस्थ झाले. दिल्लीत परतल्यावर त्यांनी लगेच मॉंनटेकसिंग अहलुवालिया यांना विचारलं की, "मलेशियासारखे शेजारील देशही आपल्या इतक्या पुढे कसे गेले? आणि आपण त्याबद्दल काय करू शकतो, हे मला समजून घ्यायचंय." अहलुवालिया यांनी पंतप्रधानासाठी सुधारणेचा अजेंडा

तयार केला. आज तो दस्तावेज 'M Document' या नावाने प्रसिद्ध आहे.6अटल बिहारी वाजपेयी सरकारने भारतीय राजकारणात आंतरराष्ट्रीय स्तरावर संबंध सुधारून भारताची प्रतिमा उंचावली आणि आज पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी आंतरराष्ट्रीय संस्था संघटनेमध्ये भारतीय राजकारणाचा ठसा उमटविला. यामुळे एक डिसेंबर 2022 ते 30 नोव्हेंबर 2023 या एका वर्षासाठी जी-20 राष्ट्रगटाचे अध्यक्षपदाचा बहुमान भारताला मिळाला. आज जगातील मोठी विकसित राष्ट्रे भारताकडे महासत्ता म्हणून पाहतात. त्यातच भारतीय राजकारणाचे महत्त्व अधोरेखित होते.

साराश:-

आज भारत जगातील पाचव्या क्रमांकाची अर्थव्यवस्था असताना देखील आपल्या देशात प्रचंड दारिद्र्य विषमता आणि संधीचा अभाव आहे. चीन आपल्या पुढे- पुढे जात आहे. मात्र एवढे खरे की, 1991 नंतर सामान्य भारतीय नागरिकांची परिस्थिती आणि राहणीमान यात प्रचंड बदल झाला आहे. हवामान बदलाचा धोका वाढतोय तेव्हा आर्थिक प्रगतीचा प्रश्न पर्यावरणाशी जोडायला हवा. मोठ्या जागतिक कंपन्याभारतात आणण्यासाठी आत्मनिर्भरतेबरोबरच जागतिक स्पर्धेत जिंकण्याबद्दल आत्मविश्वास लागेल. वैश्विक प्रश्नांची उकल करताना एकीकडे आपल्याला आपल्या तत्त्वज्ञानाचा आधार घ्यावा लागेल व दुसरीकडे आधुनिक ज्ञानाच्या सर्व शाखा सुयोग्यपणे आत्मसात करून घेऊन त्यांचा मानवहितासाठी उपयोग करावा लागेल.म.फुले,डॉ आंबेडकरांचा वारसा सांगणाऱ्या पुरोगामी महाराष्ट्रात लोकप्रतिनिधी नैतिक मूल्य जपण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. त्यात यशवंतराव चव्हाण, मधु दंडवते, रामभाऊ म्हळगी, मधुकरराव चौधरी अशा अनेक नेत्यांनीआपल्या वागण्या- बोलण्यातून तो घडवला आहे. तो वारसा पुढे नेणे ही आता त्यांच्या खुर्चीवर बसणाऱ्यांची जबाबदारी आहे.

संदर्भ सूची:-

1) दैनिकसम्राट, दिनांक 1 फेब्रुवारी 2016 पा.4
2) 'तिसरा पर्याय', दत्तोपंत ठेंगडीं
3) राखी चव्हाण,लोकसत्ता ५
4) लोकसत्ता,9 November 2022
5) प्रकाश बाळ ,लोकसत्ता date 18/02/2023 p.6
6) राजेंद्र व्होरा, सुहास पळशीकर, राज्यशास्त्र कोश. 2) स. मा. गर्गे, समाजविज्ञान कोश.
7) Mahatma Gandhi and Gandhism, World focus-August-2011.

वैश्विक संकल्पनेत भारताच्या युद्धनीतीचे चिंतन

प्रा. डॉ. यशवंत वळवी

राजशास्त्र विभागप्रमुख, महात्मा बसवेश्वर महाविद्यालय, लातूर.

भारतीय युद्धनीती ही महाभारत आणि रामायण कालखंडातील आहे. त्यामध्ये डावपेच, कूटनीती, रणनीती इत्यादी दिसून येते. त्या काळातील परिस्थिती, वातावरण हे वेगळे असले तरी त्यात युद्धे हे समोरासमोरील होते व त्यात अशी काळजी घेतली गेल्याचे दिसून येते की, युद्धे होणार नाहीत आणि झाल्यास त्याचा काय परिणाम होईल? याचीही दक्षता बाळगली गेली आहे. युद्ध कशी टाळली जातील याबाबत श्रीकृष्णांनी घेतलेली भूमिका उल्लेखनीय मानावी लागेल. त्या काळातील युद्धेही स्वार्थ, सामर्थ्य, राज्य विस्तार आणि प्रतिष्ठा यासाठीच झाल्याचे दिसते. परंतु त्यामुळे सर्वसामान्य माणसांची झालेली दयनीय स्थिती, त्यांना करावे लागलेले स्थलांतर आणि सहन करावे लागले नुकसान दिसून येते. राजे - महाराजे हे युद्धात प्रत्यक्षसहभागी होत नव्हते. त्यामुळे सर्वसामान्य लोकांची मोठ्या प्रमाणात हानी होत होती.

भारतीय राजनीती आणि युद्धनीतीचा विचार करता आपल्याला कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रीय ग्रंथातील आशयाचा विचार करता येईल. त्यांनी या ग्रंथात विवेचन केले आहे की, युद्धनीती आणि कूटनीतीचा केव्हा आणि कसा वापर केला पाहिजे त्याचे विवेचन केले आहे. त्यांनी आपल्या राष्ट्राच्या चारही बाजूला सीमा लागून असलेले राष्ट्र आपले शत्रू आणि त्या पलीकडील राष्ट्र आपले मित्र या पद्धतीने विवेचन केले आहे. यालाच आपण युद्धनीती म्हणू शकतो. विश्व पातळीवरील युद्धनीतीबाबत विचार करताना नेहमी भारताने आपल्या व्यवस्थापनातसामंजस्यता दाखवल्याचे दिसून येते. प्राचीन व मध्ययुगीन काळ यामध्येही युद्धे झाली. परंतु त्या काळात फारशी प्रगती न झाल्याने युद्धे हे आपल्या स्वार्थासाठी आणि मतलाबासाठीकेल्याचे दिसून येते. आपल्याच लोकांमध्ये ऐक्य नसल्यामुळे आणि फितुरीमुळे युद्धात आपला पराभव झाल्याचे दिसते. राजपुताचे वर्चस्व, अकबराचे वर्चस्व, मराठ्यांचे साम्राज्य, पेशवाई साम्राज्यह्या सर्व कालखंडाचापरिचय आपल्याला आहेच. कारण 1761मध्ये पानिपतच्यालढाईतअन्नधान्याच्या टंचाईमुळे पेशव्यांचा पराभव झाला असे म्हटले जाते. परंतु युद्ध जिंकण्याची मनाची तयारी असणे ही खूप मोठी बाब आहे.आपल्यातील अंतर्गत संघर्षामुळे, नाराजीमुळे युद्धे घडवले गेले आहेत.शिवाजी महाराजांचे गनिमी कावे, 1857 चा उठाव हे युद्धे समोरासमोरील युद्ध नव्हते. ते रणनीती, युद्धनीतीच्या माध्यमातून आल्याचे दिसून येते. या युद्धामध्ये प्रारंभी पासून शेवटपर्यंत नीतिमत्ता ही दिसून येते.

युद्ध ही संकल्पना मानवा इतकीच जुनी आहेअसेमानलेजाते. त्यामुळे या संकल्पनेचा विविध अंगाने अभ्यास करणे गरजेचे आहे. काही धर्माच्या व वंशाच्या लोकांच्या रक्तातच लढाईचे गुण असतात अशी समज जर्मन लोकांबाबत होती. युद्ध संकल्पना समजण्यासाठी राग,भांडखोरपणा,आक्रमकपणा, हिंसा यांचा अभ्यास करावा लागतो. संघटित युद्धात काही वेळा शत्रूला धडा शिकवणे, प्रदेश बळकावणे, संपत्ती लुटणे, माणसे मारणे, स्त्रिया पळविणे असे हेतू असतात. संघटित युद्धात आपला धर्म लादणे, आपली संस्कृती लादणे, विचारधारणेचा विस्तार करणे हा हेतूही असतो.युद्धात हिंसा किती होईल ? ते त्या राष्ट्राच्या सामर्थ्यावर अवलंबून असते. भारताबाबत अशी समज आहे की, मराठे, शीख, मुसलमान यांच्या रक्तातच लढाई आहे. युद्ध हे एका संस्कृतीने दुसऱ्या संस्कृतीला दिलेले प्रत्युत्तर असते. दोन्ही बाजूला काही मूल्ये व भावना असतात. वॉल्टझ म्हणतात की, स्वार्थीवृत्ती, मूर्खपणा, आक्रमकवृत्तीचे नेतृत्व यातून युद्धे सुरू होतात.

अध्ययनाचे उद्देश :

1) वैश्विक युद्धनीती समजून घेणे.

2) वैश्विक युद्धनीतीतील भारताची भूमिका समजून घेणे.
3) युद्धनीतीची विस्तृतसंकल्पना जाणून घेणे.
4) वैश्विक युद्धनीती आणि भारताच्यायुद्धनीतीचा अभ्यास करणे.
5) वैश्विक युद्धनीतीचे बदलते स्वरूप जाणून घेणे.
6) युद्धनीती आणि जागतिक पातळीवरील राष्ट्राची मानसिकता यांची चिकित्सा करणे.

वैश्विक युद्धनीतीचा अभ्यास करताना आपल्याला भारताची असलेली युद्धनीती विचारात घ्यावी लागेल. मोघलांची युद्धनीती, शिवाजीराजे यांची युद्धनीती, पेशवाईची युद्धनीती या सर्व पार्श्वभूमीचा आढावा घेतल्यास असे दिसते की, त्या काळात वैज्ञानिक प्रगती न झाल्यामुळे शस्त्रांची असलेली कमतरता आणि त्या काळातील परिस्थिती या सर्व बाबी कारणीभूत आहेत. परंतु ते युद्धे नीतीतत्त्वे यावर ही आधारित होती.भारत- पाक 1947 - 48 मध्ये जे ताणतणावाचे वातावरण हाताळले गेले त्यात स्वार्थीवृत्ती, महत्त्वाकांक्षी नेतृत्व, हिंदू - मुस्लिम तणावाचे वातावरण यामुळे दोन्ही देशाचे तुकडे झाले.त्याचबरोबर त्याकाळात मोठ्या प्रमाणातील स्थलांतर हा मुद्दा चर्चेचा राहिलेला दिसून येतो. परंतु त्याकाळातील नेतृत्व आणि राज्यकारभार यामुळे नागरिकांना पूर्ण स्वातंत्र्य देण्यात आले की, तुम्हाला ज्या ठिकाणी जायचे तुम्ही जाऊ शकता. त्यामुळे इच्छा नसतानाही काही परिवारांना पाकिस्तानात जावे लागले आणि काहीना भारतात यावे लागले. हा संघर्ष उल्लेखनीय मानावा लागेल आणि त्याचसंघर्षाचेयुद्धात रूपांतर झाल्याचे दिसून येते.त्याकाळात राजकीय पुढाऱ्यांनी संवादने आणि सामंजस्याने प्रश्न हाताळण्याचा प्रयत्न केला. परंतु ताणतणावाचे वातावरण निर्माणझाल्याचा इतिहास आपणास वाचण्यास मिळतो.

वैश्विक पातळीवरील युद्धनीती व चीन -भारतयुद्धनीती :

भारत - चीन युद्धाचे उदाहरण घेता येईल. 1947 ते 1962 पर्यंत भारतीयांना 'हिंदी - चिनी भाई - भाई' या विचाराचे संस्कार झाले. 1962 मध्ये युद्ध झाले त्याकाळात आणि नंतरच्या प्रसंगी वर्ष- सहा महिने चीन आपला शत्रू आहे असे शिकवले गेले. माणूस जर नैसर्गिक हिंसक, आक्रमक असतातर त्याची भूमिका पहिल्यापासून आजपर्यंत शत्रूचीच राहायला पाहिजे. ती तशी नाही. याचा अर्थ लोक त्यांना शिकवतात त्याचप्रमाणे वागतात. त्याप्रसंगी युद्धात मोठ्या प्रमाणात भारताचे नुकसान झाले. पराभवही मोठा झाला. यात हे लक्षात येणे की, भारताने चीनवर मोठा विश्वास दाखवला. त्याचा विश्वासघात केल्याचे दिसून येते. म्हणून आंतरराष्ट्रीय राजकारणात म्हटले जाते की, कोणीही कोणाचा कायमचा मित्र नसतो आणि कायमचा शत्रूही नसतो. यातून स्पष्ट होते की, काळानुरूप स्वार्थ, हित लक्षात घेऊन संबंध जोडला जातो. युद्ध झाले ते तिबेटचा प्रश्न आणि चीनमधील साम्यवादी क्रांती 1949 ला घडून आली. 1954 पर्यंत भारताचे संबंध चांगले असले तरी चीनने आपल्या स्वार्थासाठी युद्ध घडवून आणले आणि मोठा पराभव भारताला स्वीकारावा लागला. यातून भारताची असलेली सौदाहर्याचीप्रवृत्ती आणि विश्वास ठेवण्याची मानसिकता भारताला घातक ठरली.

भारत - पाक युद्ध :

भारताची फाळणी होऊन भारत व पाकिस्तानराष्ट्रांची निर्मिती झाली. या दोन्ही देशात बरीच संस्कृती समान असल्याचे दिसून येते. परंतु सुरुवातीपासून आजपर्यंत ताणतणावाचे चित्र दिसून येत आहे. 1948, 1965, 1971, 1999 या काळात भारत - पाक युद्ध झाले. त्या युद्धांचा प्रसंग हा विश्वालाज्ञात आहे. पाणी वाटपाचाप्रश्न, निर्वासितांचा प्रश्न, काश्मीर प्रश्न,श्रीनगरचा प्रश्न या विविध प्रश्नांचा आधार घेऊन नेहमी पाकिस्तानने युद्धाची परिभाषा केल्याचे दिसून येते. कारण धार्मिक भेद, नागरिक भेद, दहशतवादी कारवाई करणे,घुसखोरी करणे, सीमा विस्ताराचा मुद्दा पुढे करणे, संयुक्त राष्ट्र संघटनेत जम्मू-काश्मीर प्रश्नाचा मुद्दा उपस्थित करून अशा अनेक गुंतागुंतीचे प्रश्न निर्माण करून युद्धाची परिस्थिती निर्माण केली. 1965 मधील युद्ध जिंकल्यावरही भारताने माघार घेणे, कारगिल युद्धात मोठा विजय भारताने मिळविला. 1971 च्या बांगलादेश निर्मिती वेळी भारताने मोठ्या प्रमाणात

मदत केली. यातून वैश्विक पातळीवरील भारताची युद्धनीती ही उल्लेखनीय आणि विश्वसनीय असल्याचे दिसते. यावरून भारताने नेहमी सौदाहर्याचे आणि शांततामय मार्गाने प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न केला. परंतु पुढील राष्ट्रांच्या हट्टीपणामुळे आणि खोडकरपणामुळे युद्ध घडवून आणले गेले आणि युद्धाने दोन्ही देशांची मनुष्यहानी, वित्तहानी झालीच व आजूबाजूच्या राष्ट्रांनाही त्याचा त्रास सहन करावा लागल्याचे दिसते. परंतु भारतानेच नेहमी शांततेचे धोरण स्वीकारलेले दिसते आणि आजही पाकिस्तान नेहमी जुनी प्रवृत्ती सोडण्यास तयार नाही.

भारत-पाक या दोन्ही देशातील प्रश्न हे न सुटणारे आहेत. कारण जम्मू-काश्मीर हा प्रश्न नेहमीचा डोकेदुखी मानला जाणारा प्रश्न आहे. पाकिस्तान नेहमी आपल्या भूभागावर दावा करत आला आहे. 2016 मधील पठाणकोटवरील हल्ला, पुलवामा येथील बॉम्बस्फोट हे जगाला ज्ञात आहे. भारताने दिलेले प्रत्युत्तर उल्लेखनीय आहे. त्याचे मूळ कारण महत्त्वाकांशी नेतृत्व हे मानावे लागेल. जगाला परिचित होण्यास हल्ला ओळखला जातो. यातून 1947 ते आजपर्यंत भारत - पाकिस्तान मध्ये ताणतणाव कधी न संपणारे आहे. परंतु भारताने नेहमी संयमी आणि शांततेचे धोरण अवलंबिले आहे. भारताला स्वातंत्र्य प्राप्त झाल्यापासून अलिप्ततावादी धोरण स्वीकारल्यामुळे मैत्री,सहकार्य, परकीय राष्ट्रात हस्तक्षेप न करणे आणि अहिंसक राष्ट्र म्हणून भारत परिचित आहेच. या सर्व बाबी महत्त्वाच्या असल्या तरी पंतप्रधान मोदीनी पठाणकोट हल्ल्यानंतर घेतलेला निर्णय आणि उचललेले पाऊल हे जगाने मान्य केले. परंतु विरोधी पक्षाच्या नेत्यांनी त्याचा वेगळ्या स्वरूपाने प्रचार केल्याचे दिसून आले. मला या ठिकाणी म्हणावेसे वाटते की, जेव्हा पंतप्रधान मोदींनी निर्णय घेतला जशास तसे जो पाकिस्तानला धडा शिकवल्यामुळे इतर राष्ट्रांना त्यामुळे धडकी भरल्याचे दिसून आले. 2014 पासूनपंतप्रधान मोदींनी जागतिक पातळीवर आपल्या महत्त्वाकांक्षी नेतृत्वाने जगाला आपली नवी ओळख आणि भारताने निर्माण केलेली शक्ती जगासमोर आली आहे. संयुक्त राष्ट्रात आपली प्रतिमा निर्माण केली आहे. आजच्या आर्थिक शक्तिशाली देशात पाचवी आर्थिक महासत्ता म्हणून भारताची ओळख पंतप्रधान मोदींनी निर्माण केली आहे हे मान्य करावे लागेल.

वरील आशयातून वैश्विक पातळीवरील भारताची युद्धनीती ही पुराण काळापासून आजपर्यंत सामंजस्याची आणि संयमाची व सौदाहर्याची, शांततावादी असल्याचे दिसते.प्रारंभापासून आजही त्याच स्वरूपाची आहे. भारतीय युद्धनितीसमोरून आक्रमण न करणे आणि समोरून आक्रमण केल्यास न सोडणे हा मूलमंत्र भारत देशात आहे. हे आजपर्यंत दाखवून दिले आहे. आजच्या काळातील युद्ध हे जगाला न परवडणारे आहे. कारण प्रत्येक राष्ट्राने अण्वस्त्र - शस्त्रांची केलेली प्रगती आणि अत्याधुनिक रासायनिक बॉम्ब, हवाई शस्त्रे,रणगाडे, विध्वंसक मिसाईल शस्त्रांची निर्मिती यामुळे जागतिक पातळीवरील शक्तिशाली राष्ट्रांनी दखल घेतली आहे. 1914 ते 1917 पहिले महायुद्ध, 1939 ते 1945 पर्यंत दुसरे महायुद्ध याचा जगाने अनुभव घेतला आहे. त्यामुळे आजच्या शस्त्रांची प्रगती आणि प्रत्येक राष्ट्राकडे असणारा पुरवठा या सर्व बाबीची परिस्थिती असल्या कारणाने प्रत्येक राष्ट्रांना याची कल्पना आहे की आजचेयुद्ध न परवडणारे आहे. कारण फायद्यापेक्षा नुकसानच जास्त आहे. पूर्ण जगउदध्वस्तहोण्याचाधोका टाळता येणारनाही. म्हणून युक्रेन-रशियाचे युद्धाला जगाने विरोध केल्याचे दिसून येते. संयुक्त राष्ट्र संघटनेने नेहमीच पुढाकार घेतला व रशियाला आपले सैन्य माघारी घ्यावे लागले. ही सहजासहजी माघार घेतलेली नाही याची प्रचिती आली. यातून जागतिक युद्धनीती आपल्याला पाहावयास मिळते. आज जगातील सर्वच देश हे अण्वस्त्रधारी असल्यामुळे युद्ध हे जगाला परवडणारे मुळीच नाही. आज जगाला विध्वंसक युद्ध नको असून शांतीचा संदेश देणारा बुद्ध हवा आहे. हीच नीती आज जगाला फायद्याची ठरणारी आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

1) डॉ. शैलेंद्र देवळाणकर, भारताचे परराष्ट्र धोरण, विकास प्रिंट पब्लिकेशन, नाशिक, 2016.
2) डॉ. बी. जी.तोडकर, आंतरराष्ट्रीय संबंध, डायमंड पब्लिकेशन, 2012.
3) ना. य.डोळे, आंतरराष्ट्रीय संबंध, विद्या बुक पब्लिकेशन,औरंगाबाद, 1998.
4) यू.आर.घई, आंतरराष्ट्रीय राजनीती, न्यू अकॅडमी पब्लिकेशन, जालंदर, 2013.
5) डॉ.एस.पी.सिहल, आंतरराष्ट्रीय कानून, लक्ष्मीनारायण अग्रवाल,आग्रा, 2017.
6) यू.आर.घई, भारतीय विदेश नीति, न्यू अकॅडमी पब्लिकेशन,जालंदर, 2011.
7) डॉ.एस.पी.सिहल, भारत की विदेश नीति, लक्ष्मीनारायण अग्रवाल, आग्रा, 2022.
8) डॉ.शैलेंद्र देवळाणकर, आंतरराष्ट्रीय संबंध, विद्या बुक पब्लिकेशन,औरंगाबाद, 2014.

भारत-चीन संबंधांचा नवा अन्वयार्थ

प्रा. डॉ. शिंदे शाम भागवत

राज्यशास्त्र विभागप्रमुख, महात्मा गांधी महाविद्यालय, अहमदपूर, जि.लातूर

प्रस्तावना:

आजच्या जागतीकिकरणाच्या युगात चीनसंबंधी धोरण कसे असावेत. महासत्तेची आकांक्षा बाळगणाऱ्या भारतचेचीनशी कसे संबंध असावेत. भारत चीन संबंध यातील सध्य संबंधाचा व त्यामागील संदर्भाचा उहापोह करणे. चीन संदर्भात धोरण अखाताना कोण कोणत्या गोष्ठीचा विचार केला पाहिजे. शीतयुद्होत्तर काळातील आंतरराष्ट्रीय राजकारण व व्यापारी संबंधाचा अभ्यास करणे.भारताने दक्षिण आशियातील नियंत्रण व आर्थिक हितसंबंधाचा विचार केला पाहिजे. चीनविरोध हा भारत आणि सोविएत संघादरम्यानचा सामायिक दुवा होता. १९९६ नंतर रशिया आणि चीनचे संबंध झपाट्याने सुधारले वितुष्ट गाडून टाकून या दोन शेजाऱ्यांनी मैत्रीचा करार केला. त्यामुळे नवीन भारतरशिया संबंधात चीनविरोधाचा मुद्दा उरलाच नाही. मात्र भारताने चीनशी संबंध सुधारावेत, याचा रशियाने पाठपुरावा केला. अलीकडे या दोन देशांतील संबंध खरोखरच सुधारत आहेत आणि त्यातून आशियाई राजकारणाचे नवे संदर्भ तयार होत आहेत. प्रिमाकोंद यांनी रशिया-चीन-भारत सामरिक त्रिकोणाची कल्पना मांडली. सुरुवातीला चीन आणि भारत या दोन्ही देशांनी त्याबाबत फारसा उत्साह दाखवला नाही. अलीकडच्या काळात मात्र आंतरराष्ट्रीय परिषदांच्या विगेत या तीन राष्ट्रांच्या स्वतंत्रपणे चर्चा होऊ लागल्या आहेत. या तीनही देशांना आज अमेरिकेशी आपले संबंध विण्यात रस नाही, हे खरेच. मात्र या तिघांची एकत्रित शक्ती उभी राहिल्यास अमेरिकेच्या वाढत्या प्रभुत्वास लगाम घालण्याची कुवत त्यात असेल हेही खरे.

भारताचे परराष्ट्र धोरणाच्या मर्यादा:

पाकव्याप्त काश्मीर माधिक गिलगिट आणि बाल्तीस्थान भागात चीनच्या मदतीने अनेक प्रकल्प पाकिस्तान सरकारने सुरु केले आहे.चीनने सन २०१५ मध्ये नेपाळ मधील उर्जा निर्मिती क्षेत्र, शेवया बनविण्याचे कारखाने, मासाहार प्रक्रिया उधोग आदिंमध्ये गुंतवणूक केलेले आहे.सन २००६ मध्ये नेपाळच्या ऐकून व्यापारातील ६०% वाटा भारताशी होणार्या व्यापाराचा होता. तो घसरून ५३% झाला आहे. उलट चीनचा हिस्सा ३% वरून ३१% झाला आहे.आशिया खंडात वर्चस्वासाठी भारताच्या शेजारी राष्ट्रांना आपल्या गटात समाविष्ठ करण्याचा चीनचा प्रयत्न आहे.पाकिस्तानातील ग्वादार बंदराचा विकास, श्रीलंकेतील हबंनटोटा बांग्लादेशातील चितगाव बंदर, म्यानमार मधील क्याकफ्यू बंदराच्या विकासाचे कंत्राट चीनने मिळविले आहे. चीनच्या संदर्भात धोरण आखताना भारताने दक्षिण आशियावरील नियंत्रण व आर्थिक हितसंबंढाचा विचार केला पाहिजे.

परराष्ट्र धोरणाच्या बदलत्या दिशा

भारत- चीन संबंध वृध्दिंगत होण्यास खरी सुरवात झाली ती शितयुद्धानंतरच्या काळात. १९८० च्या दशकात चीनने आर्थिक आघाडीवर आपले दरवाजे खुले करायला सुरुवात केले.भारतामध्येही आर्थिक सुधारणा, खुली अर्थव्यवस्था व उदारीकरणाची प्रक्रिया सुरु झाली. त्यातून व्यापारी संबंध वृध्दिंगत करण्यावर भर देणे आणि यातून परस्पर विश्वास व सहकार्याचे वातावरण निर्माण करणे. भारत- चीन संयुक्त कृती समिती स्थापन करेनराजनैतिक पातळीवर गाठीभेठी आणि आर्थिक देवघेव अश्या मार्गांचा अवलंब वेगाने विकसित होणार्या चीनला भारतासारख्या मोठ्या बाजारपेठेची गरज आहे. भारतालाही विकासासाठी मोठ्या प्रमाणात विदेशी गुंतवणुकीची आवशकता आहे. याचा फायदा भारताने करून घेतला पाहिजे. देशच्या सुरक्षेला ज्यातून बाधा होणार नाही अश्या क्षेत्रात चीनी गुंतवणूकीचे स्वागत केले पाहिजे.शस्त्रास्त्रांच्या बाबतीत चीन स्वयंपूर्णता मिळविण्याबरोबरच चीनने शस्त्रास्त्रांच्या निर्यातीवरही भर दिलेला आहे.

शितयुद्धोत्तर दक्षिण आशियाई सत्तासमतोल: चीनच्या वाढत्या प्रभावामुळे अमेरिकेस अनुकूल असा दक्षिण आशियातील सत्ता समतोल बिघडण्याची भीती अमेरिकेला वाटते. चीनच्या वाढत्या प्रभावाचे प्रतीरोधन करण्यासाठी भारताला प्रतिस्पर्धक म्हणून पुढे करण्याचा अमेरिकेचा प्रयत्न आहे.पूर्व आशियाप्रती भारताची ग्रंड स्टटेजी: भारताचे पूर्व आशियातील स्थान परिघावरून केंद्रभागी सरकले आहे. दी शांघाय को-ऑपरेशन ओर्गनाजेशन, पूर्व आशियाई शिखर परिषद आणि सर्वात महत्वाचे भारत-रशिया- चीन त्रिपक्षीय सहकार्य बैठक

झाले, भारताचे 'लुक इस्ट' धोरण त्याचीच फलनिष्पत्ती होती. भारतने प्रतीस्पर्धी चीनसाठी आपली अर्थव्यवस्था खुली केली. १९९१ साली २६५ दशलक्ष डॉलर्सचा व्यापार २००४ साली १३.६ अब्ज डॉलर्स पर्यंत पोहचला. २०१० मध्ये हा ४० अब्ज डॉलर्स पर्यंत व्यापारी उलाढाल पोहचला.

आग्नेय आशियाचे सामाजिक महत्व:

म्यानमार आणि व्हिएतनामध्ये नैसर्गिक वायूचे साठे आहेत. तर इंडोनेशिया कडे तेल आणि कोळशाचे मुबलक साठे आहेत. उर्जा सुरक्षेच्या दृष्टीने आग्नेय आशिया महत्वाचा आहे.मलाक्काची समुद्रध्वनी आणि जागतिक व्यापाराचे इतरही काही महत्वाचे सागरी मार्ग आग्नेय आशियाई क्षेत्रातून जातात. त्यामुळे सागरी मार्गावर वर्चस्व असण्याची भारताला गरज आहे. चीनला फार मोठा समुद्र किनारा नाही. त्यामुळे खोल समुद्रापर्यंत पोहचण्यासाठी दुसर्या देशांच्या बंदराचा आधार घेणे भाग पडते. हिंद महासागरातील कोको बेटावर चीनने अत्याधुनिक इंटेलिजन्स यंत्रणा विकसित केल्या आहेत. त्याला प्रत्यत्तर म्हणून भारताने अंदमान निकोबार बेटांवर त्रीसेना कमान स्थापन केला आहे.

चीनची बदलती अर्थव्यवस्था:

डेंग यांच्या आर्थिक धोरणानुसार परदेशी भांडवलला चीनमध्ये गुंतवणूक करण्यासाठी दरवाजे खुले केले आहे.चीनमध्ये बनणाऱ्या वस्तू मुख्यतः अमेरिका वाटा- ३०%, युरोप १६% व जपान २६% या त्रयींकडे निर्यात होतात. अमेरिका, युरोप व जपान मधील बहुराष्ट्रीय कंपन्याच चीन मध्ये निर्यातप्रधान कारखाने काढण्यात पुढे आहेत. त्यातून तयार होणारा मालदेखील प्रामुख्याने याच त्रीकुटाकडे निर्यात होत असतो.माहिती तंत्रज्ञान, दूरसंचार व तत्सम तंत्रज्ञावर आधारित हि साधने, गॉजेट्स जगात बनवतात. त्याचा सर्वात मोठा पुरवठादार चीन आहे. चीन मध्ये बनणाऱ्या या वस्तुंच्या उत्पादनातील ८७% वाटा बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा आहे. सर्व सुट्या भागांचे उत्पादन या बहुराष्ट्रीय कंपन्या चीनमध्ये करीत नाहीत तर इतर गरीब देशांमध्ये बनवून घेतात व चीनमध्ये आयात करतात. चीन मध्ये त्याची जुळणी व पॉकेजिंग केले जाते.इंडोनेशिया, मलेशिया, सिंगापूर, फिलीफाईन्स, थायलंड, या देशांनमध्ये बहुराष्ट्रीय कंपन्यानी विविध वस्तूंचे सुट्टे भाग बनवण्यासाठी खूप मोठे गुंतवणूक केले आहे. सुट्या भागांची जुळणी चीनमधील स्वस्तात उपलब्ध असणाऱ्या व शिस्तीत वागणारा मजूर वर्गाकढून केला जातो.

वन बेल्ट, वन रोड धोरण:

पाश्चीमात्य साम्राज्य अस्तित्वात असण्यापुर्वी चीन जगातील एक महासत्ता होती, भारताचेही असेच स्थान होते. चीनने रेशीम, दारुगोळ्याचे तंत्रज्ञान छपाई, यंत्रणा यांच्यासाठी कठिण प्रवास करून व्यापार केला. सागरी मार्गावरही चीनचे वर्चस्व होते. पंधराव्या शतकात चीनी सरस्वेल झेंग हि याने आरमार आफ्रिकेच्या पूर्व तटावर पोहचवले होते. अठराव्या शतकात चीन पाश्चीमात्या साम्राज्याश्क्तीच्या अधीन झाला आत्ता त्याचा देशाना चीन आव्हान देत आहे व तेच देश आज चीनकडून आर्थिक बळ व गुंतवणूकीच्या शोधात आहेत. चीनचे अध्यक्ष शी जिनपिंग यांना याची जाणीव असून ते पूर्ण फायदा घेण्यास योजनाबद्द आहेत. एप्रिल २०१६ मध्ये चीनने ग्रीसच्या पिरायुस बदरच्या प्रकल्पात मोठा वाट प्राप्त केला आहे. त्यामुळे चीनला भूमध्य सागरात तळ मिळतो व युरोपच्या मध्यवर्ती भागातपर्यंत प्रभाव पसरवण्याची संधी मिळते रेल्वेमुळे ग्रीस ते हंगेरी आणि जर्मनी पर्यंत भूभाग वापरायला मिळतो. हि महत्वपूर्ण योजना किती सफल होतो हे अनेक करणावर अवलबून आहे. चीनकडे या प्रकल्पासाठी लागणारा निधी, तंत्रज्ञान व मनुष्बळ आहे हे जाहीर होते. पाकिस्तानमध्ये आण्विक प्रकल्पाच्या टप्पावर काम सुरु आहे. चीनने पाकिस्तानात ४६ अब्ज डॉलरचे प्रकल्प बांधण्याचे आश्वसन देले आहे ज्यात काराकोरम महामार्गाचा विकास व त्याला ग्वादार बंदराशी जोडण्याची योजना व बंदराचा विस्तार यांचा समावेश आहे. थार वाळवंटात कोळशाचे खाणीचा विस्तार करण्याची योजना आहे.श्रीलंकेतील हबंनतोटा आणि कोलंबो बंदरांचा विकास योजना कार्यरत आहे. एकूणच या सर्व प्रकल्पांसाठी सुमारे एक ट्रीलीयन (एक हजार अब्ज) डॉलरची गुंतवणूक पुढील दशकात अपेक्षित आहे. तो किती सफल होतो हे पुढच्या काळात कळेल.जगभर गुतंवणूक करताना चीनचे महत्व वाढणार आहे. त्यामुळे चीन अमेरिकेला प्रत्येक क्षेत्रात आव्हान देत आहे. जग त्याच्या कडे नेतृत्वाच्या भूमिकेतून पाहावे अशी चीनची अपेक्षा दिसते.जागतिक बँकेला पर्याय म्हणून स्थापन केलेले आशियाई दळणवळण गुंतवणूक बँक हे ज्यात भारताचेहि वाट आहे. हे त्याचे चागले उदाहरण आहे. चीनच्या तुलनेत अनेक क्षेत्रात भारत मागे असला तरी झपाट्याने वाढणारी आर्थिक व्यवस्था, सामाजिक सामर्थ्य व मुख्य म्हणजे हिन्दी महासागरात भारताचे सामजिक- भौगोलिक स्थान हे भारताचे महत्व वाढवतात. या बाबतीत पंतप्रधान नरेंद्र

मोदीच्या परराष्ट्र दौऱ्याचा उद्देश समजतो. त्यात किती यशस्वी होतील ते अंतर्गत सुव्यवस्था आणि राजकारणावर अवलंबून आहे.

भारताचे पूर्व आशियातील स्थान परिघावरून केंद्रभागी सरकले आहे:

दीशांघाय को-ऑपरेशन ओर्गनाजेशन, पूर्व आशियाई शिखर परिषद आणि सर्वात महत्वाचे भारत-रशिया-चीन त्रिपक्षीय सहकार्य बैठक झाले, भारताचे 'लुक इस्ट' धोरण त्याचीच फलनिष्पत्ती होती.माहिती तंत्रज्ञान, दूरसंचार व तत्सम तंत्रज्ञावर आधारित हि साधने, गॅजेट्स जगात बनवतात. त्याचा सर्वात मोठा पुरवठादार चीन आहे. चीन मध्ये बनणाऱ्या या वस्तुंच्या उत्पादनातील ८७% वाटा बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा आहे.दक्षिण आशीयाई देशांमध्ये असणार्या बहुराष्ट्रीय कंपन्याच्या उत्पादन साखळीतील जुळणी करणारा प्लटफॉर्म झाला आहे.भारताने चीनला १६.४१ बिलियन डॉलर निर्यात केले तर चीनने भारताला ५४.४२ बिलियन डॉलर निर्यात केला आहे. व्यापाराशिवाय भारत सर्वात मोठा प्रकल्प निर्यातासाठी चीनला बाजारपेठ पुरवितो. नुकतीच अंमलबजावणी खालील प्रकल्प ६० बिलियन डॉलरपेक्षा जास्त आहेत. चीनी मोजनी नुसार चीनची सप्टेंबर २०१४ ची २.६३ बिलियन डॉलरपर्यंत गुंतवणूक आहे. तर भारताची चीनमध्ये ०.५५ बिलियन डॉलरपर्यंत गुंतवणूक आहे. भारत-चीन व्यापारी आणि आर्थिक संबंधात अमुलाग्र वाढ होत आहे.

चीनने वन बेल्ट, वन रोड धोरण स्वीकारले आहे. आर्थिक व्यापारी व तंत्रज्ञानाची मदत आणि सहकार्य यांचा महत्वाचा वाटा असतो या क्षेत्रात चीनने आघडी घेतली आहे.एक ट्रिलीयन डॉलर गुतंवणूक असलेली अनेक धाडशी प्रकल्प चीनेने हाथी घेतले आहे, चीनकडे या प्रकल्पासाठी लागणारा निधी, तंत्रज्ञान व मनुष्बळ आहे हे जाहीर होते. जग त्याच्या कडे नेतृत्वाच्या भूमिकेतून पाहावे अशी चीनची अपेक्षा दिसते.चीनच्या तुलनेत अनेक क्षेत्रात भारत मागे असला तरी झपाट्याने वाढणारी आर्थिक व्यवस्था, सामाजिक सामर्थ्य व मुख्य म्हणजे हिन्दी महासागरात भारताचे सामजिक- भौगोलिक स्थान हे भारताचे महत्व वाढवतात. या बाबतीत पंतप्रधान नरेंद्र मोदीच्या परराष्ट्र दौऱ्याचा उद्देश समजतो. त्यात किती यशस्वी होतील ते अंतर्गत सुव्यवस्था आणि राजकारणावर अवलंबून आहे.एकविसाव्या शतकात भारत- चीन हि सर्वात प्रभावी असतील म्हणून जागतिक शांतता व स्थैर्य स्थापण्यासाठी अमेरिका- चीन- भारत म्हणजे P-3 चे सहकार्य अत्यंत महत्वाचे आहे.

निष्कर्ष:

आशिया खंडातील वर्चस्वासाठी भारताच्या शेजारी राष्ट्रांना आपल्या गटात समाविष्ट करण्याचा चीनचा प्रयत्न आहे. चीनच्या या धोरणाला 'स्ट्रिंग ऑफ पर्ल्स' असे म्हटले जाते. वेगाने विकसित होणार्या चीनला भारतासारख्या मोठ्या बाजारपेठेची गरज आहे. भारतालाही विकासासाठी मोठ्या प्रमाणात विदेशी गुंतवणुकीची आवशकता आहे. याचा फायदा भारताने करून घेतला पाहिजे. चीन बरोबर मैत्रीचे धोरण ठेवताना वेळप्रसंगी चिनबाबत सडेतोड भूमिका, कठोर कृती, घुसखोरीला पायबंद, चीनी व्यापार्यावर नियंत्रण, पाकिस्तान- चीन या भारताच्या तिरस्कारातून निर्माण झालेल्या मैत्रीवर करडी नजर व चीन संबंधी भूमिका घेताना आन्तेर्राष्ट्रीय समुदायाचा पाठिंबा मिळविला पाहिजेत. भारत व चीनने आपल्यातील मतभेद कमी करून सहकार्याची पावले उचलणे व्यापारी संबंधात आर्थिक लवचिकता आणणे, दोन्ही राष्ट्रांची तडजोडीची तयारी ठेवाणे आवशक आहे.

संदर्भ:

१) आंतरराष्ट्रीय संबंध - दाते सुनील

२) समकालीन जगतीक राजकरणातील प्रमुख समस्या – प्रशांत अमृतकर

३) आंतरराष्ट्रीय राजनीती एवं आंतरराष्ट्रीय संबंध – साहित्य भवन आग्रा- डॉ.बी.एल फडिया

४) आंतरराष्ट्रीय संबंध – वेदालंकार हरीदत्त

जागतिकीकरण आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची लोकशाही मूल्य

प्रा. विकास दशरथ वाघमारे
राज्यशास्त्र विभाग, महात्मा बसेश्वर महाविद्यालय लातूर

प्रस्तावना :-

एकविसाव्या शतकामध्ये जगाने जागतिकीकरण, उदारीकरण, खाजगीकरण या संकल्पना स्वीकारल्या आहेत. त्याला भारत देश अपवाद नाही. भारताने ही 1991 साली खाऊजा धोरण स्वीकारले. आज भारताने माहिती तंत्रज्ञान, विज्ञान, सामाजिक, आर्थिक, राजकीय क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात प्रगती केलेली आहे. जागतिक दृष्टिकोनातून जेंव्हा भारतातील लोकशाहीचा अभ्यास केला जातो तेंव्हा असे दिसून येते की, आशिया खंडातील सर्वात मोठा लोकशाही प्रधान देश म्हणजे भारत आहे. अशा या भारत देशामध्ये असलेली लोकशाही शासन पद्धतीची मूल्य व्यवस्था डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी या देशात रुजवण्याचे काम केले. जागतिकीकरणाच्या युगामध्ये आज लोकशाही आणि जागतिकीकरण हे समीकरण अभ्यासात असताना प्रथमतः आपणास या शोध प्रबंधामधून जागतिकरणाचा अर्थ व्याख्या व त्याचा परिणाम तसेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सांगितलेला लोकशाहीचा अर्थ व्याख्या आणि मूल्ये याचा अभ्यास करावा लागेल. लोकशाहीचे मूल्ये स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि न्याय हे असल्याचे दिसून येते. स्वातंत्र्याशिवाय लोकशाहीला अर्थ प्राप्त होऊ शकत नाही. लोकशाहीतच व्यक्तीच्या स्वातंत्र्याचे हमी दिली जाऊ शकते. लोकशाहीमध्येच व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास होऊ शकतो. लोकशाही ही एकजीवन प्रणाली आहे लोकशाहीतूनच देशाचा विकास होऊ शकतो हे डॉक्टर आंबेडकरांनी प्रतिपादित केले आहे. जागतिकीकरण आणि लोकशाही मूल्ययाचा अभ्यास पुढील प्रमाणे या शोध प्रबंधात केलेला आहे.

जागतिकीकरणाचा अर्थवव्याख्या :-

जागतिकीकरण ही संकल्पना संबंध जगाने स्वीकारलेली आहे. जागतिकीकरण या संकल्पनेला इंग्रजीमध्ये Globalisation असे म्हणतात. Globalisation या शब्दाचा मराठीत अर्थ जागतिकीकरण असा होतो. जागतिकीकरण म्हणजे सर्व जगाची एकच बाजारपेठ होय. अशी सर्वसाधारण व्याख्या ही या ठिकाणी सांगता येते. जागतिकीकरणाच्या संकल्पनेमुळे संपूर्ण जग एक छोटेसे खेडे बनले आहे. जागतिकीकरणामुळे जगातील दळणवळणाची साधनांमध्ये मोठ्या प्रमाणात प्रगती झालेली आहे. विज्ञान क्षेत्रामध्ये प्रगती झालेली आहे. जागतिकीकरणामुळे शैक्षणिक, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, क्षेत्रांमध्ये मोठ्या प्रमाणात प्रगती घडून आलेली दिसून येते .अशा पद्धतीने जागतिकरणाचा प्रभाव संपूर्ण जगावरती पडलेला दिसून येतो.

लोकशाहीचा अर्थ आणि व्याख्या :-

लोकशाहीला इंग्रजीमध्ये democracy असे म्हणतात. हा democracy शब्द लॅटिन भाषेतील Demos + cracy या दोन शब्दाचे मिश्रण आहे. Democracy या इंग्रजी शब्दाचा मराठीत अर्थ लोकशाही असा होतो.

लोकशाहीची व्याख्या :-

अब्राहम लिंकनच्या मते, "लोकांनी लोकांसाठी लोकांकरिता लोकांकडून चालवलेले शासन म्हणजे लोकशाही."

जे. एस. मिलच्या मते, "चर्चेच्या माध्यमातून प्रश्नांची सोडवणूक करणाऱ्या शासन पद्धतीला लोकशाही असे म्हणतात."

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते, "रक्ताचा एक ही थेंब न सांगता सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, भौगोलिक क्षेत्रांमध्ये घडवून आणलेला बदल म्हणजे लोकशाही होय."

लोकशाहीची मूल्ये :-

1) स्वातंत्र्य
2) समता
3) न्याय
4) बंधुता

या चार मूल्यांवर लोकशाहीची इमारत उभी राहिलेली आहे असे मत डॉक्टर आंबेडकरांनी प्रतिपादित केले आहे. त्यांनी या चारीही मूल्याना अनन्य साधारण असे महत्त्व दिले आहे. जागतिकीकरणाच्या युगामध्ये या लोकशाहीच्या मूल्यातूनच जगाचा विकास होऊ शकेल असा त्यांचा दृष्टिकोन होता. म्हणून त्यांनी स्वातंत्र्य, समता, न्याय आणि बंधुता यांना महत्त्व दिले आहे. त्यांनी आपल्या संसदीय लोकशाही या पुस्तकामधून लोकशाही संबंधीचे विचार प्रतिपादित केले आहे त्यांचा हा लोकशाहीचा दृष्टिकोन आज संपूर्ण जगासाठी एक आदर्श दृष्टिकोन बनत चाललेला आहे असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही. लोकशाही मूल्य पुढील प्रमाणे त्यांनी आपल्या सतत विवेकबुद्धीतून मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे ते पुढील प्रमाणे.

1) स्वातंत्र्य

स्वातंत्र्या शिवाय लोकशाहीची कल्पना करता येत नाही स्वातंत्र्य नसेल तर लोकशाही शासन पद्धतीने निर्माण होऊ शकत नाही स्वातंत्र्यांनी लोकशाही एकच समीकरण बनलेले आहे स्वातंत्र्य हा लोकशाहीचा अविभाज्य घटक आहे स्वातंत्र्य हा लोकशाहीचा मूळ पाया आहे स्वातंत्र्य म्हणजे व्यक्तीला पूर्ण पणे विकास करण्याची उभा असणे होय स्वातंत्र्य म्हणजे कमीत कमी बंधन होय भारतामधील नागरिकांना पारतंत्र्यांमध्ये स्वातंत्र्य नव्हते म्हणून त्या देशाचा विकास खुंटलेला होता 1947 साली भारत स्वतंत्र झाला. 1950 ला भारताने लोकशाहीचा स्वीकार केला आणि मग भारतामधील लोकांच्या विकासाला चालना मिळाली 1991 ला खाऊजा धरणस्वीकारले प्रत्येक क्षेत्रामध्ये आज स्वातंत्र्याला किंमत प्राप्त होत गेली म्हणून लोकशाहीचे एक महत्त्व पूर्ण मूल्य म्हणजे स्वातंत्र्य होय असे डॉ. आंबेडकरांचे मत आहे.

2) समता :- Equality

समते शिवाय लोकशाहीची कल्पना करता येऊ शकत नाही मानवाने निर्माण केलेल्या विषमते विरुद्ध समता ही संकल्पना निर्माण झालेली आहे वर्णभेद जातीभेद प्रांतभेद वंशभेद भाषाभेट इत्यादी भेद भावामुळे समता या संकल्पनेचा उदय झाला आहे समतेतूनच खऱ्या अर्थाने लोकशाही विकसित होऊ शकते हे डॉक्टर आंबेडकरांनी सांगितले आहे. भारतीय संविधानाची निर्मिती करत असताना संविधान सभेमध्ये डॉ. आंबेडकर यांना प्रश्न विचारला गेला तुम्ही स्वातंत्र्याला अधिक महत्त्व देता की समतेला अधिक महत्त्व देता तेव्हा ते म्हणाले मी स्वातंत्र्या पेक्षा समतेला अधिक महत्त्व देतो. हे पटवून सांगताना त्यांनी अमेरिकेचे उदाहरण दिले अमेरिका ही जगातील पहिले राष्ट्र आहे त्याने लिखित राज्य घटनेचा स्वीकार केला आहे जे पहिले स्वतंत्र झालेले राष्ट्र आहे पण आज ही अमेरिकेमध्ये समता निर्माण झालेली नाही. म्हणून ते स्वातंत्र्या पेक्षा अधिक समतेला महत्त्व देत होते त्यांनी भारतामध्ये

लोकशाहीच्या माध्यमातून राजकीय समता निर्माण केलेली आहे परंतु आजही भारत देशामध्ये सामाजिक आणि आर्थिक क्षमता निर्माण होण्यामध्ये अनेक अडथळे निर्माण होऊ लागलेले आहेत ते म्हणतात जो पर्यंत सामाजिक आणि आर्थिक समता निर्माण होत नाही तोपर्यंत राजकीय लोकशाहीचा विकास होऊ शकत नाही म्हणून त्यांनी समता हे मूल्य लोकशाहीचे सांगितलेले आहे जरी जागतिकरणाचा स्वीकार भारताने केला असला तरी आजही जागतिक दृष्टिकोनातून विचार करत असताना समता या तत्वाला अतिशय महत्त्व प्राप्त झालेले आहे असेच या ठिकाणी म्हणता येईल.

3) न्याय Justice

डॉक्टर आंबेडकरांनी स्वातंत्र्य समता या तत्त्वा सोबतच न्यायाच्या तत्वाला ही अतिशय महत्त्व दिले आहे लोकशाही मध्ये न्यायाची संकल्पना अत्यंत महत्त्वाचे आहे न्याय नसेल तर लोकशाही निर्माण होऊ शकत नाही कायद्यापुढे समानता एका अपराधासाठी कसल्याही पद्धतीचा भेदभाव न करता समान न्याय दिला गेला पाहिजेत तरच लोकशाही टिकू शकते असा त्यांचा विश्वास होता त्यांचा सामाजिक न्यायावर अधिक भर होता. प्लेटो, जॉनरोल्स, अरिस्टॉटल, या पाश्चात्य विचारवंतांच्या न्याय संकल्पने पेक्षा डॉक्टर आंबेडकर यांची न्यायाची संकल्पना व्यापक होती न्यायाची संकल्पना ही लोकशाही चे मूल्य सांगत असताना डॉक्टर आंबेडकरांनी राजकीय न्याय सामाजिक न्याय आर्थिक न्याय यावर अधिकाधिक भर दिलेला आहे त्यांनी याची व्यवस्था भारतीय संविधानातील मूलभूत अधिकारांमध्ये केलेली दिसून येते आणि या संकल्पनेचा जागतिक दृष्टिकोनातून अभ्यास करत असताना आज संपूर्ण जग या तत्त्वांकडे येत असलेले दिसून येत आहे असे म्हटले तर वावगे ठरू नये.

4) बंधुता

बंधुता हा लोकशाही व्यवस्थेचे अतिशय महत्त्वपूर्ण मूल्य आहे. लोकशाही मध्ये डॉक्टर आंबेडकरांनी बंधुभाव निर्माण केलेला आहे. एक कवी असे म्हणतो की,

"शिवरायांनी शिकविला तो तलवारीचा घाव आहे. महात्मा फुलेंनी सांगितला तो ज्ञानाचा प्रभाव आहे . शाहू राजाने सांगितला आखाड्यातला डाव आहे आणि भिमरायाने रुजविला हा बंधुभाव आहे".

या काव्यावरून असे दिसून येते की खरोखरच डॉक्टर आंबेडकरांनी या देशांमध्ये लोकशाही व तिचे मूल्य रुजविण्याचा आटोकाट प्रयत्न केलेला आहे आणि याचाच परिणाम म्हणून आज जागतिकीकरणाच्या दृष्टिकोनातून पाहत असताना जग ही या संकल्पनांचा अभ्यास करू लागलेला आहे आज जगाला युद्ध नको आहे तर या जगाला बुद्ध हवा आहे असे संपूर्ण जग म्हणू लागले आहे आंबेडकरांची ही क्रांती म्हणजे संपूर्ण जगाला शांततेच्या मार्गाकडे घेऊन एक चांगल्या जगाची निर्मिती करू पाहणारी असे हे तत्व त्यांनी प्रतिपादित केलेली आहे.

संदर्भ ग्रंथ

1. भारतीय शासन आणि राजकारण बी .बी. पाटील
2. हमारा संविधान सुभाष कश्यप
3. संविधान सभेतील भाषणे आणि चर्चा प्रबुद्ध प्रकाशन
4. आधुनिक भारत के निर्माता डॉक्टर भीमराव आंबेडकर महेश आंबेडकर
5. दैनिक लोकसत्ता
6. दैनिक सम्राट
7. इशारा विशेषांक
8. बुद्ध आणि त्यांचा धम्म डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

महात्मा जोतिबा फुले यांचे सामाजिक कार्य

डॉ. बी. के. माकणे

(संशोधक विद्यार्थी) महात्मा गांधी महाविद्यालय,अहमदपूर ता. अहमदपूरजि. लातूर

प्रस्तावना

एकोणिसाव्या शतकात अस्पृश्यता निर्मुलन आंदोलाची पायाभरणी महात्मा फुले यांनी केली. महाराष्ट्रामध्ये होऊन गेलेल्या समाज सुधारकामध्ये महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे कार्य उल्लेखनिय आहे. आधुनिक काळातील लोकांनी ज्यांना स्वयंस्फुर्तीने मानाचा महात्मा बहाल केला तो पहीला महात्मा जोतिबा फुले होय. नवभारताच्या निर्मितीमध्ये ज्या कर्तृत्व संपन्न व्यक्तीने महत्वाची भर घातली त्यात जोतिबा फुले हे नाव उल्लेखनिय ठरते. त्यानी दलित उद्धाराचेच कार्य केले नाही तर स्त्री शिक्षणाचे आद्यजनक म्हणून ही त्यांचा उल्लेख केला जातो. तसेच त्यांनी सत्यशोधक समाज स्थापन करुन त्या मार्फत समाजातील अज्ञान नाहीसे करुन समाज परिवर्तनासाठी आयुष्यभर लढा दिला. त्यांनी समाज समतेसाठी चळवळ उभी केली व त्यात ते यशस्वी झाले म्हणून त्यांना समाजक्रांतीचे जनक म्हणतात.

जोतिबा यांचा जन्म पूणे येथे 11 एप्रिल 1826 रोजी झाला. त्यांच्या वडीलांचे नाव गोविंदराव व आईचे नाव चिमणाबाई होते. त्यांचे मुळ गाव सातारा जिल्ह्यातील कुटगण हे होय. त्यांचा वडीलोपार्जीत पूण्यामध्ये फुलाचा व्यवसाय होता. म्हणून लोक त्यांना फुले या नावाने ओळखु लागले. महात्मा फुले यांच्या काळात ब्राम्हणेत्तर समाजाला शिक्षण घेण्याचा अधिकार नव्हता. तरी ही गोविंदरावानी इ.स.1834 मध्ये जोतिराबांना मराठी शाळेत घातले. त्यांनी लवकरच शिक्षणात प्रगती केली. बऱ्याच आडथळयानंतर इंग्रजी सातव्या इयत्तेपर्यंत त्यांचे शिक्षण झाले.

वयाच्या 13 व्या वर्षी जोतिबांचा विवाह धनकवडीच्या झगडे पाठकाची कन्या सावित्रीबाईशी झाला. इ. स. 1848 मध्ये पुणे येथे पहीली मुलींची शाळा भिड्याच्या वाड्यामध्ये सुरु केली. निरक्षर सावित्रीबाईना साक्षर करुन स्त्री शिक्षणाची धुरा त्यांच्यावर सोपवली व जुलै 1851 मध्ये पुणे येथे बुधवार पेठेत मुलीची दुसरी शाळा सुरु केली. तसेच 1852 मध्ये अस्पृश्यांसाठी शाळा काढली. अनाथाश्रम आपल्याच घरात काढले जोतिबानी अनेक ग्रंथ, नाटक लिहीले. फुले यांचा एक हात निकामी असतानाही त्यांनी 'सार्वजनिक **सत्यधर्म**' हा ग्रंथ लिहीला. 26 नोव्हेंबर 1890 रोजी या महापुरुषाचे पुणे यथे निधन झाले.

स्त्री उध्दाराचे कार्य:

महात्मा फुले यांच्या काळात महाराष्ट्रातील स्त्रियांची समाजातील स्थिती अतिशय वाईट व अत्याचाराची होती. यामुळे जोतिबांनी समाजकार्यास सुरुवात करताना सर्व प्रथम स्त्री शिक्षणास प्राधान्य दिले व पुणे येथे इ.स.1848 मध्ये मुलींची पहिली शाळा बुधवार पेठेत भिडेच्या वाड्यात स्थापन केली व सावित्रीबाईना साक्षरकरुन स्त्री शिक्षणाची धुरा त्यांच्या वर सोपवली.

समाजात बालविवाह जरठ विवाह, सती प्रथा, केशवपन या सारख्या अनिष्ठ प्रथा होत्या. बालविवाहामुळे बालविधवाची संख्या वाढत असे विधवांना विवाह करता येत नव्हता. त्यामुळे त्यांचे जीवन अत्यंत वाईट होते. त्यांना समाजात ताठ मानेने जगता यावे यासाठी सन 1864 रोजी विधवा पुनर्विवाह पुण्यातील गोखल्याच्या बागेत फुलेंनी पहीला पूनर्विवाह घडवून आणला.

दलित उद्धार विषयक कार्य:

तत्कालीन समाज व्यवस्थेत अस्पृश्याना अत्यंत वाईट व अपमानास्पद वागणूक देण्यात येत असे. अस्पृश्य समाजामध्ये महार, मांग, चांभार व ढोर या जातींचा समावेश होत असे. त्यांना समाजातील अनेक हक्क व अधिकारापासून वंचित ठेवण्यात आले होते. एवढेच नव्हे तर त्यांना समाजव्यवस्थेत तुच्छ वागणूक दिली जात असे.

महात्मा फुलेनी ही अत्याचारी व जुलमी परिस्थिती पाहून दलित उद्धार करण्याचे कार्य त्यांनी हाती घेतले. फुलेनी स्त्री शिक्षणा प्रमाणेच दलित अस्पृश्यांच्या शिक्षणाला ही महत्व दिले. शिक्षणा शिवाय त्यांच्या परीवर्तन होणार नाही याची जाणीव त्यांना झाली. त्यांनी इ.स.1851 मध्ये पुणे शहरात नानापेठेत अस्पृश्यासाठी पहिली शाळा काढली. इ.स.1853 मध्ये महार, मांग, इत्यादी लोकास विद्या शिकवणारी मंडळी यानावाची संस्था पुण्यात स्थापन केली. या कार्यासाठी दक्षिणा प्राइज फंडातून आर्थिक साह्य मिळाले व इ.स.1868 मध्ये स्वत:च्या घरातील पाण्याचा हौद अस्पृश्यासाठी खुला केला. इत्यादी विविध कार्याच्या माध्यमातून महात्मा फुले यांनी दलित उद्धार करण्याचा प्रयत्न केला.

सत्यशोधक समाजाची स्थापना:

शुद्रातिशुद्राची स्थिती सुधारण्यासाठी व त्यांची धार्मिक व सामाजिक गुलामगिरी नष्ट करण्याच्या उद्देशाने महात्मा फुलेंनी 24 सप्टेंबर 1873 रोजी पुण्यात सत्यशोधक समाजाची स्थापन केली. महात्मा फुलेचा सत्यशोधक समाज हा मानवता बुद्धी प्रामाण्य व व्यक्ती स्वातंत्र्य या प्रमुख तत्वावर आधारीत होता. समाजातील प्रत्येक उपेक्षित माणसाला त्यांच्या विकासाची संधी मिळाली पाहीजे. समाजातील सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, शैक्षणिक इत्यादी सर्व अधिकार समानतेच्या धरतीवर असले पाहीजे या विचारातून ही संघटना स्थापन केली. सत्यशोधक समाज चळवळ ही एका विशिष्ट समाज व धर्माचे नेतृत्व करणारी चळवळ नसून ती सर्व सामान्य अस्पृश्य समाजाची एक कार्य प्रवण चळवळ होती.

महात्मा फुलेचे शेतकऱ्यासाठी कार्य:

समृद्धी व भरभराटी ही शेतकऱ्याच्या कष्टावर व मेहनतीवर अवलंबून होती. परंतु हे शेतकरी सावकार, जमीनदार व शासनाकडून आर्थिक दृष्ट्या शोषित झाले होते. महात्मा फुलेनी शेतकऱ्याचा असुड या ग्रंथात शेतकऱ्याच्या दयनीय स्थितीचे वर्णन केलेले आहे. महात्मा फुलेनी स्त्री आणि अतिशुद्रांच्या केलेल्या उद्धाराच्या कार्या प्रमाणे शेतकऱ्यांच्या स्थितीचे वर्णन केलेले आहे. महात्मा फुलेनी स्त्री आणि अतिशुद्रांच्या केलेल्या उद्धाराच्या कार्या प्रमाणे शेतकऱ्यांच्या स्थितीत ही परीवर्तन करण्याचे कार्य केले.

महात्मा फुलेंनी सरकारकडे शेतकऱ्यांच्या मुलांना प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे करावे. त्यांना शिक्षणासाठी प्रोत्साहन मिळण्यासाठी व सतिगृहे स्थापन करावी आणि कनिष्ठ वर्गातील शिक्षकाची नेमणूक करुन या मुलांना प्रशिक्षित करावे या शासन दरबारी मागण्या केल्या. शेतकऱ्याशी सरकारी अधिकारी, कारकुन व सावकार यांच्या कडून होत असलेली लुबाड व शोषण याविषयी त्यांनी दिनबंधु या वर्तमान पत्रातून लिखान करुन शेतकऱ्यावरील अन्यायास वाचा फोडली. इ.स.1876-77 मध्ये महाराष्ट्रामध्ये मोठा दुष्काळ पडला होता. त्यामुळे शेतकऱ्याची परिस्थिती हालाखीची बनली त्यामध्ये सुधारणा होण्यासाठी महात्मा फुलेनी महाराष्ट्र व्यापी चळवळ सुरु केली. ही चळवळ 'खतफोडीच बँड' म्हणून ओळखले जाते. शेतकऱ्याचा असुड या ग्रंथात शिक्षणाअभावी समाजाची कशी परवड होते ते खालील प्रमाणे स्पष्ट केले आहे.

''विद्ये विना **मती गेली** । मती विना नीति गेली।

नीति विना गती गेली । गती विना वित्त गेले।

वित्त विना शुद्र खचले । इतके अनर्थ **एक अविद्येने** केले''

अशा प्रकारे शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांना वाचा फोडणारे महात्मा फुले हे महाराष्ट्रातील पहीले कर्ते सुधारक होते.

संदर्भ ग्रंथ:

1) महाराष्ट्रातील समाजसुधारक - डॉ.अनिल कठारे.

2) भारतीय समाजक्रांतीचे जनक - प्रा. ना.ग.पवार, महात्मा फुले.

3) गुलामगिरी – जोतिबा फुले.

4) सामाजिक विचार प्रवाह - प्रा.पी.के. कुलकर्णी.

5) समाजशास्त्रीय विचार परंपरा - प्रा नी.स.वैद्य.

6) अभिजात सामाजिक विचारवंत-डॉ.सुमन बेहरे.

7) समाजशास्त्रीय विचार प्रवाह-डॉ.ज्योति डोईफोडे.

बहूजन उध्दारक छत्रपती शाहू महाराज

प्रा. डॉ. सतीश गंगाराम ससाणे
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, महात्मा फुले महाविद्यालय, अहमदपूर ता.अहमदपूर जि.लातूर

प्रस्तावना :-

क्रांतीज्योत पेटवलेल्या महात्मा फुलेच्या ज्योती व ज्ञानाची ज्योत पेटवण्याचे कार्य छत्रपती शाहू महाराजांनी केले महाराष्ट्राच्या परीवर्तनाच्या लढाईत फुले, शाहू, आंबेडकरांचे नाव घ्यावेच लागते. महात्मा फुलेंच्या राहीलेल्या शैक्षणिक कार्याला नव्याने गतिमान करण्याचे कार्ये छत्रपती शाहू महाराजांनी पुर्णकेले. तत्कालीन परिस्थीतीत खेडयामधून प्राथमिक शाळाच नव्हत्या. अल्प शाळेत उच्च वर्णीयांनाच शिक्षणाची मोठया प्रमाणात संधी उपलब्ध होती. शिक्षणघेणे आणि विद्येचा उपयोग करणे हे बाम्हण किंबहुना श्रीमंत सावकाराचेच काम आहे. ते बहुजनाचे नाही त्यातल्या त्या स्त्रीया आणि अस्पृश्य समाजाला जाणणारा शुद्र वर्णतरकोसोदूर होता. ज्ञानाच्या क्षेत्रात ब्राम्हण जातीची मक्तेदारी ब्रिटिश काळापासून निर्माण झालेली होती बहुजन समाजातील असंख्य लोक अज्ञानामुळे माणूस असून पशुहिन स्वरुपाचे जीवनजगत होते कारण अज्ञानामुळे त्यांच्या हजारो पिढया बितक्रार करण्याऱ्या माणनाऱ्या होत्या. बहुजन समाजातील स्त्रीयांच्या डोळयात असे भरवलगेलं होत की ? तुम्ही शिक्षणाच्या मागे लागलाततर तुम्हांस विधवा व्हावे लागेल तुमच्या ताटात आळया पडतील तुमचा पती जिवंत राहणार नाही. असे गैरसमज अज्ञानी, अडाणी, भोळया भाबडया महिल्यांच्या मनावर बिंबवले गेले. त्यामुळे हजारो वर्षापासून हा उपेक्षित, वंचित, शोषित, पिडीत समाज गुलाम, दास, लाचारतुच्छ कनिष्ठ पशुहिनते पेक्षा वाईट जिवन जगत होता. अज्ञानाच्या अंधश्रध्देच्या खाईत पडलेल्या बहुजन समाजाला वर काढून ताट मानेने समाजात नव्याने जगण्याचे ताकत मिळवून देण्यासाठी छत्रपती शाहु महाराजांना प्रवाहाच्या विरोधात जावुन बंड पुकारावे लागले विविध शैक्षणिक धोरणाचा अवलंब करून शैक्षणिकक्षेत्रात मोठे परिवर्तन घडवुन आणावे लागले. बहुजन समाजाचा उध्दाव केवळ शिक्षणातुनच होवु शकतो हा महात्मा फुलेनी केलेला प्रयोग पुन्हा त्यांनी करण्याचा प्रयत्नकेला बहुजनाच्या उध्दाराचेखरे शस्त्र हे शिक्षणच आहे.

1. विदयार्थी वस्तीगृहास चालना :-

खेडया पाडयातील अनेक विद्यार्थ्यांना शहराच्या ठिकाणी येवुन शिक्षण घेण्याची संधी प्राप्त होत नव्हती ते महाराजांनी ओळखले होते. शहरात त्यांच्या राहण्या जेवण्याची सोय होत नव्हती. शिवाय आठरा विश्व दारिद्य असल्या कारणाने भुकेल्या पोटीते शैक्षणिक ज्ञान घेण्यास असर्मथ होते. तेंव्हा त्यांच्या अडचणी जाणून घेवुन कोल्हापुरात विद्यार्थी वस्तीगृहाची निर्मीती करण्याचे धोरण त्यांनी आखले आणि 1896 मध्ये कोल्हापुरात सर्व जातीजमातीच्या विदयार्थ्यांसाठी वस्तीगृहाची सुरुवात केली.

2. उच्च व व्यवसाईक शिक्षणाला प्राधान्य :-

छत्रपती शाहु महाराजांनी प्राथमिक शिक्षणा बरोबरच माध्यमिक व उच्च शिक्षणालाही महत्व दिले. सन 1851 मध्ये कोल्हापुर येथे सुरु झालेल्या इंग्रजी शाळेचे 1881 साली राजाराम महाविद्यालयात रुपांतर झाले. शाहु महाराज यांच्या मते केवळ प्राथमिक शिक्षण घेवुन चालणार नाही. तर तरुणांना उच्च शिक्षणदेवून व्यवसायभिमुख शिक्षणदेवून त्यांना स्वांवलंबी बनविले गेले पाहिजे. या उदात्य दृष्टीकोनातुन शाहु महाराजांनी व्यवसाईक शिक्षणाला प्राधान्यदिले. गावाचा कारभार व्यवस्थित चालविला जाण्यासाठी महाराजांनी पाटील स्कुल व तलाठी स्कुल सुरु केले.

3.स्त्री शिक्षणास प्राधान्य :-

स्त्री जीवनाच्या मागासलेपणाचे शाहु महाराजांना जाणीव होती राजाराम महाविद्यालयात शिक्षण घेणाऱ्या स्त्रीयांनाफि माफीची सवलत जाहीर केलेली होती. आपल्या सुनबाई इंदुमती राणी साहेब यांना वैद्यव्य प्राप्त झाल्यानंतर त्याना शिक्षण देवुन कोल्हापुर संस्थानाचे शिक्षण खाते त्यांच्याकडे सोपविण्याचा महाराजांचा विचार

होता. तथापी राणी साहेबांच्या मृत्युमुळे तो पुर्ण झाला नाही. संस्थानांच्या शिक्षणाधिकारी म्हणून मिस लिट्ल नंतर त्यांनी श्रीमंत रखमाबाई केळवकर यांची नेमणूक केली यावरुन महाराजांचा स्त्रीशिक्षण विषयक दृष्टीकोन स्पष्ट होतो. स्त्री शिक्षणामुळे कुटूंबाचा, समाजाचा, राष्ट्राचा, अप्रत्येक्षपणे विकास घडवुन येतो. स्त्रीला कुटँबात समाजात आदराचे व मानाचे स्थान मिळणे शकय होते. असा महाराजांचा स्त्रीशिक्षण बाबतचा अमुल्य असा विचार आपल्या संस्थाना मध्ये निर्माण केला.

4. सक्तीचे व मोफत शिक्षणास प्राधान्य :-

अज्ञानामुळे बहुजन समाजाला शिक्षणाचे महत्व समजलेच नव्हते म्हणूनच महाराजांनी सक्तीच्या शिक्षणाचे धोरण आकले 500 ते 1000 लोकवस्तीच्या गावी कोठे शाळा सुरुकरता येईल कोणत्या सार्वजनीक इमारतीचा उपयोगकरता येईल. याची माहिती त्यानी संकंलीत केली. या गावामधुन ताबडतोब शाळा सुरुकरण्याचे आदेशदिले. देवस्थानाच्या उत्पन्नातून नित्य नैमेतिक खर्च वजा जाता उरलेले उत्पन्न शाळेला दयावे असे ठरविले 25 जुलै 1917 च्या उपमा नुसार महाराजांनी प्राथमिक शाळेत फी माफीची घोषणा केली. 19 नोव्हेबर 1917 रोजी काढलेल्या जाहीरनाम्या नुसार कोल्हापुर संस्थानात प्राथमिक शिक्षण संक्तीचे करण्यात आले. खेडयातून या सक्तीच्या शिक्षण योजनेचा अमल सुरु झाला. या सक्तीच्या मोफत शिक्षण योजने मुळे शिक्षणाचा प्रसाराला विस्तृत स्वरुप प्राप्तझाले. या धोरणाचा इतका फायदा झाला की, 1917-18 साली शाळांची संख्या 27 विदयार्थ्यांची संख्या 1296 होती.ती 1921-22 मध्ये 420 शाळा 22007 विदयार्थी इतके वाढलेले दिसले.

5. प्राथमिक शिक्षणाला प्राधान्य :-

बहुजन समाजाचा शैक्षणिक विकास घडवून आणण्यासाठी महाराजांनी योजनाबध्द आखणी केलेली दिसते. प्राथमिक शिक्षणाचा पाया दृढ केल्या नंतर उच्च शिक्षणा पर्यंत वाटचाल करण्याचा त्यांचा निश्चय होता. या बाबतीत ते म्हणतात प्राथमिक शिक्षणावर माझ्या भर आहे. माझ्या रयतेमध्ये प्राथमिक व उच्च शिक्षणाचा प्रसार करण्याची माझे इतकी जोराणे खटपट चालली आहे. या वरून शकय तितक्या लवकर माझ्या रयतेस स्वराज्य देण्याचे माझेधोरण आहे. हे आपल्या ध्यानी येईलच माझी प्रजा मराठी, 3 इयत्ता जरी शिकून तयार झाले असते तर त्यांना राजकारभाराचे हक्क आनंदाने देऊन मी आज विश्रांती घेतली असती. सन 1913 मध्ये शाहु महाराजांनी प्रत्येक गावात निदान एकतरी शाळा असावी व ती शाळा गावात बहुसंख्येने राहणाऱ्या जातीच्या व्यक्तीने चालवावी असेत्यांचे मत होते.

संदर्भग्रंथ :-

1.रयतेचा राजा राजश्री शाहू महाराज 1874-1922 आर.एस. कोंडेकर अरुणा प्रकाशन, लातूर

2.भारताचा इतिहास 1850-1950- डॉ.एस.जी.जाधव संस्कृती पुस्तकालय.

3.राजर्षी छत्रती शाहू महाराज जिवन आणि शैक्षणिकविचार संकलन भारत वाघमारे, प्रबुध्द भारत पुस्तकालय आणि प्रकाशन व्यवसाय नागपूर

4. आधुनिक महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचाइतिहास 1819-1960- प्रा.दिनेश मोरेके.एस. पब्लीकेशन पुणे.

राजर्षी शाहू महाराजांचे समाजसुधारणा विषयक कार्य

प्रा. प्रकाश महिपती गायकवाड
समाजशास्त्र विभाग, महात्मा फुले महाविद्यालय, अहमदपूर ता.अहमदपूर जि.लातूर

प्रस्तावना :-

आधुनिक महाराष्ट्राच्या इतिहासात आपल्या शैक्षणिक, सामाजिक व आर्थिक कार्याच्या व्दारे बहुजन समाजाला जागृतकरून त्यांची सर्वांगीण क्षेत्रात प्रगतीघडवून आणणारे प्रजाहितदक्ष सत्ताधीश म्हणजे राजर्षी छत्रपती शाहु महाराज होय. विचारपुर्वक स्वीकारलेल्या सामाजिक किंवा राजकीय तत्वाच्या बाबतीत कोणताही तडजोड न स्वीकारता या तत्वांची अमलबजावणी करण्यासाठी आवश्यक असलेले असामान्य मानसिक धैर्य छत्रपती शाहू महाराजांजवळ होते. सर्वसामान्य माणसाचे कल्याण करणे हे आपलेकर्तव्य मानले व सर्व समाजालाही या कर्तव्याच्या अनुरोधाने मार्गदर्शन केले. बहुजन समाजाला जाचक बंधनातून मूक्त करण्यासाठी शाहू महाराजांनी अनमोल असेकार्यकेले आणि विकासाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी समाज मनाचे वेगवेगळया कार्यक्रमाच्या माध्यमातून परिवर्तन करण्याचे प्रयत्न केले. राजर्षी शाहू एक संस्थानिक असलेतरी त्यांची दृष्टी ही समाज सुधारकांची, क्रांतीकारी विचारकांची होती. त्यांच्या सुधारणेला वैचारीकतेची जोड मिळालेली दिसून येते.

उदिष्टे :-

1.शाहु महाराजांच्या सामाजिक सुधारणा चळवळीचा योगदानाचे महत्व समजूनघेणे.
2.शाहु महाराजांच्या सामाजीक कार्यातील बहुजनासाठी केलेलेकार्य समजूनघेणे.
3.शाहु महाराजांचे कृषी विषयक विचार समजूनघेणे.

शाहू महाराजांचे सामाजिक सुधारणा विषयक कार्ये :-

छत्रपती शाहू महाराजांच्या अगोदर सामाजिक जिवनात जाती व्यवस्थेचे प्राबल्य होते. जातीभेदाच्या परंपरेमूळे भारतीय समाजात राजकीयकिंवा सामाजिक जीवनात प्राबल्य होते. जातीभेदाच्या परंपरेमुळे भारतीय समाजात राजकीयकिंवा सामाजिक जीवनात एकता अस्तित्वात नव्हती. समाजात उच्च मानल्या गेलेल्या जातींनी परंपरेच्या आधारे व धार्मीक बंधनाच्या व्दारे कनिष्ठ जातीवर अनेक बंधने लादली होती. या जातीभेदामूळे समाजातील व्यक्तींना माणूस म्हणून असलेले अधिकारही मिळत नव्हते. त्यामूळेच राष्ट्रीय व सामाजिक ऐक्य नष्ट करणारा हा जातीभेद दूर करून निदान हिंदूना तरी एक करावे असा महाराजांचा विचार होता जातिभेद हेच जातिमत्सराचे मूळ असल्याने सर्व जाती नष्ट करून समाज एकजिनसी बनविण्याचे त्यांचे धोरण होते. महाराष्ट्रात राजकीय व सामाजिक सुधारणा या विषयी वादनिर्माण झाला होता. सामाजिक सुधारणानंतर करता येतील पण प्रथम स्वातंत्र्य मिळविले पाहिजे असा लोकमान्य टिळकांचा आग्रह होता. शाहू महाराजांच्या मते हा मूलतः चुकीचा होता. कारण, या दोन्हीही सुधारणा एकच असून समाज जीवनाच्या रथाची ही दोन चाके आहेत. त्याच्यामते, ब्रिटिशांच्या वर्चस्वा विरुध्द यशस्वी स्वातंत्र्य चळवळ करण्यासाठी सर्व जातींना विश्वासात घेणे आवश्यक आहे. स्वांतत्र्यात सर्व लोकांना नागरिक म्हणून समान पातळीवर अधिकार मिळतील हे सांगणे आवश्यक होते.

राजर्षी शाहू महाराजांची सामाजिकन्यायाची भुमिका :-

राजर्षी शाहू एक राजे असलेतरी आदेश देवून थांबत नव्हते तर त्यानुसार त्याची अंमलबजावणी होते किंवा नाही हे तपासून पहात होते. आदेशाप्रमाणे स्वतः ते वागत होते. मोठया विश्वासाने अस्पृश्य समाजातील लोकांनात्यांनी आपल्या राजवाडयावर नोकरीत घेतले. त्यांना मानसन्मान दिला व नोकरीतील महत्वाच्या जागांवर विराजमान केले. तत्कालीन व्यवस्थेतील त्यांच्या आज्ञापत्रामधून दिसून येईल. च्दामू व रामू हे दोघे महार राधानगरीचे हत्तीवरले माहूत असूनदर शुक्रवारी अंबाबाईचे व शकर्ते शिवाजी महाराजांपासून चौथे शिवाजी पर्यंतचे जे छबीने निघतात त्या हत्तीवर नोकरी करतात. अर्थातच अंबाबाई व महाराजांच्या पादूकांना शिवण्यास

प्रतिबंध नाही, हुजूरचा मोटार ड्रायव्हर बाळा नाईक हा महार आहे. चाबुकस्वार व कोचमन देखील किंबहुना हुजूरांची कामेकरणारे महारच आहेत. हा स्वतःपुरता अंमलात आणलेल्या सुधारणांचा एक प्रकार होता. याच धोरनाने राजर्षी शाहूंनी शाळा, इस्पितळे इ. सार्वजनिक, संस्थानातूनही स्पर्शास्पर्श विचारांच्या रुढी विरुध्द कडक नियम हुकूमाच्या व्दारे जाहीर केले होते. आपल्या देशात पिढीजात गुन्हेगार या नात्याने दर दिवशी पोलीसात ज्यांना हजेरी देण्याचे हाल सोसावे लागत होते असे अनेक सामाजिक वर्ग होते. त्यांना हया हालातून सोडविण्याचे महत्वाचे कार्य राजर्षीनी केले. परंतु याहीपेक्षा त्यांनी हा उपदेश स्वतःच्या आचरणात आणून कृतीव्दारे सर्व समाजाला जागृत करण्याचे सातत्याने प्रयत्न केले. यातूनच त्यांची सामाजिक न्यायाची भावना प्रकट होते.

शाहु महाराजांचे कृषीविषयक विचार :-

शाहु महाराज हे एक अष्टपैलू व्यक्तीमत्व होते शेती आणि शेतकरी याविषयी त्यांना आस्था होती. राधानगरी सारख्या धर्माची उभारणी करून त्यांनी खऱ्या अर्थाने शेती आणि शेतकरी विकासाचे सुत्र समाजाला दिले. शेतकऱ्यांना शेतीसाठीत्वरीत आणिकमी व्याजदरावर कर्ज उलब्ध होण्यासाठी शेतकऱ्यांना सहकारी संस्थांची निर्मिती त्यांनी केली. शेती मालाला योग्य बाजारभाव आणि बाजार बीट मिळावी यासाठी शाहुपूरी बाजार पेठेची स्थापनाकेली. 1907 मध्ये सहकारी तत्वावर कापड गिरणी सुरुकेली. सहकारी चळवळीत प्रोत्साहन दिले. शेतकऱ्यांनानवीन शेती आणि बिज यासाठी नवे तंत्रज्ञान उपलब्ध व्हावे या दृष्टीने शेती तंत्रज्ञानाच्या संशोधनासाठी किंग एड वर्ड ऍग्रीकल्चरल इन्सिटटयुटची स्थापना करण्यात शाहु महाराजांचे योगदान होते. शेती आणि शेतकरी यांच्या उन्नतीसाठी शाहु महाराजांनी अथक प्रयत्नकेले.

संदर्भ :-

1.भिडे, पाटील, महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेचा इतिहास, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.

2.जाधव रमेश, लोकराजा शाहू छत्रपती, शैंलेद्र प्रकाशन, पुणे.

3.पवार, जयसिंगराव, 2004, राजर्षी शाहू छत्रपती : एक मागोवा, डोंबिवली : सुमेरू प्रकाशन, पृ.26.

4.लोकराजा छत्रपती शाहुः डॉ.जाधव रमेश, सुरेश पब्लि. पुणे 1998.

भारतीय सामाजिक सुधारणोतील चळवळी व कायद्यांची भूमिका: एक आढावा

कल्पना राजेश कनके -सिध्देवाड

सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, फर्ग्युसन महाविद्याल (स्वायत्त), पुणे

गोषवारा:

मी माझ्या शोध निबंधात पुढील मुद्यांची सविस्तर मांडणी करण्याचा प्रयत्न करणार आहे. चळवळ म्हणजे काय? कायदा म्हणजे काय? कायदा व चळवळ यांच्यातील सहसंबंध आणि भारतातील सामाजिक चळवळी व कायद्यांची सामाजिक सुधारणा मधील भूमिका. काही उदहरणांच्या आधारवरून समजून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. भारतीय समाजाची प्रतिगामी मानसिकता 21व्या शतकात देखील म्हणावी तशी बदललेली नाही. म्हणून आजही देशाच्या कानाकोपऱ्यात हक्कांसाठी, न्यायासाठी, जगण्यासाठीच्या चळवळी होतांना आम्ही पाहू शकतो. सामाजिक समस्यांचे जंजाळे दिवसागणिक वाढताना दिसते आहे. जागतिकीकरणाने भारतात नवनव्या संधी बरोबरच समस्यांची भर घातलीआहे. खाउजा धोरणांची सकारात्मकता व नकारात्मकता आम्हाला या एक दिवसीय परिषदेच्या निमित्ताने वेगवेगळे पैलू द्वारे समजून घेता येईल.

महत्त्वाच्या संकल्पना किंवा संज्ञा: जागतिकीकरण, सामाजिक चळवळी, प्रबोधन, लोकशाहीच्या संकुचितीकरण, संहिता, रूढीप्रमाण्यवाद, शास्त्रप्रमाण्यवाद, अभिजन, व्यवस्थांचे दलालीकरण, सूशासन,

प्रस्तावना:

स -समाज

स - समस्या

स - सुधारणा

3- स चा जवळचा दृढ असा सहसंबंध आहे. भारतीय समाजातील सामाजिक सुधारणांचा इतिहास फार जुना आहे. येथील सामाजिक संबंधांचे स्वरूप अतिशय गुंतागुंतीचे आहे. अनेक समाजसुधारकांच्या, संतांच्या पुढाकारातून आज प्रत्यक्षात असलेल्या भारतीय समाज निश्चितपणे जागतिकरणाच्या प्रवाहशी जुळवून घेण्याची क्षमता धारण करू शकतो. एकोणिसाव्या शतकात भारतात सुरू झालेल्या प्रबोधनाचा मुख्य उद्देश हे राजकीय स्वातंत्र्य बरोबर सामाजिक सुधारणा घडवून आणणे हे देखील होते. यासंदर्भात ब्राह्मो समाज, सत्यशोधक समाज, आर्य समाज, प्रार्थना समाज इत्यादींचा योगदानाचा उल्लेख करता येईल. भारतीय स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव साजरा करताना हे लक्षात घ्यावे लागेल खरंच आपण सुधारलोय का?आपल्या बदलत्या जाणिवा लक्षात घेता स्वातंत्र्यानंतर सामाजिक चळवळींचे नेतृत्व विशिष्ट साच्यात काम करताना दिसते. पण एकविसाव्या शतकात ज्यांचा प्रश्न त्यांची चळवळ आणि सुधारणांसाठीची धडपड थोडक्यात सामाजिक चळवळीतील मक्तेदारी संपुष्टात आली. उदारीकरणाच्या धोरणात लोकशाहीप्रधान संस्थांच्या स्वायत्ततेची धक्का लावण्यात आलेला नव्हता व ज्या क्षेत्राचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले होते त्याच्या खाजगीकरण करण्याचा प्रयत्न देखील झालेला नव्हता. सर्वसमावेशक सामाजिक सुधारणांच्या दृष्टीने आपण आपली ओळख 'भारतीय'म्हणून स्थिर करणे नितांत गरजेचे आहे. तरच सुधारणात्मक कायद्याना सामाजिक परिघावर प्रत्यक्ष येण्यास वाव मिळेल. लोकशाही प्रधान समाजात भूतकाळाचे संदर्भ देत सत्ताकारण करण्याची हातोटी नेतृत्वाच्या ठिकाणी सातत्याने विकसित होताना दिसत आहे. त्यामुळे लोकशाहीच्या संकुचितीकरण पर्यायाने सुधारणांचा फज्जा उडताना दिसतो. विवकेवादी व तर्कशुद्ध विचार करणारा समाज निर्माण करावयाचा असेल तर समाजातील विविध अभिक अभिकरनाणी योग्य ती भूमिका घेणे आवश्यक आहे.

ज्या- ज्या वेळी नागरिकांचे हक्क, स्वातंत्र्याचा व अधिकारांचा संकोच झाला आहे. त्या त्या वेळेस आपले हक्क अधिकार अधिक सुरक्षित राहावेत म्हणून नागरिकांनी अनेक प्रकारे संघटित झाले आहेत. त्यांनी क्रांती, उठाव, युद्धे, आंदोलने इत्यादी द्वारे अन्याय अत्याचार शोषणाविरुद्ध विरुद्ध लढा दिलाआणि संरचनात्मक पातळीवर सामाजिक परिवर्तन घडवून आणले. या सामाजिक सुधारणांना सुरुवात झाली ती फ्रेंच राज्यक्रांती पासून 1789 च्या क्रांतीने जगाला सामाजिक मूल्यांत्मक सुधारणांची समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता ही मूल्ये दिली. या संदर्भात जगभरात उभ्या राहिलेल्या सामाजिक चळवळीचा परिचय करून गरजेचे आहे.

चळवळ म्हणजे काय?

बदल हा सजीव सृष्टीचा स्थायीभाव आहे. चळवळी या नागरिकांच्या सार्वजनिक जीवनातील सहभाग वाढवतात, सार्वजनिक हितासाठी आणि प्रश्नांच्या सोडवणुकीसाठी चळवळी होत असतात. सरकारवर दबाव आणून आपले प्रश्न सोडविण्यासाठीच चळवळी होतात असे नाही तर शासनाच्या काही निर्णयांना विरोध करण्यासाठी तसेच पाठिंबा दर्शवण्यासाठी देखील चळवळी होतात.

व्यक्ती हा समाजशील प्राणी आहे. व्यक्ती समूहाच्या ठिकाणी असणारी जिज्ञासा ही विविध प्रश्न व समस्या निर्माण करते. तसेच त्यावर उपाय किंवा सुधारणांचा शोधण्याचा प्रयत्न देखील करते. ही प्रक्रिया सातत्यपूर्ण पद्धतीने संपूर्ण मानवी समुदायत सुरूच असते. बदलत जाते ते परिवर्तन प्रक्रियेचे स्वरूप व परिणाम आणि यासाठीच होतात चळवळी जगभरात व भारतात देखील! कालौघात प्रतिगामी - पुरोगामी विचार प्रवाहात किंवा सुधारणांची आग्रहाने मांडणी करणाऱ्या अनेक चळवळी आमच्या अवतीभवती कायम कार्यरत असतात. आम्ही भारतीय म्हणून सुधारणांच्या ज्या टप्प्यावर आहोत त्यात खाऊजा धोरणांचा मोठा वाटा आहे. जगभरातील समाजसुधारणांची प्रारूपे आम्ही अनुसरत आहोत. सामाजिक जीवनात चळवळीचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. चळवळीमुळे सामाजिक सुधारणांना गती मिळते.

कायदा म्हणजे काय**?**

सामूहिक सार्वजनिक नियम सूचना निर्बंध आणि अधिकारांची संहिता जी अनिवार्य असून अधिमान्य स्वरूपाचे असते. ज्याद्वारे व्यक्ती तसेच व्यक्ती तसेच समूहाच्या सर्वांगीण वर्तनाचे नियंत्रण व नियमन करणे व्यवस्थेला शक्य होते.

सामाजिक चळवळी म्हणजे काय**?**

विविध सामाजिक सुधारणांसाठी केल्या गेलेल्या अनेक सामूहिक प्रयत्नांना सामाजिक चळवळ म्हटले जाते. बहुसंख्य समाजाच्या हितार्थ कधी संघटित तर कधी असंघटित स्वरूपात स्वतःच्या मागण्यांसाठी, हितसंबंधांच्या पूर्ततेसाठी, न्यायहक्कासाठी, पर्यावरण संरक्षणासाठी जगाच्या पातळीवर अनेक वेळा लोक एकत्र येताना दिसतात. सामाजिक सुधारणांचा परीघ हा व्यापक आहे खाउजा धोरणाने केवळ आर्थिक विषमतेची दरी कमी करून भागणार नाही. समाजाच्या इतर क्षेत्रात असणाऱ्या विषमताचं काय? हा सवाल घेऊन चळवळी उभ्या राहतात आणि कायद्याची मागणी करताना दिसतात. जागतिक परिप्रेक्ष्यातून आम्ही जेव्हा भारतातील सामाजिक सुधारणांकडे बघतो तेव्हा हे प्रकर्षाने जाणवते की आमच्या ठिकाणी आज घडीला असलेली जागरूकता, आत्मभान, विश्वास, धाडस याचं बाळकडू ज्यानी आम्हाला दिलं त्यांनी जर का विलायती किंवा उदारमतवादी शिक्षण घेतलं नसतं तर?....... कुठल्याही समाजाच्या प्रगतीचे लक्षण म्हणजे त्यात काळानुरूप होणार यात सकारात्मक सुधारणांचा सुधारणाच असतात मग त्याला भारत तरी कसा अपवाद ठरेल.

भारतातील सामाजिक सुधारणांचे स्वरूप :

सामाजिक सुधारणा म्हणजे समाजात बुद्धिपुरस्सर समाज हितकारक केलेले बदल ज्याद्वारे अनिष्ट चालीरीतींना पायबंद घालून सामाजिक स्वास्थ्य व कल्याणासाठी केलेले उपाय व बद्दल असतात. भारतातील सुधारणांचा धावता आढावा घेताना अनेक प्रकारच्या परंपरागत चौकटीत बंदिस्त असलेल्या स्थितीतील समाज ज्यात धर्म नावाच्या गोष्टीचे प्राबल्य होते. धर्म या व्यवस्थेबरोबरच आधारित अनेक जाचक आणि विषमतेवर आधारित उतरंड निर्माण झाल्या. रूढीप्रमाण्यवाद, शास्त्रप्रमाण्यवाद, उच्चनीचता ला विरोध करणाऱ्या चळवळी

ब्रिटिशांनी केलेल्या शासन व शिक्षण या दोन घटकांच्या आधारे उभारण्यास सुरुवात झाली. नव्या समाजव्यवस्थेचा निर्माणाला चालना मिळत गेली.

ब्रिटिशांच्या गुलामगिरीला विरोध करण्याच्या भूमिकेतून निर्माण झालेल्या स्वातंत्र्य चळवळी बरोबरच समाजातील वंचित, उपेक्षित, शूद्रातिशूद्र समाज घटक स्वत: च्या हक्क व स्वातंत्र्यप्रती न्याय हक्काच्या मागणीसाठी यांची लढे उभे राहिले. स्वातंत्र्योत्तर भारतात वेगवेगळया पक्षाच्या सत्ताकाळात विकासाला चालना देणाऱ्या सुधारणांचा पुरस्कार केला गेला. परंतु आजही आम्ही पूर्णपणे जातीमुक्त आणि धर्ममुक्त होऊ शकलो नाहीत. नव्या इंडिया साठी लागणाऱ्या सुधारणा ज्या निव्वळ भौतिक स्वरूपाच्या आहेत. या नादात भारतासाठी लागणाऱ्या मूल्यात्मक व नैतिक सुधारणांना आम्ही सोयीने बगल देणारे, त्यांचा वापर करणारे अभिजन निर्माण केलेत. ते नाकारून चालणार नाही.

भारतीय राज्यघटनेनुसार सरकार कोणाचेही असो त्यांनी सुशासन केले पाहिजे. येथील व्यक्तींच्या समूहांच्या सर्वसमावेशक पद्धतीने विकास घडवून आणण्याच्या भूमिकेत सरकारने कायम असावे. शोषणाच्या अन्याय-अत्याचाराच्या कुठल्याच व्यवस्था येथे तयार होणार नाहीत तसेच व्यवस्थांचे दलालीकरण होणार नाही याची पूर्णपणे खबरदारी शासन व समाजाने घेतली पाहिजे. शासन- प्रशासन तसेच समाजातील विविध क्षेत्रात वाढत जाणारे बेजबाबदार वर्तन थांबले पाहिजे. निव्वळ वेळकाढूपणाच्या धोरणामुळे कुठल्याही प्रकारच्या सुधारणा प्रत्यक्षात येऊ शकत नाहीत. आज घडीला सत्ता करण्यासाठीच्या प्रक्रियेत विकास प्रक्रियेला बाजूला सारले जाताना दिसते. यामुळे आता आताच्या तरुण पिढी ही पुरोगामी समाजाला परत एकदा सुधारणा चळवळ पुढे नेण्याची व त्यात शाश्वत करण्याची गरज आहे.

चळवळी व कायदे यांचा सहसंबंध दर्शविणाऱ्या काही व्यष्टी अभ्यास (केस स्टडी) ज्याद्वारे आपणास कोणत्याही प्रकारच्या सुधारणा व समाजात प्रस्थापित होताना त्याला कायदा व चळवळीची जोड लागते. म्हणजेच भारतीय समाजासारख्या विविधता असणाऱ्या देशात दिवसागणिक चळवळीतील तसेच कायद्याच्या संदर्भातील देखील विविधता पाहायला मिळते. यासाठी या शोधनिबंधाद्वारे काही चळवळीतून आलेले कायदे आणि त्यांच्या येथील सामाजिक सुधारणांवर झालेला परिणाम आपण समजून घेण्याचा प्रयत्न करू यात.

स्त्री चळवळ:

स्त्री चळवळ आणि कायदे हे अभ्यासाचे आंतरशाखीय क्षेत्र आहे. या संदर्भातील कायद्याचा थोडक्यात आढावा घेऊ. या चळवळींने WHO IS MEN, WHO IS WOMEN WHO IS LGBTQA+, WHY WE NOT ONE AS A HUMAN? हा खडा सवाल करत जागतिक पातळीवर मानवी मूल्यांचा संवर्धनासाठी संघटित चळवळी उभ्या केल्या. महिलांना राजकीय, आर्थिक, सामाजिक इत्यादी क्षेत्रात वावरण्याचा हक्क, स्वातंत्र्याचा अवकाश कायदा द्वारे उपलब्ध झाला. स्त्री चळवळीने स्त्री शोषणाचे वेगवेगळ पैलू प्रकाशात आणले. जसे सती, हुंडाबळी, कौटुंबिक हिंसाचार, बालविवाह, कामाच्या ठिकाणी होणारे लैंगिक शोषण, बलात्कार इत्यादी. या प्रत्येक प्रश्नाला वाचा फोडण्यासाठी जगातील विविध स्त्री संघटनांनीजसेकी, International Women's Forum-1974- To Support to Women Leader Today&Tomorrow, Women's Environment & Development Organization-1990 – To Advocates Women's Equality in Global Policy etc. काम करताना दिसतात.

1970 ते 80 च्या दशकात जी स्त्री चळवळ उभी राहिली ती सुशिक्षित महानगरांमध्येच! त्यांचा एक वेगळा इतिहास आहे. समाज रचित 'बाई'पणाच्या साच्यात घडतांना, उभे राहताना आणि जगताना कोणकोणत्या आव्हानांना सामोरे जावे लागते यासाठी बाईचा जन्म घ्यावा लागतो! अनेकविध स्त्री प्रश्नांकडे प्रामुख्याने लक्ष देणं म्हणजे राजकारणा बाहेर काहीतरी करणं असा समज राज्यकर्ता वर्गाचा राहिला. पण संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या रेट्यामुळे म्हणा तिसऱ्या जगातील स्त्रियांची परिस्थिती आणि त्याच्या संदर्भात हुंडाबळी, बलात्कार, कौटुंबिक हिंसाचार इत्यादी प्रश्नांवर येथील महिला संघटनांनी त्यावेळी लाटणे मोर्चा काढला. याचा परिणाम असा झाला की 'स्त्री' या समाज घटकाबद्दल स्वतंत्र कायदे करण्याची आणि प्रभावी अंमलबजावणी करण्याची आत्यंतिक गरज

वाटली. म्हणून हुंडा प्रतिबंधक कायदा, 1961 या अधिनियमातील कलम 2 अन्वये हुंडा या शब्दाची व्याख्या विवाहातील एका पक्षाने विवाहातील अन्य पक्षास किंवा विवाहातील कोणत्याही पक्षाच्या आई-वडिलांना अथवा अन्य कोणत्याही व्यक्तीने किंवा तत्पूर्वी किंवा त्यानंतर कोणत्याही वेळी प्रत्यक्षपणे किंवा अप्रत्यक्षपणे दिलेली किंवा दयावयाचे कबुल केलेली कोणतीही संपती अथवा मुल्यवान रोख असा आहे. मथुराबलात्कार प्रकरणानंतर बलात्कार विरोधी कायदा आणला गेला. तोहीस्त्री चळवळीच्या रेट्यामुळेच!

स्त्री चळवळ 1990 नंतर ची जेव्हा पाहतो तेव्हा खाउजा धोरणाचा स्वीकार केल्यामुळे भारतातील स्त्री चळवळीवरपर्यायाने स्त्री प्रश्न विषयक सुधारणांना मोठ्या प्रमाणावर चालना मिळाली. जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी यांच्या प्रभावामुळे अनेक बिगर राजकीय संघटना खासगी पद्धतीने तयार झाल्या. त्यांनी सरकारला अपेक्षित असणारी कामे केली त्या वेळी **जे जे खासगी ते ते राजकीय** अशी घोषणा स्त्री चळवळीने दिली.स्त्री चळवळीने कालौघात कात टाकताना आमच्या शरीरावर आमचा अधिकार, लैंगिकतेच्या राजकारणाला विरोध असे नवे मुद्दे पुढे येण्यास सुरुवात केली. यातून देखील कौटुंबिक हिंसाचाराच्या विरोधात कायदा (2005), कामाच्या ठिकाणी होणाऱ्या लैंगिक अत्याचार प्रतिबंध करणारा कायदा (2013), निर्भया कायदाइत्यादी कायद्यांची तयार केले. याद्वारा समाजातील चुकीच्या वृत्तीना काही प्रमाणात का होईना पायबंद बसला. **चळवळीतूनच कायदे तयार होतात असे नाही तर काही वेळा कायद्यांच्या संरक्षणासाठी देखील चळवळी निर्माण होतात**. भारतातील स्त्री चळवळीने स्त्री ची ओळख येथील प्रस्थापित समाजाला करून देण्याचा प्रयत्न केला. ती म्हणजे स्त्री ही निर्मितीक्षम, अर्थार्जन करण्यास सक्षम, ज्ञाननिर्मिती, निर्णयाच्या क्षमता बाळगणारी, लिंगभेदाला छेद देणारी ज्यामुळे तिच्या जनन क्षमतेवर पुरुषी सत्ता नाकारणारी अशा स्वरूपाची आजची स्त्री दिसते. गर्भलिंग निदान चाचणीला विरोध करणारा प्रतिबंधक कायदा आणला गेला. 'खुडत्या कळ्या' ही कालिंदीताई देशपांडे यांची साहित्यकृती याविषयी अतिशय बोलकी आहे. भारतातील सामाजिक चळवळींच्या टप्प्यावर आपण विचार करतो तेव्हा ही केवळ स्त्रियांनी, स्त्रियांसाठी, स्त्रियांपुरती विचार करून चालणार नाही. तर ती स्त्रीवादी राजकीय जाणिवेची आंतरीकरण केलेली पुरुष आणि स्त्रिया यांचा समाज निर्माण करणारी असली पाहिजे. मेरी जॉन, प्रतिक्षा बक्षी, विद्युत भागवत, मधु किश्वर, निवेदिता मेनन, विद्याताई बाळ, शर्मिला रेगे इत्यादींनी भारतातील स्त्री चळवळीवर जागतिकीकरणाचा प्रभाव कसा होत गेला याची वेळोवेळी कधी स्वानुभवातून तर कधी अभ्यासात्मक पातळीवर चिकित्स विश्लेषणे केलेली आहेत. त्या विश्लेषणाचा सूर म्हणून **स्त्री ही व्यक्ती होणे जास्त महत्त्वाचे मानले जाणे आवश्यक आहे.**

भारतातील स्त्री चळवळ सर्व जनाची होऊ शकली नाही. कारण येथील पुरुषसत्ताक व्यवस्था! जी जात, वर्ग, धर्म या सर्व चौकटीमध्ये गुंतागुंतीची झालेली आहे. अनेकविध स्वरूपाची आहे. (संदर्भ, विद्युत भागवत विचारशलाका 2016). येथील सर्व स्त्रियांनी ज्यांना उत्तरदायित्व बांधील असण्याची गरज आहे. नवीन नीतिमूल्ये तयार करावित यासाठी कायद्याचा बडगा मान्य करावा लागतो.

राज्यसंस्थेच्या परिघात वावरणाऱ्या राजकारण्यांच्या कुटुंबातील किंवा संबंधातील स्त्रियांच्या प्रतिमा माध्यमातून पुढे आणल्या जातात. त्याच वेळी इतर बिगर राजकीय परिघात वावरणाऱ्या कष्टकरी स्त्री प्रश्नापर्यंत माध्यमे पोहोचतच नाहीत, काही वेळा त्यांना पोहोचू दिले जात नाही. कल्याणकारी राज्य संकल्पनेनुसार स्त्रियांना देखील संधीची समानता, स्वातंत्र्य,न्याय इ. मूल्यांच्या प्रति स्वआत्मभान त्यांच्या ठिकाणी चळवळीतुन आले आहे .

त्याआधारे शासन-प्रशासन, संस्कृती, धर्म, अर्थ इत्यादी क्षेत्रातील त्यांचा वावर वाढला असला तरी त्यांना संरक्षक कवच म्हणून कायद्याची भूमिका आम्ही नाकारू शकत नाही. मूलतः करिअरच्या नव्या वाटा स्वतःच्या क्षमतांना अनुसरून निवडतांना तिच्या सुरक्षेचा, सामाजिक परिघावरील तिच्या प्रतिमेचा परत विचार करणेही आवश्यक मानले जाते. यावेळी गौतम बुद्धांच्या 'अनित्यता' या तत्वांचा विचार येतो. सगळं अनित्य आहे तरीही समूहाच्या चिरंतनत्वाच्याशोध घेण्याची जिज्ञासा माणसाला स्वस्थ बसू देत नाही हेच खरे!

जागतिकीकरणामुळे संवादाची नव- नवी माध्यमे जगभरात विस्तारत गेली. त्या माध्यमांचा वापर करून देशातीलच नव्हे तर जगातील स्त्री प्रश्नांची मांडणी करणाऱ्या चळवळी निर्माण होताना दिसतात. मी टू ची चळवळ, LGBTQA++ च्या चळवळी, इस्लामी देशातून स्त्रियांना मिळणाऱ्या जाचक प्रथा-परंपरा विरोधातल्या चळवळी, ऑनर किलींगच्या प्रश्नाची मांडणी करणाऱ्या, मॉब लिंचिंग च्या घटना, हिजाब विरोधीची चळवळ स्त्री शिक्षणाला नाकारणाऱ्या तालिबानी राजवटीत विरोधी स्त्री चळवळ असे अनेक समकालीन सामाजिक सुधारणांची मागणी करणाऱ्या चळवळी उभ्या राहताना दिसतात.चळवळीचे राजकीयीकरण झालं कि ती अस्तित्व संपते हेच खरे! भारतातील साहित्यकृतीतून चित्रपटे, कथा, कादंबऱ्या यातून देखील स्त्रीप्रश्न मांडल्या जाताना दिसतात. सारांशाने असे म्हणता येईल की स्त्री चळवळीचा परीघ विस्तारतो आहे. सामाजिक सुधारणांची सर्वात आग्रही मांडणी करणारी ही चळवळ असल्यामुळे मी माझ्या शोधनिबंधात पहिल्यादी मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

पर्यावरण चळवळ:

पर्यावरणीय चळवळ जागतिक पातळीवर पर्यावरण चळवळीचे सुरुवात ही भारताच्या संदर्भात झाल्याचे दिसते. पर्यावरण व माणसाच्या जगण्याचा फार जवळचा संबंध आहे. आज जागतिक पातळीवर पर्यावरणीय समस्यांचे प्रमाण वाढले आहे. त्याच्या निराकरणासाठी जागतिक संघटना तसेच वेगवेगळे देशाचे नेतृत्व एकत्र येऊन भूमिका मांडताना दिसतात. पण केवळ भूमिका मांडून पर्यावरणीय प्रश्न सुटणार नाहीत. वाढती लोकसंख्या, वारंवार बसणारे भूकंपाचे धक्के, सुनामी सारखे नैसर्गिक आपत्ती कोरोना संसर्ग महामारी यासारख्या अनेकविध पर्यावरणाच्या असमतोलामुळे निर्माण झालेल्या समस्यांना आम्हाला एकत्रितपणे सामोरे जावे लागणार आहे. पर्यावरणातील नैसर्गिक संसाधनांचे जतन संरक्षण आणि संवर्धन करण्याची जाणीव जोपर्यंत आमच्यात निर्माण होणार नाही तोपर्यंत कितीही पर्यावरणीय संरक्षणाच्या चळवळी झाल्या, कायदे झाले, धोरणे आली तरीही पर्यावरणाची हानी भरून काढण्यात आम्ही किती यशस्वी ठरू हे काळच ठरवेल! □मेझॉन च्या जंगलाचं जळण, हिमनद्याच वितळण, ओझोन पडलेले मोठे भाकडद , अवेळी येणारी अवर्षणे, दुष्काळ इ . घटनाक्रम आम्हाला खूप मोठया विध्वंसाकडे जातो आहोत हेच या चळवळीना सांगायचे आहे. पर्यावरणीय चळवळ आणि त्यासंदर्भातील कायद्याचे परीक्षण करण्याची गरज आहे. हवामान बदलाच्या अभ्यास करणाऱ्या अनेक विविध संघटना आज जगभरात आहे आपत्ती व्यवस्थापना सारखा विभाग भारतामध्ये देखील आहे. कुठल्या प्रकारचा पर्यावरणीय असमतोलामुळे प्रश्न निर्माण होतात त्याच्या मुळावरच घाव घालण्याची गरज आहे, हीच पर्यावरणीय चळवळी ची हाक आहे तिला आपण सर्वानी मिळून साद घालण्याची गरज आहे.

Climate Strike2019 युरोपातल्या पर्यावरणीय चळवळीमध्ये काम करणाऱ्या काही संघटना

Anti-Nuclear Movements in America1970-80

The Earth Day Movement – 1970

Danish Environmental Movement in 1969

Friday For Future (3F)15 वर्षीय ग्रेटा थनबर्ग आणि इतर तरुण कार्यकर्ते स्वीडिश संसदेसमोर तीन आठवड्यांपर्यंत प्रत्येक शाळेच्या दिवशी, हवामानावर कारवाई होत नसल्याच्या निषेधार्थ बसल्यानंतर ऑगस्ट 2018 मध्ये सुरू झालेली तरुणांच्या नेतृत्वाखालील आणि संघटित चळवळ आहे.

भारतातील पर्यावरणीय चळवळी:

भारतातील पर्यावरणीय समस्यांच्या यादीतील जैवविविधतेचे नुकसान, जंगलातील वृक्षतोड, मोठमोठ्या प्रकल्पांची उभारणी, जमिनीचे सापाटीकरण, हिमनद्याचे वितळणे, विविध देशातील भूकंपाचे वाढते प्रमाण, नुकताच आपण ज्याला समोरे गेलो ती करोना महामारी इ. स्वरूपाच्या पर्यावरणीय विनाशाच्या परिणामाना थांबवायचे असेल तर पर्यावरण संवर्धनाशिवाय पर्याय नाही. काही उदाहरण्याच्या आधारे भारतातील पर्यावरणीय चळवळीचे येथील विकास प्रक्रियातील योगदान. शाश्वत विकास संकल्पनाची ओळख करून देण्यासाठी व त्यासाठी

आग्रही राहण्याच्या भूमिकेत देशातील वेगवेगळया राज्यामध्ये झालेल्या पर्यावरणीय चळवळी पाहणे आवश्यक आहे. बिशनोई चळवळ 1700, चिपको आंदोलन 1973, Save Silent Valley, जंगल बचाओ आंदोलन, अप्पीको चळवळ, नर्मदा बचाओ आंदोलन, टेहरी धरण संघर्ष इ.

बिशनोई चळवळ इ. स 1700:

या चळवळीची सुरुवात इ. स. न 1700 मध्ये राजस्थान राज्याच्या मारवाडी प्रदेशातील खेजरली या गावात झाली. त्या वेळच्या या प्रदेशाच्या राजाने नव्या राजवाड्यासाठी बिक्षणोई गावाच्या लगत असणाऱ्या जंगलातील वृक्षतोड करण्याचे आदेश दिले. तेव्हा ही वृक्षतोड थांबविण्यासाठी गावातील **अमृता देवी** ग्रामस्थ महिलेने झाडाना मिठी मारली व इतरांना देखील वृक्षतोड थांबविण्यासाठी प्रोत्साहित केले. जंबाजी महाराजांच्या शिकवणुकीचा परिणाम म्हणून पशुपक्ष्यांना कुठल्याही प्रकारची हानी न पोहचू देता त्यांचे रक्षण करावे ही शिकवण होती. म्हणून ही चळवळ सुरू राहिली. यात 363 लोक ग्रामस्थ मारले गेले. जेव्हा राजाला या चळवळी मागचा उद्देश कळला या तेव्हा त्याने वृक्षतोडीचा आदेश मागे घेतला आणि संरक्षित क्षेत्र म्हणून घोषित केले. तेथील जंगल व वन्यजीवांच्या रक्षणासाठी कटिबद्धता दर्शविली.

चिपको आंदोलन 1973:

या चळवळीची सुरुवात सुंदरलाल बहुगुणा, चंडिप्रसाद भट्ट व इतर अनुयायी यांच्या नेतृत्वाखाली हिमालयाच्या उतारावरील वृक्षांचे जंगलांच्या ठेकेदाराच्या कुराडी पासून संरक्षण करणे हा मुख्य उद्देश या आंदोलनाचा होता. याची सुरुवात चमोली जिल्ह्यात झाली. नंतर ते उत्तराखंडच्या टीहिरी -गडवाल जिल्ह्यापर्यंत व परिसरात विस्तारत गेले. पर्यावरण संवर्धनातील झाडांचे महत्त्व सर्वांगीण पद्धतीने समजून सांगत सुंदरलाल बहुगुणा व त्यांच्या सहकाऱ्यांनी चिपको आंदोलन म्हणजे (झाडाला मिठी मारा) ही पुढे नेले. यातील मुख्य उद्देश जंगल संवर्धनामुळे होणारे फायदे हे लोकांना कळले. 1978 मध्ये पोलिसांच्या कार्यवाहीत महिलांनी अत्याचाराचा सामना करत चिपको आंदोलनाच्या प्रभाव क्षमतांचा परिचय करून दिला. त्यावेळच्या मुख्यमंत्री हेमवती नंदन बहुगुणा यांनी समिती नेमून गावकऱ्यांच्या बाजूने निर्णय दिला. जो जगभरातल्या पर्यावरण विकास संघर्षाच्या इतिहासातील महत्त्वाचा पैलू ठरला.

सायलेंट व्हॅली चळवळ **1978**:

या चळवळीची सुरुवात भारतातील केरळमधील पलक्कड जिल्ह्यातील एक सदाहरित उष्णकटिबंधीय जंगल आहे. केरळ राज्य विद्युत मंडळाने (KSEB) कुंथीपुझा नदीवर एक जलविद्युत धरण प्रस्तावित केले जे सायलेंट व्हॅलीमधून वाहते. फेब्रुवारी 1973 मध्ये नियोजन आयोगाने सुमारे 25 कोटी रुपये खर्चाच्या या प्रकल्पाला मंजुरी दिली. अनेकांना भीती होती की हा प्रकल्प 8.3 चौरस किमी अस्पर्श आर्द्र सदाहरित जंगलाला बुडवेल. अनेक स्वयंसेवी संस्थांनी या प्रकल्पाला कडाडून विरोध केला आणि सरकारला तो सोडून देण्याची विनंती केली. या चळवळीत सर्वात महत्त्वाची भूमिका बजावली ती केरळ साहित्य परिषद (KSSP) ही एक NGO आणि कवयित्री-कार्यकर्त्या सुगथाकुमारी यांनी बजावली.

जानेवारी 1981 मध्ये, अथक सार्वजनिक दबावापुढे झुकून इंदिरा गांधींनी सायलेंट व्हॅलीचे संरक्षण केले जाईल असे जाहीर केले. जून 1983 मध्ये केंद्राने प्रो. एम.जी.के. यांच्या अध्यक्षतेखालील आयोगामार्फत या समस्येची पुन्हा तपासणी केली. Prof. M.G.K. मेनन. नोव्हेंबर 1983 मध्ये सायलेंट व्हॅली जलविद्युत प्रकल्प बंद करण्यात आला. 1985 मध्ये पंतप्रधान राजीव गांधी यांनी सायलेंट व्हॅली राष्ट्रीय उद्यानाचे औपचारिक उद्घाटन केले.

आजघडीला आमच्याकडे अशी अनेक खाजगी व सरकारी प्रकल्प आहेत ज्या द्वारे सायलेंट व्हॅली सारख्या व्हॅलीच नव्हे तर वेगवेगळया नैसर्गिक साधनसंपत्तीची न भरून येणारी हानी होताना आम्ही उघड्या डोळयांनी पाहतो.

जंगल बचाओ आंदोलन 1982 आणि अॅपिको चळवळ 1983:

या चळवळीची सुरुवात भारतातील बिहारच्या सिंहभूम जिल्ह्यातील आदिवासींनी जेव्हा नैसर्गिक सालच्या जंगलांच्या जागी अत्यंत किमतीच्या सागवानाचा निर्णय घेतला तेव्हा त्यांनी विरोध सुरू केला. या हालचालीला अनेकजण "लोभाचा खेळ राजकीय लोकवाद" म्हणतात. पुढे ही चळवळ झारखंड आणि ओरिसामध्ये पसरली. सिंहभूमचे आदिवासींनी हा विरोध पुढे नेत ती इतर चळवळीना प्रेरणा दिली.

ॲपिको चळवळीची सुरुवात 1983 भारतातील कर्नाटक राज्यातील उत्तरा कन्नड आणि शिमोगा जिल्ह्यातूनझाली. ॲपिको चळवळ ही चिपको चळवळीची दक्षिणेकडील आवृत्ती आहे. अप्पिको चळवळ स्थानिक पातळीवर "अप्पिको चालुवाली" म्हणून ओळखली जात असे. वनविभागाचे कंत्राटदार तोडणार असलेली झाडे स्थानिकांनी मिठीत घेतली. नैसर्गिक जंगलांची तोड आणि व्यापारीकरण आणि प्राचीन उपजीविकेच्या संसाधनावरील शासकीय दबावाला विरोधात या चळवळीने काहीकाळ पांडुरंग हेगडे यांच्या मदतीने ही चळवळ पुढे नेली. अप्पिको चळवळीने जनजागृतीसाठी विविध तंत्रांचा वापर केला जसे की अंतर्गत जंगलात पायी मार्च, स्लाइड शो, लोकनृत्य, पथनाट्य इ. या चळवळीच्या कार्याचे दुसरे क्षेत्र म्हणजे निकृष्ट जमिनींवर वनीकरणाला चालना देणे. या चळवळीने नंतर जंगलावरील दबाव कमी करण्यासाठी पर्यायी ऊर्जा संसाधनाचा परिचय करून पर्यावरणाच्या तर्कशुद्ध वापरावर लक्ष केंद्रित केले. आंदोलन यशस्वी झाले.

नर्मदा बचाओ आंदोलन1985:

या चळवळीचा परिचय सर्वानाच आहे. सरदार सरोवर धरणाच्या बांधकामामुळे विस्थापित झालेल्या लोकांचे योग्य पुनर्वसन आणि पुनर्वसन न केल्याचा निषेध म्हणून सर्वप्रथम आंदोलनाला सुरूवात झाली. हे आंदोलन मेधा पाटकर, बाबा आमटे, आदिवासी, शेतकरी, पर्यावरणवादी आणि मानवाधिकार कार्यकर्ते यांच्या नेतृत्वाखाली झाले. धरणाची उंची 130 मीटरच्या प्रस्तावित उंचीवरून कमी करून 88 मीटर करण्याची मागणीही नर्मदा बचाओ आंदोलनाच्या कार्यकर्त्यांनी केली. याचा मोठा परिणाम म्हणून की काय जागतिक बँकेने या प्रकल्पातून माघार घेतली. नंतरच्या काळात, चळवळीने पर्यावरण आणि खोऱ्यातील इको-सिस्टमचे रक्षण करण्यावर आपले लक्ष केंद्रित केले. नर्मदा नदी, जी गुजरात, मध्य प्रदेश आणि महाराष्ट्र राज्यांमधून वाहते.

नर्मदा बचाओ आंदोलनाने पर्यावरणाचा मुद्दा न्यायालयात नेला. ऑक्टोबर 2000 मध्ये सर्वोच्च न्यायालयाने सरदार सरोवर धरणाच्या बांधकामाला मंजुरी देत धरणाची उंची 90 मीटरपर्यंत वाढवण्याची अट दिली. धरणविरोधी कार्यकर्त्यांनी मागणी केलेल्या ८८ मीटरपेक्षा ही उंची खूपच जास्त आहे, पण ती निश्चितपणे १३० मीटरच्या प्रस्तावित उंचीपेक्षा कमी आहे. या प्रकल्पाला आता मोठ्या प्रमाणावर राज्य सरकार आणि बाजारातील कर्जाद्वारे वित्तपुरवठा केला जातो. हा प्रकल्प 2025 पर्यंत पूर्ण होणे अपेक्षित आहे. हे आंदोलन म्हणावे तितके यशस्वी झाले नसले तरी भारतात आणि बाहेर मोठ्या धरण विरोधी मत तयार केले आहे. त्यातून विकासाच्या आदर्शावर प्रश्नचिन्ह निर्माण झाले. लोकशाहीतील एकगांधीवादी चळवळ म्हणून ओळखली जाते.

आदिवासी चळवळ:पेसा कायदा, वन हक्क संरक्षण कायदा

आदिवासी समाज हा विविधतेने नटलेल्या भारतीय समाजाचा मूलनिवासी भारतीय आहे. या समाजाच्या वेगळया सांस्कृतिक, सामाजिक, आर्थिक ढाच्याला कायमच दुर्लक्षिले गेले. आदिवासी समाज निसर्गाच्या सानिध्यात राहून निसर्गाचे जतन, संरक्षण आणि संवर्धन करण्याचा प्रयत्न करतो. आदिवासींसंबंधीचे कायदे आभिजनांच्या राजकीय इच्छाशक्तीच्या अभावी केवळ कागदावरच राहिले. स्वातंत्र्यपूर्व भारतात आदिवासींच्या जीवनावर परिणाम करण्याऱ्या अनेक घटना येथे घडल्या. जसे, परकीयांकडून धर्मांतरचे सावट तर स्वकीयांकडून त्यांचे हिंदुत्वीकरण करण्याचे प्रयत्नही झाले. त्यांच्या जमिनी तसेच जंगल संपत्तीवरील त्यांचा हक्क हिरावला गेला. या पार्श्वभूमीवर आधुनिकिरणाच्या प्रकियेचा परिणाम म्हणून स्वत:ची ओळख कायम ठेवण्यासाठी आदिवासींना अजूनही संघर्ष करावा लागत आहे.

सर्वसामान्य लोकांच्या सहभागातून आकाराला आलेल्या प्रगल्भ भारतीय लोकशाहीचा वारसा आदिवासी समाजाला देखील आहे. भारतात लोकसहभागाचा मुद्दा नेहमीच महत्त्वाचा ठरतो. स्वातंत्र्यानंतर येथील शासन व समाजानेघेतलेल्या भूमिकांमुळे सार्वजनिक हित किंवा सर्वसमावेशी धोरण आणि त्याच्या अंमलबजवणीत

कमालीची तफावत दिसते. तेव्हा मूलनिवासी आदिवासींना विकासप्रक्रियेत आणण्याच्या भूमिकेचा भाग म्हणून पेसा कायदा व वन हक्क संरक्षण कायदा कडे पाहता येईल.

भारतातील आदिवासी चळवळींचे वर्गीकरण तीन टप्पे केले तर ब्रिटिश काळातील परिचित असलेल्या कोल उठाव, खोंड उठाव, संथाल उठाव आणि सुरुवातीच्या मुंडा उठाव हे या काळातील प्रमुख आदिवासी उठाव होते. त्यात बिरसामुंडाच्या नेतृत्वाखालील मुंडा उठाव आणि कोया बंड या दोन्हींचा समावेश आहे. खऱ्या अर्थाने आदिवासी चळवळींला स्वकीय, परकीय अशा दोन पातळयावर लढावे लागले. कधी सावकारी व्यवस्थेला विरोध करण्याच्या भूमिकेत, जमिनीवरील हक्कांसाठी, जंगलावरील हक्कांसाठी, जंगलातील वनउपजाचा वापर उदरनिर्वाहासाठी करण्याच्या हक्कांसाठी, विस्थापितांच्या व्यवस्थापनासाठी या प्रकारच्या वेगवेगळया आघड्यावर आदिवासी चळवळीं करताना दिसतो.

भारतातील आदिवासी चळवळींची कारणे

18व्या आणि 19व्या शतकात भारतातील आदिवासी चळवळींची मुख्य कारणे म्हणजे ब्रिटिशांनी अर्थव्यवस्था, सरकार आणि जमिनीच्या उत्पन्नाच्या रचनेत केलेले झटपट बदल. या बदलांनी धोरणातील कृषिप्रधान, निसर्गपूजक असणाऱ्या आदिवासी समुदायाला त्रास झाला.

जमीन कराच्या वाढत्या दबावामुळे अनेक शेतकऱ्यांना आणखी कर्ज घेणे किंवा त्यांची मालमत्ता जप्त करणे भाग पडले. नवीन जमीनदारांनी त्यांच्या कर्मचाऱ्यांवर नेहमीचा अत्याचार न करता अपंग रकमेपर्यंत भाडे वाढवले आणि जर त्यांनी पैसे दिले नाहीत तर त्यांना अमानुष वागणूक दिली जात असे. भारतातील आदिवासी विद्रोहांचे हे आणखी एक कारण होते.आदिवासी लोकांच्या वडिलोपार्जित प्रदेशात बिगर आदिवासींच्या प्रवेशामुळे स्थायिक शेतीची कल्पना तयार झाली. या जमिनीच्या जप्तीमुळे स्थानिक जनतेला त्रास सहन करावा लागला.शेती, मासेमारी, शिकार आणि वन उत्पादनांचा वापर हे आदिवासी सदस्यांचे फार पूर्वीपासून हक्क आहेत.ब्रिटिशांनी सावकारांची ओळख करून दिल्यानंतर आदिवासींचे शोषण झाले. नव्याने प्रस्थापित आर्थिक चौकटीमुळे स्थानिकांना मजूर म्हणून काम करावे लागले.अनन्य मालकीच्या संकल्पनेने आदिवासी समाजात पूर्वी अस्तित्त्वात असलेली प्रमाणित जमीन मालकी प्रणाली बदलली आहे. दिवसोंदिवस शिकार पद्धती, शेती स्थलांतरित करणे आणि वन उत्पादनांचा वापर यावर वापर प्रतिबंध लागू केल्यामुळे आदिवासी लोकांनी त्यांचे उदरनिर्वाहाचे साधन गमावले ज्यामुळे भारतातील आदिवासी चळवळींना सुरुवात झाली. १९९० नंतर जाती-जमातींच्या राजकरणात राजकीय प्रतिनिधित्वाचे प्रमाण तसेच सत्ता सहभागाची संधी, मतदानाचा टक्का वाढला. याच टप्प्यावर भारताने जागतिकीकरण, उदारीकरण व खाजगीकरणाचे धोरण स्वीकारले. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर जागतिक बँकेने **लोकशाहीकरण** आणि **सक्षमीकरणा**साठीचा नारा दिला. यात अनेक भांडवली राष्ट्रे व नव्याने भांडवली होऊ घातलेली भारतासारखी राष्ट्रे सामील झाली. याचा परिणाम म्हणून इतक्या वर्षात दुर्लक्षिलेले आदिवासी विकासप्रक्रियेत कसे आणता येतील याचा विचार प्राध्यानक्रमाने होऊ लागला. या समाजाच्या सहभागाचा धांडोळा घेण्यासाठी **श्री.दिलीपसिंग भुरिया** यांच्या नेतृत्वाखाली समिती स्थापन करण्यात आली. या समितीने भारत सरकारला जो अहवाल सादर केला. त्यानुसार माजी **राष्ट्रपती डॉ. शंकर दयाल शर्मा** यांनी २४ डिसेंबर १९९६ रोजी अनुसूचित क्षेत्रातील आदिवासींना स्वयंशासनाचा अधिकार मंजूर केला. या समाजातील स्वयंशासित जीवनशैलीला पुढे नेणारा कायदा भारतीय राज्यघटनेतील भाग ९ मधील तरतुदी ७३ व्या घटनादुरुस्तीने ह्या पंचायतीसंबधीचे उपबंध (पंचायत क्षेत्र विस्तारीत करणे) अधिनियम,१९९६ (१९९६ चा ४०) अधिनियमित करून लागू केल्या आहेत. या टप्प्यावर भारतात एका विकासाच्या मुख्य प्रवाहापासून प्रसंगी अलिप्त व प्रसंगी जूळवून घेणाऱ्या तसेच कमालीची विषमता असणाऱ्या समाजात लोकशाही विकेंद्रीकरणासाठी पेसा अनुसूचित क्षेत्राला लागू केला गेला.

केंद्रीय अधिनियमांना अनुरूप, महाराष्ट्र राज्य विधानमंडळाने मुंबई ग्रामपंचायत आणि महाराष्ट्र जिल्हापरिषदा व पंचायत समिती (सुधारणा) अधिनियम, २१ एप्रिल २००३ (२००३ चा २७) अधिनियमित करून आणि वेळोवेळी इतर सुधारणा अधिनियम लागू करून त्याद्वारे **महाराष्ट्र ग्रामपंचायत अधिनियम (१९५१ चा ३)** यामध्ये अनुसूचित क्षेत्रातील **ग्रामसभा आणि पंचायत** यासाठी विशेष तरतुदी असलेले प्रकरण **तीन अ** अंतर्भूत केले आहे. यानुसार महाराष्ट्र ग्रामपंचायत अधिनियमात योग्य त्या सुधारणा करून अनुसूचित क्षेत्रातील लोकांच्या

परंपरा व रूढी त्यांची सांस्कृतीक ओळख, सामूहिक साधनसंपत्ती आणि तंटा निवारणाची रूढ पद्धती तसेच गौण वनोत्पादनावरील मालकी, इत्यादींचे जतन, संरक्षण आणि संवर्धन करण्यासाठी अनुसूचित क्षेत्रातील ग्रामसभा आणि पंचायतींना अधिकार प्रदान केले आहेत. २००४ साली सत्तेवर आलेल्या आघाडी शासनाने वनहक्क कायदा (२००६), शिक्षण हक्क कायदा असे पुरोगामी कायदे केले. साली तर **महाराष्ट्र सरकारने २०१४ पेसा मंजूर** केला. २०११च्या जनगणने नुसार भारतात एकूण लोकसंख्येच्या ८.६% आदिवासी समाज आहे. महाराष्ट्रात आदिवासी समाजाची लोकसंख्या एकूण लोकसंख्येच्या ९.३५% आहे. महाराष्ट्र हे दुसऱ्या क्रमांकाचे आदिवासी बहुल राज्य आहे. आदिवासीसमाजातप्रचलित असलेल्या स्वतंत्र रूढी, परंपरा, प्रथा, चालीरीती, जीवनमूल्ये आणि सामाजिक कायदे, इत्यादींच्या आधारे स्वयंशासन करण्याची पूर्ण क्षमता असलेला समाज म्हणून वैशिष्ट्यपूर्ण ओळख आहे. आदिवासांच्या हक्क, न्याय, संरक्षण, शोषण याबदल भारतीय राज्यघटनेततरतुदी आहेत. आरक्षण धोरणानुसार संसदेपासून स्थानिक स्वराज्य संस्थांपर्यंत प्रतिनिधित्वाची तसेच सहभागाची संधी विविध कायदयांनी आदिवासींना उपलब्ध करून दिली आहे.

ऑर्थोडॉक्स संस्कृतीच्या विरूद्ध, ज्याला वर्ग आणि स्थितीतील असमानता दर्शविली गेली, आदिवासी जीवन बहुतेक वेळा समतावादी होते. स्थलांतरितांचे आगमन झाल्यावर आदिवासींना समाजाच्या खालच्या स्तरावर नेण्यात आले. ईस्ट इंडिया कंपनीच्या काळातही 18व्या आणि 19व्या शतकात निःसंशयपणे असंख्य आदिवासी उठाव आणि व्यत्यय आले. आदिवासी उठाव मोठ्या प्रमाणावर झाले असले तरी ते वेगळे आणि स्थानिक स्वरूपाचे होते.

आदिवासी चळवळीं मध्ये सर्वसमावेशक नेतृत्वाचाअभाव राहील आहे. एक परंपरागत मानसिकता आणि समाजातील स्थितीला कोणताही व्यवहार्य पर्याय नव्हता.जागतिकभारतातील आदिवासी चळवळीमागील मूलभूत समस्या पाहता बाहेरील लोकांचा वाढता ओघ, सांस्कृतिक उप-विलीनीकरण आणि असंतुलित विकासामुळे वनविभागाचे वाढते दबाव तंत्र आणि रोजगाराची बिकट समस्या, जागतिक रोजगाराच्या कौशल्याचा अभाव, वंचितात इ. पेसा व वन हक्क संरक्षण हककाबरोबरच

ट्रॅासिटी कायदा हा अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती यांच्यावर होणाऱ्या अत्याचारावर प्रतिबंध घालण्यासाठी बनविण्यात आलेला महत्त्वाचा कायदा आहे आणि भारतीय संसद नियम 1989 मध्ये अनुसूचित जाती आणि जमातीच्या साठी संरक्षण कायदा तयार केला गेला.

सारांश

जगभरातल्या सामजिक सुधारणा घडवून आणण्याच्या प्रयत्नात असणाऱ्या पुरोगामी चळवळीतील वेगवेगळया आव्हानांचे चर्चा देखील महत्त्वाचे ठरते. या चर्चेत प्रथमत: मुक्त अर्थव्यवस्थेच्या प्रचार आणि प्रसार यानंतर तिसऱ्या जगातील राष्ट्र राज्यांच्या विकासाची प्रक्रिया कोणत्या स्वरूपाची राहिली आहे? हे येथील स्वयंसेवी संस्थांना प्रचंड प्रमाणात पैसा पुरवताना त्यांच्याकडून स्वतःच्या भांडवली सुधारणा घडवून आणण्याकडे भांडवलदारी सत्ताधाऱ्यांचा कल असतो. दुसरे आव्हान येथील प्रसारमाध्यमांचे बदलती भूमिका हे लक्षात घ्यावे लागते. कारण आजपर्यंत भारतातल्या सामाजिक सुधारणा घडवून आणण्यामध्ये प्रसार माध्यमांची भूमिका ही अत्यंत महत्त्वाची राहिली आहे. पण जागतिकीकरणाच्या स्वीकार केल्यानंतर आज घडीला आम्ही विचार केला तर प्रचार माध्यम ही आपली भूमिका भांडवली शक्तीच्या बाजूने जाण्यातच जास्त धन्यता मानताना दिसतात. तिसरा महत्त्वाचा मुद्दा राजकीय तसेच स्वतंत्र असणाऱ्या न्यायव्यवस्थेच्या भूमिकेच्या संदर्भात आहे. आज न्यायव्यवस्था ज्याप्रकारे भूमिका पार पाडते आहे ती संविधान सापेक्ष आहेत का? हा प्रश्न न्याय संस्थेला विचारणाऱ्या पुरोगामी चळवळी किती आहेत ? त्यानंतरच्या टप्प्यावर आपण बघू शकतो की खऱ्या अर्थाने पुरोगामी संघटना किंवा नेतृत्व समाजामध्ये पाहायला मिळतात का ?

या आव्हानांच्या चर्चेनंतर आम्हाला हे मान्य करावे लागेल की आजही समाजात काही प्रमाणात का होईना संवेदनशीलता आहे. त्यामुळे कुठल्याही सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, शैक्षणिक, पर्यावरणीय प्रश्नांच्या संदर्भात जेव्हा जेव्हा संवेदनशील लोक एकत्र येतील तेव्हा निश्चितपणे प्रभावी संघटन निर्माण होतील. त्याद्वारे चळवळी आणि प्रश्नांच्या निराकरणासाठी कायद्यांचे मागणी ही सर्वसमावेशक हित लक्षात घेऊन व्यापक प्रमाणावर केली

जाऊ शकेल हा आशावाद बाळगून मी थांबते. कारण माणूस हा संवेदनशील तर आहेच तो नवसर्जनशील देखील आहे. धन्यवाद !

संदर्भ ग्रंथसूची:

1. वाघमारे, २०११, पंचायत क्षेत्र विस्तार कायदा आणि आदिवासींचा विकास, वैशाली प्रकाशन, पुणे
2. देशपांडे, राजेश्वरी, २०१६, पेसा, विकेंद्रीकरण आणि लोकसहभाग, धांडोळा, महाअनुभव
3. शहा, घनश्याम, वेंगुर्लेकर योगिनी, (अनु),२००९, सामाजिक चळवळी आणि सरकार, डायमंड पब्लिकेशन पुणे,2008
4. शहा, घनश्याम,२००८,भारतातील सामाजिक चळवळी, प्राची चिकटे,(अनु), डायमंड पब्लिकेशन पुणे, मधून;
   A. जमातींच्या चळवळी पा.क्र ७३-९३
   B. मागासवर्गीय जाती जमातींच्या चळवळी, पा.क्र१११-११८
5. कुंभार, नागोराव (संपा.) २०१६, *विचारशलाका:समकालीन सामाजिक चळवळी विशेषांक* मधून:
   A. यशवंत सुमंत, सामाजिक चळवळीचा परिप्रेक्ष्य आणि महाराष्ट्रातील चळवळी: काही निरीक्षणें, पा.क्र ९८-१०६
   B. पांडूरंग भोये, महाराष्ट्रातील आदिवासीतील चळवळीआणि संघटना, पा.क्र३६-३८६
   C. तांबे श्रुती, सामाजिक आंदोलनाचे समाजशास्त्र आव्हाने व व्यवहार,
6. जावडेकर, शरद (संपा.) जानेवारी २००९, सामाजिक परिवर्तन: चिकित्सा आणि भवितव्य
   (भा.शं. भणगे गौरवग्रंथ),सुगावा प्रकाशन, पुणे, मधून:
   A. देशपांडे, विनायक श्रीधर,जागतिकीकरण:वास्तवता, असमाधान आणि पर्याय, पा.क्र.८९-१००
   B. चौसाळकर, अशोक, नवे प्रबोधन: अर्थ व आशय, पा.क्र.५९-६९
   C. देसाई दत्ता, जागतिकीकरण पाय मातीचे! (पा. क्र 101 -119)
   D.
7. विचारशलाका अंक भारतीय स्वातंत्र्याचे 75 वर्ष अमृतमहोत्सव विशेषांक संपादक नागोराव कुंभार, डिसेंबर 2022
   A. डॉ. पी विठ्ठल, भारतीय स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव आणि समकालीन प्रश्न (पा. क्र. 143 -152)
   B. पन्नालाल सुराणा , लोकशाहीचा रस्त्यावरील खाचखळगे (पा. क्र. 73- 121)
8. अनुवाद लीना मेहेंदळे, लोकशाही 80 प्रश्ने आणि उत्तरे, नॅशनल बुक ट्रस्ट इंडिया 2003.
9. Shah Ghanshyan (Ed.) 2002, Social Movements & the State, SAGE Publication in:
   A. SinhaSurajit, Tribal Solidarity Movements in India: A Review, PP 251-266
   B. Singh K.S, Tribal Autonomy Movements in Chhotanagpur, PP 267-291
10. BhoumikDeshmukh, Report on National Workshop on "Panchayat (Extension to Scheduled Area) Act 1996: Maharashtra Panchayat (Extension to Scheduled Area) Rule 2014: Opportunities & Challenges" conducted by the Department of Adult, Continuing Education and Extension, SPPU

Indian Philosophy from a Global Perspective

वैश्विक परिदुषातून भारतीय तत्त्वज्ञान

प्रा. चिकुर्डेकर अल्का पद्माकरराव

महात्मा बसवेश्वर महाविद्यालय, लातूर

प्रस्तावना :-

भारतीय तत्त्वज्ञानाचे महत्त्व अगदी प्राचीन काळापासून ते आजच्या २१ व्या शतकातही तितकेच आहे, कारण मानव – निसर्ग व या विस्वाच्या ही पलिकडे काही तरी, असेत तत्त्व आहे कि जे मानवाला त्याची कर्तव्य, जबाबदारी पार पाडण्यास भाग पाडते, ते तत्त्व, निरामय, निर्गूण आहे ज्याची श्रध्दा आहे, त्यालाच त्याचा अनूभव येतो.

ते तत्त्व म्हणजे ईश्वर, मग ईश्वर सगुण – साकार कि निर्गुण –निराकार असा प्रश्न सर्वसामान्यांना पडणे शक्य आहे. या विश्वातील प्रत्येक घटना ही विशेषिष्ट वेळी-स्थळी घडताना दिसते त्यात कोणता ही खंड पडताना दिसत नाही. सृष्टीचे चक्र अनाहुत पणे घडत असते मग हे घडवणारा कोणी तरी कर्ता असला पाहिजे पण तो एक, दोनकि अनेक या प्रश्नांतून श्रष्टी विषयी उत्कटता, उत्सुकता व आश्चर्य निर्माण होऊन त्यातूनच तत्त्वज्ञानाची निर्मिती झाली असे म्हणता येईल. प्रथमत: आश्चर्य चिकित्सा, जागृतता, जिज्ञासा व मानवी बुध्दीचा विकास यातून विश्वासाच्या आत व विश्वाच्या परे काय आहे हे शोधण्याचा मानवाचा प्रयत्न म्हणजेच तत्त्वज्ञानाचा प्रारंभ होय.

तत्त्वज्ञानाची निर्मिती :-

तत्त्वज्ञान म्हणजे तत्त्वा संबंधीचे ज्ञान होय. सत्म्हणजे जे आहे ते सर्व, एकूण तत्त्वज्ञान या पदा विषयी अनेक तत्त्ववेत्त्यांमध्ये त्याच्या अर्थाविरुन मत भिन्नता दिसून येते. या जगाचे मुळ स्वरुप काय, त्याचा हेतू काय अंतिम सद्वस्तूचा शोध व मानवाचे जगातील स्थान काय इत्यादीचा अभ्यास तत्त्वज्ञानात केला जातो. त्याचा सविस्तर अभ्यास करण्याआधी तत्त्वज्ञान म्हणजे काय ते पाहूया.

अर्थ :- तत्त्वज्ञाना ना इंग्रजीमध्ये Philosophy असे म्हणतात. Philo (प्रेम) sophia (Wisdom) म्हणजे शहाणपण (ज्ञानविद्या) विषयीचे प्रेम म्हणजे तत्त्वज्ञान असा त्याचा अर्थ होतो.

१. ज्ञानप्राप्ती हा तत्त्वज्ञानाचा दुसरा अर्थ होतो.

२. दर्शन हा शब्द दृ या धातूपासून बनला आहे. याचा अर्थ डोळयांनी पाहणे किंवा चक्षु इंद्रियांनी पाहणे. दृष्यते अनेतिती दर्शनम म्हणजे सत् दृष्टने पाहणे असा त्याचा अर्थ होतो.

व्याख्या -१. तत्त्वज्ञान म्हणजे जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोण होय.

२. तत्त्वज्ञान म्हणजे जीवनावरील भाष्य.

३. तत्त्वज्ञान म्हणजे जीवनाचे अर्थप्रतीपादन

४. तत्त्वज्ञान म्हणजे सार्वत्रिक मुल्यांचे चिकित्सक शास्त्र होय -विन्डेलबांड

५. हर्बट स्पेन्सर - तत्त्वज्ञान म्हणजे प्रत्येक गोष्टीचे सार्वत्रीक शास्त्र होय (Philosophy is concerned with everythings as a Universal science)

6. ड्युकास - चिकित्सेचा सर्वसामान्य सिध्दांत म्हणजे तत्त्वज्ञान होय.

(Philosophy is General Theory of criticism)

7. तत्त्वज्ञान म्हणजे विज्ञानाची समिकरणात्मक तयारी नसून तत्त्वज्ञान हे शास्त्रांचे शास्त्र आहे, सर्व शास्त्रांची ती जननी आहे.

८. जे जे अस्तित्व अनुभवाच्या अतीत असते ते ते तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रात येते.

अशा प्रकारच्या अनेक व्याख्या आपणांस विविध विचारवंतांनी दिलेल्या असल्यातरी भारतीय तत्त्वज्ञानाची महती आज सर्व जगाला पटलेली आहे. भारतीय दर्शनांची सुरुवात ही वेद आधिपासून परंतु वेद अध्ययानंतरच ख-या अर्थाने समजते. चार वेद पुराणे, भगवतगिता या मार्गदर्शक ग्रंथांमुळे मानवी जीवन, आचरण, अंतर्‌गत व बाह्य शुध्दीसाठी सांगितलेले विविध मार्ग याचा अभ्यास आपण पुढील कांही मुद्यांच्या सहाय्याने करणार आहोत.

भारतीय दर्शनाचे वर्गीकरण प्रामुख्याने आस्तिक आणि नास्तिक अशा दोन विभागात केले जाते. जे वेदांना मान्य करता किंवा जे वेदांचा अस्तित्व स्विकारतात (वैदीक) त्यांनाच अस्तिक असे म्हणंटले जाते तर ज्यांनी वेदांचे वर्चस्व झुगारुन दिल त्यांना अवैदिक किंवा नासिक दर्शन असे म्हणतात. अस्तिक दर्शनात सांख्य - योग, न्याय - वैशेषिक, पुर्व मिमांसा व उत्तर मिमांसा या दर्शनांना वैदिक (अस्तिक) दर्शने म्हणून मान्यता मिळाली आहे. तर चार्वाक, जैन व बौध्द हि दर्शने वेदांना न माणनारी म्हणून अवैदिक (नास्तिक) दर्शने मानली जातात.

वेदकाळापासूनच मानवी जीवनाला एका शिस्तबध्द पध्दतीने जीवन जगण्याची संवय ही ऋत व ऋण या संकल्पनेद्वारे लागलेली आपल्याला पहावयास मिळते. चार वेद, चार आश्रम, चार वर्ण, चार ऋण व यातून कर्म स्वातंत्र्य जीवनातील वयाच्या विविध टप्प्यावर मानवाने करावयाची नित्यनैमित्तिक प्रारब्ध संचित कर्म या सर्वांचा परिणाम व्यक्ति ही एका नैतिक बंधनात अडकली जाते. हळूहळू नश्वर जिवनातून वासना काढून पारलोकीक (ईश्वर) जीवनाविषयी मन एकाग्र करणे त्यालाच जीवा-शिवाची भेट घडवून आणणे म्हणजेच मोक्ष होय. धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष या चार पुरुषार्थाच्या सहाय्याने मानवी जीवन, उपजीवीका योग्य पध्दतीने करुन भौतिक विश्वातून मुक्त होण्यासाठी इंद्रिय दमण नियमन करुनच मोक्ष प्राप्त होते. म्हणून हळू हळू विषय वासनेतून आपले मन काढून घेऊन ते ईश्वराप्रती अर्पीत करणे म्हणजेच मोक्ष होय. भारतीय दर्शनाचे वैशिष्ट्य म्हणजे व्यक्ति-श्रृष्टी यांचे ऐक्य स्थापन करण्याचे काम हे करते. मनुष्य हा एक सामाजीक प्राणी आहे असे रिस्टॉटल ने म्हंटले तरी समाजात रहात असताना निसर्ग किंवा निसर्गाची माणसाची नाळ आजही जोडलेली दिसते. आपले अनेक सण, रुढी, परंपरा ह्या निसर्गाच्या संरक्षणासाठीच आहे. परंतु त्याची अंमलबजावणी करताना शास्त्राऐवजी ईश्वराची भिती दाखवुन, अध्यात्मातून समाजावर रुजविण्याचे काम भारतीय तत्त्वज्ञानाने केलेले दिसते. वैदिक/अवैदिक दर्शने ही जीवनाकडे पाहण्याची दृष्टी जरी वेगळी असली तरी अंतिम उद्देश हा मानवी जीवनातील विविध दु:ख वास्तविकता काय आहे व त्यावर कोणते उपाय करायला पाहिजे हे सांगण्याचेच कार्य करते. प्राचीन भारतामध्ये वेद काळापासूनच वेद, विद्या, ज्ञान या संज्ञा धार्मीक क्षेत्राशी संबंधीत होत्या. याचा अर्थ ब्राह्मणा अंतर्गत यज्ञ यागाशी संबंधीत असलेल्या विविध प्रकारच्या तज्ञांचे विशेष ज्ञान असे ब्राह्मण ग्रंथात आणि उपनिषदामध्ये ज्ञान या संज्ञेस सर्वमान्य असा व्यापक अर्थ सांगितला आहे व त्यानंतर ब्रह्म व आत्मा यांचे विश्वासनीय ज्ञान असा अर्थ प्राप्त झाला. पुढे उपनिषदे जैन तत्त्वज्ञान, भागवत संप्रदाय यामधुन व्यवस्थितपणे तत्त्व संशोधनास सुरुवात झाली. प्राचीन काळी एका पिढीकडून दुस-या पिढीकडे मौखिक पध्दतीने दार्शनिक विचार संक्रमीत होत वैदिक परंपरा ही श्रवणावर आधारीत असल्याने त्याला श्रृती म्हणत. त्यानंतर सर्वात प्राचीन व लिखित स्वरुपाचे जे दर्शन पहावयास मिळते ते सांख्य दर्शन होय. हे

द्वैतवादी असून त्याचे आचार्य महर्षी कपील होय. पुरुष व प्रकृती या दोन प्रमुख तत्त्वांना महत्त्व देऊन त्यांनी प्रथमत: सृष्टीची निर्मिती ही २५ तत्त्वाच्या आधारे करुन जगासमोर एक आदर्शच ठेवला.

प्रमाण :-

प्रत्यक्ष अनुमान व शब्द प्रमाण हे ज्ञानप्राप्तीचे साधन म्हणून, सत्कार्यवाद (प्रकृतीकारणवाद) म्हणजेच कार्यकारण संबंधातून संपुर्ण श्रृष्टीची निर्मिती (उत्पत्ती- स्थिती- लय) याची प्रभावीपणे मांडणी केली. तसेच सत्व, रज व तम गुणांच्या संयोगातून श्रृष्टीची उत्पत्ती व लय होतो एवढे प्राचीन दर्शन परंतु त्याची मांडणी अत्यंत शास्त्रोक्त पध्दतीने पहावयास मिळते. त्यानंतर योगदर्शन यांनी सांख्यांची २५ तत्त्वे व ईश्वर हे २६ वा तत्त्व मान्य करुन ईश्वराशिवाय या संपुर्ण सृष्टीमध्ये चैतन्य, विकास, हालचाल होऊच शकत नाही हे सांगितले. योगदर्शनानी यम, नियम, आसान, प्राणायाम, ध्यान, धारणा व समाधी या अष्टमार्गातून मानवाचे शारिरिक आणि मानसीक संतुलन ठेवण्याचे काम केले कि जे आजही संपुर्ण जगाला एका दिपस्तंभाप्रमाणे मार्गदर्शन करीत आहे. न्यायदर्शन हे प्रमाणशास्त्र असुन महर्षी गौतमांनी सर्व दर्शन संग्रह या ग्रंथातून न्याय दर्शनाचे महत्त्व स्पष्ट केले. नियते आनेन ईती न्याय या ब्रीद वाक्याने अनुमानाला विशेष महत्त्व दिले. न्याय दर्शनात १६ पदार्थ त्यामध्ये प्रमाण, प्रमेय, संशय, प्रयोजन, दृष्टांत, सिध्दांत, अवयव, तर्क, निर्णय, वाद, जल्प, वितंडा, हेत्वाभास, च्छल, जाती आणि निगृहस्थान यांना महत्व दिली. प्रत्यक्ष, अनुमान, शब्द व उपमान हे चार प्रमाण मानले या दर्शनाला अन्विक्षीकी दर्शन म्हणूनही ओळखले जाते. सृष्टीची निर्मिती ही ईश्वरानेच केलेली आहे व मोक्षाला त्यांनी अपवर्ग असे म्हंटले आहे.

वैशेषिक -

महर्षी कणादांनी वैशेषिक या ग्रंथातून प्रमेय सुत्रांची स्थापना केली त्यांनी प्रमुख सात पदार्थ मान्य केले - द्रव्य, गुण, कर्म, सामान्य, विशेष, समवाय व अभाव वैशेषिकांच्या परमाणुवादातून सत्ताविषयक पदार्थांचे सम्यक आकलन करुन मोक्षाचा उपाय सांगितला व तत्त्वज्ञान ही संज्ञा प्रथमत: न्याय वेशेषिकांनी प्राचारार्थ आणली.

पुर्वमिमांसा :-

याचे प्रवर्तक महर्षी जैमिनी असून त्यांनी नित्य परमाणूकारणतावाद मांडला त्यातही त्यांनी ईश्वरीय सत्तेचा स्विकार न करता अपूर्व (अदृष्ट) कर्माची संकल्पना स्विकारुन वेदांपासून दुर गेलेल्या समाजाला परत वेदांकडे वळविण्याचे महान कार्य केले. वस्तुच्या यथार्थवादी स्वरुपाचे वर्णन करुन अपुर्व हे कर्मचे फळ व्यक्तीला भोगावेच लागते.

वेदांत (उत्तरमिमांसा) :-

महर्षी बादनारायण हे याचे मुख्य असुन ब्रह्मविवर्तवाद, ब्रह्मसत्य जगत्मित्या अहंम् ब्रृहमास्मी या सारख्या ब्रिदवाक्य असून संपूर्ण वेदांताचे सार जगाला समजवून सांगितले. ब्रह्मसुत्र हा ग्रंथ ५५५ सुत्रांचा असुन त्यात ६ प्रमाने त्यामध्ये प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान, शब्द, अर्थात्पत्ती व अनुलब्ध्दी मान्य केली व ब्रह्म जीव, आत्मा, माया, कोष, अवरण, विक्षेप या सारख्या गहण विषयावर या दर्शनात चर्चा केलेली दिसते.

अवैदिक दर्शने :-

यात भारतीय दर्शनातील सर्वत बंडखोर दर्शन, वेदांचे अस्तित्व उघडपणे नाकारणारे, ईश्वर-आत्मा, स्वर्ग-नगर यासारख्या पारलौकिक विश्वासी निगडीत असणा-या संकल्पनांचा त्याग करुन भौतिकवादी तत्त्वज्ञानाचा पाया रोवला. स्वार्थसुखवाद व काम आणि अर्थ या दोनच पुरुषार्थ्यांना प्राध्यान्य देऊन मानवाने आपले भौतिक

जीवन अधिकाधीक सुखी करावे असे मत मांडले. प्रत्यक्ष एकमेव प्रमान मानून वास्तविक जीवन हेच सत्य आहे हे सांगितले.

बौध्द दर्शन :-

पारलौकिक जिवनापूक्षा वास्तविक मानवी जीवनातील दु:खाची व्यवस्थितपणे मांडणी करुन दु:ख, दु:खाचे कारण, दु:ख निरोधनाचा मार्ग सांगणारे बौध्द दर्शन हे नास्तिक असले तरी सुध्दा जनसामान्य मनावर त्याचा पगडा आजही आपल्याला पहावयास मिळतो. आर्यआष्टांग मार्ग - सम्यक दृष्टी, सम्यक संकल्प, सम्यक वाच्या, सम्यक कर्म, सम्यक अजीवीका, सम्यक व्यायाम, सम्यक स्मृती व सम्यक समाधी द्वारा निर्वाण पदापर्यंत पोहोंचविण्याचा मार्ग बुध्दांनी संपुर्ण मानवजातीला दाखवला. मैत्री, करुणा, मुदीता व उपेक्षा इत्यादी भावना वृध्दींगत करुन जगासंबंधी आपण उपेक्षा बुध्दी वाढवावी व सम्यक प्रज्ञा, सम्यक शील व सम्यक समाधी द्वारे दु:ख निरोधनाचा मार्ग सांगितला.

जैन दर्शन :-

वृषभदेव / महाविर वर्धमानांनी अंहिसा परमोधर्म या तत्त्वांतून जगातील प्रत्येक प्राण्याप्रती प्रेम, अहिंसा या भावनेतून कृती करावी व श्रावक व श्रवणांसाठी जे नियम आचार्यांनी सांगितले आहे त्याचे पालन करणे आवश्यक आहे. तसेच ज्यांनी इंद्रियावर विजय मिळविला ते जिन व त्यांचे पालन करणारे जैन अंतिम सत्य, मोक्ष, सत्ताशास्त्र, नयवाद, अनेकांतवाद यासारख्या महत्त्वपुर्ण संकल्पनांचा सर्वांगीण बाजूने विचार करण्यासाठी मार्गदर्शक म्हणून जैन तत्त्वज्ञानाचे महत्त्व आजही तेवढेच आहे.

अशा पध्दतीने आत्तापर्यंत भारतीय नऊ दर्शनांचा आपण थोडक्यात परिचय करुन घेतला आता वैश्विक दृष्टीकोनातून त्याचा सविस्तर आढावा घेऊ.

आज जेंव्हा संपुर्ण विश्वाचे आपण अवलोकन करतो तेंव्हा असे दिसते की, संपुर्ण मानवी जीवन हे षढरिपूनी ग्रासलेले आहे. त्याची कारणे म्हणता जसे अतिरेकी, धर्मनिष्टा, धर्मद्वेश, औद्योगिकरण, दहशतवाद, शहरीकरण व यंत्राप्रमाणे मानवाचे झालेले जीवन सोशन मिडीयाचा मानवी जीवनावर झालेला सखोल परिणाम तसेच औद्योगिक, वैज्ञानीक विविध शोध व त्यातुन झालेले सुखी मानवी जीवन हे जरी वर वर अत्यंत सुख व समृध्दीने नटलेले दिसत असले तरी वास्तविक मानवी जीवन हे अतिशय एकांगी स्वरुपाचे झाले आहे. कारण अतिमहत्त्वाकांक्षेपायी भौतिक सुखाला भुलून माणूस हा माणसाचे मनुष्यत्व विसरला. स्वातंत्र्य, जबाबदारी, कर्तव्याची नैतिक बंधने हळूहळू गळून गेली, स्वातंत्र्याचे रुपांतर स्वैराचारात झाले तसेच आधुनिकता व उत्तर आधुिनिकतेच्या युगात मी पणाचा अहंकार मानवामध्ये उच्च कोटी पर्यंत पोहंचला व यातूनच ख-या अर्थाने चहुकडे पाणीच पाणी पिण्याला एक थेंबही नाही अशी मानवी जीवनाची अवस्था झाली.

१९व्या शतकामध्ये भारतातच नव्हे तर संपुर्ण जगामध्ये नवनविन विचारसरणींचा उदय झाला, जसे अस्तित्ववाद, मानवतावाद यामुळे मानवी जीवनातील भावना, वैफल्य, चिंता, भिती व त्यातुन होणा-या आत्महत्या, मानसीक अशांतता मोठ्या प्रमाणात वाढल्या. भोगवादी पाश्चात संस्कृतीतून आपल्याला आपल्या संस्कृतीचा, धर्माचा विसर पडला, परिणामी ज्या उद्दात्त हेतूने जै नैतिक नियम आपल्यावर आपण पाळणे गरजेचे होते जसे कर्मसिध्दांत, स्थितप्रज्ञांची महती याचे महत्त्व परत आज जाणवू लागले आहे. शारिरिक स्वास्थ्य बरोबरच इंद्रिय नियमन व मानसिक स्वास्थ्य जपणे किंवा त्यांच्यामध्ये योग्य समन्वय कसा ठेवावा हे योगदर्शनाने खुप प्राचीन काळी आपल्याला सांगितले. त्याचा स्विकार व महत्त्व आज संपुर्ण जगाने मान्य केले आहे. तसेच दु:ख व

मानव यांचे अतुट नाते आहे पण त्यातुन मार्ग काढून निर्वाणपद प्राप्त करुन घेण्याचा मार्ग बुध्दांनी सर्व जगाला दिला. पाचवा वेद म्हणून ज्याच्याकडे पाहिले जाते ती भगवतगिता आपल्याला स्वर्ध व निष्काम कर्मयोगाची मोठी सिदोरी देऊन आत्म्याचे अमरत्व सिध्द करते. विश्वाचा भौतिक पसारा हा नश्वर आहे, क्षणभंगुर आहे व आत्माच तेवढा अमर आहे हे भारतीय तत्त्वज्ञानाने जगाला दिलेली खुप मोठी देणगी आहे.

वृक्षवल्ली आम्हा सोयरे किंवा वसुधैव कुटूंबकम् या वाक्यातून संपूर्ण विश्वाबद्दलची एकता स्पष्ट करण्याचे काम ज्ञानेश्वरांनी पसायदानात केलेल दिसते. निसर्गाशी केलेली छेडछाड किंवा निसर्गाप्रतीची उदासिनता मानवाला किती संकटात टाकू शकते त्याचे चटक्के आपण सर्वजण भोगत आहोत. परिणामी भारतीय संस्कृतीत इहलोक, निसर्ग व परलोकासंबंधीचे विस्तृत विवेचन व मार्गदर्शन पहावयास मिळते. पाश्चात आधुनिक तत्वज्ञ व ग्रीक तत्त्वज्ञानामध्ये श्रृष्टीच्या उत्पत्ती, अंतिम सत्याविषयी सविस्तर विवेचन केले असले तरी कांही वेळेस ते एकांकी स्वरुपाचे वाटते.

म्हणून तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास हा वृक्षांच्या मुळासारखा असतो की जी मुळे जमीनीत मातीशी एकरुप होऊन वृक्षांच्या फांद्या, फळे, फुलांना भरवतात तसाच तत्वज्ञानाच्या अभ्यासाने माणूस हा सर्वांगीण बाजूने विचार करण्यास शिकतो व जीवनात एक प्रकारची शिस्त संय्यमीपणा, परिस्थितीची सारासार बाजूनी विचार करण्याची ताकत मिळते. इतर शास्त्रांप्रमाणे तत्त्वज्ञानाचा उपयोग प्रत्यक्ष नसुन अप्रत्यक्ष असतो. त्यात मुल्य नैतिकतेला महत्त्व असते. विज्ञान भौतिक गरजा पुर्ण करते परंतु मानसीक गरज पुर्ण करण्याचे काम हे तत्त्वज्ञान करते व हटवादी, पूर्वगृहदुषीत वृत्ती नष्ट होऊन माणसांची कल्पनाशक्ती वृध्दिंगत होते व विश्वासी एकरुपता साधता येते.

संदर्भग्रंथ -

1. भारतीयवपाश्चात्य.तत्वज्ञानाची समस्या - प्रा. वृशाली कुलकर्णी
2. तत्त्वज्ञान - प्रा. माधवी कवी
3. तत्त्वज्ञान - श्रीनिवास हरिदीक्षीत
4. ज्ञानेश्वरी-आत्मनंदाचे तत्वज्ञान - ग.वि.खुळखुळे
5. भारतीय दर्शनकी मुलग्रामी समस्यायें - नारायणशास्त्री दृवीड

वैश्विक परिदृश्यातून भारतीय तत्वज्ञान

डॉ. दत्ताराम उध्दव राठोड
अमरावती

प्रस्तावना :–

भारतीय तत्वज्ञान हे वेदकाळापासून अस्तित्वात होते. साधारणपणे खिस्तपुर्वी १५०० वर्षापुर्वी वेदांची रचना झाली. भारतीय तत्वज्ञानाची मांडणी साधारणत: ५ ते ६ वे शतकात झाली न्याय,वैशेषिक, सांख्य,योग, पूर्वमीमांसा,उत्तर मीमांसा अशा वैदिक दर्शने भारतात आहेत तर अनात्मवादी मध्ये चार्वाक असुन जैन,बौध्द हे अवैदिक परंपरेचे प्रवाह भारतीय तत्वज्ञान आहेत.

या तत्वज्ञानाला पौर्वात्य तत्वज्ञान असेही म्हटले जाते यात शंकराचार्य, भगवान बुध्द,महावीर असे ठळक विचारवंतानी मोलाची भर घातली. अनात्मवाद व आत्मवाद हे प्रमुख पध्दती भारतीय तत्वज्ञान असून चार्वाक हे अनात्मवादजडवाद, अनास्तीकवादाचे जनक मानले जातात.

वैश्विक परिदृश्यातून विचार केल्यास इजिप्त देशातून प्राचीन–मध्ययुगीत अर्वाचीन अशी कालखंड रचना पुढे जगभर पसरली. 'थेलीस'या पहिल्या पाश्चात्य विचारवंताने सृष्टीची निर्मिती कशी झाली? ईश्वराने, ब्रम्हाने, ब्रम्हांडाची निर्मिती कधी केली? अशी प्रश्ने विचारुन उत्तरे जगाला देण्याचा प्रथम प्रयत्न केला. ग्रीक विचारवंत सॉक्रेटिस, प्लेटो, संत ऑक्वीनास, रेने देकार्त, जॉन लॉक, बर्कले यांनी विविध प्रवाह निर्माण केले व आत्मा, इश्वर, सृष्टी निर्मिती ई. गहन प्रश्नांवर उत्तर शोधण्याचा प्रयत्न केला.

अनुभवाचे शास्त्र ते तत्वज्ञान :–

'तत्व' म्हणजे जे अस्तित्वात आहे ते, एखादी वस्तूचे संपूर्ण ज्ञान होण्यासाठी त्या वस्तूच्या गुणाचे ज्ञान होणे व घेणे आवश्यक आहे उदा. एखादया फुलाचे रंग, आकार, गंध इ. गुण म्हणजे पुष्पतत्व होय या संपूर्ण अनुभवाचे ज्ञान व वर्णन म्हणजे तत्वज्ञान होते.

तत्वज्ञान हे शास्त्राचे शास्त्र :–

माणसाच्या भोवतीच्या समाज विषयक ज्ञानाची समावेशक होतो. यातून इतिहास, समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र, मानसशास्त्र, अशी विविध शास्त्रे निर्माण झालीत पण या सर्वांची जननी तत्वज्ञान होय, ज्ञानाबाबत लालसा, आपुलकी, ज्ञानावर प्रेम करणे म्हणजेच तत्वज्ञान होय. अंतिम सत्याचा शोध घेणे म्हणजेही तत्वज्ञान होय, माणसाला भोवतीच्या सृष्टी, स्वत:बदद्ल कुतूहल निर्माण झाले, विश्वनिर्मिती कशी? केव्हा? कुठे झाली एका तत्वापासून (monistic) निर्माण झालेले तसेच अनेक तत्वापासून निर्माण झालेले (pluralistic) 'अनेकत्ववादी'च्या म्हणून ओळखले जाते.

भारतीय व पाश्चात्य तत्वज्ञानात हे विश्व निर्मिती कशापसून झाली याची दोन उत्तरे दिली गेली १. जडद्रव्य–विश्वाची निर्मिती जडद्रव्यातून २. आत्मतत्व :– चैतन्यतत्व, आत्मतत्व यातून जगाची निर्मिती झाली हयांच्या मते 'आत्मतत्व' हे अंतिम सत्य आहे. (Idea is real).

जीवन जगण्याचा एक मार्ग :–

मानवाच्या इतिहासामध्ये विश्वनिर्मिती, त्याचे ध्येय,जीव व आत्मा, त्यांची निर्मिती, अस्तित्व व जीवन जगण्याचा एक मार्ग म्हणजेच तत्वज्ञान होय. भगवान बुध्द, विवेकांनद, महावीर, कार्लमार्क्स, महात्मा गांधी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी विशिष्ट जीवनपध्दती जीवन जगण्याची आदर्शवत मानली होती.

सर्व काही आहे आणि नाही पण? –

तत्वज्ञानात सर्व काही आहे हा तत्वज्ञानाचा प्रवाह प्रथम निर्माण झाला पण त्याचा विचार होऊन अस्तित्ववाद, अनात्मवाद प्रवाह निर्माण पुढे होवून जीवन निरर्थक आहे, जगाच्या तत्वज्ञानाचे ज्ञानमीमांसा (epistemology), सत्ताशास्त्र (metaphysics) या दोन शास्त्रत व मुल्यमीमांसामध्ये (value) पण पुढे झाला.

भारतीय तत्वज्ञानाचे वैदिक व अवैदिक दर्शने हे प्रमुख प्रकार पडले. यातील वेदवाड्मय प्राचीन इजिप्शियन व बॉबिलोनियन वाड्मय होय. 'वेद'हे लिखित नसून मौखिक वाड्मय होय, गुरुकडून शिष्यांकडे परंपरेने पठन, उच्चारण केले आहे. यांची परंपरा , स्मृती श्रवण यावर आधारीत आहे यामूळे वेदांचे पठन आश्रमात बसून केले जाते.

उपनिषदे,ब्रम्हसूत्रे व भगवद्गीता यातून वैदिक दर्शनाचा उगम झालेला आहे म्हणून याला 'प्रस्थानत्रयी' असे म्हणतात. उपनिषद म्हणजे जवळ बसून ज्ञान घेणे होय, गुरुग्रही, आश्रमात राहून शिष्याला ज्ञानग्रहण करता येत होते. एकुण ११ उपनिषदे असून, ईश, केन, कंठ, मुंडक, तैतरिय, मांडूक्य, उत्तरेय, छांदोग्य, वृहदारण्यक, श्वेत, श्वेतेत्तर आदि प्रकार आहेत.

तर ब्रम्हपुत्रे शारीरिक वा वेदांतसुर्यांना 'बादरायण' यांनी ब्रम्हविषयक प्रश्न मांडले, जगाचे अस्तित्व, लाभही ब्रम्हातच होते असा विचार त्यांनी मांडला आहे. तसेच भगवद्गीतेमध्ये किंकर्तव्यमुढझालेल्या अर्जुनाला श्रीकृष्णाने सांगितली तसेच विशिष्ट प्रसंगी काय करावे, कसे वागावे? असा संभ्रम निर्माण होतो. याची रचना इस.पु. ६ वे ते इ.स. २ रे शतक या दरम्यानझालेली असून यात मोक्ष म्हणजे काय? आत्म्याचे स्वरुप, जीवनाचे अंतिम ध्येय, अशा विविध प्रश्नांवर उत्तरे मिळतात. मोक्ष प्राप्तीसाठी कर्ममार्ग, भक्तिमार्ग, शक्तीमार्ग याचे विस्तृत महत्व व स्वरुप यात आढळते.

'स्वधर्म' श्रेष्ठ आहे, कर्मयोगासोबत भक्तीयोग, ज्ञानयोग यांचे विश्लेषण यात केलेले आहे.

समान वैशिष्टये—

भारतीय तत्वज्ञानामध्ये वेगळेपणा खालील गोष्टीवरुन दिसून येतो

१. विश्वातील अंतिम द्रव्ये किती व कोणती?

२. श्रुतीचे प्रमाण

३. ईश्वराचे अस्तित्व

४. आत्मा अमर आहे का?

तसेच विश्वनिर्मितीमागे 'ब्रम्ह' हे एकमेव तत्व असून सांख्यदर्शनातील पुरुष व प्रकृती ही दोन तत्वे मानतात तर वैशेषिक, जैन दर्शनात 'अनेकत्ववाद' मानतात. अव्दैतवादी हे 'एकत्ववादी' तर सांख्य हे 'व्दैतवादी' म्हणून मानले जातात, तर न्याय, वैशेषिक, जैन यांना अनेकत्ववादी म्हटले जाते.

'वेद' हे अपौरुषेय असून ते कोणीही निर्माण केलेले नाहीत. तर चार्वाक,जैन,बौध्द हे 'श्रुतीचे' प्रमान्या मानीत नाहीत, ईश्वर अस्तित्वात असून तो 'विश्वनिर्माता' आहे असे मानणारे वेदान्त योग्य, न्याय, वैशेषिक दर्शने आहेत तर चार्वाक, बौध्द व जैन हे अनिश्वरवादी आहेत.

कर्म सिध्दांतामूळे चांगले व वाईट याची संकल्पना निर्माण झाली, नैतिक व अनैतिक मूल्ये मीमांसा निर्माण झालीत, जगातील सर्व घटना घडवून आणणारी शक्ती 'ईश्वर' म्हणून मानण्यात आली, पूर्व कर्माची फळे माणसाला भोगावी लागतात असा विचार सुरु होवून पुनर्जन्म सिध्दांताला बळकटी प्राप्त झाली. पुनर्जन्म कोणास प्राप्त होतो? 'जीव व आत्मा' हया दोन भिन्न गोष्टी असून आत्मा हा नित्य, चिरंतर, अविनाशी आहे तर जीव 'विनाशी' आहे. 'पुनर्जन्म' सिध्दांतामूळे जो चांगले कर्म करेल त्याला पुन्हा जन्म मिळेल 'जन्म—मरण—जन्म' या फेऱ्यातून सूटका करुन घेण्यासाठी मोक्षाची संकल्पना मानली गेली, मागील जन्मातील पाप—पुण्याच्या कर्माचा परिपाक म्हणून 'जन्म' मिळतो अन्यथा 'नरक' अशी संकल्पना रुढझाली.

मोक्षाचे प्रकार :—

१. मोक्ष म्हणजे ऐहिक जीवनापासून सुटका.

२. वैराग्यपूर्ण जीवन.

३. बंधनातून मुक्तता.

४. आत्मा साक्षात्काराचा अनुभव घेणे इ. होय.

या ऐहिक वासनापासून सुटका करुन घेणे याचे विविध मार्ग यात सांगितले आहेत. जैन धर्म म्हणतो— धर्मामध्ये 'चार' आर्यसत्ये असून मोक्षपद (अमृतपद) म्हणजेच 'निर्वाणाचा' मार्ग होय म्हणजेच शांत होणे व विझून जाणे होय, सर्व दर्शनांनी परस्पर अंवलंबित मते मांडली असून प्रतिपक्षाला त्यांनी मात्र विकृत समजले नाही.

प्रमाण चर्चा :—

ज्ञान प्प्रप्तीचे दोन मार्ग सांगितलेली आहेत १. प्रत्यक्ष २. अप्रत्यक्ष ज्ञान. यातीलचारवाद यांनी प्रत्यक्ष ज्ञानाचा म्हणजेच 'इंद्रियजन्य' ज्ञानाचा पुरस्कार केला तर इतर दर्शनांनी अनुभव/अनुमान याचेकडून 'स्मरणात्मक' ज्ञानाचाही अवलंब करुन 'नामस्मरणावर' 'उपनिषदावर''कर्मयोगावर' भर दिलेला दिसतो. बौध्द दर्शन हे 'त्रिपिटकाला' तर वैदिक दर्शन हे 'वेदांना' प्रमाण मानतात तर जैनलोक हे 'आगम' ला प्रमाण मानतात.

दु:खाकडे आशावादी दृष्टीने पाहणारे दर्शन :—

भारतीय तत्वज्ञानाचे मूळ संसार दु:खमय आहे बौध्द धर्मात तर 'सर्वम् दु:खम' असे म्हटले मात्र दु:खाकडे निराशावादी भुमीकेने न पहता आशावादी व वास्तववादी भुमीकेने ते पाहतात. दु:खाची मीमांसा करुन दु:ख, अज्ञान नाहीसे करण्यासाठी मार्ग सुचविले जातात.

बौध्द धर्माला 'शून्यवाद' म्हणतात तर चार्वाक हे एक जडवादी,नास्तीक दर्शन आहे.

चार्वाकतत्वज्ञान :—

जडत्ववाद, स्वभाववाद व आत्म्याचे निराकरण यांचा यात समावेश होतो. अंतिम सत्य 'जडस्वरुपी' आहे. तर स्वभाव वादामध्ये सृष्टीतील घटना प्राणी, पक्षी यांच्यातील बदल, त्यांचे स्वभाव हे निसर्गत:च असतात, हे बदल 'ईश्वर' घडवून आणत नसून 'आत्मा' हा स्वतंत्र पदार्थ म्हणून नाकारतात. चार्वाकांचे नीतिविषयक विचार 'ऐहिक' जगाविषयी असून जीवन, स्वर्ग, पाप—पुण्य यांचा विचार करु नये व जगातील सर्व सुख उपभोगणे, कृषी, गोपालन, समाज कल्याण, विधायक कारणाने त्रिकाल स्नानसंध्या, वेदपणा, यज्ञयोग यामध्ये वेळ न घालता वागावे असे त्यांचे मत होते.

जैन दर्शन :—

हे एक अवैदिक (नास्तीक) दर्शन असून जैनांचे संवर्धन, प्रसार करणारे ते 'तीर्थकर' होय असे एकूण २४ तीर्थकर होवून गेले, वर्धमान महावीर २४ वे तीर्थकार म्हणून दिगंबर म्हणजेच अंगावर वस्त्र न ठेवता हिंडणारे व श्वेतांबर म्हणजे शुभ्र वस्त्र परिधान करणारे असून जैनांचा मूलग्रंथ 'अर्धमागधी' या भाषेत लिहिले आहेत. 'अहिंसा' हा जैन धर्मातील पाया असून कोणाचीही हिंसा (पशु, पक्षी, किटक) त्यांना मान्य नाही, 'अनेकान्तवाद' हा त्यांचा महत्वाचा सिध्दांत आहे अनेकांन्तवादातून 'नववाद' व 'स्यादवाद' ही दोन रुपे तयार झाली, नव म्हणजे अंश, अंत्र किंवा पाहणाऱ्याचा विशिष्ट अभिप्राय होय. नववादाचे मूख्य प्रकार दोन असून त्यांना द्रव्यमय व पर्यायनय असे म्हणतात. तर द्रव्यनयाचे तीन प्रकार असून पर्यायनयाचे ४ प्रकार असे एकूण ७ प्रकार असून 'नैगमनय', 'संग्रहनय', 'व्यवहारनय' 'शब्दनय', 'समभिरुनय', व 'स्वयंभुतनय' असे म्हणतात तर स्यादवादाचे ही ७ प्रकार पडतात.

जीव आणि अजीव ही दोन तत्वे जैन तत्वज्ञानात असून 'जीव' हे चैतन्यमय आहे तर 'अजीव' हे अचेतन तत्व असून जीवाचे दोन प्रकार पडतात, 'संसारी' जीव व 'मुक्त' जीव सजीवांचे एकूण ५ प्रकार असुन पुद्गल, धर्म—अधर्म,काल व आकाश असे त्यांना म्हणतात.

बौध्द दर्शन :—

भगवान बूध्द हे या धर्मपंथाचे प्रवर्तक असून अवैदिक (नास्तीक) तत्व हे दर्शन मानते, 'बोधी वृक्षखाली' बसून त्यांनी ज्ञानप्राप्ती केली ते चार अर्यसत्ये होत. सर्व दु:खम, दु:ख निरोध व दु:ख निरोधाचे मार्ग अवलंबणे ही ती चार आर्यसत्ये होती. ही दु:खे निरोधनाची ८ मार्गे असून त्याला 'अष्टांग मार्ग' असे म्हणतात. बुध्दांनी तत्वज्ञानामध्ये क्षणिकवाद, अनात्मवाद,निर्वाण संकल्पना यांचा अवलंब केला. तसेच अष्टांग मार्गे—सम्यक दृष्टी, सम्यक संकल्प, सम्यकवाचा, सम्यक कर्म, सम्यक आजीविका, सम्यक व्यापार, सम्यक स्मृती, सम्यक समाधी हे होत.

शंकराचार्य :—

यांनी आपल्या अव्दैत वेदांतामध्ये ब्रम्हाचे स्वरुप स्पष्ट केलेले आहे. त्यांच्या मते निर्गुण व नित्य, साक्षीचैतन्य ब्रम्ह आहे, जग बदलणारे असल्याने त्याचा 'मिथ्या' असे वर्णन ते करतात. जगाचे स्पष्टीकरण करण्यासाठी त्यांनी 'मायावाद' ची संकल्पना मांडली, अविद्येमुळे आपण 'ब्रम्ह' या अंतिम सद्वस्तूवर संपूर्ण जगाचा अभ्यास करतो. आपल्या आत्म्याला जेव्हा खरे स्वरुप प्राप्त होते तेंव्हा त्याला 'मोक्ष' असे म्हणतात. आत्म्याचे खरे व अंतिम स्वरुप मोक्ष होय. मोक्षाच्या प्राप्तीचे ज्ञान, कर्म, भक्ती असे ३ मार्ग आहेत. पण 'अव्दैत' वेदांत या सर्वांमध्ये 'ज्ञानयोगा' ला सर्वश्रेष्ठ मार्ग म्हटले आहे.

१. आत्मा हीच नित्य वस्तू असून बाकी अनित्य वस्तू आहेत.
२. जगातील व अन्य लोकांतील सूख प्राप्तीसाठी विरक्त, परावृत्त होणे ही महत्वाचे आहे.
३. शम म्हणजे इंद्रिय वासना संपविणे, दमन म्हणजे इंद्रियाला बाहेरुन विरोध, सन्यांस घेणे होय,'तितिक्षा' म्हणजे शीत—उष्ण, सुख—दु:ख एकाच वृत्तीने सहन करणे होय.
४. 'मुमूक्षत्व' याचा अर्थ मोक्षप्राप्तीसाठी सर्वोपरी प्रयत्न करणे होय, अशा प्रकारे मोक्षप्राप्तीने 'आत्मा', सत्, चित्त, आनंदाचा साक्षात्कार अनुभव मिळेल तो ब्रम्हमय असेल.

अशा प्रकारे भारतीय तत्वज्ञानाने जगाला तत्वज्ञानामध्ये चिरकाल मार्गदर्शन केलेले आहे.

पाश्चात्य तत्वज्ञान :–

तत्वज्ञानाच्या इतिहासात 'ग्रीक' तत्वज्ञान अतिप्राचीन असून 'विश्व' मीमांसेचे कार्य या तत्ववेत्ते यांनी केले आहे. थेलिस ते 'ॲरिस्टॉटल' पर्यंत ग्रीक तत्वज्ञ होते. पुढे यूरोप संपूर्ण जगात याचा प्रसार झाला. विश्वाचा 'मूळ कारणाचा प्रश्न' हा मूळ गाभा त्यांचा विचारवंतांचा होता. ॲनिक्झिमँडर, ॲनॉक्झिमेनिस, पायथागोरस यांनी याला प्रारंभ केला, यानंतर 'पार्मेनायडिज' याने सत्‌तत्वाचा (Theory of being) चा विचार मांडला. ल्यूपस व डेमॉक्रिटस् यांनी आणूवादाच्या आधारे विश्वाची मीमांसा केली.

सूक्ष्म 'अणू' हेच विश्वाचे अंतिम घटक आहेत असे त्याचे मत होते. ग्रीक तत्वज्ञानाचा जनक 'सॉक्रेटीसला' मानले जाते, समाजव्यवस्था व राज्यव्यवस्था यांवर सर्वात प्रथम त्याने चिंतन केले, पूर्वीच्या चिंतकापेक्षा वेगळे विचार म्हणून समाजाचे स्वरुप, वैचारिक आधार, सांस्कृतिक आधार इ. विषय त्यांनी हाताळले. समाजातील शासन पध्दती व आदर्शवाद यावर त्यांनी भर दिला भौतिक द्रव्यांच्या अभ्यासा ऐवजी तत्वचिंतन समाजकेंद्री व मनुष्यकेंद्री मानलेगेले. त्याने संशयवार (Sceptism), संभापणात्मक, व्याख्यात्मक व संकल्पनात्मक, अनुभवाधिष्ठित, निगामी व विगामी पध्दतीने संवाद साधण्यात यावा यावर त्यांनी भर दिला.

पाश्चात्य तत्ववेत्ते :–

पाश्चात्य तत्वज्ञानाची मोठी परंपरा आहे. यामध्ये सॉक्रेटिस, प्लेटो, ॲरिस्टॉटल, कांट, रसेल, विज्ञान, नैसर्गिक विज्ञान, भौतिकशास्त्र, समाजशास्त्र, कला, अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र, धर्मशास्त्र, इतिहास, कामशास्त्र, समुपदेशनशास्त्र, पाकशास्त्र, कायदा अशा कितीतरी शाखा उपशाखा यामध्ये निर्माण झाल्या. या तत्वज्ञानाचे वैशिष्टय म्हणजे ते केवळ तत्ववेत्तेच नव्हते तर कवी, वैज्ञानिक,लेखक,साहित्यिक,चळवळकर्ते, राजकीय व सामाजिक कार्यकर्ते होते. तत्वज्ञानाची प्राध्यापकी हा त्यांचा व्यवसाय 'कांट' वगळता बाकीच्या कोणाचा नव्हता. पाश्चात्य तत्वज्ञान चिद्‌वाद, जडवाद, प्रज्ञावाद, अनुभववाद, नवानुभववाद असे विचारनिष्ठ आणि प्लेटोचे तत्वज्ञान, कांटचे, हेगेलचे, नीत्शेचे, रसेलचे, फूकोचे, कामुचे, देरीदाचे, जॉन रॉल्सचे, नॉम चोम्स्की, केन विल्बुर, सायमन ब्लॅकबर्नचे असे कितीतरी विचारवंत निष्ठ तत्वज्ञान मांडले गेले.

भारतीय तत्वज्ञान व पाश्चात्य तत्वज्ञान यात 'विचारनिष्ठ' हा समान दूवा आहे. अव्दैताचे तत्वज्ञान, बौध्द तत्वज्ञान, जैन तत्वज्ञान, चार्वाकचे तत्वज्ञान अशी परंपरागत मांडणी झाली.

पाश्चात्य जगाचा सांस्कृतिक वारसा :–

इ.स.पू. ७ ते इ.स.पू ३ रे शतक या जवळ जवळ १ हजार वर्षाच्या संपन्न संस्कृतीच्या भरभराटीची, व्यक्तिमूल्यांची,सत्तासंघर्षाची व्ऱ्हासाची काहीच माहिती सुसंगतपणे नव्हती. ग्रीक महाकाव्ये व महाभारत यांच्यातील स्त्री व्यक्तिरेखांचा तुलनात्मक अभ्यास डॉ. सुप्रिया सहस्त्रबूध्दे यांनी केलाय. ग्रीक देवदेवतांची ओळख, पुराणकथा, होमरच्या'इलियड व ओडिसी' या महाकाव्यांचा प्रवास, 'Escilus', 'Sophiclicks', 'Uripidis'या महान नाटककरांच्या कलाकृती व त्या संदर्भात ग्रीक रंगमंचाबदद्‌ल चर्चा अशा साधारण व विभागातून ग्रीक संस्कृतीचे समग्र चित्रण लेखकाने उभारलेले आहे. पूर्वसुत्र, उपसंहारातून लेखिकेचे अभ्यासपूर्ण विवेचन दिसते 'इस्य' हा इंद्रासारखा राजा येथे असून कायदे व नीती यांचे तो रक्षण करतो. अतिथी, धर्म न पाळणाऱ्यांना खोटे बोलणाऱ्यांना, फसविणाऱ्यांना शिक्षा करतो. युध्ददेव, कृषी देवता, प्रेम देवता, विवाहदेवता, विद्या, कला यांची देवता अशा असंख्य देवता तेथेही होत्या, या शिवाय अनेक अर्धमानव, अर्धप्राणी, नटनटेश्वर इ. आहेत, या देवता राग, लोभ, क्रोधापासून दूर नाहीत, त्यांच्या सुडांची शिक्षा अनेक निरपराधांनाही बसते.

पाश्चात्य अद्‌भूतरम्यता व रुपपकथा :–

कल्पनाविलास सोडला तर अनेक काव्यमय कथा जीवनातील एखादे गूढ सत्य वा तत्वज्ञान येथेसांगून जातात. महाभारतातील कथा, व्यक्ती,पुराण कथा इ.चे ग्रीक पुराण कथांशी असलेले साम्य लेखकांनी जागोजागी नोंदविलेले आहे. श्रीकृष्णाचे कालियामर्दन, पुतनामावशीने बाळकृष्णाला स्तनपानाने संपविणे असे शिक्षा भोगणारे व देणारे प्रसंग, दृश्ये पाश्यात्य साहित्यातही आहेत, भीमाने दु:शासनाची रक्त पिण्याची केलेली भावना ही जगातील सर्व दुष्ट व्यक्ती विरुध्द दिसून येते. अर्वाचीन पाश्चात्य तत्वज्ञानाचा पाया युरोपमध्ये १६ व्या शतकात घातला गेला. यावेळी २ विचारधारा प्रभावीपणे राहिल्या आहेत – प्रज्ञावादी व अनुभववादी.

प्राचीन पाश्चात्य व भारतीय तत्वज्ञानाचे सामाजिक पैलू:–

मनुष्य पृथ्वीवर अस्तित्वात आल्यापासून सामाजिक विचार करीत असून अनेक प्राचीन विचारवंतानी सामाजिक जीवनाबद्यलचे त्यांचे आदर्श विचार विविध विचारवंतानी मांडलेला आहे. 'समाजशीलता' महत्वाची असून त्यात चांगल्या

समाजाची गरज होती. नीतितत्वे, आचारतत्वे, धर्म, कायदा, राज्य, विश्वरचनाशास्त्र व विश्वोत्पतीशास्त्र या समाजाचे प्रश्न विविध विषयांवर प्राचीन काळापासून अभ्यासक अभ्यास करीत आहेत. सॉक्रेटिस (इ.पु.४६९–३९९), प्लेटो, ॲरिस्टॉटल, याच कालावधीत भारतामध्ये शास्त्र–वेद, उपनिषदे, पुराणे, मनस्मृती, कौटिल्य, (नितीशास्त्रे, अर्थशास्त्र) रामायण व महाभारत यामधून समानता, सामाजिक विचार समोर येतांना आपणास दिसतात. सॉक्रेटिसचा नैतिक विवेकवाद व शहाणपण (Wisdom) यातून सद्गुण व दुर्गूण यातील भेद पौर्वात्य तत्वज्ञानातही दिसून येतो. माणसाची बुध्दि एका विशिष्ट पध्दतीने व दिशेने चालली तर त्याला चांगलेज्ञान प्राप्त होईल, ज्ञान हे ईश्वरी असून माणवाला ते त्याच्या सद्गुणाने प्राप्त होते, माणसाचे नैतिक आचरण व जीवन पवित्र अशा उच्च पातळीवर नेता येते. निःस्वार्थी, नीतीमान, विनम्र व प्रसन्न असा सॉक्रेटिस होता, तो अशिक्षित होता असे म्हणतात. ज्ञान हे ईश्वरी असून मानवाला ते त्याच्या 'सद्गुणामूळे' प्राप्त होते, ज्ञानामूळे माणसाचे नैतिक आचरण व जीवन पवित्र होते, अथेनियन लोकांमध्ये हा विचार रुजविणे हे त्यांचे एकमेव ध्येय होते.

प्लेटोचे कल्पनाविषयक वैशिष्टये व भारतीय साहित्य :–

प्लाटो या पाश्चात्य तत्ववेत्याने

१. कल्पना द्रव्यात्मक आहेत (Idea is substance)

२. कल्पना सार्ववैशिक आहेत (Idea is universal)

३. कल्पना पदार्थ किंवा वस्तूरुप नसून विचाररुप असतात (Ideas are not things but they are thoughts)

४. कल्पना ऐक्यरुप असतात (Ideas are unitary) वस्तू अनेक असू शकतात पण त्या अनेक वस्तूतिल कल्पना 'एकच' असते.

५. कल्पना परिवर्तनीय असतात (Every idea is a perfection)

६. कल्पना फक्त बुध्दिनेच जाणल्या जावू शकतात (Idea are known by reason alone)

७. भौतिक वस्तूसारख्या कल्पना नसल्यामूळे त्यांना इंद्रियसंवेदना चे प्रत्यय येवू शकत नाहीत.

याच कल्पनातत्वाचा वापर भारतीय साहित्यात नाटककार कालिदास, भवभूती, भास, अश्वघोष या संस्कृत साहित्यिकांनी केलेला असून रामायण–महाभारत या महाकाव्यातही कल्पना विचाराचा समावेश प्राचीन, अतिप्राचीन साहित्यात झाला. मध्ययुगीन काळाच्या आरंभापासून धर्म सत्तेच्या–जीवनाच्या सर्व क्षेत्रावर विशेष प्रभाव होतो. 'धर्म' हेच जीवनाचे तत्वज्ञान असून धर्मसत्तेच्या प्रभाव काळातच संत थॉमस ॲक्विनसचे जीवन गेले. त्याने आपल्या विचारात ईश्वर शास्त्र व तत्वज्ञान संबंधी 'श्रध्दा व बुध्दी' ईश्वराचे स्वरुप व त्याच्या अस्तित्वाविषयी पुरावे यांचा अभ्यास जगाला दिला. ईश्वासत्ता त्याने अमान्य केली, मनुष्य केवळ भौतिक जीवनाच्या आधारे जगू शकत नसून त्याला 'आध्यात्मिक' ज्ञानाचीही गरज असते. मानवी जीवनात श्रध्दा महत्वाची असते. जीवनात तत्व, विचार, कार्य–कर्तव्य यांच्या पुर्ततेसाठी श्रध्देची आवश्यक्ता असते. 'श्रध्दा व बुध्दी' यांचा जवळचा संबध असून भारतीय तत्वज्ञानातील 'श्रध्दा व सबूरी' याचेशी त्यांचा संबध जोडला जावू शकतो. विश्वाच्या मूळाशी एखादे 'अभौतिक' तत्व असले पाहिजे, या श्रध्देतूनच त्याने ईश्वरविषयक विचार स्पष्ट केले. ईश्वराचे अस्तित्व जड वस्तूच्या अस्तित्वापेक्षा भिन्न आहे व हे 'अस्तित्व' त्याने युक्तिवादाच्या आधारे सिध्द करण्याचा प्रयत्न केलेले आहे.

अर्वाचीन तत्वज्ञानाचा पाया – देकार्त :–

इ.स. १४५३ पासून अर्वाचीन युगाचा प्रारंभ होवून अर्वाचीन तत्वज्ञान मुख्यतः मानवी बुध्दीच्या मदतीने 'निसर्ग' व मानवी जीवनातील 'सत्याचा शोध' घेतला जातो. अनूभव 'बुध्दिनिष्ठ' स्वरुपाचे विश्लेषण करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. संशय पध्दती–निगामी, मौलिक स्वरुपाची, मी जाणतो म्हणून 'मी (अस्तित्वात) आहे' या देकार्तच्या तत्वाचा पाया 'आत्म्याचे अस्तित्व' हा आहे. 'आत्मतत्वाची' प्रचिती ज्ञानेंद्रियाच्या मदतीने घेता येत नाही. 'केन' उपनिषदातही 'आत्म्यासंबधी' जे डोळयांना दिसत नाही पण त्यांच्या साहयाने डोळे पाहतात, जे कामांनी ऐकता येत नाही पण ज्यांच्या मदतीने कान ऐकतात, तसा आत्मा दिसत नाही, आपल्या जाणीवपूर्वक क्रियामध्ये आत्मा उपस्थित असतो, संशय घेणारी, विचार करणारी, कल्पना करणारी, कल्पना नाकारणे, आकलन होणे, स्मरण होणे या 'अवस्था' भारतीय तत्वज्ञानात आहेत, तो 'मी' आहे असे पणबेकार्थ चे त्याचे म्हणणे होते.

सारांश :–

अशा प्रकारे 'जॉन लॉक' (अनुभववादाचा जनक), बर्कले (अस्तित्व–संवेदन वादाचा जनक) यांनीही भारतीय तत्वज्ञानाचा 'चिदविलास' सिध्दांत येथे मांडला आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि धर्मांतर

प्रा. संतोष रामभाऊ गायकवाड

प्रा. डॉ. सचिन खोकले

प्रस्तावना :

14 ऑक्टोबर 1956 मध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी इतिहासातील सर्वात मोठे असे धर्मांतर घडवून आणले. त्याकाळातील अस्पृश्य म्हणून हिणवल्या गेलेल्या समाजाची सुटका करून, भारतात बुद्ध विचारांची पुन: स्थापना केली. डॉ आंबेडकरांनी वेळोवेळी अनेक मार्गांनी अस्पृश्यतेचे निवारण करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु प्रत्येक वेळी भारतातील जातीय मानसिकतेने अडथळे निर्माण केले व बाबासाहेबांच्या हिंदू धर्म सुधारण्याच्या प्रयत्नांना सुरुंग लावला. स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून त्यांनी धर्मांतरासाठी प्रयत्न सुरू केले होते. पुढे स्वातंत्र्यानंतर अस्पृश्य पालनाला कायद्याने चाप लावला. परंतु प्रत्येकाच्या नसानसात भिणलेली जातीयता घालवणे इतका वेळ त्यांच्याकडे नव्हता. त्यामुळे हिंदू धर्म सुधारणा होणे शक्य नाही हा विचार त्यांच्या मनात पक्का रुजला पुढे 1935 साली त्यांनी धर्मांतराची घोषणा केली.

धर्मांतरामागची भूमिका :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची धर्मांतरा मागची भूमिका स्पष्ट होती ती अशी की हिंदूधर्मात अस्पृश्यांना सहानुभूतीची वागणूक मिळत नाही जो धर्म जाती व्यवस्थेचा पुरस्कार करून माणसा-माणसात भेद करतो. अशा धर्मात स्वातंत्र्य समता बंधुता नाही त्या धर्मातराहून अस्पृश्यांचा उद्धार होणार नाही. म्हणून त्यांनी धर्मांतर केले पाहिजे. डॉ आंबेडकरांनी हिंदूधर्म व समाजव्यवस्थेला असा प्रश्न विचारला की, जो धर्म अस्पृश्यांना मंदिरात जाऊ देत नाही, जो धर्म अस्पृश्यांच्या सावलीचा विटाळ मानतो, अस्पृश्यांना प्यायला पाणी देत नाही, शिक्षण घेण्याचे स्वातंत्र्य देत नाही. अशा धर्मात अस्पृश्यांनी राहायचे कशासाठी? आम्ही बौद्धधर्मच का स्वीकारला या छोट्याशा पुस्तकांमध्ये स्वतःच्या भूमिकेचे विवेचन करताना डॉ. आंबेडकर असे म्हणतात की, माझ्या समाजात शिक्षणाचे प्रमाण अत्यंत कमी आहे. त्यांना शिक्षित करणे गरजेचे आहे, धर्म म्हटल्यावर त्यात कर्मकांड ऐवजी विज्ञानवाद आहे आणि त्यातून मिळणारी आशा ही मनुष्याला भविष्यासाठी प्रेरित करते. जिथे वैज्ञानिक विचार मुख्य आधार असेल व तर्काने प्रश्न सोडवले जातील कोणत्याही प्रकारचा भेद नसेल स्वातंत्र्य व समता असेल या सर्व गोष्टी मला बौद्धधर्मात दिसतात. म्हणून मी बौद्धधर्मात जाण्याचा निर्णय घेतला. मी बुद्धाचा स्वीकार करून या देशावर एक प्रकारे उपकारच करत आहे. कारण बौद्धधर्म याच मातीतला आहे. प्रतिक्रांतीमुळे काही काळासाठी अदृश्य झाला होता. आम्ही त्याचे पुनर्जीवन करत आहोत. त्याहीपेक्षा कोणत्याही प्रकारच्या भेदभावाला थारा नसणाऱ्या एका महान अशा परंपरेत व आदर्श पद्धतीमध्ये प्रवेश करत आहोत जसे महासागरात सर्व नद्या एकत्र आल्यानंतर या नद्याचे अस्तित्व उरत नाही. तसेच आम्ही जाती सोडून बुद्ध नावाच्या महासागरात जाणार आहोत. त्यानंतर आमचे जातीचे अस्तित्व नष्ट झालेले असेल. माझ्या मते धर्मांतर ही कधीच प्रतिक्रिया नव्हती तो विचार पूर्वक घेतलेल्या निर्णय होता.

बौद्धधर्माचा स्वीकार :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी धर्मांतराची घोषणा केल्यानंतर ते प्रत्यक्ष धर्मांतर करण्यासाठी सुमारे वीस वर्षाचा कालावधी लागला. या कालखंडात त्यांनी जगभरातील सर्वच धर्मांचा खूप सूक्ष्मपणे अभ्यास केला. हा

अभ्यास करताना त्यांनी नास्तिक आणि आस्तिक अशा दोन्ही दर्शनांचा अवलंब केला. या सर्वांमध्ये त्यांनी बौद्ध धर्म अधिक जवळचा वाटला. बौद्ध धर्माचा विचार हा विज्ञानवादी होता. तो काल सुसंगत आहे. तो कट्टरतावादी नव्हता. त्यात तर्क सुसंगत पणा आहे. शिवाय प्रत्येक व्यक्तीचे स्वतंत्र्य मान्य करताना स्वातंत्र्याचा उद्रेक होऊ नये यासाठी स्वातंत्र्याचा कक्षा आखणाऱ्या नियमांना पूर्णस्थान आहे. बुद्ध हा टोकाचा विचार नाही, तो सुवर्ण मध्य साधण्याचा विचार सुचवितो. बुद्धाच्या विचारात लोकशाही आहे. बुद्धाने कधीच ईश्वराचा अवतार किंवा पुत्र असल्याचा दावा केलेला नाही. म्हणून मी माझ्या अनुयायासह बौद्ध धर्माचा स्वीकार केला. डॉ. आंबेडकरांनी बौद्धधर्माचा स्वीकार करण्यापूर्वी इतर धर्माचा अभ्यास केलेला होता. त्यात इस्लाम, शीख, ख्रिश्चन इत्यादी प्रमुख धर्माचा समावेश होतो. शीख, इस्लाम व ख्रिश्चन याधर्मात असलेली जातिव्यवस्था, कट्टरता त्यांनी भावली नाही. म्हणून त्यांनी या तिन्ही धर्माचा बारकाईने अभ्यास केल्या नंतर बौद्धधर्म माणसा-माणसात कोणत्याच प्रकारचा भेदभाव करत नाही. हे लक्षात आले व त्यांनी बौद्धधर्म स्वीकारला. बाबासाहेबांना बुद्धाचे मानवीय रूप खूप आवडले.

व्यक्तीच्या जीवनाला अर्थ प्राप्त होण्यासाठी जशी समाजाची आवश्यकता असते. त्याचप्रमाणे समाज धारणेसाठी धर्म आवश्यक असतो असे त्यांचे प्रतिपादन होते. हिंदू धर्माचे पुनर्जीवन करणे हिंदू धर्माची मानहानी आणि अवणती रोखणे आंबेडकरांना अपेक्षित होते. 'मी हिंदू म्हणून जन्माला आलो पण हिंदू म्हणून मरणार नाही' अशी घोषणा आंबेडकरांनी केली. होती. त्यांना हिंदू धर्मातील जाती व्यवस्थेवर सडकून टीका केली. हिंदूधर्मातील अनेक गोष्टी त्यांना मान्य नव्हत्या. यावर त्यांनी वेळोवेळी टिका ही केली. परंतु त्यात फारशी सुधारणा झाली नाही. अखेर 24 मे 1956 साली त्यांनी आपण ऑक्टोबर महिन्यात बौद्धधर्म स्वीकारणार असल्याची घोषणा केली. त्यानंतर दीक्षा कुठे घ्यायची यावरचर्चा सुरू झाली. तेव्हा डॉ. आंबेडकरांनी नागपूर हे स्थळ निवडले. बुद्धधर्मीय नाग लोक त्यांची ती पावनभूमी आहे. त्यामुळे बौद्धधर्म चक्र गतिमान करण्यासाठी त्यांनी नागपूरची निवड केली. जर सर्व अस्पृश्यांनी धर्मांतर केले नाहीतर कसेही भीती एकाने व्यक्त केली. तेव्हा धर्मांतराचा विषय मी पुढे ढकलू शकत नाही. ज्यांना माझ्या बरोबर धर्मांतर करायचे आहे त्यांनी ते करावं असे बाबासाहेब म्हणाले. त्यांनी 20 सप्टेंबर 1956 ला त्यांनी एकपत्र काढलं आणि 14 ऑक्टोबर 1956 लाधर्मांतर करत असल्याचे जाहीर केलं. त्यासाठी तेव्हाचे सर्वात वयोवृद्ध भिक्खू महास्थिवर चंद्रमणी यांनी पाचरण करण्यात आले. डॉ. बाबासाहेब व त्यांची पत्नी 11 ऑक्टोबरला नागपुरात आले. त्यांच्या सोबत वेगवेगळे राज्यातून लोक नागपुरात दाखल झाले आणि तो दिवस अखेर उजाडला. 14 ऑक्टोबर 1956 ला दसऱ्याच्या दिवशी डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांनी लाखो अनुयायासह बौद्धधर्माची दीक्षा घेतली. म्हणूनच दसऱ्याच्या दिवशी दरवर्षी बाबासाहेब आंबेडकरांचे अनुयायी नागपूर दीक्षाभूमीवर येतात हा दिवस धम्मचक्र प्रवर्तन दिन म्हणून साजरा केला जातो.

हा सोहळा झाल्यानंतर बाबासाहेबांनी घोषणा केली की मी माझ्या जुन्या धर्माचा त्याग करून आज पुन्हा जन्म घेत आहे. तो धर्म असमानता आणि छळवणूक याचा प्रतिनिधी होता. अवतार कल्पनेवर माझा विश्वास नाही बौद्धधर्म हा खराधर्म आहे.

सारांश :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केलेल्या धर्मांतरामुळे मानसिक गुलामगिरी धुडकावून देणारी फार मोठी समाजक्रांती झाली. कोणत्याही प्रलोभना शिवाय लाखोंच्या समुदायाने स्वीकारलेले ते धम्मांतर होते. हिंदूधर्म

व्यवस्थानाकारणे एका नव्या श्रद्धेचा स्वीकार करणे आणि हा श्रद्धेचा व्यवहार राजकीय तडजोडी पासून अलिप्त ठेवणे. अशा प्रमुख आधारावर धर्मांतराची संकल्पना प्रत्यक्षात आली होती. बौद्धधर्मच का या प्रश्नाचे उत्तर देताना बाबासाहेबांनी सांगितले होते की धम्म बुद्धी प्रामाण्यवादी आहे. व त्या अटीपूर्ण करणारा म्हणून तो अन्यधर्मा पेक्षा ग्राह्य ठरतो. ईश्वराकडे घेऊन जाणाऱ्या विचाराला बुद्धी प्रमाण्यवादाचे प्रचंड वावडे असते. त्यामुळे बौद्धधर्म इतर अस्पृश्य समाजाला केवळ एक नवी व स्वतंत्र अस्मिता मिळवून देणे एवढेच धर्म परिवर्तनाचे वरवरचे प्रयोजन नव्हते. तर एका नव्या नीतिमान बुद्धी प्रमाण्यवादी व इहवादी समाज जीवनाची उभारणी त्यात अभिप्रेत होती. हिंदूधर्मा पेक्षा बौद्धधर्म सर्वच पातळीवर कसा मानवतावादी आहे हे त्यांनी पटवून दिले.

धर्मांतराची प्रक्रिया बाबासाहेबांच्या चळवळीतील एक प्रमुख घटना होती. परंतु भारत बौद्धमय व्हावा आणि समग्र दलित समाज हा धम्मक्रांतीचा साक्षीदार व्हावा असे त्यांना वाटत होते. वास्तविक पाहता बौद्धधर्माचा स्वीकार करत असताना कोणत्या स्वरूपाचे सामाजिक, धार्मिक व सांस्कृतिक परिवर्तन अभिप्रेत आहे, याबाबत डॉ. आंबेडकरांनी स्पष्ट व सविस्तर पणे भाष्य केलेलेच आहे. बौद्धधर्माचा स्वीकार करताना त्यांनी जशासतसा केला नाही तर त्यावर संस्कार करून एक नव्या रूपात स्वीकारला आहे हे लक्षात घ्यावे लागेल.

संदर्भ सूची :

1) कीर धनंजय - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

2) बाबासाहेबांची भाषण आणि लेखन भाग 1

3) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर – धर्मांतर का?

4) डॉ. बी. आर. आंबेडकर – भगवान बुद्ध आणि त्याचा धम्म

बदलते हवामान जगासमोरील एक चिंतेचा विषय

डॉ. नवनाथ गोविंदराव अडकिणे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, कै. बाबासाहेब देशमुख गोरठेकर महाविद्यालय, उमरी जि. नांदेड

बदलते हवामान हा जगासमोरील एक अत्यंत चिंतेचा विषय बनला आहे विशेषतः आशिया खंडात हे संकट अधिक तीव्ररुप धारण केले आहे. केवळ आशिया खंड किंवा भारतातच नव्हेतर असंख्य श्रीमंत व गरीब राष्ट्रांना हा प्रश्न भेटसावत आहे. आधुनिक काळात बदलत्या हवामानामुळे अनेक प्रश्न निर्माण झाले आहेत वाढत्या तापमानामुळे अनेक राष्ट्र अक्षरशः भाजून निघत आहेत तसेच कित्येक राष्ट्रांमध्ये भयावह दुष्काळ पडत आहेत. दिवसेंदिवस टंचाई निर्माण होत आहे वाढत्या तापमानामुळे बर्फ वितळत आहे. एकूण पाण्यापैकी फार मोठ्या प्रमाणात पाणी हिमापर्वतामध्ये साठलेले आहे. हिमालयासह हे हिमपर्वत वितळण्यास सुरुवात झालेली आहे. बर्फ वितळल्यामुळे समुद्राच्या पाण्याची पातळी सुमारे तीन मीटर पर्यंत वाढण्याची शक्यता आहे. परिणामी कित्येक लहान बेटे समुद्राच्या पाण्याखाली जाण्याची भिती निर्माण झाली आहे. तर काही लहान राष्ट्र पूर्णतः नष्ट होण्याची भीती आहे. तर असंख्य नागरिकांचे स्थलांतर करावे लागेल. दुसरीकडे अन्नधान्याची गरज वाढत असताना उलट अन्नधान्याची टंचाई निर्माण झाल्यामुळे जगात अन्न पाण्यासाठी संघर्ष होण्याची शक्यता आहे. तेव्हा हे सर्व थांबवण्यासाठी जगातील सर्व राष्ट्रांनी काही ठोस उपाययोजना करणे आवश्यक आहे. संयुक्त राष्ट्रसंघटना व कित्येक इतर संस्था संघटनांनी आपापले अहवाल तयार करून कोणकोणत्या उपाययोजना करणे आवश्यक आहेत ते सुचविले पाहिजे. म्हणून बदलत्या हवामानाच्या भयानक परिणामापासून वाचवण्यासाठी जगातील सर्व राष्ट्रांनी एक विचाराने निसर्गाचा ऱ्हास थांबवून लवकरातलवकर उपाय योजना करणे आवश्यक आहेत.

निसर्गाने काही घटक पृथ्वीवर निर्माण केले आहेत त्या घटकांचा सजीवांच्या अस्तित्वाला व विकासाला उपयोग झाला आहे मानवाने आपल्या अधिकाधिक सोयी व गरजा पूर्ण करण्यासाठी सुख प्राप्तीसाठी निसर्गाच्या मूळ व्यवस्थेमध्ये बदल घडवून आणले. नैसर्गिक घटकांचा वापर करून घेताना त्या घटकांचे काय होईल? नैसर्गिक घटकांच्या अमर्याद वापराने काही घटक संपुष्टात येतील काय? याचा विचार फार सामानवाने केला नाही विकासाच्या प्रगतीच्या नावाखाली प्रदूषण वाढेल काय? झाडे तोडल्याने काय नुकसान होईल? कारखानदारी किती प्रमाणात फायदेशीर आहे या प्रश्नांकडे फारसे कोणी लक्ष दिले नाही निसर्गात मानवाने फार मोठ्या प्रमाणात ढवळाढवळ केली आहे. मानवानेच निर्माण केलेल्या समस्यांवर मानवानेच उपाय शोधून निसर्ग वृद्धी घडवून आणणे आवश्यक झाले आहे. तुरंत आपल्या गरजा भागतात आपला फायदा होतो म्हणून कोणीही निसर्गातील घटकांचा मनमानी वापरकरूनये अल्पकालीन फायदे घातक असतात म्हणून जगातील मानवजातीने नैसर्गिक घटकांचे पूर्णपणे संरक्षण व संवर्धन करणे गरजेचे आहे.

आवश्यक उपाययोजना:

जमीन, पाणी, वनस्पती, पशुधन, समुद्रकिनारा, सतत वाहणारा वारा आणि सूर्या पासून मिळणारी ऊर्जा आणि निसर्ग संपत्तीचे संरक्षण व संवर्धन करणे आवश्यक आहे बदलत्या हवामानाच्या भयानक परिणामापासून वाचण्यासाठी खालील काही उपाययोजना करणे आवश्यक आहेत.

1) पाणलोट क्षेत्राचा विकास

धरणावरती भारतासारख्या अनेक राष्ट्रांनी कोट्यावधी रुपये खर्च केले आहेत. जगातील सर्वाधिक धरणे असणारा देश म्हणून भारताचा उल्लेख केला जातो निसर्गाकडून जे पाणी आपणास मिळते त्यापैकी जे मते दहा टक्के पाणीच आपण उपयोगात आणू शकतो बाकीचे पाणी वाहून जाते त्याची वाफ होते काही प्रमाणात पृथ्वीच्या पोटात मुरते त्यासाठी शास्त्रीय पद्धतीने देशभर पाणलोट क्षेत्राचा विकासकरणे आवश्यक आहे. त्यामुळे पिण्याच्या पाण्याची टंचाई दूर होईल अन्नधान्य व कृषी उत्पन्नात भरपडेल तसेच वीज निर्मितीसाठी पाणी मुबलक प्रमाणात मिळेल.

2) लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण

वेगाने वाढणारी लोकसंख्या रोखणे आवश्यक झाले आहे सर्व महाराष्ट्रातील साक्षर करून, त्यांचे प्रबोधन करणे गरजेचे आहे कुटुंबनियोजन यशस्वी करणे आवश्यक आहे लोकसंख्या वाढ हा धार्मिक प्रश्न नसून एक मानवी प्रश्न आहे हे लोकांना पटवून दिले पाहिजे, भारतातील केरळ या घटक राज्यात हिंदू पेक्षा मुस्लिम ख्रिश्चन लोकसंख्या अधिक प्रमाणात असून देखील या राज्यातील लोकसंख्या वाढीचा दर चीन प्रमाणे कमी झालेला आहे.

3) वन व्यवस्थापन

पर्यावरणाच्या रक्षणासाठी किमान 1/3 क्षेत्र वनाखाली असणे आवश्यक आहे. भारतातील सुमारे 22 टक्के जमीन ही वन खात्याच्या मालकीची आहे. ही सर्वजमीन विविध प्रकारच्या वनाखाली आणली पाहिजे. उपलब्ध असलेल्या तंत्रज्ञानाच्या साह्याने हरित क्रांती करणे आवश्यक आहे कोणत्याही परिस्थितीत जगातील तापमाना विरुद्ध लढाई जिंकण्यासाठी जास्तीत जास्त भूभाग सदैव हरित ठेवणे गरजेचे आहे.

4) बाष्पीभवन नियंत्रण

जगातील वाढत्या तापमानामुळे निर्माण होणारा कोरडेपणा, वाढते बाष्पीभवन यांचे जमिनीत पाणी जिरण्यावर होणारे दुष्परिणाम रोखण्यासाठी विशेष उपाययोजना कराव्या लागतील. थोड्या वेळात जोरात पडणाऱ्या पावसाचे पाणी जमिनीवर जास्तवेळ रोखून ठेवू शकेल असे गवताळ आणि वृक्षीय आवरण जमिनीवर वाढवावे लागेल बाष्पीभव न रोखणाऱ्या व्यवस्थांचा उदाहरणार्थ दुर्वा सारखे दाट अच्छादन निर्माण करणारी गवते, दाट गवताची जंगले टिकून ठेवण्यावर भर द्यावा लागेल.

5) अन्नवस्त्र चाचणीवर बंदी

भारतात स्वतःला म. गांधींचे अनुयायी म्हणवणाऱ्यांनी अण्वस्त्र चाचणी केली. नंतरच्या सत्ताधाऱ्यांनी परत एकदा अन्न वस्त्र स्फोट करून आपण राष्ट्र एकदम सामर्थ्यवान बनवून टाकले असे म्हणत स्वतःची पाठ थोपटून घेतली. शेजारील चीन व पाकशी शस्त्र स्पर्धा वाढवण्यातच भारताचा अभिजन वर्ग धन्यता मानू लागला आहे. देशातील अनेक खेड्यात शुद्धपिण्याचे पाणी नाही, शेतकरी आत्महत्या करत आहेत, बेकारीचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे, भ्रष्टाचार वाढला आहे, स्त्रीभ्रूण हत्या, अंधश्रद्धा, कुपोषण, अपुरीवीज, दरवळण्याच्या साधनांची कमतरता यासारखे अनेक प्रश्न तोंड आकरून उभे असताना मोठा खर्च अन्न वस्त्र चाचणीवर होतो त्यातून होणारी तापमान वाढ अत्यंत जीवघेणी आहे हे माहीत असून देखील यावर प्रतिबंध जगातील कोणतेही राष्ट्र घालताना दिसून येत नाही.

6) साधी राहणी किमान गरजा

जागतिकीकरणाच्या धोरणामुळे चंगळवादाला एकदम उधाण आले आहे. आज अनेक मध्यमवर्गीय कुटुंबात चार चार वाहने आहेत फ्रिज, टीव्ही जणू गृह रचनेचे अविभाज्य भाग बनले आहेत. ही जीवनशैली माणसांना खरोखरच हिताची आहे का? याचा नव्याने विचार झाला पाहिजे. महात्मा गांधींनी साधी राहणी व किमान गरजा यावर भर दिला होता ग्रामस्वराज्याची त्यांची कल्पना स्वीकारून वाढत्या शहरीकरणारा आळा घालणे आवश्यक झाले आहे. खेड्याकडे चला (रिव्हर्स मायग्रेशन) गावे आत्मनिर्भर झाली आणि शहरातील पायाभूत व्यवस्थां वरील ताण कमी होऊ लागला तर जागतिक तापमान वाढीच्या संकटाशी मुकाबला करण्याचे हे एक महत्त्वाचे साधन ठरेल.

म. गांधींनी म्हटल्या प्रमाणे सर्वांच्या गरजा भागवण्या एवढे सामर्थ्य निसर्गाकडे आहे, पण कोणाची ही हाव पूर्ण करणे मात्र निसर्गाला शक्य नाही हा विचार प्रत्येकाने जीवनात उतरविला तर जागतिक वाढत्या तापमानावर रोख लावणे शक्य आहे अन्यथा विनाश आढळ आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची:

1) प्रकाश सावंत, पर्यावरण शिक्षण, फडके पब्लिकेशन, कोल्हापूर, जुन 2007.
2) सुहास पेशवे, मोहन बाबरे, विलास खडके, पर्यावरण अभ्यास, मंजुषा पब्लिकेशन, नळदुर्ग, जुन 2004.
3) विजयकुमार पाईकराव, (संपादक) संवाद पत्रिका. (मासिक), आनंद पब्लिकेशन, मुसळी फाटा, तालुका धरणगाव जिल्हा जळगाव, एप्रिल 2010.
4) पन्नालाल सुराणा, मनसा-मानसा कधी होशील माणूस? य. च. म. मु. विद्यापीठ नाशिक, संवाद पत्रिका, एप्रिल 2010.
5) राजेंद्र केपचोरी, अध्यक्ष आय पी सी सी जागतिक तापमान वाढ अटळ सत्य आहे. य.च.म.मु.वि. नाशिक संवादपत्रीका, एप्रिल 2010.

वैश्विक दृष्टीकोनातून भारतीय पर्यटन

प्रा. डॉ. एच. टी. सातपुते

इतिहास विभाग प्रमुख, तथा प्रभारी प्राचार्य, माधवराव पाटील महाविद्यालय पालम, जि.परभणी

प्राचीन, मध्ययुगीन आणि आधुनिक अशा तीन कालखंडामध्ये विभागल्या गेलेला भारतीय इतिहासाला संपूर्ण जगामध्ये वेगळे स्थान आहे. प्राचीन भारताचा इतिहास उजेडात आणण्याचे काम १९२१ साली झाले. जगासमोर अतिप्राचीन आणि प्रगत, विकसित सिंधु संस्कृतीचे दर्शन घडले. यापूर्वी जगामध्ये रोमन, ग्रीक, इजिप्सियन, बाबीलोनियंन इत्यादी संस्कृती प्राचीन वारसा असलेल्या समजल्या जात असत. त्या संस्कृतीच्या पुढेही भारतीय संस्कृती प्राचीन आहे. हे संशोधनातून सिध्द झाले. म्हणूनच पाच हजार वर्षाची परंपरा असलेली संस्कृती अशी भारतीय संस्कृतीला जगात मान्यता मिळाली.

ज्या देशाची संस्कृती प्राचीन असते त्या देशाला निश्चितच ऐतिहासिक वारसा असतो. विविध भाषा,चालीरिती,प्रथा,परंपरा, गुणवैशिष्टे असतात या मध्ये भारत विविधतेने नटलेला आहे हे आपणास अवगत आहेच. हजारो वर्षाच्या इतिहासाचा सविस्तर धांडोळा जगापुढे यावा म्हणून इतिहसाचे उपरोक्त तीन कालखंड इतिहास कारांनी निर्माण केले. या तीन काल खंडा पैकी प्राचीन आणि मध्ययुगीन कालखंडामध्ये जो एतिहासिक, सांस्कृतिक वारसा निर्माण केला गेला किंवा नैसर्गिक रूपाने मिळाला त्याचा या ठिकाणी जागतिक पर्यटनाच्या दृष्टीने थोडक्यात आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

पर्यटनम्हणजे काय ?

जागतिक पर्यटन संस्थेने पर्यटनाची व्याख्या केलेली आहे. त्यानुसार "चोविस तासापेक्षा अधिक व एक वर्षापेक्षा कमीकाळ, घर व कामाची जागा सोडून इतर ठिकाणी राहणे, तेथील दृष्य पहाणे व आनंद लुटणे म्हणजे पर्यटन होय. "

पर्यटनाचे प्रकार :

स्थानिक पर्यटन, राष्ट्रीय पर्यटन, आंतरराष्ट्रीय पर्यटन, ऐतिहासीक स्थळांना भेटी देणे, धार्मिक पर्यटन, नैसर्गिक स्थानंना भेटी देणे, (ECO tourisum) सागरी पर्यटन, साहसी पर्यटन, शैक्षणिक स्थळांचे पर्यटन, व्यापारानिमित्त केलेले पर्यटन इ. प्रामुख्याने पर्यटनाचे प्रकार पडतात.या पर्यटनामध्ये पर्यटक स्थळाना प्रत्यक्ष भेट देणे, अवलोकनकरणे, अभ्यास करणे, संशोधन करणे, स्थानिक लोक संस्कृती, जंगल, प्राणी, पक्षी यांचा अभ्यास करून नवनवीन माहिती जगासमोर आनणेहा हेतू असतो.पर्यटकांच्या आणि इतिहास संशोधनाच्या माध्यमातून सातत्याने केल्या गेलेल्यासंसोधनातून जगासमोर नवीन माहिती ज्ञान आणण्याचे काम जागतिक पातळीवर चालू आहे. आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे हे कार्य अधिक सोपे झाले आहे.

विदेशी पर्यटकांच्या भेटी :

भारताला प्राचीन ऐतिहासिक, सांस्कृतिक वारसा लाभल्यामुळे साहाजिकच जागतिक पर्यटकांच्या नजरा भारताकडे वळल्या. प्राचीन काळी चिनी प्रवासी फाहियान, हयुएन-स्तंग यांनी भारत भ्रमण करून भारतीय संस्कृतीचा ठेवा जगासमोर मांडला. त्याबरोबर ग्रीक, इजिप्शिअन, रोमन, अरेबीक प्रवाशी पर्यटक, व्यापारी यांनी वेळोवेळी भारतीय पर्यटन स्थळांना भेटी दिल्या. आपल्या प्रवासात विविध प्रकारच्या नोंदी घेतल्या. आधुनिक कालखंडातील ब्रिटीश शासनकर्ते, पर्यटक, निसर्गप्रेमी यांनी भारतातील अनेक वास्तू शिल्पे, पर्यटनाची ठीकाणे प्रकाश झोतात आणली. काळाच्या ओघात, नैसर्गिक आपतीमुळे, अस्मानीसुलतानी संकटामुळे अनेक वारसा स्थळेजमिनीच्या पोटात लुप्त झाली होती किंवा नष्ट होण्याच्या मार्गावर होती, हा ठेवा जतन करण्यासाठी भारतीय पुरातत्व खात्याची स्थापना १८६१ मध्येकरण्यात आली. या खात्यामुळे इंग्रज राजवटीमध्ये अणेक ठिकाने

संशोधनाद्वारे जगासमोर आली. यामध्ये मोहोंजोदोडो, हडप्पा, गुजरात मधील पाटण जिल्ह्यातीलराणीकी बावडी, अनेक लेणी, नैसर्गीक पर्यटन स्थळे, थंड हवेची ठिकाणे प्रकाशझोतात आली.आजच्या घडीला भारतातील प्रमुख जागतीक वारसा स्थळा मध्ये (world heritege) अजिंठालेणी औरंगाबाद, हंपी (कर्नाटक), खजुराहो (मध्यप्रदेश),राणी की बावडी (गुजरात मधील पाटण जिल्हा), चोलमंदीर (तामीळनाडु), सूर्यमंदिर कोनार्क (ओडीसा), ताजमहाल (आग्रा उत्तरप्रदेश),काझीरंगा पार्क, पर्वतीय रेल अशा अनेक वास्तु,धार्मिकस्थळे, नैसर्गीकस्थळे यांना युनेस्कोनी जागतीक वारसास्थळ (World Heritage) म्हणून मान्यता दिलेली आहे. भारतातील अनेक जागतिक वारसा स्थळापैकी प्रमुख स्थळे म्हणून याचा उल्लेख या ठिकाणी केलेला आहे.वैश्विक पातळीवर भारतीय पर्यटनाचा इतिहास आणि संस्कृती, अग्रेसर ठरली आहे.भारतभेटी शिवाय जागतीक पर्यटन पुर्ण होऊ शकत नाही. अशी विदेशी पर्यटकांची धारणा झालेली आहे. प्राचीन काळापासून ते आधुनिक काळातील विदेशी पर्यटकाच्या वाढत्या संख्येवरून हे लक्षात येते. असे म्हटल्यास अतिशोक्ती ठरणार नाही.

27 सप्टेंबर जागतिक पर्यटन दिन :

युनेस्कोने 27 सप्टेंबर हा दिवस जागतिक पर्यटन दिन म्हणून घोषीत केला आहे. आपआपल्या देशातील पर्यटन उद्योगाला चालना मिळावी म्हणून या दिवसी पर्यटकासाठी पर्यटनस्थळी खास सोयी सुविधा, सवलती, रोषनाई केली जाते. विदेशी पर्यटकांना आकर्षीत करण्यासाठी पर्यटन मंत्रालय, भारत सरकार तसेच महाराष्ट्र राज्य पर्यटनविभाग सातत्याने कार्यरत असतो. कोविड काळात देशी आणि विदेशी पर्यटकांची संख्या मोठ्या प्रमाणावर घटली होती. 2020-21 आणि 2022-23 मध्ये पर्यटन उद्योगाने पुन्हा भरारी घेतली आहे. मोठ्या प्रमाणावर धार्मिक, ऐतिहासिक, शैक्षणिक, साहसी,नैसर्गिक गोवा सारख्या समुद्र किनारी सागरी पर्यटन करण्यासाठी स्थानिक व विदेशी पर्यटक गर्दी करताना दिसतात. 2020 साली भारताला केवळ 27 लाख परदेशी पर्यटकांनी भेट दिली. त्यापुर्वीच्या किंवा कोविड पूर्व कालखंडात 1 कोटी 10 लाख विदेशी पर्यटकांनी भेटी दिल्या होत्या. कोविड महामारीमुळे मुळे दोन वर्ष घरामध्ये कोंडला गेलेला पर्यटक अचानक पर्यटनासाठी बाहेर पडला. यामधे देशी आणि विदेशी पर्यटकांची झुंबड प्रत्येक पर्यटन स्थळावर, तिर्थ यात्रेच्या ठिकाणी पहावयास मिळत आहे.

पर्यटनाचे फायदे :

भारताच्या GDP मध्ये पर्यटनाचा वाटा सुमारे 3 टक्के इतका आहे. तज्ञाच्या मते हा आकडा देशी आणी विदेशी पर्यटकांच्या भेटीचापरिणाम आहे. स्थानिक पर्यटक किंवा देशी पर्यटक परदेशात अधिक महागडया पर्यटनस्थळावर जाण्याऐवजी देशातचप्रवास करतपर्यटन करण पंसत करत आहेत. यामुळे स्थानिक पर्यटनाला चालना मिळत आहे. विदेशी चलन भारतात येते आणि भारतीय चलन भारतात राहते हा अर्थव्यवस्थेला गती देणारा प्रकार आहे. कोविड संपल्यानंतर मोठ्या प्रमाणावर पर्यटन उद्योगाला गती मिळाली. हॉटेल,दळण वळण, छोटे मोठे रोजगार यामुळे भरभराटीस आले. भारत सरकारने पर्यटन उद्योगाला चालना देशासाठी अनेक सोयी सुविधा, सवलती उपलब्ध करून दिल्या आहेत. धार्मिक व एतिहासिक स्थळांना जोडण्यासाठी रेल्वे शृंखला (Railway Caridore), विमान सेवा, इतर दळण वळणाची साधने मोठ्या प्रमाणावर उपलब्ध करून दिली. भारताकडे नुकतेच 'G20 परिषदेचेअध्यक्षपद आले आहे. यानिमित्त परदेशी राजनितीज्ञ या परिषदेच्या बैठकीनिमित्त देशातील प्रमुख शहरांना भेटी देत आहेत. 'आंतराराष्ट्रीय परिषदेच्या निमित्ताने या ठिकाणी या बाबीचा आवर्जुन उल्लेख करावासा वाटतो. G20 परिषदेच्या निमित्ताने जगाला नव्या भारताची,सशक्त भारताची ओळख नव्याने होणार आहे. कला, साहित्य, संस्कृती, ऐतिहासिक वारसा, निसर्गरम्य ठिकाणे, समुद्र किनारे, हिमालय पर्वतही नैसर्गिक आणि मानवनिर्मीत देण जगासमोर आणि आधुनिक पिढी समोर अत्याधुनिक स्वरुपात पुढे आणने सर्व भारतीयांचे कर्तव्य आहे.

सारांश :

“अतिथी देवोभव" या संस्कृत सुभाषीतानुसार आपण विदेशी आणि देशी पर्यटकांचे स्वागत केले पाहिजे. त्यांची सुरक्षितता, आवडी निवडी लक्षात घेउन त्यांच्याशी व्यवसाईक आणि भावनिक संबंध दृढ करणे गरजेचे आहे.तरच“वसूधैव कुटुम्बकम” ही संकल्पना G20 परिषदेच्या निमित्ताने सार्थक होईल. प्राचीन कालपासून 'केल्याने पर्यटन" हा चालत आलेला वारसा पुढे यशस्वीपणे घेउन जाणे हे प्रत्येक भारतीयांचे कर्तव्य आहे.

संदर्भ

1) Godam Mr. Arun B., Contribution of Tourism in National Development (CTND 2020), March 16 2020 Special Issue-24-vol. 2
2) Shinde, Dr. G.N., Muthe, Dr. P.R., Globalization and its Impact on Indian Economy (GIIE 2020), Jan-March, 2020V-8146
3) BBC News Marathi
4) Google.
5) डॉ. रोडे सोमनाथ, इतिहास संशोधन पत्रिका, अंक पंधरावा, विद्याभारती प्रकाशन, लातूर
6) कठारे डॉ. अनील, डॉ.साखरे विजया, मंदिरे आणि मूर्ती शिल्प, अल्फा पब्लीकेशन्स, नांदेड.

मानवी जीवन आणि हवामान बदल

प्रा. डॉ. बी. के. गायकवाड

सहाय्यक प्राध्यापक व भूगोल विभागप्रमुख, श्री शिवाजी महाविद्यालय, परभणी

प्रस्तावना:

सध्याच्या काळात मानवी जीवनाच्या प्रत्येक अंगावर हवामानाचा प्रभाव प्रामुख्याने जाणवतो. भू शास्त्रीय दृष्ट्या प्राचीन काळी ही जीवाच्या विविध रूपावर झालेला हवामानाचा परिणाम मानवाला समजलेला आहे आणि भविष्यकाळातील हवामानात होणारा बदल पृथ्वी होत जाणार आहे याची पूर्ण कल्पना आहे. हवामानाच्या बदलाबरोबरच वनस्पती प्राणी तसेच मानवी जीवनातील बदल होत जातात. आता असे प्रस्थापित झाले आहे की सर्व जीवांच्या प्रजाती हवामानाच्या विविध घटकांच्या अनुषंगाने परंतु निश्चित पणे आपला जीवनक्रम व्यतीत करीत असतात अशा प्रकारच्या बदलाची कोणती ही कारणे असोत एवढे मात्र नक्की आहे की हवा आणि हवामान या दोन्हीमध्ये बदल होत जातात.

हवामान हा नैसर्गिक पर्यावरणातील अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. हवामानाचा मानवी जीवनावर प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षपणे परिणाम होत असतो. सूर्यप्रकाश, तापमान, पर्जन्याचे प्रमाण यांचे ऋतूनुसार वितरण, वारे, आर्द्रता या घटकांनुसार हवामान ठरते. मानवाचे आरोग्य, अन्न, वस्त्र, निवारा, व्यवसाय, संस्कृती इत्यादीवर हवामानाचा परिणाम होत असतो. प्रस्तुत शोधनिबंधातून मानवी जीवन आणि हवामान बदल या संदर्भात विवेचन केले आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे:

१. हवामान बदलाची संकल्पना स्पष्ट करणे.

२. हवामान बदलाचा मानवी जीवनावर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करणे.

३. उपयोजनाचा शोध घेणे.

विषय विवेचन:

पृथ्वीच्या अस्तित्वापासून पृथ्वीवरील हवामानात बदल झालेले आहेत. विविध कालखंडात हवामाननात बदल झालेले असून ते चक्राकार स्वरूपाचे म्हणजे ठराविक काळानंतर घडतात असे दिसून येते. सुमारे ६.५ कोटी वर्षांपूर्वी पृथ्वीवरील हवामानात बदल झाल्याने डायनासोर कालखंडाचा अस्त झालेला दिसतो. त्या काळात अंदाजे ७५ टक्के जातीनाश पावल्या होत्या. त्यानंतर तुलनात्मक दृष्ट्या कमी कालखंडाचे म्हणजे हजारो वर्षाचे अनेक हिमयूग होऊन गेले आहेत. अगदी इसवी सन १३०० साली झालेल्या कमी कालावधीच्या हिमपतामुळे संपूर्ण युरोपातील शेती उत्पादन नष्ट झाली होती. अगदी दशकपूर्ती कालखंड विचारात घेतला तरी अंदाजे दर 20 वर्षानंतर उत्तर अमेरिकेत दुष्काळ पडत असतो. अशा प्रकारच्या हवामान बदलासाठी किंवा परिवर्तनासाठी प्रामुख्याने विशिष्ट कालांतराने सूर्य प्रकाशाच्या तीव्रतेमध्ये होणारे बदल कारणीभूत आहेत असे अनुभवायला आलेले आहे. ठराविक कालांतराने सूर्य प्रकाशाच्या तीव्रते मध्ये जो बदल होतो त्यास मिलानकोवीच चक्र असे नाव सर्बीयन शास्त्रज्ञांनी दिले असून त्याचा शोध १९२० साली लावण्यात आला. त्यामध्ये त्यांनी असे सांगितले आहे की, दर एक लाख वर्षांनी पृथ्वीच्या सूर्य परिभ्रमणाची कक्षा जास्तीत जास्त अंतराची व कमीत कमी अंतराची असते. दुसरे असे सांगितले आहे की पृथ्वीचा स्वांग परिभ्रमणाच्या अंशाचा कोन दर चाळीस हजार वर्षांनी बदलतो. याशिवाय दर

२६ हजार वर्षांनी पृथ्वीचा अक्ष अत्यंत अस्थिर होतो. यावरून दर एक लाख वर्षांनी परिभ्रमणाच्या कक्षेच्या अंतरात झालेल्या बदलामुळे पृथ्वीवर हिमयूग अवतरते आणि साधारणपणे दर अकरा वर्षांनी पडणारे दुष्काळ हे सूर्य डाग चक्रामुळे होतात असे दिसून येते. हवामानात होणारे बदल संतगतीने होतात असे ही नाही. काही वेळेस अगदी एक ते दहा वर्षाच्या कालखंडातील मोठे बदल घडून आलेले आहेत. उदाहरणार्थ पृथ्वी वरील तापमानातील बदलाचा परिणाम झाल्याने समुद्रावरील वाऱ्याचे प्रवाह अचानक दिशा बदलतात व त्याचा परिणाम हवामानावर झालेला दिसतो. अलीकडच्या काळातील एल -नि नो सागरी प्रवाहांची निर्मिती व जागतिक तापमान वृद्धी यामुळे हवामानात होणारे बदल दिसून येत आहेत. संयुक्त संस्थानात १९७७ मध्ये पृथ्वीचे वाढते तापमान व त्याचे संभाव्य परिणाम याविषयी चर्चा ऊर्जा व हवामान या शीर्षका खाली आंतरराष्ट्रीय परिषदेत झाली. त्या परिषदेमध्ये जागतिक तापमान वृद्धी याविषयी चिंता व्यक्त करण्यात आली होती. त्यासाठी संपूर्ण जगाने अनेक परिषदा आयोजित केल्या आहेत. त्यामध्ये स्टॉक होम पर्यावरण परिषद, रिओडीजानेरो वसुंधरा परिषद, क्योटो करार, बालीतील हवामान बदल परिषद, कोपन हेगन करार आणि कानकून-मेक्सिको तापमान वृद्धी शिखर परिषद यांचा समावेश आहे. जगातील अनेक देशांनी औद्योगिक क्रांती वाढवून पर्यावरणाची हानी केली. मानवाची क्रियाशीलता वेगाने वाढून पर्यावरणाची अवनती करून प्रदूषण वाढविले व पर्यायाने जागतिक तापमान वाढीला चालना मिळाली. बदलत्या हवामानाचा मानवी जीवनावर मोठ्या प्रमाणावर परिणाम झाल्याचे दिसून येते.

हवामान बदलाचा मानवी जीवनावर परिणाम झालेला आहे. हवामान आणि निवास यासंदर्भाने विचार केल्यास प्राचीनकाळी मानव निसर्गात उघड्या अवस्थेत राहत असे. नंतरच्या काळात स्वतःच्या रक्षणासाठी त्यांनी पोशाखाची व्यवस्था केली. त्याच प्रमाणे निवासासाठी त्यांनी निवारा शोधला. स्वतःच्या रक्षणासाठी मानव गुहेत राहू लागला. गुहेमध्ये सूर्यप्रकाश येईल आणि अग्नीवर नियंत्रण ठेवता येईल आणि तापमान मिळत राहील याचा विचार केला जात असे. त्यानंतर त्याकाळात तंबू आणि नैसर्गिक साधन संपत्तीचा उपयोग करून वृष्टी आणि ऊन या पासून संरक्षण करण्यासाठी घरे बांधायला सुरुवात झाली. त्याही नंतरच्या काळात सर्व ऋतूत आपल्या कुटुंबाचे संरक्षण होईल असे निवासस्थान बांधण्याचे प्रयत्न झाले. साधारणपणे सूर्यप्रकाश, वायुविजन, वाऱ्याचा प्रभाव, वृष्टीचे प्रमाण, हवेचा दमटपणा याबाबी विचारात घेऊन घर बांधले जाऊ लागले. घर बांधताना हवामानाची स्थिती विचारात घेतली जाते. बदलत्या हवामानामुळे निवासासाठी मोठ्या प्रमाणावर प्रचंड प्रमाणात अडचणी येत आहेत. हवामान बदलाचा शेतीवर मोठ्या प्रमाणावर परिणाम झाल्याचे दिसून येते. पिकांच्या वाढीसाठी योग्य व अनुकूल हवामान असणे अत्यंत आवश्यक असते. हवामानातील तापमान, आर्द्रता, सूर्यप्रकाश, वारे, बाष्पीभवन होऊन याचा शेतीवर प्रभाव पडतो. हवामानाच्या स्थितीचा परिणाम पिकांच्या वाढीवर उत्पादनावर होतो. मृदेचे निर्मिती हवामानाच्या विविध घटकांच्या कार्यामुळे होत असते. अलीकडच्या काळामध्ये तापमानात झालेल्या बदल, पर्जन्यात झालेला बदल, त्याच बरोबर कमी जास्त सूर्यप्रकाश, वेगवान वारे व वादळे, गारा, धुके, दव, दहिवर याचा ही परिणाम शेतीवर होतो. हवामानात बदल होत असल्यामुळे शेती पिकाचे मोठ्या प्रमाणावर नुकसान होत आहे असे दिसून येते. मानवी जीवन आणि आरोग्याचा जवळचा संबंध आहे. आपले आरोग्य हे हवामानावरती अवलंबून असते. मानवाचे आरोग्य कार्यक्षमता व सुखसोयी हवामानावर अवलंबून असतात. हवेतील बदलाचा मानवाच्या शरीरावर व मनावर परिणाम होतो. सूर्यप्रकाश, तापमान, आर्द्रता, ढगाळ व वादळी स्थिती, दमटपणा या सर्वांचा मानवी शरीरावर परिणाम होतो. विशिष्ट हवामानाच्या प्रदेशात काही सारखेच रोग होतात.

उदाहरणार्थ तापमान अचानक वाढले तर उष्माघात होतो. अति आर्द्रतेची व अति कमी आर्द्रतेची हवा आरोग्यास हानिकारक असते जगात कोणते हवामान आदर्श नाही तरी ही त्यातल्या त्यात काही प्रदेश मानवी आरोग्याच्या दृष्टीने योग्य आहेत. त्यामध्ये युरोपातील खंडांतर्गत देश, पॅसिफिकची किनारपट्टी आणि न्युझीलँड यांचा समावेश होतो. मानवी जीवनातील महत्त्वाचा घटक म्हणजे वाहतूक आहे. वाहतुकीवर हवामानाचा परिणाम होतो. वाहतुकीचे साधने व वाहतूक मार्ग यावर हवामानाचा परिणाम होत असतो. हिमवृष्टी, वादळे, मुसळधार पाऊस, अदृश्यता या घटकांचे वाहतुकीवर प्रत्यक्ष व प्रत्यक्ष परिणाम होतात. रस्ते, लोहमार्ग, जलमार्ग, हवाई वाहतूक या सगळ्यांवर बदलत्या हवामानाचा परिणाम होतो.

हवामान बदलाचे संपूर्ण सजीव सृष्टीवर व मानवी घटकावरती जे काही परिणाम होतात त्यासाठी उपाययोजनाचा भाग म्हणून अनेक परिषदेचे आयोजन केलेले आहे. परिषदांचे केवळ आयोजन करून चालणार नाही तर त्यासाठी प्रत्यक्ष अंमलबजावणी मध्ये प्रत्येक देशांनी सहभाग घेतला पाहिजे आणि त्याची अंमलबजावणी प्रत्येकाने स्वतःपासून केली पाहिजे. तरच हवामान बदलातील होणाऱ्या परिणामाला आपण सामोरे जाऊ शकतो. युरोप खंडातील स्वीडन राष्ट्रात असलेल्या स्टॉक होम या शहरात इसवी सन १९७२ मध्ये पहिली आंतरराष्ट्रीय पर्यावरण परिषद संपन्न झाली. परिषदेत पर्यावरणाच्या संवर्धनाला अधिक महत्त्व देण्यात यावे असे ठरले गेले. तसेच प्रदूषण, हरितगृह परिणाम, ओझोनक्षय अशा प्रकारच्या पर्यावरण आपत्ती व तापमान चर्चा झाली. दक्षिण अमेरिका रिओडी जानेरो वसुंधरा शिखर परिषद ०३ ते १४ जून १९९२ मध्ये संपन्न झाली. जगातील विकसित व विकसनशील अशा १५६ राष्ट्रांनी या वसुंधरा परिषदेत भाग घेतला. यामध्ये वाढत्या कार्बनडाय ऑक्साइड वायूला आळा घालने, सामाजिक वनीकरणा सारखे प्रकल्प राबविणे, अक्षय ऊर्जेचा वापर करणे, सर्व प्रकारच्या प्रदूषणावर नियंत्रण करणे आणि प्रतिबंधात्मक उपाय योजने या संदर्भात चर्चा झाली आणि जाणीव जागृतीकडे लक्ष देण्यात आले. 1997 मध्ये महत्त्वाचा करार जपान मधील क्योटो शहरात झाला. त्यात क्योटो करार म्हणतात. या करारानुसार हरितगृह वायू मधील कार्बन वायूचे प्रमाण इसवी सन १९९०च्या तुलनेत इसवी सन २०१२ पर्यंत ५.२% कमी करणे असे ठरले. इसवीसन २००९ पर्यंत सुमारे १८३ देशांनी करायला मान्यता दिली मात्र ऑस्ट्रेलिया व अमेरिकेने करायला मान्यता दिली नाही. इसवीसन २००५ मध्ये रशियाने हे करार सही केली. भविष्यातील तापमान वाढवण्यासाठी वातावरणातील सर्व हरित गृह वायूचे प्रमाण या शतकामध्ये ४३० ते ४५० पी. पी. एम. पेक्षा वाढायला नको. ३ डिसेंबर २००७ पासून इंडोनेशियाची राजधानी बाली येथे हवामान बदला बाबत परिषद सुरू झालेली असताना ऑस्ट्रेलियाने क्योटो करारावर सही केली. अंटार्टिका खंडावरील हवामान बदलाचे व्यापक संशोधन करणाऱ्या सायंटिफिक कमिटी ऑन अंटार्टिका रिसर्च या संस्थेने नुकताच एक अहवाल प्रसिद्ध केला. त्यानुसार अंटार्टिकाच्या पश्चिम भागावर बर्फ वितळण्याचा वेग वाढला असून त्यामुळे या शतकाच्या अखेर पर्यंत समुद्राची पातळी तब्बल साडे चार फुटांनी वाढण्याची शक्यता आहे. विविध समुद्रामध्ये बेटांचे समूह असलेले दे अनेक देश पाण्याखाली जातील. जागतिक तापमान वाढ व हवामान बदलाचे नेमके काय परिणाम होऊ शकतात याची ही एक झलक आहे असे त्यांनी म्हटले आहे. हवामान बदलाच्या संदर्भात भारताची भूमिका महत्वपूर्ण आहे. कार्बन उत्सर्जनाच्या वाढीचा वेग प्रमाण कमी करण्याचे प्रयत्नकरू पण त्यासाठी बंधने कायदेशीर नकोत, कार्बन वायूंचे उत्सर्जन रोखण्याची जबाबदारी केवळ श्रीमंत देशावर टाकणारा पुढील करार क्योटो कराराप्रमाणेच असावा, श्रीमंत देशाने कार्बन उत्सर्जनाचे प्रमाण आणखी कमी करावे. तसेच त्यांनी गरीब देशांना हवामान बदलांशी जुळवून

घेण्यासाठी आर्थिक व तंत्रज्ञान विषयक मदत पुरवावी, कोणत्याही चर्चेसाठी प्रति मानसी उत्सर्जन किती आहे हाच निकष असावा. अशी भूमिका भारताने हवामान बदलाशी संबंधित जगा समोर मांडले आहे. भारत व दक्षिण आशिया सहित संपूर्ण जग वाढत्या तापमानात होरपळून निघत असून हवामानातील बदलाचा पृथ्वी वरील जीवसृष्टी विपरीत परिणाम होणारी अतिशय गंभीर समस्या निर्माण झाली आहे. हे समस्या कमी होण्याच्या दृष्टीने कानकून- मेक्सिको येथे जागतिक तापमान वृद्धी शिखर परिषद २९ नोव्हेंबर ते ११ डिसेंबर २०१० पर्यंत झाली आहे. या शिखर परिषदेत भारताच्या तापमान वाढीच्या तीव्र परिस्थिती लक्ष देण्यात आले. सध्याच्या वेगाने कार्बन उत्सर्जनाचे प्रमाण वाढत राहील तर तापमान वाढ पुन्हा होण्याची शक्यता आहे असे तज्ञांनी म्हटले आहे. त्यासाठी संपूर्ण जगांनी जगातील प्रत्येक देशाने प्रत्येक देशातल्या प्रत्येक नागरिकांनी आपले व्यवसाय, आपली प्रगती आणि आर्थिक विकास हे शाश्वत मार्गानेच करावेत अशी अपेक्षा आहे.

निष्कर्ष:

१) हवामान बदलाचा शेतीवर परिणाम झाल्याचे दिसून येते.

२) हवामान बदलाचा मानवी जीवनावर परिणाम झाल्याचे दिसून येते.

३) हवामान बदलाचा मानवी व्यवसायावर परिणाम झाल्याचे दिसून येते.

४) हवामान बदला विषयी संपूर्ण जगाने चिंता व्यक्त केल्याचे दिसून येते.

५) हवामान बदलासंबंधी उपाययोजना म्हणून अनेक परिषदेचे आयोजन केले गेले आहे. त्यातून सकारात्मक चर्चा होऊन उपयोजनाचा शोध घेण्यात आल्याचे दिसून आले आहे.

६) कार्बनचे उत्सर्जन कमी करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

संदर्भग्रंथ:

१) डॉ. डी. एस. गजहंस व डॉ. यु. बी. पाथरे ; हवामानशास्त्र आणि सागरविज्ञान; विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगपुरा, औरंगाबाद; पहिल्या आवृत्ती नोव्हेंबर २०१०

२) डॉ. तु. मा. व राट आणि श. अं. बोरुडे; पर्यावरण भूगोल; विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगपुरा, औरंगाबाद; प्रथम आवृत्ती ऑगस्ट २०१२

३) डॉ. सुरेखा पंडित- बापट; प्राकृतिक भूगोल हवामान शास्त्र आणि सागर विज्ञान; श्रीसाईनाथ प्रकाशन, नागपूर; प्रथम आवृत्ती ऑगस्ट २००५

४) डॉ. पी.एम. नागतोडे ; हवामानशास्त्राची मूलतत्त्वे ; विद्या प्रकाशन, नागपूर; प्रथम आवृत्ती२००२

५) डॉ. पी. एम. नागतोडे; जागतिक तापमान वाढीचे भौगोलिक अंतरंग; पिंपळापुरे अँड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर; पहिली आवृत्ती जून २०११

६) ए. बी. सवदी व पी. एस. कोळेकर; भूगोलाची मूलतत्त्वे पेपर क्रमांक एक खंड पहिला; निराली प्रकाशन, पुणे; द्वितीय आवृत्ती जानेवारी २०११ पुन मूदन ऑगस्ट २०१२

नांदेड जिल्हातील प्रमुख तेलबिया पिकांचा भौगोलिक अभ्यास

प्रा. डॉ. यु. एस. कानवटे

संशोधक व मार्गदर्शक, वसंतराव नाईक महाविद्यालय, नांदेड

प्रस्तावना :-

भारताचे हवामान मान्सून प्रकारचे असून कृषी हा प्रमुख व्यवसाय पुरातन काळापासून आहे. देशाच्या एकूण लोकसंख्या 67 टक्के संपूर्णत कृषीवर अवलंबून आहेत. तर व्यापार नौकरी व वाहतूक व्यवसाय फक्त 93 टक्के लोक आहेत. सुमारे 20 टक्के लोक कारखानदारी निर्मीती उदयोगात गुंतलेले आहेत. शेतीपासून मिळणारे उत्पादन राष्ट्रीय उत्पादनात 32 टक्के एवढे असून ते सर्वात जास्त आहे. देशातून केल्या जाणाऱ्या निर्यातीत सर्वात जास्त वाटा शेतीमालाचा असून तो 50 टक्के पेक्षा जास्त आहे. प्राचीन काळापासून शेती व पशुपालन हे परस्पर पुरक व्यवसाय आपल्या देशात आढळतात. अन्न पीके व त्याच बरोबर तेलबीया, कापूस, तंबाखु, ताग, इ. नगदी पिके घेतली जात असत. नांदेड जिल्हा हा मराष्ट्रातील एक मागास जिल्हा म्हणून ओळखला जातो. बहुतांश लोक हे शेती व्यवसायात गूंतलेले आहेत. शेतकरी शेतातून तृणधान्य, कडधान्य, ऊस, मसाल्याचे पदार्थ, फळे व भाजीपाला, तंतुपिके, गळित धान्य, व चाऱ्याची पिके प्रामुख्याने घेतात. नांदेड जिल्हातील प्रमुख तेलबीयाच्या उत्पादनात भुईमूग, सुर्यफुल, करडाई, जवस, आंबाडी, मोहरी, तिळ, कारळ, व सोयाबीन व इतर गळीत पिकांचा आंतरभाव होतो. नांदेड जिल्हात तेलबीयाचे उत्पादन होते.

प्रस्तूत शोध निबंधात नांदेड जिल्हातील प्रमुख तेलबीया पिकांचा भौगोलिक अभ्यास यासाठी सन 1996 ते 2000 या पाच वर्षाचा कालावधी अभ्यासासाठी निवडलेला आहे. या संशोधन काळात तालूका निहाय पिक क्षेत्रात व उत्पादनात बदल झालेला असून तेलबीया खालील सर्वात जास्त क्षेत्र नांदेड जिल्हात सुर्यफुल पिकाखाली 13776 हेक्टर एवढे आहे. या खालोखाल भुईमुंग, 7656 हेक्टर, करडाई खालील क्षेत्र 5474 हेक्टर, तिळ 4231 हेक्टर व जवस पिका खालील क्षेत्र 1874 हेक्टर तर इतर गळीत धान्य 10492 हेक्टर क्षेत्र असलेले दिसून येते तर उत्पादनाच्या बाबतीत तालुका निहाय विचार केला तर नांदेड जिल्हात सर्वात जास्त भूईमुग उत्पादन नांदेड तालुक्यात 25.34 टक्के तर सर्वात कमी भुईमुग देगलूर तालुक्यात 0.95 टक्के असलेले आढळते तर करडाई पिक उत्पादन भोकर तालुक्याचा 43.13 टक्के प्रथम क्रमांक लागतो. तर सुर्यफुल या पिकांच्या उत्पादनाच्या बाबतीत नांदेड जिल्हात सर्वात जास्त देगलूर तालुक्यात 83.15 टक्के झालेले आढळते. जवस उत्पादनात बिलोली तालुक्याचा पहिला क्रमांक लागतो. तर तिळ उत्पादनात किनवट तालूक्यात 8.51 टक्के आढळते. व इतर गळीत धान्यात कंधार तालुक्याचा पहिला क्रमांक 28.87 टक्के लागतो. यावरून असे स्पष्ट होते की, तालुका निहाय क्षेत्र उत्पादनात फरक दिसून येतो.

उदिष्टे :-

1) संशोधन क्षेत्रातील प्रमुख तेलबीया पिकांचा तालुका निहाय अभ्यास करणे.

2) नांदेड जिल्हाच्या विकासात तेलबीया पिकांचे योगदान अभ्यासने.

3) संशोधन क्षेत्रातील अग्रणी पिकांची माहिती घेणे

4) नांदेड जिल्हातील एकूण लागवड क्षेत्रातील बदलांचा आढावा घेणे.

माहिती स्त्रोत व संशोधन पध्दती :-

प्रस्तूत शोध निबंधासाठी आवश्यक असणारी आकडेवारी व्दितीय स्वरूपाची असून ती माहिती तालुका कृषी कार्यालय, नांदेड, विभागीय कृषी कार्यालय, नांदेड, कृषी कार्यालय जिल्हा परीषद, नांदेड आणि सामाजिक आर्थिक समालोचन जिल्हा नांदेड इ. कार्यालयातून व माहिती पुस्तीकेतून संकलीत केलेली आहे. प्राप्त माहितीचे सांख्यीकीय गनन करून कोष्टक दर्शविले आहे. सदर संशोधनात प्राप्त झालेल्या माहितीची टक्केवारी काढण्यासाठी खालील सुत्रांचा वापर करण्यात आलेला आहे.

$$\text{सुत्र - घटकाची टक्केवारी} = \frac{\text{विशिष्ट घटकाची आकडेवारी}}{\text{एकूण घटकाची बेरीज}} \times 100$$

सन 1996 ते 2000 या पाच वर्षाचे नांदेड जिल्हातील तालुकानिहाय

भुईमूग पिकांचा अभ्यास केल्यास असे स्पष्ट होते की, नांदेड जिल्हात सर्वात जास्त क्षेत्र कंधार तालुक्यात 3296 हेक्टर असलेले आढळते. त्या खालोखाल बिलोली – 1273 हेक्टर नांदेड – 951 हेक्टर, हदगाव – 643 हेक्टर, मुखेड 559 हेक्टर, किनवट 444 हेक्टर, देगलूर 401 हेक्टर, तर सर्वात कमी क्षेत्र भोकर तालुक्यात 89 टक्के असल्याचे दिसून येते. नांदेड जिल्हात सर्वात जास्त क्षेत्र. कंधार मध्ये असल्याचे कारण म्हणजे जलसिंचनाची सुविधा, जमिन व शेतकऱ्यांचा भुईमूग पिक लागवडी कडे कल यामूळे क्षेत्र जास्त आढळून येते. नांदेड जिल्हात एकूण भुईमूग पिकाखालील क्षेत्रा 7656 एवढे आढळते. म्हणजेच तेलबीयाच्या पिकाच्या क्षेत्रात दुसरा क्रंमाक आढळून येतो.

नांदेड जिल्हातील तालूका निहाय तेलबियाचा उत्पादनाचा 1996 ते 2000 या पाच वर्षाचा अभ्यास केल्यास असे स्पष्ट होते की, नांदेड जिल्हात सर्वात जास्त भूईमूगाचे उत्पादन नांदेड तालुक्यात 25.34 टक्के असलेले आढळते तर त्या खालोखाल बिलोली 21.29 टक्के हदगाव 16.59, कंधार – 15.24 टक्के, किनवट – 14.44 टक्के, मुखेड – 10.24 टक्के, तर सर्वात कमी देगलूर व भोकर तालुक्याचा क्रमांक लागतो.

सन 1996 ते 2000 या पाच वर्षाचे नांदेडजिल्हातील तालुका निहाय करडई पिकाचा अभ्यास केल्यास असे स्पष्ट होते की, नांदेड जिल्हात सर्वात जास्त क्षेत्र् देगलूर तालुक्यात 1808 हेक्टर व त्या खालोखाल बिलोली – 1087 हेक्टर, मुखेड – 1026 हेक्टर, कंधारी – 567 हेक्टर, हदगाव 558 हेक्टर, किनवट – 186 हेक्टर, भोकर – 161 हेक्टर व सर्वात कमी करडाईचे पिक नांदेड तालुक्यात असलेले आढळते. नांदेड जिल्हात एकूण करडाई पिकाखालील क्षेत्र 5474 हेक्टर इतके आढळते.

नांदेड जिल्हयातील तालूका निहाय करडाई पिकाचे उत्पादन सन 1996 ते 2000 या पाच वर्षाचा अभ्यास केल्यास असे स्पष्ट होते की, नांदेड जिल्हात सर्वात जास्त उत्पादन भोकर – 43.13 टक्के असलेले आढळते त्याच खालोखाल हदगाव 35.04 टक्के आढळते, मुखेड 25.40 टक्के, बिलोली 21.04 टक्के, देगलूर 15.27 टक्के, नांदेड 13.69 टक्के, कंधार 8.53 टक्के तर सर्वात कमी उत्पादन किनवट तालूक्यात आढळते.

सन 1996 ते 2000 या पाच वर्षाचे नांदेड जिल्हाचे तालूका निहाय सुर्यफुल पिकाचे अभ्यास केल्यास असे स्पष्ट होते की, नांदेड जिल्हात सर्वात जास्त क्षेत्र देगलूर तालुक्यात 2856 क्षेत्र असलेले दिसुन येते. तर त्या खालोखाल हदगाव 2558 हेक्टर, बिलोली 2523 हेक्टर, मुखेड 2093 हेक्टर, कंधार 1575 हेक्टर, किनवट 829

हेक्टर, भोकर – 716 हे. तर सर्वात कमी नांदेड तालुक्यात 616 हे. आढळते. नांदेड जिल्हात एकूण पिकाखालील क्षेत्र 13766 हे. असलेले दिसून येते. हे क्षेत्र इतर पिकांची तुलना केल्यास असे लक्षात येते की, दुसरा क्रमांक सुर्यफूल क्षेत्राचा लागतो.

नांदेड जिल्हातील तालूका निहाय सुर्यफुल पिकांचे उत्पादन सन 1996 ते 2000 या पाच वर्षाचा अभ्यास केल्यास असे स्पष्ट होते की, नांदेड जिल्हात सर्वात जास्त उत्पादन देगलूर तालूक्यात 83.15 टक्के असलेले आढळते. त्या खालोखाल नांदेड 53.93 टक्के, मुखेड 50.80 टक्के,किनवट – 49.04 टक्के, भोकर – 48.78 टक्के, बिलोली – 46.90 टक्के, कंधार 39.42 टक्के तर सर्वात कमी हदगाव तालूक्याचा क्रंमाक लागतो.

निष्कर्ष :-

1) नांदेड जिल्हात प्रमुख तेलबीया पिकांचा अभ्यास केल्यास सुर्यफुल तथा खालील क्षेत्रा सर्वात जास्त आहे. तर भुईमूग पिकाचा दुसरा क्रंमाक लागतो.

2) सुर्यफुल क्षेत्राचा व उत्पादनाच्या बाबतीत देगलूर तालूक्याचा पहिला क्रंमाक लागतो.

3) भूईमूग क्षेत्राचा बाबतीत कंधार तालूक्याचा पहिला क्रमांक आहे. पण उत्पादन सर्वात् जास्त नांदेड तालूक्यात असलेले दिसून येते.

संदर्भसूची :-

1) डॉ.अरूण राजाराम कंधारे कृषी भुगोल, पायल पब्लीकेशन, पुणे.2004, व्दि.आ.प्र,क्रं.15

2) जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन,जिल्हा नांदेड सन 2004-05 प्र,क्रं.03

3) सु.प्र.दाते, करमरकर सुगम भूविज्ञान,विद्याप्रकाशन, नागपूर- 2002 प्र,क्रं.102

4) नांदेड जिल्हा विकास पर्व, पुर परिस्थीतीतील नांदेड वर्षे – 2005 प्र,क्रं.45

5) ए.बी. सवदी- द. मेगा स्टेट महाराष्ट्र, निराली प्रकाशन, पुणे – 2005 प्र,क्रं.53

हवामानबदल :भारतीय शेती समोरील एक आव्हान

डॉ. एम. एस. मुरुडकर
भूगोल विभागप्रमुख, अहिल्यादेवी महाविद्यालय,जळकोटता.जळकोटजि.लातूर

प्रस्तावना:-

भारत हा कृषी प्रधान देश आहे. संपर्ण कृषीचा विकास हा देशाचा विकास ग्राह्य धरला जातो. त्याकरिता भारतीय हवामानाच्या बदलत्या स्वरुपाच्या संदर्भात विचार व अभ्यास करणे अत्यंत महत्वाचे ठरला आहे. हवामान बदलाचा प्रत्यक्ष परिणाम संपूर्ण मानवजातीवर होताना दिसत आहे. हवामान बदलाचा ऐतिहासिक व जागतिक बदलाचा आढावा घेतल्या नंतर असे निदर्शनात येते की, हवामान बदल ही अनंत काळापासन घडत आलेली नैसर्गिक क्रिया आहे. मात्र आधुनिक काळात मानवी क्रियामुळे व कार्यामुळे पर्यावरणातील अनेक घटकांचे अमर्याद शोषण झाले आहे. लोकसंख्यावाढ, नागरिकरण, औद्योगिकरण, वाढते प्रदूषण, रासायनिक बी-बियाणे, खते व औषधाच्या अमर्याद वापर स्थानिक व राष्ट्रीय वैश्विकता पमानात झालेली वाढ, पर्जन्यात झालेली घट, वाळवंटी करणाचे वाढते प्रमाण इत्यादी कारणामुळे जागतिक तापमान वाढ झाली आहे. या तापमान वाढीमुळे निसर्ग चक्रात बिघाड निर्माण झाली आहे. त्यातून भारतीय हवामान बदल झाल्याचे आढळते. त्यामुळे भारतीय कृषीवर काय परिणाम झाला त्यावरती उपाय काय याचा अभ्यास खालील शोध निबंधात केलेला आहे.

हवामान बदल या संकल्पनेचा अर्थ:

1) हवामानाच्या विविध घटकामध्ये पाऊस तापमान हवेतील बाष्प, वाऱ्याचा वेग, दिशा, आर्द्रता, सुर्यप्रकाश इतर वायूचे घटक यांच्या सरासरीच्या प्रमाणात बदल घडून येतो. त्यास हवामान बदल असे म्हणतात.
2) प्रदीर्घ काळात हवामानात असा फरक होत जातो की, ज्यामध्ये एखाद्या प्रदेशात हवामानाचे स्थलांतर होते. याला हवामानाचे बदल असे म्हणतात.

उद्दिष्ट्ये:

1) हवामान बदलाची संकल्पना समजून घेणे.
2) हवामान बदलाचा भारतीय शेतीवर झालेल्या परिणामाचा अभ्यास करणे.
3) हवामान बदला बाबत उपाय योजना सुचवणे.

हवामान बदलाचे पूरावे:

1) ऋतू नुसार वृष्टीत झालेला बदल.
2) हवेच्या तापमानात होणारी वाढ.
3) महासागराच्या पाण्याच्या उष्णतेत वाढ.
4) खाडी प्रदेशातील हीमपात.
5) वनस्पती प्रदेशात परिवर्तन.
6) ओझोन थरात बदल.

हवामान बदलाचे परिणाम:

1) महासागरातील पाण्याच्या पातळीत वाढ झालेली आहे.
2) मातीची आर्द्रता घटत आहे.
3) जागतिक वायू प्रणाली व सागरी प्रवाह मार्गात बदल.

हवामान बदलाचा शेतीवरील परिणाम:

1) कृषी उत्पादकतेत घट :- Ipcc च्या अहवाला नुसार इ.स. **2080** ते **2100** या काळात भारतातील पीक उत्पादनात **10%** ते **40%** घट होवू शकते असे सांगितले आहे. पृथ्वीचे तापमान **1⁰c** ने वाढले तर भारतातील गव्हाच्या तापमानात **40** ते **50** लाख टनानी घट होवू शकते. **RARI** यांनी सांगितले आहे. भारतामध्ये एकूण अन्नधान्य उत्पादना पैकी **42.05%** वाटा तांदूळ उत्पादनाचा आहे. **2⁰c** तापमान वाढल्यास तांदळाची प्रती हेक्टरी **0.75** टन उत्पादनात घट होवू शकते. याचा फटका भारतातील पूर्वोत्तर राज्यातील तांदूळ उत्पादकांना बसणार आहे. पिकाच्या गुणवत्तेवर ही परिणाम होणार आहे.

2) मृदेवर झालेला परिणाम :- हवामान बदलामध्ये वाढत्या तापमानाचा परिणाम मृदेवर होत असून रासायनिक खताच्या अतिवापरामुळे मृदा जैविक कार्बन रहीत होत असतात. तापमान वाढीमुळे जमीनीची सुपीकता कमी होत असून त्याचा परिणाम म्हणून पडीत जमीनीचे क्षेत्र वाढत आहे. उदा.-पंजाब, हरियाना, रासायनिक खतामुळे जमीनी क्षार पड होत आहेत.

3) भारतीय मान्सुनवरील परिणाम :- भारतीय शेती ही मोसमी पावसावर अवलंबून आहे. भारतात पडणाऱ्या एकूण पर्जन्यापैकी **85** ते **90** टक्के पाऊस मान्सुन वाऱ्यामुळे पडतो. जागतिक हवामानाचा परिणाम मानसूनवर ही होत आहे. पूर्वमध्य भारत व केरळ राज्यात पावसाचे प्रमाण कमी होण्याची शक्यता आहे. मध्यप्रदेश, छत्तीसगढ, गंगेचे खोरे व बिहार राज्यात पावसाचे प्रमाण कमी होत आहे. तसेच याउलट राजस्थान व वायव्य भारतात पावसाचे प्रमाणात वाढ होण्याची शक्यता आहे. दुष्काळ, पूर, चक्री वादळे, अतीवृष्टी, कडक उन्हाळा इत्यादी घटकाचा शेतीवर प्रतिकुल परिणाम होत आहे.

4) जलसिंचनावर परिणाम : **IPCC** च्या अहवाला नुसार गंगेच्या खोऱ्यातील जलसिंचनावर मोठा परिणाम होण्याची शक्यता आहे.

5) अन्नसुरक्षा:- भारताची लोकसंख्या वाढत असल्यामुळे प्रत्येकांची अन्नाची गरज भागविण्यासाठी भविष्यात भारतीय कृषी तंत्रज्ञानाला मोठी कसरत करावी लागणार आहे. अन्यथा देशाची अन्न सुरक्षा धोक्यात येवू शकते.

6) ओला व कोरडा दुष्काळ :- काही वेळा अचानक जास्त पाऊस तर काही वेळा कमी पाऊस यामुळे ओला दुष्काळ किंवा कोरडा दुष्काळ पडत आहे. पिके नष्ट होत आहेत.

उपाय योजना :-

1) वृक्षारोपण करुन नैसर्गिक साधन संपत्तीचे संवर्धन करावे.

2) जैविक खते, औषधे, निमरस, गांडूळ खत इत्यादीचा वापर करुन रासायनिक खताचा वापर कमी करणे.

3) बदलत्या हवामानामुळे कृषी पिक प्रारुपात बदल करणे गरजेचे आहे.

4) भौतिक जीवन शैलीस आळा घालणे गरजेचे आहे. हरित तंत्रज्ञानाचा वापर वाढविणे.

निष्कर्ष :-

1) हवामान बदलामुळे दर हेक्टरी पिकांचे उत्पादन कमी झाले आहे.

2) आम्लपर्जन्यामुळे कृषी क्षेत्राची उत्पादन क्षमता कमी झाली आहे.

3) हवामान बदल नियंत्रित करण्यासाठी पृथ्वीवर निरोगी वातावरण राखण्यासाठी मानवी क्रियावर नियंत्रण ठेवण्याची अत्यंत आवश्यकता आहे.

संदर्भ ग्रंथ:-

1) पर्यावरणशास्त्र – पंडित सुरेखा, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.

2) पर्यावरण भूगोल - शैलजा सांगळे 2008, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.

3) माजी दहु सेन 2000, कृषी भूगोल, रावत पब्लिकेशन, जयपूर.

4) हवामानशास्त्र - विठ्ठल धारपूरे.

भारतातील जलवाटप : एक सामाजिक समस्या

प्रा. डॉ. पाटील बी. टी.

भूगोल विभाग प्रमुख, महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय, मुखेड

प्रस्ताविक :

पाणी किंवा जल ही प्राथमिक मूलभूत गरजा पैकी प्रथम गरज आहे जलाचे भरपूर अस्तित्व असणारा आपल्या सूर्यमालेत पृथ्वी हा एकमेव ग्रह आहे.

पृथ्वीचा 71% भाग जलाचा असून 29% भाग जमिनीचा आहे त्यातील 98% पाणी क्षारयुक्त असून उर्वरित भाग 2% गोड्या पाण्याचा स्वरूपात आहे. त्या 2% पैकी 87% बर्फाच्या स्वरूपात अस्तित्वात आहे. उपलब्ध जलाचे स्वरूप खालील प्रमाणे आढळते.

1.सागर जल	97.1%
2.हिमस्वरूप	2.1%
3.भूप्रजल	0.2%
4.भूगर्भजल	0.6%
एकूण जल	100%

यापैकी जलाचे काही प्रमाण बाष्परुपाने वातावरणात असते तर काही प्रमाणात सजीवांच्या शरीरात असते. यावरून असे लक्षात येते की प्रत्यक्ष वापरास उपयुक्त पाण्याचे प्रमाण अवघे 0.8% आहे. शिवाय जगात त्याचे वितरण असमान किंवा विषम आहे. स्थानिक दृष्ट्या विचार केल्यास हे प्रमाण कितीतरी कमी असणार यात शंका नाही. या अल्प प्रमाणात व विषय वितरणाने जल समस्या निर्माण झाल्या असून शेती, कारखानदारी. पिण्यासाठी व सांडपाणी म्हणून वाढत्या लोकसंख्येमुळे वाढत्या मानवी गरजांना पुरविण्याच्या दृष्टीने निर्माण झालेल्या व होणाऱ्या समस्यांच्या निराकरणासाठी जलव्यवस्थापन आवश्यक असते.

“जलाचे प्रमाण, त्याची उपयोगिता व उपभोग (प्रत्यक्ष वापर) यांचा शास्त्रीय दृष्ट्या अभ्यास करून ते योग्य प्रमाणात उपलब्ध करून देण्याच्या दृष्टीने केलेली व्यवस्था तरतूद किंवा उपाय योजना म्हणजे जलव्यवस्थापन होय.”

उद्दिष्टे :-

1.जलव्यवस्थापनाची व्याख्या, स्वरूप व त्याची व्याप्ती सांगता येईल.

2.जलवाटपाची समस्या ही एक सामाजिक समस्या कशी हे स्पष्ट करता येईल.

भारतातील जलवाटप: एक सामाजिक समस्या :-

‘व्यक्ती तितक्या प्रकृती’असा आपल्याकडे वाक्यप्रचार आहे.त्यानुसार पाण्याचा वापर करण्याचे प्रमाण, पद्धती व गरज प्रत्येका बाबत वेगवेगळी आढळते. कमी पाणी पिणारे, जास्त पाणी पिणारे, पाणी काटकसरीने वापरणारे, पाणी सगळं पाणी वापरणारे लोक आढळतात. पाण्याची टंचाई आली तरच त्याची किंमत कळते. विविध संस्थामार्फत ही पाणी वापर कमी अधिक होतो उदाहरणार्थसार्वजनिक बागा, रोपवाटिका, कृत्रिम धबधबे, हॉस्पिटल्स, हॉटेल्स, मोठे उद्योग, सार्वजनिक नळाचे वाया जाणारे पाणी, शीतपेये यांचे उद्योग, बाटली बंद पाणी विक्री, गोठ्यांची स्वच्छता, जंगलांना, तेल विहिरींना व घरांना लागणाऱ्या आगी इत्यादी कारणात जास्त पाण्याचा वापर होतो. जलव्यवस्थापनात त्याचा पुरवठा करताना समस्या निर्माण होतात.

प्रत्येक गावांची लोकसंख्या व आर्थिक व्यवहार यांचा जल- मागणीशी संबंध असतो. एकीकडे नदीपात्राच्या वाळूत खड्डे करून त्यात साचलेले पाणी वापरायची वेळी येते. तर दुसरीकडे नैसर्गिकपणे सहजपाणी उपलब्ध असते. पुणे शहराच्या बाबतीत भरपूर पाणी उपलब्ध असल्याचे दृश्य दिसते तर, मराठवाड्यात पाणीटंचाई सारखी दृश्य दिसतात. ग्रामीण भागात ही समस्या प्रामुख्याने असते. नैसर्गिक व मनुष्यनिर्मित पाणी वाटप योग्य प्रमाणात न झाल्यास सामाजिक जलसमस्या निर्माण होतात. त्याची काही ठळक प्रकरणे पाहता येतात.

1) सिंधू नदी जलवाटप समस्या :-

1947 च्या स्वातंत्र्यानंतर सिंधू नदीवर मोठा प्रदेश पाकिस्तानला मिळाला. सिंधू नदीच्या व उपनद्यांच्या भारतीय प्रदेशात अनेक बहुउद्देशीय योजना राबविल्याने भारत पाकिस्तानचा वाद निर्माण झाला. त्यावर 19 सप्टेंबर 1960 रोजी इंडस वॉटर नाम करार होऊन रावी बियास व सतलज चे जादा पाणी भारताने वापरावे व झेलम, चीनाब सिंधू नदीच्या वरच्या भागाचे पाणी पाकिस्तानला जास्त द्यावे असा तोडगा निघाला. सतलज नदीवर बांधलेल्या सिंधू नदीकडे जाणारा पाण्याचा ओघ कमी होऊन अशी समस्या बनली आणि पाणी वापर प्रमाण भारतात 80% व पाकिस्तानात 20% असे ठरले

2) गंगा नदी जलवाटप समस्या :-

गंगा नदी भारतातून हुगळी या नावाने कोलकत्याजवळ बंगालच्या उपसागरास मिळते. तिचे इतर फाटे बांगलादेशातप्रवेश करतात. पद्मा नावाने ती बांगलादेशात वाहते. भारताने आपल्या हद्दीत 'फरक्का' येथे धरण बांधल्याची योजना आखल्यावर भारत व बांगलाया देशात वाद निर्माण झाला.(पूर्व पाकिस्तान असताना) बांगलादेशाची निर्मिती डिसेंबर 1971 मध्ये झाल्यावर वाद मिटविण्याचा दिशेने प्रयत्न झाले.30 सप्टेंबर 1977 रोजी करार अमलात येऊन बांगला देशाला पुरेसे पाणी देण्याचे ठरले, तसेच दर तीन वर्षांनी आढावा घेण्याचे ठरले.

3) कावेरी नदी जलवाटप समस्या:-

दक्षिण भारतातकुर्ग जिल्हा (कर्नाटक राज्य) या भागात ही नदी उगम पावते व श्रीरंगपट्टणकडून तामिळनाडू राज्यात जाऊन कारगिल जवळ बंगालच्या उपसागरास मिळते. सुमारे 72520 चौ.कि.मी पाणलोट क्षेत्रआहे. कृष्णराज सागर, (वृंदावन गार्डनचा बंधारा) व शिवसमुद्रम या प्रकल्पाचा फायदा कर्नाटकासतरमेतुर योजनेचा फायदा तामिळनाडूस होतो. पहिला व दुसरा टप्पा कर्नाटकात असल्याने जल नियंत्रण कर्नाटक कडे राहते. राजकारणामुळे इ.स.1870 पासूनच पाणी वाटप वाद निर्माण होत गेले. तो वाद अजूनही अधून मधून चालू आहे. कर्नाटकचे 27 तालुके तर तामिळनाडूचे 15 तालुके अवर्षणग्रस्त भागात आहेत. त्यामुळे कर्नाटकला जास्त पाणी हवे असा वाद आहे.अजूनही प्रकरण न्यायप्रविष्ठ आहे. तथापि 68000 एकर क्षेत्र भिजेल एवढे (6 टीएमसी) पाणी कर्नाटक मध्ये सध्या द्यावे असा संकेत आहे.

4) कृष्णा खोरे जलवाटप समस्या :-

दक्षिण भारतात गोदावरी नदी खालोखाल कृष्णा नदी ही महत्त्वाची नदी आहे. या नदीच्या 1290 कि.मी. लांबीपैकी 250 कि.मी. भाग महाराष्ट्रात आहे. घटप्रभा व मलप्रभात कर्नाटकात व तुंगभद्रा आंध्रात कृष्णा नदीत मिळतात. मच्छलीपट्टनम जवळ ती बंगालच्या उपसागरास मिळते. महाराष्ट्रात धोम(वाई), कृष्णाप्रकल्प सांगली, कर्नाटकात तुंगभद्रा व आंध्रात श्रीशैलम व नागार्जुनासागर हे महत्त्वाचे प्रकल्प आहेत. कोयना नदी प्रकल्पामुळे वीज निर्मितीत क्रांती होऊन महाराष्ट्रात कारखानदारी वाढली. पाण्याची मागणी वाढली. कृष्णा नदीचे जास्तीत जास्त

पाणी वापरण्याच्या दक्षिण महाराष्ट्रात प्रयत्न सुरू झाला. त्यातून महाराष्ट्र - कर्नाटक कृष्णा नदी जलवाटप वाद सुरू झाला, तर तुंगभद्रा प्रकल्पातून कर्नाटक -आंध्र यांच्यात वाद सुरू झाला. श्री.बच्छावतयांचा लवाद नेमण्यात येऊन कृष्णेचे28.8% पाणी वापरण्याची परवानगी महाराष्ट्राला मिळाली. त्याचाच एक भाग म्हणजे “महाराष्ट्र कृष्णा खोरे विकास मंडळाची” निर्मिती 1996 मध्ये कायदेशीर रित्या झालेली स्थापना होय.

नद्याप्रमाणेच दोन राज्येवाराष्ट्रांच्यासीमा प्रदेशातील जलाशयवाद निर्माण करतात. सामंजस्य असेल तर वाद लवकर मिटतो. उदाहरणार्थ,बल्गेरिया व रुमानिया या देशांची सीमा डॉन्यूब नदीने तयार होते,तरप्रॅट नदीने रशिया व रुमानीया या देशांची हद्द बनते. स्वित्झर्लंड व जर्मनी सीमेवर ‘कॉन्सन्टन्स’ तर टांझानिया - युगांडा - केनिया या आफ्रिकन देशांच्या सीमेवर ‘टांगानिका’ सरोवर आहे. उत्तर अमेरिकेत संयुक्त संस्थान - कॅनडा सीमेवर सुपिरीअर, ह्यूरॉन, एरी व ओंटॉरिओही सरोवर आहेत. आपल्या देशात काश्मीर खोऱ्यात दाल, वुलर, मानसबल इत्यादी तर राजस्थानात ‘सांबर’ सरोवर असून समजूतदारपणामुळे त्यांचा तालुका पातळीवर त्यांचा उपयोगाच्या दृष्टीने वाद होत नाहीत. अवर्षण पडल्यास सर्व राज्यात स्थानिक व विभागीय जलवाटप समस्या उभी राहते.

सारांश :-

जलसंरक्षण संवर्धन व विकास यांची शास्त्रीय दृष्ट्या केलेली चिकित्सात्मक रचना म्हणजे जलव्यवस्थापन होय. आपण जल व्यवस्थापनाचा अभ्यास हा जलाची उपलब्धता आणि त्याचा दर्जा तसेच विद्यमान गरजांचा तसेच भावी काळासाठी असणाऱ्या गरजांचा अंदाज घेऊन केला. त्यामुळे आपण जलपुरवठा तसेच अडचणी व त्यावरील उपाय या संदर्भात माहिती घेतली जल वाटप ही एक सामाजिक समस्या आहे. त्यात आपण सिंधू नदी जलवाटप, गंगा नदी जलवाटप समस्या, कावेरी नदी जलवाटप समस्या आणि कृष्णा खोरे जलवाटप समस्यांचे विश्लेषण केलेले आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

1) आपटे अविनाश व लाटकर श्रीकांत, प्राकृतिक भूगोलाची मूलतत्त्वे, नागपूर, विद्या प्रकाशन,1998.
2) Mahajan M.S. Industrial Organization and Management, Jalgaon, New Vrinda Publishing House, 1993.
3) देशपांडे सी.डी., महाराष्ट्राचा भूगोल, न्यू दिल्ली, नॅशनल बुक ट्रस्ट इंडिया,1976.
4) आपला महाराष्ट्र, महाराष्ट्र शासन प्रकाशन, शिक्षण विभाग,1965.
5) प्रा. लाटकर, प्रा.अविनाश आपटे, राजकीय भूगोल, नागपूर, विद्या प्रकाशन.
6) प्रा. शिरसीकर, पाटील, तावडे, मानवी भूगोल, जळगाव, अर्चना प्रकाशन.
7) प्रा. डॉ. सुभाषचंद्र सारंग, पर्यावरण भूगोल, नागपूर, विद्या प्रकाशन.
8) उर्द्ध गोदावरी खोऱ्यातील पाण्याचे नियोजन कार्यशाळा, 6 जुलै 1998, नाशिक - विविधतज्ञांचे लेख (के.के. वाघ अभियांत्रिकी महाविद्यालय, नाशिक तर्फे आयोजित.)

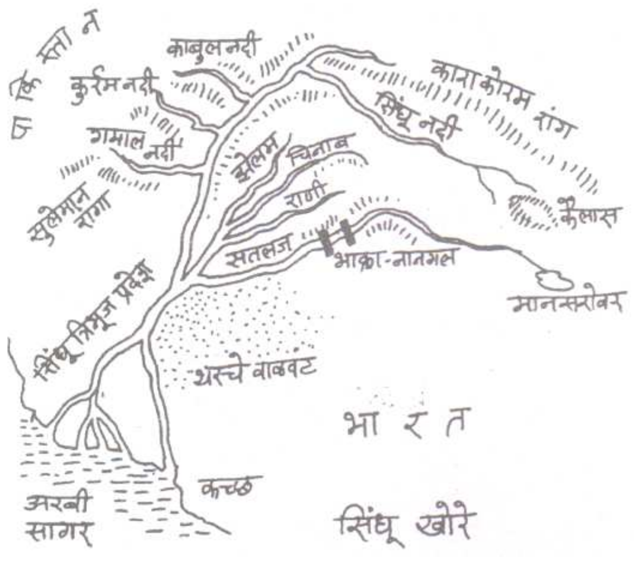
काबुल नदी
कुर्रम नदी
गमाल नदी
काराकोरम रांग
सिंधू नदी
सुलेमान रांगा
झेलम
चिनाब
रावी
सतलज
भाक्रा-नानगल
कैलास
मानसरोवर
सिंधू त्रिभुज प्रदेश
थरचे वाळवंट
भारत
कच्छ
अरबी सागर
सिंधू खोरे

-

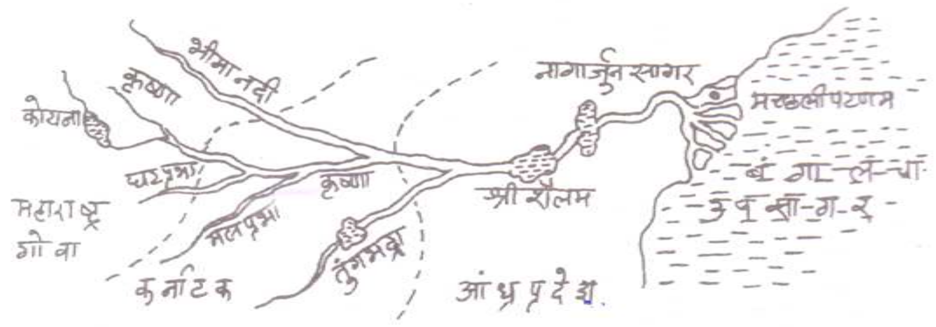
भीमा नदी
कृष्णा
कोयना
घटप्रभा
कृष्णा
मलप्रभा
तुंगभद्रा
श्री शैलम
नागार्जुन सागर
मछलीपट्टणम
बंगालचा उपसागर
महाराष्ट्र
गोवा
कर्नाटक
आंध्र प्रदेश

-

भारतातील पश्चिम किनारपट्टीवरील नद्यांचा भौगोलिक अभ्यास

डॉ. जयदीप रा. सोळुंके
भूगोल विभाग, श्री पंडितगुरु पार्डीकर महाविद्यालय, सिरसाळा ता.परळी जि.बीड.

सारांश

गुजरात मधील खंबायतच्या आखाताच्या उत्तर टोकापासून ते कन्याकुमारी पर्यंत भारताचा अरबी समुद्रालगत पश्चिम किनारा किंवा पश्चिम घाट पसरलेला आहे उत्तरेकडून दक्षिणेकडे जाताना गुजरात महाराष्ट्र गोवा कर्नाटक केरळ आणि तामिळनाडू ही राज्य लागतात पश्चिम घाट हा नैऋत्य मोसमी वाऱ्या च्या प्रभावाखाली येतो. पश्चिम घाटाने नैऋत्य मान्सून वारे अडवले जाऊन किनारपट्टीवर मोठ्या प्रमाणात पाऊस पडतो हे पावसाचे पाणी पश्चिम घाटात उगम पावणाऱ्या आणि पश्चिमेकडे वाहणाऱ्या नद्यांच्याद्वारे अरबी समुद्राला वाहून नेले जाते. पश्चिम किनारपट्टीची सरासरी रुंदी 40 कि. मी. ते 130 कि. मी. अशी आहे. पश्चिम घाटाला जागतिक वारसा म्हणून मान्यता मिळाली आहे. पश्चिम घाटाची उंची उत्तरेकडे जास्त व दक्षिणेकडे कमी कमी होत गेली आहे. पश्चिम घाटाची एकूण लांबी सोळाशे किमी आहे पश्चिम घाटा अरबी समुद्राला जाऊन मिळणाऱ्या नद्या व बंगालच्या उपसागराला जाऊन मिळणाऱ्या नद्या यामध्ये जलविभाजनाचे कार्य करतो या घाटात लहान-मोठ्या खिंडी असून पूर्व पश्चिम वाहतुकीच्या दृष्टीने त्या दुवा म्हणून ओळखल्या जातात. पश्चिम घाटाचे उत्तर सह्याद्री व दक्षिण सह्याद्री असे दोन भाग पडतात गोव्यापासून निलगिरी पर्यंतचा पश्चिम घाटाचा भाग ग्रॅनाईट व निस या खडकांनी बनलेला आहे.

भारतीय पश्चिम किनारपट्टीवर गुजरात मधून वाहून येणाऱ्या 15 नद्या आहेत. महाराष्ट्रातून वाहणाऱ्या 39 नद्या आहेत. गोव्यामधून येणाऱ्या 10 नद्या. कर्नाटकातून 48 नद्या वाहतात. तर केरळ मधून 42 नद्या वाहतात. तामिळनाडू मधून मात्र कोडैयार नावाची एकच नदी वाहते. प्रस्तुत शोधनिबंधात गुजरात मधून वाहणाऱ्या पूर्णा आणि दमणगंगा महाराष्ट्रातून वाहणाऱ्या वैतरणा, सावित्री आणि उल्हास गोव्यातून वाहणाऱ्या मांडवी आणि झुवारी कर्नाटकातून वाहणारी शरावती आणि नेत्रवती तर केरळमधून वाहणाऱ्या भारतपुझा, पीरियार आणि तामिळमधून तामिळनाडू मधून वाहणारी कोडैयार यांची माहिती विस्ताराने दिली आहे.

प्रस्तावना

भारतीय संस्कृतीत मानवी जीवनाच्या दृष्टिकोनातून नद्यांना अनन्य साधारण महत्त्व आहे. मानवाच्या प्राचीन संस्कृतीचा उगम नद्यांच्या खोऱ्या मधून झालेला आढळतो. उदा. सिंधू नदीचा सिंधू नदीच्या खोऱ्यात सिंधू संस्कृती, नाईल नदीच्या खोऱ्यात इजिप्शियन संस्कृती, इटाली मधील पो नदीच्या खोऱ्यात रोम संस्कृती इ. भारतीय संस्कृतीत नद्यांना माता म्हणून संबोधले जाते. नद्यांचा उपयोग जलवाहतूक, विद्युत निर्मिती, कृषी, जलसिंचन, मासेमारी अशा अनेक दृष्टीकोनातून होतो. शिवाय उद्योगधंदे व घरगुती वापरासाठी होतो. नद्यामुळे सुपीक गाळाची मृदा निर्माण होते. त्यामुळे मानवाच्या आर्थिक व सामाजिक विकासात नद्यांचे महत्त्वाचे योगदान आहे. नदी म्हणजे भूपृष्ठाच्या उतारावरून प्रवाह रुपाने वाहणारे पाणी होय. नद्यांचा उगम पर्वतीय प्रदेश व डोंगराळ प्रदेशात होतो. नदी प्रणाली विकसित होण्यामध्ये भूगर्भीय रचना, भूपृष्ठरचना , खडकांचे स्वरूप, भूपृष्ठाचा उतार, हवामान, पावसाचे प्रमाण इ. गोष्टीचा परिणाम होतो. मुख्य नदी व तिच्या उपनद्या यांना मिळून एक आकृतीबंध तयार होतो त्यास नदी प्रणाली असे म्हणतात.

बीजसंज्ञा

पूर्णा नदी, दमनगंगा नदी, वैतरणा नदी, उल्हास नदी, सावित्री, मांडवी, झुवारी, शरावती, नेत्रवती, भारतपुझा, पेरियार इ.

उद्दिष्टे

1. भारतीय पश्चिम किनारपट्टीवरील नदी प्रणालीचा अभ्यास करणे.
2. भारतीय पश्चिम किनाऱ्यावरील नद्यांचा भौगोलिक आढावा घेणे.
3. भारतीय पश्चिम किनारपट्टी वरील नद्यांचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या लिखाणासाठी विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी तथ्य संकलन म्हणून दुय्यम सामग्रीचा उपयोग करण्यात आलेला आहे. यामध्ये संदर्भ ग्रंथ क्रमिक पुस्तके मासिके पाक्षिके वर्तमानपत्रे इत्यादींचा वापर करण्यात आलेला आहे.

अभ्यास क्षेत्र

भारताचा अक्षवृत्तीय विस्तार 8अंश4 मिनिटे 28 सेकंद उत्तर ते 37 अंश सहा मिनिट 53 सेकंद उत्तर अक्षवृत्त असून भारत देश उत्तर गोलार्धात येतो. तर रेखावृत्तीय विस्तार 68 अंश सात मिनिटे 33 सेकंद पूर्व ते 97 अंश 25 मिनिटे 47 सेकंद पूर्व रेखावृत्त असा असून रेखावृत्ताच्या संदर्भाने हा देश पूर्व गोलार्धात येतो. भारताचा उत्तर दक्षिण विस्तार 3214 कि.मी. तर पूर्व पश्चिम विस्तार 2933 कि.मी.असून एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळ 32, 87, 263 चौ.कि.मी. इतके आहे.

विषय विवेचन

भारतीय पश्चिम किनारपट्टीवरील नद्यांचा भौगोलिक अभ्यास

1.पुर्णा नदी

पूर्ण ही तापी नदीची उपनदी आहे. पूर्णा नदीचा उगम महाराष्ट्रातील धुळे जिल्ह्यातील वरसे गावाजवळ मुल्हेर टेकड्यात पाचशे मीटर उंचीवर पूर्णा नदी उगम पावते.तिची एकूण लांबी 142 किमी आहे व पाणलोट क्षेत्र 2431 चौ. कि.मी.आहे. झांखी आणि धोधाड या दोन नद्या पूर्ण च्या उपनद्या म्हणून पूर्णा नदीला डांग जिल्ह्यात मिळतात. उगमा नंतर पूर्णा नदी धुळे जिल्ह्यातून वाहत जाऊन गुजरात मधील डांग जिल्ह्यातील त्यानंतर सुरत आणि बलसाड जिल्ह्यातील नवसारी तालुक्यातील वाहते नवसारी गावापासून अरबी समुद्रापर्यंत नौकानयन विषयक उल्लेखात या नदीला नवसारी असे म्हटले आहे. समुद्राला मिळण्यापूर्वी 16 कि.मी. अंतरावर हिचे दोन प्रवाह होतात व काही अंतरानंतर ते पुन्हा एकत्र येतात. नवसारी गावापर्यंत भरती ओहोटीचा प्रभाव जाणवतो.

2.दमनगंगा नदी

दमन गंगा नदी महाराष्ट्र व गुजरात या दोन राज्यातून वाहते या नदीचा उगम महाराष्ट्रात असला तरी संगम गुजरात राज्यात होतो. नाशिक जिल्ह्यातील वाघाच्या पश्चिमेला मागून पाडा गावाजवळ 793 मीटर उंचीवर ही नदी उगम पावते. दमणगंगा नदीची एकूण लांबी 143 कि.मी.आहे. त्यापैकी महाराष्ट्रात 40 किमी व गुजरातीत 103 किमी आहे पाणलोट क्षेत्र 2357 चौरस कि.मी. आहे. त्यापैकी महाराष्ट्रात 1382 चौ. किमी आहे व गुजरात मध्ये 975 चौ. कि.मी. आहे. श्रीमंत, रोशनी आणि वाघ या तीन नद्या दमणगंगा नदीच्या उपनद्या आहेत. महाराष्ट्रात उगम पाहून गुजरातच्या बलसाडा जिल्ह्यात प्रवेश करते. त्यानंतर पुढे ती दादरा व नगर हवेली प्रदेशात काही अंतर गेल्यानंतर पुन्हा बलसाड जिल्ह्यात येते व पुन्हा नंतर दादरा व नगर हवेली अशी जात दिव दमण प्रदेशात प्रवेश करते. आणि शेवटी दमणमध्ये समुद्राला मिळते.

वैतरणा

नाशिक जिल्ह्यातील त्र्यंबकेश्वरच्या दक्षिण उतारावर पश्चिम घाटात जाखर येथे 1100 मी. उंचीवर वैतरणा नदी उगम पावते. या नदीचा उगम गोदावरी नदीच्या विरुद्ध दिशेला होतो. या नदीची एकूण लांबी 171 किमी आहे. नदीचे पाणलोट क्षेत्र ३६४७ चौ.कि.मी. आहे. त्यापैकी नाशिक जिल्ह्यात 228 चौ. कि.मी. व ठाणे

जिल्ह्यात 3019 चौ. कि. मी. आहे. तिची जलसंपत्ती ६४३४ द.ल.घ.मी. आहे. या नदीला अळवंडी,भीमा, गारी, पिंजाळ, देहरजा, वांद्री, सूर्या, तानसा या एकूण आठ उपनद्या मिळतात. वैतरणा नदी पश्चिम वाहिनी नदी असून नाशिक आणि ठाणे जिल्ह्यातून वाहते. ताणसा वैतरणा संगमापासून समुद्रापर्यंत खाडी आहे. आगाशी हे बंदर वैतरणेच्या मुखाशी आहे .पूर्वी येथे 10 ते 17 टनी जहाजे येत. वैतरणा नदीवर निम्न वैतरणा म्हणजे मोडक सागर हा मुंबईला पाणीपुरवठा करणारा प्रकल्प आहे. तर अप्पर वैतरणा जलविद्युत प्रकल्प आहे.

उल्हास नदी

उल्हास नदीचा उगम रायगड जिल्ह्यातील कर्जत तालुक्यात लोणावळा गावाजवळ 822 मीटर उंचीवर होतो. या नदीची एकूण लांबी 145 कि.मी.आहे. नदीचे पाणलोट क्षेत्र 3804 चौ.कि.मी. आहे. त्यापैकी रायगड जिल्ह्यात 675 चौ.कि.मी.व ठाणे जिल्ह्यात 3129 चौ.कि.मी. आहे. या नदीची एकूण जलसंपत्ती 8091 द.ल.घ.मी. आहे. या नदीच्या पेज,शिलार,पोशीर,मुरबाडी,काळू,कामवती या उपनद्या आहेत. उल्हास नदी रायगड व ठाणे जिल्ह्यातून वाहते,या नदीला बोरघाट जवळ 80 ते 90 मीटर उंचीचे धबधबे आहेत. पुढे ही नदी उत्तर दिशेने वाहते त्या भागात खोल दरी आहे, नंतर ती कोंढाणे लेण्या जवळून वाहते ठाणे जिल्ह्यात वांगणी लोहमार्ग स्थानकाजवळ प्रवेश करते. कर्जत जवळ वळण घेऊन ही नदी दक्षिणोत्तर वाहू लागते 32 कि.मी. नंतर वांगणी गावाजवळ नागमोडी वळणे घेऊन ही नदी पुढे जाते. डोंबिवलीच्या बोगद्याजवळ ही नदी तिच्या दोन शाखाद्वारे उत्तरेला जाते एक शाखा डोंबिवली, जवळ व दुसरी शाखा वसई बंदरा जवळ अरबी समुद्राला मिळते. या नदीच्या जवळ वसई बंदर आहे. तसेच ठाणे आणि कल्याण ही प्रसिद्ध बंदरे आहेत. या नदीच्या जलाशयात सागरी नौकानयन करता येते. गाळ आणि समुद्राच्या लाटा मुळे उल्हास नदीचे पात्र आता दलदलीचा प्रदेश बनले आहे.

सावित्री

सावित्री नदीचा उगम रायगड जिल्ह्यात महाबळेश्वर जवळ 600 मीटर उंचीवर होतो. नदीची एकूण लांबी 99 कि.मी. आहे. पाणलोट क्षेत्र 2899 चौ.कि.मी. आहे. रायगड जिल्ह्यात 2513 चौ.कि.मी. तर पुणे जिल्ह्यात 80 चौ.कि.मी.व रत्नागिरी जिल्ह्यात 306 चौ.की.मी.आहे. जलसंपत्ती 7714 द.ल.घ.मी.आहे. सावित्री नदीला कामठी, रायगड, काळ, गांधारी, घोड, काळ, नागेश्वरी, चोलाई अशा एकूण आठ उपनद्या मिळतात. या नदीच्या मुखाजवळ बाणकोट बंदर आहे. पुढे 38 कि.मी. अंतरावर महाप्रळ तासगाव महाड पर्यंत पाण्याची खोली उपलब्ध असेल त्यानुसार विविध क्षमतांच्या जहाजांची ने आन नदीतून होते.

मांडवी

मांडवी नदीचा उगम कर्नाटक राज्यातील बेळगाव जवळ पश्चिम घाटात 600 मीटर उंचीवर होतो. कर्नाटकात या नदीला महादाई असे म्हणतात. मांडवी नदीची एकूण लांबी 80 कि.मी. आहे. त्यापैकी 45 कि.मी.कर्नाटकात व 35 कि.मी.गोवा राज्यात आहे. या नदीचे एकूण पाणलोट क्षेत्र 2008 चौ.कि.मी.असून त्यापैकी 455 चौ.की.मी.कर्नाटकात व उर्वरित 1003 चौ.की.मी. गोव्यात आहे. या नदीला नानोरे, बालबोटा, नानूस, रोगाव, महापसा, खंडेपार अशा सहा उपनद्या येऊन मिळतात. मांडवी नदी कर्नाटकात उगम पाहून गोव्यात प्रवेश करते. गोव्यात या नदीच्या मार्गात चोराओ व दिवडी ही दोन लहान बेटे आहेत. ही नदी पणजी जवळ मुळगाव आखातास मिळते. पणजी बंदर मांडवी नदीच्या मुखाजवळ आहे मांडवी आणि तिच्या उपनद्या मिळून 88 किलोमीटर लांबीचा जलमार्ग या नदीमध्ये उपलब्ध आहे.

शरावती

नदी शरावती नदी कर्नाटक राज्यातील शिमोगा जिल्ह्यात अंबुतीर्थ गावाजवळ सातशे मीटर उंचीवर पश्चिम घाटात उगम पावते. शरावती नदीची एकूण लांबी 128 कि.मी. तर पाणलोट क्षेत्र 2771 चौ.कि.मी. आहे. ही नदी

कर्नाटकच्या शिमगा व उत्तर कन्नड जिल्ह्यातून वाहते या नदीवर 253 मीटर उंचीचा जोग किंवा गिरसप्पा नावाचा धबधबा आहे. उत्तर कन्नड मधील होणावर येथे ती अरबी समुद्राला मिळते. शरावती नदीच्या येन्नेहोळे व हरिद्रावती या दोन उपनद्या आहेत. शरावती नदीच्या मुखाशी होणावर नावाचे बंदर आहे. या बंदरात परदेशी जहाजे वाहतूक करतात.

नेत्रावती

नेत्रावती नदी दक्षिण कन्नड जिल्ह्यात चारमाडी टेकड्यांमध्ये 1000 मीटर उंचीवर उगम पावते. या टेकड्यांना वराह पर्वत नावाने संबोधले जात असे. या नदीची एकूण लांबी 96 कि.मी. असून पाणलोट क्षेत्र 3355 चौ.कि.मी. आहे. ही नदी कर्नाटकच्या शिमोगा व दक्षिण कन्नड जिल्ह्यातूनवाहते या भागातील ही सर्वात मोठी नदी आहे. या नदीला नेरियाहोले, कुमारधारा, बेलखंडीहोळे, शशीलाहोले या उपनद्या मिळतात. नेत्रावती नदीच्या मुखावर मंगलोर हे महत्त्वाचे बंदर आहे.

झुवारी

झुवारी नदीचा उगम सांगेमच्या आग्नेय ला 450 मीटर उंचीवर होतो .या नदीचा उगम गोवा राज्यात आहे. तसेच ही नदी फक्त गोवा राज्यात वाहते. या नदीची एकुण लांबी 145 कि.मी.आहे. तिला साङ्केम गावाजवळ तौलालीम नदी मिळते व पुढे कुशावती नदी मिळते. ही नदी मुरगाव आखातात अरबी समुद्रास मिळते. या नदीवर मुरगाव येथे 19 व्या शतकापर्यंत एक बंदर होते. झुवारी ची एकूण लांबीपैकी 64 किमी लांबी जल वाहतुकीसाठी उपयुक्त आहे. या नदीच्या मुखाजवळ कायल आहेत.

भारतपूझा

भारत पूजा या नदीला नील नावाने ही ओळखतात. तामिळनाडू आणि केरळ या दोन राज्यातून ही नदी वाहते. तामिळनाडू राज्यातील कोइंबतूर जिल्ह्यात अन्नमलाई डोंगरात 610 मीटर उंचीवर हिचा उगम होतो.या नदीची एकूण लांबी २५१ कि.मी. असून केरळ मधील ही सर्वात जास्त लांबीची नदी आहे.तिचे पाणलोट क्षेत्र ५३९७ चौ.कि.मी. असून त्यापैकी तामिळनाडू राज्यात 1563 चौ.की.मी. व केरळ राज्यात 3834 चौ.कि.मी. आहे. भारतपुझा नदीच्या गायत्री, पूलनतोड, कंदीपुझा, कोरायार या चार उपनद्या आहेत. तामिळनाडूच्या पौल्लाची तालुक्यातून व केरळ मधील पालघाट सीमेवरून वाहते. मल्लापुरस मधून ही नदी वाहते. काही अंतर त्रिशूल आणि पालघाटच्या सीमेवरून वाहते. उन्हाळ्यात तिचे रुंद वालुकामे पात्र कोरडे पडते. पाणी फक्त संघमाजवळच असते. या नदीच्या मुखाशी पौंनानी बंदर आहे. 1885 मध्ये इथे पोर्तुगीजांच्या वसाहती होत्या पावसाळ्यात 100 कि.मी. जलमार्गासाठी ही नदी उपयुक्त आहे.

पेरियार

पेरियार नदीला पूर्णा आणि हलवाई या नावानेही ओळखले जाते. ही नदी केरळ व तामिळनाडू या दोन राज्यातून वाहते. तामिळनाडूमधील शिवगिरी शिखरा जवळ 2438 मीटर उंचीवर या नदीचा उगम होतो. या नदीची एकूण लांबी 228 कि.मी.आहे. केरळमधील ही दोन क्रमांकाची नदी आहे. ही नदी पठाणमथिट्टा, उद्दुक्की, एरणाकुलम जिल्ह्यातून वाहते. या नदीचे पानलोट क्षेत्र 5243 चौ.कि.मी.आहे. त्यापैकी 114 चौ.की.मी. क्षेत्र तामिळनाडू राज्यात आहे व 4497 ची की.मी.पेरियर धरणाखाली आहे.या नदीची एकूण जलसंपत्ती 10590 द.ल.घ.मी.आहे. या नदीच्या मूल्लयार, पेरूनथुरा, कट्टमनायरा, चेरूतोनी, चीर, परिनजकुट्टी, मुथीरापुजझा, अनामलायर, निरार, अशा नऊ उपनद्या मिळतात या नदीवर पेरियार जलाशय आहे.

समारोप

पश्चिम घाटात उगम पावून अरबी समुद्राला मिळणाऱ्या नद्यांना पश्चिम वाहिनी नद्या असे संबोधले जाते. भारताच्या पश्चिम घाटातील या नद्या शीघ्र प्रवाही आहेत. या नद्यांची लांबी आखूड आहे. सरासरी 100 ते 150 कि.मी. पर्यंत लांबी आहे. या नद्यांना पावसाळ्यात भरपूर पाणी असते. तर उन्हाळ्यात या नद्या कोरड्या असतात.

पश्चिम घाटातील नद्यांची खणनशक्ती जास्त आहे या नद्यांनी आपल्या मुखाशी खाड्यांची निर्मिती केली आहे. काही नद्यांच्या मुखाशी वाळूचे दांडे आढळतात. या नद्यांच्या खणन कार्यामुळे पश्चिम घाटाचा उतार विधीर्ण झाला आहे. यातील मोठ्या नद्यांची पात्रे सुपीक असून कृषी उत्पादनासाठी त्यांचा वापर केला जातो. काही नद्यावर बांध घालून धरणे बांधून जलविद्युत प्रकल्प व कृषी सिंचनासाठी करण्यात येत आहे.

संदर्भ ग्रंथ

1) डॉ. सुरेश फुले (2009) महाराष्ट्राचा भूगोल, विद्या बुक्स पब्लिशर्स औरंगाबाद.
2) डॉ. श्रीकांत कार्लेकर, प्रा. शैलजा सांगळे (२००९) महाराष्ट्राचा भूगोल, डायमंड प्रकाशन, पुणे.
3) अनुजा जोशी (2009) महाराष्ट्रातील नद्या, डायमंड प्रकाशन, पुणे.
4) डॉ. प्रवीण सप्तर्षी, डॉ. ज्योतीराम मोरे, डॉ. विलास उगले, प्रा. अर्जुन मुसमाडे (२००९)भारताचे भौगोलिक विश्लेषण, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
5) डॉ विठ्ठल घारपुरे (२०१०) भारताचा भूगोल, पिंपळापुरे पब्लिशर्स, नागपूर.
6) योजना मासिक महाराष्ट्र शासन प्रकाशन.
7) बळीराजा मासिक महाराष्ट्र शासन प्रकाशन.

जागतिक परिदृश्यातून मानव विकास निर्देशांक आणि भारत

डॉ. राजेश्री अप्पाराव जाधव
महात्मा गांधी महाविद्यालय, अहमदपूर, जि.लातूर. (अर्थशास्त्र विभाग)

प्रस्तावना –

अर्थशास्त्र हे सामाजिक शास्त्र असल्यामुळे मानव हा केंद्रबिंदू गृहित धरुनच हे शास्त्र मानवाच्या आर्थिक बाजूचा अभ्यास करते. उत्पादनाचे भूमी, श्रम, भांडवल व संयोजक या चार घटकाच्या सहाय्याने उत्पादन कार्ये पार पाडले जाते. यात श्रम हा सजीव घटक आहे. अर्थव्यवस्थेत भांडवली साधने जेवढी महत्त्वपूर्ण असतात तेवढीच मानव संसाधने देखील महत्त्वाची असतात. मानवाच्या सर्वच व्यवहाराचे अंतिम उद्दीष्ट्ये म्हणजेच मानव विकास हे आहे. मानव विकास ही संकल्पना बहुआयामी व्यापक स्वरुपाची आहे.

मानव विकास म्हणजे व्यक्तींचा केवळ आर्थिक विकास नसून सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय, मानसिक विकास होय. जागतिक पातळीवर कोणत्याही देशाच्या संदर्भात मानव विकास ही संकल्पना अनन्यसाधारण महत्त्वाची आहे. पूर्वी आर्थिक विकासाचे मोजमाप करण्यासाठी स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन या निकषाचा आधार घेतला जात होता. अलिकडे विकासाचे व्यापक विस्तारित निर्देशांक तयार करुन आर्थिक विकासाचे मोजमाप केले जाते. मानवी विकासाचे मापन ज्या निर्देशांकाच्या सहाय्याने केले जाते त्या निर्देशाकांला मानव विकास निर्देशांक म्हणतात. ही संकल्पना सविस्तर अभ्यासण्यासाठी मी जागतिक परिदृश्यातून मानव विकास निर्देशांक आणि भारत हा विषय निवडलेला आहे.

उद्दिष्ट्ये –

1) मानव विकास निर्देशांक संकल्पना अभ्यासने.
2) मानव विकास निर्देशाकांचा अवश्यकता अभ्यासणे.
3) इतर देशासोबत मानव विकास निर्देशाकांचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.
4) मानव विकास निर्देशांकाच्या सहाय्याने जीवनमान पातळी अभ्यासने.
5) मानव विकास निर्देशाकांत अतिउच्च, उच्च, मध्यम विकसित देशाचा अभ्यास करणे.

गृहितके –

1) इतर देशाच्या तुलनेत भारताच्या मानव विकास निर्देशाकांत मोठी तफावत असल्याचे दिसून येते.
2) स्वित्झर्लँड हा देश पहिल्या क्रमांकावर आहे. म्हणजे त्याचे HDI Value 0.962 इतके आहे.
3) नायजर ह्या देशांचे HDI मूल्य 0.348 सर्वात कमी एवढे आहे.

मानव विकास निर्देशांकाची संकल्पना –

जागतिक पातळीवर कोणत्याही देशांच्या संदर्भात मानव विकास निर्देशांक ही संकल्पना महत्वाची आहे. मानव विकास निर्देशांकाची संकल्पना संयुक्त राष्ट्रसंघांच्या विकास कार्यक्रमाअंतर्गत (UNDP) द्वारे मांडण्यात आली. त्यानंतर जागतिक पातळीवर हा विषय सर्वत्र चर्चेला आला.

मानव विकासाच्या संदर्भात आशिया खंडातले दोन अर्थतज्ञानी मोठ्या प्रमाणावर योगदान दिले. त्यात पाकीस्तानचे अर्थषास्त्रज्ञ महबूब उल हक आणि भारतीय अर्थशास्त्रज्ञ नोबेल पारितोषीक विजेते अमर्त्य सेन यांनी 1990 मध्ये मानव विकास निर्देशाकांची मांडणी केली.भारताचा पहिला मानव विकास अहवाल 2001 मध्ये प्रकाशित झाला.

व्याख्या –

1) डॉ.महेबुब उल हक – च्या मते – विकासाचा मुख्य उद्देश मानवाला जास्तीत जास्त संधी उपलब्ध करुन देणे त्या संधी अमर्याद व वेळेनूसार बदलता येणाऱ्या असाव्यात. त्याच बरोबर विकासाचा मुख्य उद्देश मानवासाठी सामाजिक वातावरणाची निर्मिती करणे त्यामूळे आरोग्य संपन्न व नाविण्यपूर्ण जीवन जगता येते.

2) UNDP 1990 च्यामानव विकास अहवालावरुन - मानव विकास म्हणजे लोकांना मिळणाऱ्या संधीचा परिघ मोठा करण्याची प्रक्रिया आहे.
3) शिक्षण, निरोगी जीवन व उपजिवीकेचे साधन या तीन बाबींचे एकत्रिकरण म्हणजे मानव विकास होय.

मानव विकास निर्देशाकांची अवश्यकता –

1) प्रामूख्याने स्त्री-पुरुष व मुलांच्या वर्तमान जीवनाकडे भविष्यातील पीढीच्या दृष्टीने ही संकल्पना महत्त्वपूर्ण आहे.
2) मानव विकास अभ्यास केल्यानंतर जगातील कोणत्या देशातील नागरिक आनंददायी जीवन जगतात व कोणत्या देशातील नागरीक आनंददायी जीवनापासून वंचित आहेत याची कल्पना येते.
3) मानव विकास निर्देशांकामूळे सामाजिक स्थिरता निर्माण होते.
4) कुटूबांचा आकार लहान ठेवून अधिक सुखी जिवन जगण्यासाठी महत्त्वपूर्ण आहे.
5) लोकांचे स्वास्थ शिक्षित, कुशल व सतर्क श्रम शक्तीची निर्मिती करण्यासाठी मानव विकासाची आवश्यकता आहे.

मानव विकास निर्देशांक मोजण्यासाठी खालील तीन घटक महत्त्वाचे–

मानव विकास निर्देशांकाची मांडणी करण्यासाठी संयुक्त राष्ट्राने (UNDP) ने खालील तीन घटक विचारात घेतले.

1) दीर्घ व आरोग्यमय जीवन -

लोकांना निरोगी आयुष्य किती वर्षे जगण्याची संधी मिळते. हे या घटकांत विचारात घेतले.

- दीर्घ व निरोगी जीवन ही वर्गवारी मोजण्यासाठी जन्माच्या वेळी असलेले सरासरी आयुर्मान मोजले जाते.
- या करिता जास्तीत जास्त 85 वर्ष व कमीत कमी 20 वर्ष वयाचा विचार केला गेला.
- 2020 च्या अहवालात भारताचा आयुर्मान निर्देशांक 67.7 वर्षे इतका आहे.

2) ज्ञान प्राप्ती -

मानव विकास निर्देशांकात/शिक्षणाला महत्त्व दिलेले आहे. साक्षर व्यक्ती आपले व्यक्तीगत जीवन अधिक चांगल्या पद्धतीने घडवण्याचा प्रयत्न करते.

- शालेय शिक्षणात सरासरी वर्ष - २५ वर्ष व त्यापेक्षा जास्त वय असणारे यात किती वर्ष शिक्षण घेतले ते मोजले जाते.
- जास्तीत जास्त 18 वर्ष व कमीत कमी 0 वर्षे समजले जाते.
- 2020 च्या अहवालात सरासरी शालेय वर्षे 6.5 वर्षे तर अपेक्षित शालेय वर्षे 12.2 वर्षे आहे.

3) चांगले राहणीमान -

जीवनमानाचा दर्जा हा वास्तव स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या सहाय्याने किंवा पैशातील खरेदी शक्तीच्या सहाय्याने मोजले जाते. चांगले राहणीमान मोजण्यासाठी दरडोई उत्पन्न पाहिले जाते. दरडोई उत्पन्न 2010 या वर्षाला आधारभूत मानून डॉलरच्या किंमतीत मांडले जाते.

- जास्तीत जास्त उत्पन्न 75 हजार डॉलर आणि कमीत कमी उत्पन्न 100 डॉलर समजले जाते. या निर्देशांकाची किमान व कमाल मुल्य ठरवून प्रत्येक देश मुल्याच्या कोठे आहे. यावरुन निर्देशांक काढले जाते.
- 2020 च्या अहवालात भारताचे दरडोई उत्पन्न 6 हजार 681 डॉलर इतके आहे.

मानव विकास निर्देशांक काढण्यासाठी वरील तीन निकषांवर भर देण्यात आला.

मानव विकास निर्देशांक (HDI) हा United Nations Development Program (UNDP) या संस्थेमार्फत मोजला जातो. या संस्थेद्वारे पहिला अहवाल 1990 साली प्रकाशित केला. युनायटेड नैशन्स पॉप्युलेशन डिव्हिजन, युनोस्को, जागतिक बँक या संस्थेकडून गोळा केलेल्या माहितीच्या आधारे HDI मोजला जातो.

निर्देशाकांची वर्गवारी

देशाचे गट	**मानव विकास निर्देशांक**
अति उच्च विकसित देश	0.800 पेक्षा जास्त
उच्च विकसीत देश	0.700 ते 0.799
मध्यम विकसित देश	0.550 ते 0.699
अल्प विकसित देश	0.550 पेक्षा कमी

Source (UNDP)

- वरील तक्त्यावर असे स्पष्ट करता येतेकी, देशाचा क्रमांक व मूल्य सांगत असताना अतिउच्च मानव विकास निर्देशांक मूल्य 0.800 पेक्षा जास्त असलेल्या देशात स्वित्र्झलँड हा देश प्रथम क्रमांकावर आहे. त्याचे HDI मूल्य 0.962 इतके आहे. दुसऱ्या क्रमांकावर नार्वे आहे. ज्याचे HDIमूल्य 0.961 आहे.
- उच्च मानव विकास निर्देशाकांत ज्याचे HDI मूल्य 0.700 ते 0.799 इतके आहे. त्यात रशिया देशाचे HDI मूल्य 0.798आहे. एकूण क्रमवारीत हा देश 50 व्या क्रमांकावर आहे. त्याच बरोबर श्रीलिंका आहे. त्याचे HDI मूल्य 0.782 आहे. चिनचे HDI मूल्य 0.761 आहे. तसेच ब्राझील हा देश आहे. त्याचे HDI मूल्य0.755 आहे.
- मध्यम मानव विकास गटाच्या राष्ट्रात HDI मूल्य 0.550 ते 0.699 पर्यंत असते. त्या गटातील राष्ट्रात भूतान ह्या देशाचे HDI 0.654 आहे. तसेच देश भारत हा या मध्यम मानव विकास निर्देशांक गटात येतो. भारताचे HDI मुल्य 0.645 असून मानव विकास रिपोर्ट अहवाल 2021 मध्ये जगातील 191 देशाच्या यादीत भारताचा 132 वा क्रमांक लागतो.
- निम्न मानव विकास गटात ज्याचे HDI मूल्य 0.550 पेक्षा कमी आहे. अशा देशाचा समावेश निम्न मानव विकास गटात येतो. या गटात मॅनमार हा देश आहे. त्याचे HDI मूल्य 0.583 येतो. त्यानंतर पाकिस्तानचे HDI मूल्य 0.557 येतो तर सर्वात कमी नायझर या देशाचे HDI मूल्य0.348 इतके आहे.
- मानव विकास निर्देशांक (अहवाल 2022) नूसार पहिले पाच देश 1) स्वित्झर्लंड, 2) नार्वे, 3)आइस लँड, 4) हाँग काँग, 5) ऑस्ट्रेलिया हे देश आहेत अति उच्च मानव विकास निर्देशाकांत येतात.
- तर सर्वात कमी मानव विकास निर्देशाकांत शेवटचे 5 देश,1) बुरुंडी, 2) सेंट्रल आफ्रिकन रिपब्लिक, 3) नायझर, 4) चाड, 5) साऊथ सुदान.

जगाचा सरासरी मानव विकास निर्देशांक 0.732 आहे. मानव विकास निर्देशकांचे मूल्य शोधून काढण्यासाठी तीन निकष विचारात घेतले त्यात.1) आरोग्य, 2) शिक्षण, 3) उत्पन्न या तीन पैलूचे किमान व कमाल मूल्य सुत्रात टाकून आलेल्या किंमतीची सरासरी काढून देशाचा HDI प्राप्त केला जातो.

मानव विकास निर्देशांकात भारत 132 व्या क्रमांकावर (2020 UNDP अहवाल)

क्रमांक	देश	HDI मूल्य
1	स्वित्झर्लंड	**0.962**
2	नार्वे	**0.961**
3	आइसलँड	**0.959**
4	हाँगकाँग	**0.952**
5	ऑस्ट्रेलिया	**0.951**
6	डेन्मार्क	**0.948**
7	स्विडन	**0.947**
18	युनायटेड किंगडम	**0.929**
19	जपान	**0.925**
21	युनायटेड स्ट्टेस	**0.921**
132	India (भारत)	**0.633**

Source (UNDP)

पूर्वी स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न गृहित धरुन HDI मूल्य काढले जात असे त्याऐवजी आता स्थूल घरेलू उत्पन्नाला (GDP) स्थान दिलेले आहे. HDI मध्ये आंतरराष्ट्रीय व्यापारातून मिळणारे अधिक्य,विदेशातून पाठवलेल्या रक्मा, हस्तांतरण याचा समावेश HDI मध्ये केलेला आहे. सद्य स्थितीत UNDP ने स्थूल घरेलू, उत्पन्नास प्राधान्य दिलेले आहे.

सारांश-

UNDP द्वारे मानव विकास निर्देशांक हा अहवाल प्रकाशित झाल्यापासून जगातील अनेक देश मानव विकासाच्या बाबतीत किती जागरुक आहेत याची कल्पना येते.1990 मध्ये UNDP ने पहिला मानव विकास अहवाल प्रकाशित केला. त्यानंतर प्रत्येक वर्षी तो प्रकाशित केला जात आहे. राष्ट्रीय स्तरावर मानव विकासातील तफावती आणि त्याचे समाजातील पिडीत घटकावर घेणारे परिणाम दर्शविण्यात राष्ट्रीय मानव विकास अहवालाचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे.

संदर्भ-

1) UNDP Report 2020-21
2) आर्थ व सांख्याकिय नियोजन विभाग महाराष्ट्र राज्य.
3) डॉ.ए.पी.जे. अब्दुल कलाम (2005).
4) अर्थबोध (2008)- डॉ.कुरुलकर
5) भारतीय अर्थव्यवस्था - डॉ.विश्वास कदम.
6) भारतीय अर्थव्यवस्था – डॉ.सुखदेव खंदारे.

हवामान बदल समस्या आणि भारताची भूमिका

सहा. प्रा. मुसळे नवनाथ पंढरीनाथ

भूगोल विभागप्रमुख, संभाजीराव केंद्रे महाविद्यालय, जळकोट, जि.लातूर

प्रस्तावना

जागतिक स्तरावरील हवामानाच्या आकृतिबंधात सातत्याने होणाऱ्या बदलास 'हवामान बदल' असे म्हणतात. यामध्ये मोसमी वाऱ्याच्या प्रवाहातील बदल, ऋतूमधील बदल, वृक्षाच्या बहराच्या कालावधीतील बदल, पूर आणि दुष्काळाच्या वारंवारितेत होणारी वाढ इत्यादींचा समावेश असतो. हवामान बदल म्हणजे पृथ्वीच्या पर्यावरणीय परिस्थितीतील बदल हे अनेक अंतर्गत आणि बाह्य घटकांमुळे घडतात. गेल्या काही दशकापासून हवामान बदल हा जागतिक चिंतेचा विषय बनला आहे. याशिवाय या हवामानातील बदलाचा पृथ्वीवरील जीवनावर विविध प्रकारे परिणाम होतो. या हवामानातील बदलाचे परिसंस्थेवर आणि पर्यावरणावर विविध परिणाम होत आहेत. या बदलांमुळे अनेक वनस्पती आणि प्राण्यांच्या प्रजाती नामशेष होत आहेत. सजीवसृष्टीचे अस्तित्व धोक्यात येत आहे. सजीवांचे संवर्धन आणि पृथ्वीचे रक्षण करणे काळाची गरज बनलेली आहे. हवामान बदल हा एक असा विषय आहे ज्यामुळे जगभरातील चर्चेला उधाण आले आहे.

उद्देश

प्रस्तुत शोधनिबंधाचे मुख्य उद्दिष्ट्य हवामान बदल समस्या सोडविण्यातील भारताची भूमिका अभ्यासणे हा आहे.

गृहितकृत्ये

1) हवामान बदलामुळे पर्यावरणात असंतुलन होत आहे.

2) हवामान बदलामुळे सजीव जीवनात बदल होत आहेत.

3) हवामान बदलामुळे सजीवांचे अस्तित्व नष्ट होत आहे.

माहिती स्रोत

सदरील शोधनिबंध प्राथमिक व द्वितीयक स्वरूपाच्या आकडेवारीवर आधारलेला आहे. यासाठी संदर्भग्रंथ, वर्तमानपत्रे, मासिके व इंटरनेटवरील विविध संकेतस्थळावरील माहितीचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

'हवामान बदल' या शब्दावर चर्चा करण्यासाठी जागतिक पातळीवर मोठ्या प्रमाणात तीव्र गतीने प्रयत्न चालू आहेत. पृथ्वीचे हवामान वेळेनुसार नैसर्गिकरित्या बदलत असते. परंतु पृथ्वीच्या हवामानातील जलद आणि जलद बदलामुळे हवामान बदलाचा मुद्दा जागतिक पातळीवर चर्चेत आला.हवामान बदल ही एक समस्या आहे जी प्रत्येकाने अतिशय गांभीर्याने घेतली पाहिजे. वैज्ञानिक अंदाजानुसार हवामान बदलाच्या अतिरिक्त ताणामुळे पृथ्वीचे आयुर्मान कमालीचे कमी झाले आहे. ज्यामुळे मानव जातीचा नाश होऊ शकतो. सजीव सृष्टीचे अस्तित्व संपुष्टात येते.

आजपर्यंतच्या कालखंडामध्ये मानवी इतिहासातील कोणत्याही काळातपेक्षा आपल्या वातावरणात जास्त कार्बन डायऑक्साईडचे प्रमाण वाढले आहे. आपण 1.5 Cg पेक्षा जास्त तापमान वाढण्याच्या मार्गावर आहोत. त्याद्वारे शतकाच्या अखेरपर्यंत जगातील वातावरणाचे तापमान 2.7 C च्या वाढीच्या मार्गावर आहे.हवामान बदल

हा मानवाशी संबंधित विषय आहे. पृथ्वीवरील प्रत्येक गोष्ट मानवाशी निगडित आहे. सजीव सृष्टीमध्ये प्रत्येक गोष्ट मानवासाठी बनलेली आहे. मानव आपल्या गरजेनुसार, आवडीनुसार सभोवतालच्या पर्यावरणातील साधनसंपत्तीचा उपयोग अतिरेकीपणे मोठ्या प्रमाणात करत आहे. मानवाने आज जमीन, पाणी, वनस्पती, प्राणी, खनिजे इत्यादींचा जलद गतीने अधिक उपयोग केला. मानवाने मोठ्या प्रमाणात शेती, रस्ते, वाहतुकीची साधने, औद्योगिक विकास घडवून आणला. त्याचाच परिणाम म्हणून हवामानात मोठ्या प्रमाणात बदल घडवून आणला. हवामान बदलामुळे हवेपासून जमीन आणि समुद्रापर्यंत अक्षरश: प्रत्येक गोष्टीवर परिणाम होतो आहे.

हवामान बदलाची मूलभूत कारणे

1) हरितगृह वायू उत्सर्जनात वाढ 2) जंगलतोड 3) कृषी 4) शहरीकरण 5) औद्यागिकरण 6) सौर विकिरण 7) मिलन कोविच सायकल 8) प्लेट टेक्नीक्स 9) ज्वालामुखीचा उद्रेक 10) एल निनो सर्दन ऑसिपेशन 11) उल्कापाताचा प्रभाव 12) महासागरीय प्रवाहामध्ये बदल 13) सौर ऊर्जा 14) पृथ्वीचे सूर्यापासूनचे अंतर 15) गोलीलॉक विभाग 16) ऋतूमधील परिवर्तन 17) मानवनिर्मित कारणे

19 व्या शतकाच्या तुलनेत आता जगभरातील तापमान 1.2 C वाढलेले आहे. तर वातावरणात कार्बन डायॅक्साईडचे प्रमाण 50 टक्क्यांनी वाढलेय. मानव आज भौतिक सुखाच्या शोधात पर्यावरणीय साधनसंपत्ती जलद गतीने अतिरेकी वापरत आहे. त्यामुळे हवामान बदल समस्या तीव्र वेगाने वाढत आहे. 2100 पर्यंत जागतिक तापमान वृद्धी 1.5 C पर्यंत रोखणे गरजेचे आहे. या शतकाच्या अखेरपर्यंत पृथ्वीचे तापमान 2C अंशानी वाढण्याची भीती आहे. वाढत्या हवामान बदलामुळे पृथ्वीचे तापमान 4C अंशानी वाढेल. विनाशकारी उष्णतेची लाट येईल. पृथ्वीवर सजीव सृष्टीने भरून न येणारे नुकसान होईल.

पृथ्वीवर होत असलेल्या हवामान बदलाचे परिणाम भारतात जाणवू लागले आहेत. तूफान, चक्रीवादळे, महापूर, अतिप्रमाणात दुष्काळ यासाररखे हवामान बदलाचे गंभीर परिणामही देशात वारंवार दिसू लागले आहेत. 130 कोटी लोकसंख्या असलेल्या खंडप्राय देशावर हवामान बदलाच्या घोंगावणाऱ्या संकटाने खूप काही बदलणार आहे. त्याची तयारी देशातील प्रत्येकाने घेतली पाहिजे. त्यासाठी बदल हा कसा असेल हे समजून घेणे आणि त्यानुसार आपल्या जीवनशैली बदल करणे सर्वांसाठी गरजेचे आहे. 2018 मध्ये भारताला तीव्र झटका बसला. तीव्र हवामानामुळे 2100 जणांचे बळी गेले. 38 अब्ज डॉलरचे नुकसान झाले. जागतिक सरासरीच्या तुलनेत भारतावर हवामान बदलाचे अत्यंत वाईट परिणाम होतील.

1901 ते 2018 या कालावधीत भारतातील 0.7 Cg ने वाढ झाली आहे. उत्सर्जनाचे प्रमाण झपाट्याने वाढले. 1986 ते 2015 पर्यंतचा 29 वर्षांच्या कालावधीत भारताने हवमान बदलाची अनेक रुपे अनुभवली आहेत. उदा : उष्ण दिवस आणि रात्र यांच्या संख्येतील वाढ, घातकी स्वरुपाची चक्रीवादळे इ. सरकारी आकडेवारीनुसार 2001 ते 2020 या कालावधीत 77.8 दशलक्ष हेक्टर पीकक्षेत्राचे नुकसान झाले आहे. 2011 ते 2021 या कालावधीत जास्त तीव्रता होती. ज्या हवामान बदलामुळे खालील देशांना मोठ्या प्रमाणात जोखीम पत्करावी लागेल.

अ.क्र.	देश	जोखीम निर्देशांक
1	जपान	5.5
2	जर्मनी	13.83

3	फिलिपीन्स	11.17
4	मादागास्कर	15.83
5	भारत	18.17
6	श्रीलंका	19
7	केनिया	19.67
8	रवंडा	21.17
9	कॅनडा	21.83
10	फिजी	22.5

हवामान बदलामुळे ध्रुवावरील बर्फ आणि हिमनद्या वेगाने वितळत आहेत. त्यामुळे समुद्राची पातळी वाढत चाललेली आहे. किनारी भागात पुराचा धोका तीव्र गतीने वाढला आहे. जंगलात आगी लागण्याचे प्रमाण वाढत चाललेले आहे. उष्णतेच्या लाटा मोठ्या प्रमाणावर तीव्र गतीने वाढत आहेत. मानवी घडामोडीमुळे हवामान बदल मोठ्या प्रमाणात तीव्र गतीने वाढत आहे. गेल्या 20 वर्षात कार्बन डॉयक्साईडचे प्रमाण 12 टक्क्यांनी वाढले आहे. जगभरात हवामान बदलाचे परिणाम तीव्र गतीने वाढत आहेत.

हवामान बदलाचे परिणाम

1) बर्फ वितळणे आणि समुद्र पातळीत वाढ

2) किनारी प्रदेश विस्थापन

3) महासागराच्या तापमानात वाढ

4) मानवी आरोग्याची जोखीम

5) भूक वाढणे

6) आर्थिक प्रभाव

7) वन्यजीवावर विपरित परिणाम

8) पर्जन्यावर होणारा परिणाम

9) शेतीवरील परिणाम

10) जैव विविधतेवरील परिणाम

11) नैसर्गिक आपत्तीत वाढ

12) परिसंस्थेवर होणारा परिणाम

13) मानवी जीवनावरील परिणाम

14) शहरीकरणावरील परिणाम

15) आर्थिक परिणाम

16) सामाजिक परिणाम

17) सांस्कृतिक परिणाम

18) राजकीय परिणाम

हवामान बदल समस्येत भारताची भूमिका

'नासा'च्या म्हणण्यानुसार हवामान बदल ही प्रामुख्याने जीवाश्म इंधने जाळून निर्माण केलेल्या जागतिक घटनांची एक विस्तृत श्रेणी आहे. त्यामुळे पृथ्वीच्या वातावरणात उष्णता जाळणारे वायू जोडले जातात. जागतिक पातळीवर हवामान बदल समस्येबाबत विविध जागतिक संघटना कार्यरत आहेत. पृथ्वीच्या इतिहासात अनेक हवामान बदल झाले आहेत. मनुष्याने केलेले हे सर्वांत तीव्र बदल आहेत. आपल्या औद्योगिक, शेती, वाहतूक उपक्रम इत्यादींद्वारे वातावरणात सोडल्या जाणाऱ्या ग्रीनहाऊसचे उत्सर्जन हे त्याचे मुख्य कारण आहे. तथापि हवामान बदल सर्व देशांवर तितकाच परिणाम होत नाही. कारण ते परिसंस्थेची वैशिष्ट्ये आणि प्रत्येक हरितगृह वायूची उष्णता धारण करण्याची क्षमता यावर अवलंबून असते. भारताकडून COP27 परिषदेमध्ये हवामान बदल समस्येवर विचार मांडण्यात आले. जगामध्ये कार्बन उज्सर्जनाचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणावर वाढत आहे. भारत हा अमेरिका आणि चीननंतर तिसऱ्या क्रमांकाचा देश आहे. 2005 च्या तुलनेत 2030 पर्यंत 33-35 टक्क्यांनी घटवण्याचा भारताचा प्रयत्न आहे.

भारत सरररकारने कार्बन उत्सर्जन कमी करण्यासाठी आपली भूमिका स्पष्टपणे मांडलेली नाही पंतु हवामान बदलाचा परिणाम भारतालाही सोसावा लागणार आहे. कोविड-19 च्या काळात उलट इंधनाचे प्रमाण वाढविण्यात आलेले आहे. त्याची दखल भारतीय नागरिक, स्थानिक संघटना, राज्य सरकार, भारत सरकारनी गांभीर्याने घेतली पाहिजे. हवामान बदल समस्येवर जागतिक पातळीवर विकसित आणि विकसनशील देश असे गट निर्माण झालेले आहेत. त्यामध्ये विकसित देश विकसनशील देशावर आपला प्रभाव पाडत आहेत. विकसित देशांनी अविकसित आणि विकसनशील देशाला कार्बन उत्सर्जन कमी करण्यासाठी जागतिक पातळीवर मदत सहकार्य केले पाहिजे. उदा : ऊर्जा साधनांचा उपयोग कमी करणे, सौर ऊर्जेचा उपयोग अधिक करणे, वृक्षलागवड आणि संगोपन करणे, जलसिंचन क्षेत्र वाढविणे, जंगलाखालील क्षेत्र वाढविणे, प्लास्टिकचा वापर कमी करणे, कार्बन उज्सर्जन करणाऱ्या वाहनांचा वापर कमी करून सायकलचा उपयोग करणे इ. 2070 पर्यंत भारतातील कार्बन उत्सर्जनाचे प्रमाण शून्यावर आणले जाईल. ग्लासगो येथे झालेल्या परिषदेत स्पष्ट सांगितले आहे. सप्टेंबर 2021 पर्यंत भारताने 100 GW इतकाच टप्प्पा चांगला आहे. भारत सरकारने केलेल्या सर्व्हेक्षणानुसार 2001 ते 2019 दरम्यान देशातल्या जंगलामध्ये 5.2 टक्के वाढ झालेली आहे. 2030 पर्यंत होणाऱ्या अतिरिक्त 2.5 ते 3 अब्ज टन कार्बन उत्सर्जनावर उतारा म्हणून पुरेशी झाडे लावण्याचा भारताचा निर्धार आहे.

भारत स्वच्छ ऊर्जा क्रांतीच्या पदपथावर आहे. पॅरिस हवामान करारातील उद्दिष्ट्ये साध्य करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण कामगिरी पार पाडत आहे.संयुक्त राष्ट्राच्या पर्यावरण कार्यक्रमाच्या माहितीनुसार राष्ट्रीय हवामान बदलाचे उद्दिष्ट्य भारत निर्धारित टक्क्यांनी गाठणार आहे. उत्सर्जन कमी करण्यासाठीच्या धोरणामध्ये भारताने मोठ्या प्रमाणावर अक्षय ऊर्जा कार्यक्रमावर भर दिला आहे. 2030 सालापर्यंत 175 गिगावॅट अक्षय ऊर्जा निर्मिती करण्याचे भारताचे ध्येय आहे. त्यापैकी 83 गिगावॅट ऊर्जानिर्मिती भारताने साध्य केली आहे. जागतिक स्तरावर पवन ऊर्जेत चौथ्या क्रमांकावर आणि अक्षय ऊर्जा निर्मिती क्षमतेत पाचव्या क्रमांकावर आहे.

हवामान बदलाची समस्या हा राष्ट्रीय धोरणाचा अविभाज्य घटक असून त्यानुसार परिस्थितीशी जुळवून घेण्यास भारताने प्राधान्य दिले आहे. आंतरराष्ट्रीय आपत्ती निवारण विषयक उद्दिष्ट्यांसाठी चर्चेला प्राधान्य देणे, आपत्ती निवारणाबाबतीत पायाभूत सुविधा आणि तांत्रिक गोष्टीमध्ये मदत करण्याचा कार्यक्रम भारताने जाहीर

केला आहे. कार्बन उत्सर्जनाची मर्यादा पाळून जास्तीत जास्त विकास साध्य करण्यासाठी विकसनशील देशांवरील हवामान निर्बंध कमी असावेत असा ठाम युक्तीवाद भारताने मांडला आहे.

निष्कर्ष

हवामान बदल ही जागतिक समस्या बनली आहे. हवामान ठेवण्यासाठी अनुकूल पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर मानवाने गांभीर्याने पर्यावरणाचे संवर्धन केले पाहिजे. बदल हा निसर्गाचा नियम आहे. हवामान हे सतत बदल असते.दिनमानानुसार, रात्रीमानानुसार हवामानामध्ये बदल होतो. कृषी लागवड ही मोठ्या प्रमाणात करून वृक्षांचे संगोपन करणे आवश्यक आहे. इंधनाचा उपयोग काळजीपूर्वक केला पाहिजे. हवामान प्रदूषण ही समस्या वाढत आहे. त्याचा परिणाम सजीवसृष्टीवर विपरीत होत आहे. सजिवाचे अस्तित्व धोक्यात आहे. औद्योगिकीकरणामध्ये कार्बन उत्सर्जनाचे प्रमाण शून्य ठेवून औद्योगिकरण केले पाहिजे. जमीन, हवा, पणी यांचा उपयोग काळजीपूर्वक आणि पर्यावरण संवर्धनपूरक केला पाहिजे.

संदर्भ

1) पर्यावरण भूगोल - विट्ठल घारपुरे
2) Environment and Ecology-Nitesh Yadav, Shweta Phul
3) Hussain Majid (2010), Systematic Agricultural Geography, Rawat Publications, Jaipur-302004
4) Environment and Ecology- Majid Husain
5) http//wikipedia.com

पर्यावरण संवर्धनात पीटरसिंगर यांच्या नीतीशास्त्राचे महत्व

आशा प्रकाश राठी
संशोधक विद्यार्थीनी, लातुर

प्रस्तावना :-

निसर्ग हा मानवाचा सोबती आहे निसर्गामध्ये मानवाचा गरजाची पुर्तता होते. रे हार्ण यांनी नीतिशास्त्रा विषयी चर्चा केली आहे. मानव व संस्कृती आणि जेव प्राकृतीक परिस्थिती हयातील परस्वरावलंबन समजण्यासाठी व मूल्यांकन करण्यासाठी आवश्यक असलेलीकौशल्ये दृष्टीकोन विकसीत करण्यासाठी मूल्ये व संकल्पनांना मान्यता देण्याची प्रक्रीया म्हणजे पर्यावरणनितीशास्त्र होय. पर्यावरणनितीशास्त्राचा अभ्यास साधारणतः 20 व्या शतकाच्या सुरुवातीलाच झालेला दिसून येतो.

1995 च्या दरम्यान डॉक्टर अल्बर्ड रवायाझर हयांनी एक वेगळा नवीन विचार सर्वासमोर मांडला यात यांनी एकूण मानवी जीवना विषयीचा पूज्यभाव, श्रध्दा, यकृतकेल्या आहेत. शिवाय सृष्टीतील विविध प्रकारचे प्राणी, पक्षी, वनस्पती यांच्याशी समावेश केला.

आज मानवाने स्वतःहाचा स्वार्थासाठी निसर्गामध्ये हस्तक्षेप केला आणि याचाच परिणाम म्हणून मानवाला आज वेगवेगळया समस्यांना आज सामोरेजावे लागत आहे. पर्यावरणी समस्या अवर्शन निसर्गाचे असंतूलन, मृदा प्रदूषण, भूमी पदूषण, पशुहत्या, पशुचा ऱ्हास, यामुळे पर्यावरणाचे संतुलन बिघडत चालले आहे. आणि याचाच परिणाम म्हणून मानवाला आज वेगवेगळया समस्याला तोंड दयावे लागत आहे.

पर्यावरण संवर्धनात नीतिशास्त्राचे महत्व

1) पर्यावरणीय समस्येचे निराकरण :-

पर्यावरण हा आपला खरा सोबती आहे म्हणून संत आपल्या तत्वापासून असे म्हणतात. वृक्षवल्ली आमा सोयरे वरचरे या वरून साधू संताना आपल्या नितीतत्वापासून पर्यावरण संवधाचे महत्व सांगीतले.

पिटर सींगर यांचे पर्यावरण संवर्धनातील कार्य व विचार :-

प्रींटरसिंगर हे एक आस्ट्रोलीयन दार्शनिक आहेत. यांचेकार्य हे एक अवर्णनीय आहेत. पींटरसिंगर हयाना “जनावराचे वकील” असे सुध्दा म्हटले जाते. जनांवराच्या अधिकाराबद्दल चर्चा केली आहे. जनावराचे अधीकार मानवाने समाप्त नाही केले पाहिजेत. हया पशुनासुध्दा जिवनजगण्याचा अधिकार आहे. यांना सुध्दा बरोबरीचे स्थानदिले पाहिजे.

पीटरसिंगर हयांनी पशूचे अधिकार स्पष्ट करताना एक पुस्तक प्रकाशीत केले आहे. The Animal Liberation1975 मध्ये प्रकाशीत केले आहेत. यामध्ये त्यांनी प्राण्यांच्या अधिकाराविषयी स्वांतत्र्य विषयी विवरणकेले आहे. A New Ethics For treatment of Animals हयामध्ये यांनी पशुविषयी विवरण केले आहे. यामध्ये यांनी पशुची सुध्दा नवीन नैतिकता असली पाहिजे. पशु सुध्दा हया समाजातील अविभाज्य घटक आहे. यांना सुध्दा जीवन जगण्याचा अधिकार आहे. पशुच्या प्रति आपली नैतिकता कशी असली पाहिजे या विषयी त्यांनी विवरण केले आहे. पीटरसिंगर म्हणतात की सर्वाना स्वांतत्र्याचा अधिकार आहे. जीवन जगण्याचा अधिकार आहे मग ते निर्सग असले प्राणी असतील, मानव असतील यांना जीवन जगण्याचा अधिकार आहे. स्वांतत्र्याचा हक्क प्राण्यांना सुध्दा आहे जीवनजगण्याचे हक्क सुध्दा प्राण्यांना आहे निर्सगाच्या सांन्निधान्यात खुल्या वातावरणामध्ये सोडून दया. घरामध्ये जर प्राणी आलेतर यांना पाणीदया. कारण म्हटलेच आहे की “अतिथी देवो भव” यांना मारूनका यांना त्रास देऊ नका. ज्या प्रमाणे तुम्हाला जिवन जगण्याचा अधिकार आहे. अगदी त्याच प्रमाणे हया प्राण्यांना सुध्दा जिवनजगण्याचा अधिकार आहे. “अतिथी देवो भव” हयानां मारुनका हयानां कष्ट देऊ नका ज्या प्रमाणे तुम्हाला जीवनजगण्याचा अधिकार आहे त्याच प्रमाणे त्या प्राण्यांना सुध्दा जीवनजगण्याचा अधिकार आहे. “प्राण्यांचे संरक्षक बना” प्राण्यांचे भक्षक बनुनका प्राण्यांना निसर्गाच्या सान्निध्यामध्ये खुले श्वास घेऊ दया. पशु पक्षी निसर्गाच्या सान्निध्यामध्ये राहण्यासाठी त्यांचाजन्मझालेला आहे तुमच्या आमच्या घरामध्ये बदिंस्त, पिंजऱ्यामध्ये राहण्यासाठी त्यांचाजन्म झाला नाही त्यांना

निसर्गाच्या सान्निध्यामध्ये राहण्याचा असांवाद घेऊ दया प्राण्यांना पंख दिले आहे “आकाशामध्ये उंच भरारीघेण्यासाठी” त्यांना ती भरारी घेऊ दया त्यांना आकाशामध्ये पंखाचा र्स्पश निसर्गाचा असांवाद घेऊ दया कारण असे म्हणटले जाते की “जगा आणि जगु दया” तुम्हाला जसा जीवनजगण्याचा अधिकार आहे तसा प्राण्यांना पण आहे.

पींटरसिंगर आस्ट्रेलिया मध्ये राहतात जनावरांच्या अधिकारा विषयी ते बोलतात ते आणखी जीवंत आहेत. पशुच्या आधिकारा विषयी यांचेकाम अविश्वसनीय आहे पींटरसिंगरचे असे म्हणणे आहे की या पृथ्वीमध्ये सर्वजण एकसारखे आहेत. आम्ही पण जीव आहोत, पशु पण जीव आहेत. पशुमध्ये चेतना थोडी कमी आहे आमच्या मध्ये चेतना थोडी जास्त आहे. चेतनाचे कारण प्रकृतिने जे आम्हाला दिले आहे यांचे संवर्धन केले आहे. यांचा नाश नाही केला पाहिजे परंतु हया चेतनाच्या संवर्धनाचा विनाश होत आहे.

पींटरसिंगर म्हणतात की जनावराचे अधिकार आम्ही समाप्त नाही केले पाहिजे त्यांना सुध्दा बरोबरीचे स्थानदिले पाहिजे पशुचे शोषण नाही केले पाहिजे प्राण्यावरती Lab Lesting होते ती नाही केली पाहिजे वेगवेळया कार्यक्रमा याचा वापरअसा वाईट पध्दतीने होऊ नये. त्याचे शोषन होऊ नये आणि शोषण होत असेल तर ते थांबले पाहिजे. केवळ आपल्या पोटाची खळगी भरण्यासाठी आपल्या कर्मणूकीसाठी आपण करतोत. ते केले जाऊ नये असेते म्हणतात. पशु हत्ता थांबवीली पाहिजे पिटरसिंगर यांना दोन गोष्टी आवडल्या नाहीत. एक म्हणजे 1. पशुनापालतू बनविने 2. पशुची हत्ता करणे या दोन गोष्टीलाते विरोधात होते. हया गोष्टीकधीच नाही व्हायला पाहिजेत. पशूनादोन गोष्टी देण्याची नैतीकता तुमच्यात असली पाहिजे. एक म्हणजे पशुना स्वांतत्रदिले पाहिजे. Animal Rights प्राण्यांना दिले पाहिजेत. खुप साधा गोष्टी आहेत. ज्या मानवाला Damage करतील. खुप सारे रोग आहेत जे मानवाला लुकसान करतील. किती तरी रोग असे आहेत. जे मानवाला पुशच्या मार्फत येत आहेत. उदा. कोरोना व्हायरस, स्वाईन फ्ल्यू, दुनिया हिलाके रखदी येकोरोना व्हायरस ने जिसका नाम कोरोना हर हिंदुस्तानी कहते जिसको डरना. आपण पर्यावरणाचे स्वास्थ्य बिघडविले, प्राण्यांचे स्वास्थ्य बिघडवले, पर्यावरणे आपल्या मार्फत स्विकारले. आणि पर्यावरणाने प्राण्यांने आपण पेरलेले बिज, प्राण्यांनी-निर्सगाने आपल्यास बक्षीसच्या स्वरूपात दिले. कारण हा सिंध्दात आहे. की जसे पेराल तसे उगवेल.

पिटर सिंगर म्हणतात की, प्राण्यांना मारूनत्यांचे मांस खाऊ नका, तुम्हाला मारून तुमचे मांस कोणी खाले तर कसे वाटेल. प्राण्यांना तुम्ही खा परंतू तुम्ही त्यांचा पेरामीटर करा आणि मग तुम्ही खा आदी तुम्ही प्राण्यांचे रक्षक बना भक्षक बनुनका. प्राण्यांचे शोषन तुम्ही थांबविले पाहिजे. पिटरसिंगर यांचे प्रसिध्द वाक्य आहे. “उपयोगीता” मानव काय करतो हे उपयोगीते नुसार पक्षुची काळजी घेतो. असे मानाकी, जो पशु पक्षी मांसासाची उपयुक्त आहे. याचीही काळजी करणारजे पशु पक्षी माणसांसाठी उपयुक्त नाही यास मी मारणार मानव म्हणजे स्वार्थाचे मोह जिथे फुलेलतिथे यावी बाग फुलविणार पशुसाठी मानव सुध्दा आसेच करत आहे.

गाय म्हसे बकरी हे प्राणी आपणास दुत देत आहेत. याची काळजी होणार आणीजे प्राणी दुध देत नाहीत. ही आपल्या कोणत्याही कार्यास उपयुक्त नाहीत याची आपण आपणाखाण्यासाठी स्वार्थासाठी, पॅशनसाठी, सौंदर्यासाठी हत्ता करणे ही कुठली मानवता आली. प्राण्यांना भररस्ता मध्ये ठेवूनत्यांच्या आवती भोवती मानवांना ठेवून त्यांना मारलेजाते. त्यांची चिरफाड केलीजाते. ती तुमची कोणती माणवता आहे. ही वृत्ती माणसाला माणूस बनवत नाही. तर ही माणसाची वृत्ती माणसाला राक्षस हैवाण बनविते. आम्हाला ही पशुतुल्य वृत्ती मानवाला मानव म्हणून घेण्यास लायक नाही. हया मध्ये प्राण्यांना अधीकार व स्वातंत्र्या विषयी सांगीतले आहे. हयामध्ये यांनी सांगीतले आहे की, कशा प्रकारे आम्ही पशु प्राण्या बरोबर आमचे वर्तन असले पाहिजे. त्याच्यासाठी सुध्दा नविन नितीशास्त्राची निर्मीती झाली पाहिजे कारणे डार्वीनचा सिंध्दात आहे. डार्वीनचा सिंध्दात असे आपणास सुचित करतो की, आपण कधी पशु प्राणी होतो. आणी वरचा वर आमची पशुता वाढत चालली आणी मानवाचे रुपांतर दानवात झाले आणि आमची पशुता वाढत चालली आणि त्याचे रुपांतर मानवा मध्येझाले. पण हयाचा अर्थ असा की, आमचे रुपांतर पशुपासून मानवात झाले आहे. परंतू हयाचा अर्थ असा नाही की आम्ही दुसऱ्या पशुला दुर्लक्ष करणे आमचा सर्व प्राण्याशी आंतरीक संबंध आहे. कारण आम्ही सर्वजन याच जगातून बाहेर पडून येथे पृथ्वीवर वास्तव्य करीत आहोत. आमची सर्वाची एक नैतीक जबाबदारी पाहिजे. ती म्हणजे पशुच्या संर्वधनाची नाही तर शोषणाची त्या प्रकारचे शोषण आपण ज्यावेळेस प्राण्यांचे करतो की, तेव्हा पिटर सिंगर असे म्हणतात. हे प्राण्यांच्या शोषणाच्या विरोधात आहे. हे मला मान्य नाही. पिटरसिंगर एवढेच म्हणतात की,

जनावराच्या अधिकाराची रक्षा करतो. मानवाच्या अधिकाराची रक्षाकरतो. मानवाच्या अधिकाराची रक्षा तर खुप सारे लोक करतात कारण आपण मानव आहोत. मानव असून मानवाची रक्षाकरणे ही फार मोठी गोष्ट नाही ते खुप छोटेकाम आहे. मानवाच्या अधिकाराचे मानवाने रक्षाकरणे हे कामकोणी पणकरेल पण आम्ही एक गोष्ट विसरून जातो. जवळपास जी प्रकृती आहे, निर्सग आहे, पशु-पक्षी आहेत ते सुध्दा आमचेएक अंग आहेत. आम्हाला कसे वाटेल जेव्हा आपण स्वःताला त्या पशु प्राण्यांच्या अवस्था मध्ये पाहतील तर आपणास कसे पाहतील पशु प्राण्यांना मानवाच्या अवस्था मध्ये बघतील तेव्हा आपणास कसे वाटेल. वास्तविक म्हणजे कशा प्रकारे विचार असतील. उदा. ज्यावेळेस गेंडयाला आपल्या सजावटीसाठी, सौंदर्य प्रसाधनासाठी ज्यावेळेस आपण गेंडयाचे नाक कापतो, आपल्या स्वार्थासाठी, दागीण्यासाठी, औषध निर्मीतीसाठी गेंडयाची नाक कापले जाते तेव्हा त्याच्या मनाची काय अवस्था होत असेल ते फक्त त्या प्राण्याच्या मनाला माहित असते. गेडयाच्या डोळयातून ज्या प्रमाणे अश्र येतात. गेडयाच्या डोळयांना शरीराला, कानाला, नाकाला, ज्या प्रमाणे विजा होतात अगदी त्याच प्रमाणे जर मानवाचे कान, नाक, डोळे, शरीर कापलेतर त्यांना शरीरात ज्या प्रमाणे त्रास होतो. अगदी त्याच प्रमाणे त्या प्राण्यांना सुध्दा होतो. मानव ज्या प्रमाणे आपल्या भावना व्यक्त करू शकतो. परंतू प्राणी आपल्या भावना व्यक्त करू शकत नाही.

संदर्भग्रंथ :-

1) भारतीय दर्शन- मिम, महेंद्र कुमार
2) तत्वज्ञान प्रदिप- माधवी घनश्याम कवि
3) दर्शनशास्त्र- गुप्ता आर
4) दर्शनकी मुलधारायाँ– मिम अर्जून

भारतातील सहकारी चळवळीचा उगम व विकास

प्रा. डॉ. श्रद्धानंद बा. माने
अर्थशास्त्र विभागप्रमुख, माधवराव पाटील महाविद्यालय, पालम. जि.परभणी.

प्रस्तावना :

ग्रामीण विकासाच्या दृष्टीने भारतातल्या सहकारी चळवळीलला विशेष महत्त्व असून ग्रामीण जीवनात क्रांतिकारक बदल घडवून आणण्यासाठी या चळवळीचा उपयोग झाला. या चळवळीच्या माध्यमातून शोषणमुक्त समाजनिर्मिती, गरजू आणि दुर्बल घटकांना एकत्रित करुन आवश्यक त्या सुखसोयीसुविधा, समता, बंधुता व लोकशाहीची मूल्ये रुजविणे इत्यादी गोष्टी प्राप्त करण्याची संधी मिळाली. त्याचप्रमाणे कृषी पतपुरवठ्याच्या माध्यमातून कृषी अर्थव्यवस्थेचे औद्योगिक व्यवस्थेत रुपांतर करण्याच्या प्रक्रियेत महत्त्वाची भूमिका साकारल्याचे दिसून येते. २० व्या शतकातून २१ व्या शतकात सहकारी चळवळीची वाटचाल होत असताना ही चळवळ आज आरिष्टामध्ये सापडल्याचे दिसून येते. भारतातील अनेक सहकारी संस्था या जागतिकीकरण, उदारीकरण, खाजगीकरण आणि विविध नैसर्गिक आपत्तीमुळे अडचणीत आलेल्या आहेत. प्रस्तुत निबंधात भारतातील सहकारी संस्थांच्या प्रगतीवर व सद्य:स्थितीवर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्या अनुषंगाने निबंधाचे लिखाण खालील प्रमुख उद्देशाने केलेले आहे.

१) भारतातील सहकारी संस्थांच्या प्रगतीचा आढावा घेणे.
२) सहकारी चळवळीचे आर्थिक, सामाजिक विकासातील योगदानाचा अभ्यास करणे.
३) सहकारी संस्थापुढील समस्या व त्यावरील उपाययोजनांचा आढावा घेणे.

प्रस्तुत निबंधाच्या लेखनासाठी पुढील गृहीतके स्वीकारण्यात आली आहेत.

१) देशाच्या आर्थिक व सामाजिक विकासात सहकारी संस्थांचे योगदान अत्यंत महत्त्वाचे आहे.
२) सहकारी संस्थांच्या गुणात्मक विकासापेक्षा संख्यात्मक विकास अधिक.
३) कृषी वित्तपुरवठ्यात सहकारी संस्थांची कामगिरी महत्त्वपूर्ण असून त्या कर्जाच्या विळख्यात सापडून अडचणीत आल्या आहेत.

प्रस्तुत निबंध हा मुख्यत: द्वितीय स्वरुपाच्या माहितीवर आधारलेला आहे. विविध प्रकारचे प्रकाशित व अप्रकाशित तसेच शासकीय किंवा अशासकीय लिखित साहित्यातील माहिती व विचारांचा आधार घेण्यात आला आहे.

भारतातील सहकारी चळवळीची उगम व विकास :

भारतात सहकारी चळवळीचा उदय हा स्वातंत्र्यपूर्व काळातील असला तरी त्याची विधिवत सुरुवात दि. २५ मार्च १९०४ रोजी पारित झालेल्या पहिल्या सहकारी कायद्याने झाली. त्यानंतर १९९२ मध्ये दुसरा कायदा पारित करण्यात आला. सन १९१९ मध्ये संविधानातील सुधारणा अंतर्गत सहकार हा राज्यांच्या अखत्यारीतील विषय समजण्यात आला. भारत सरकारने १९५६ साली भारतातील सहकारी कायदा यावर समिती स्थापन केली. या समितीने आपला अहवाल केंद्रशासनास मे १९५७ साली सादर केला. सन १९४२ साली बहुएकक सहकारी

कायदा (Multiunit Coooperation Societies Act-1942) पारित करण्यात आला व १९८४ मध्ये बहुराज्य सहकारी कायदा अस्तित्वात आला. पण हा कायदा रद्द करुन दि.१९/०८/२००२ रोजी नवीन बहुराज्य कायदा सहकारी सोसायटी कायदा पारित करण्यात आला. या कायद्यामध्ये वेळोवेळी दुरुस्त्या करण्यात आल्या आहेत.

खालील तक्ता हा भारतीय सहकारी चळवळीचा विकास ठळकपणे दर्शवितो. वरील तक्त्यानुसार भारतातील अर्थव्यवस्थेत सहकारी संस्थांचा सहभाग वाढीव दराने दिसून येतो. २०१७ पर्यंत प्राथमिक कृषि पतसंस्था ग्रामीण भागात ९०.८% इतके आहे. ५०% शेतकऱ्यांना किसान क्रेडीट कार्डांचे वितरण करण्यात आले आहे. एकूण साखर कारखान्यांपैकी ३८.६३% कारखाने हे सहकारी साखर कारखाने आहेत. एकूण रोजगारापैकी १३.३०% प्रत्यक्ष रोजगार व १०.९१% स्वयंरोजगार सहकारी संस्थांच्या माध्यमातून प्राप्त झालेला आहे.

कृषि वित्तपुरवठा संस्था :

देशात कृषि वित्तपुरवठ्याच्या माध्यमातून सहकाराची चळवळ सुरु झाली. तथापि, काही राज्यांत द्विस्तरीय तर काही राज्यांत त्रिस्ततरीय यंत्रणा कार्यरत आहे. महाराष्ट्र, कर्नाटक, गुजरात, आंध्रप्रदेश, तामिळनाडू, केरळ इ. अशा २० रराज्यांमध्ये द्विस्तरीय व उर्वरित राज्यांमध्ये त्रिस्तरीय यंत्रणा अस्तित्वात आहे. या संस्थांचे विकासातील योगदान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. राज्यपातळीवर राज्य सहकारी बँक, जिल्हापातळीवर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक व गाव पातळीवर प्राथमिक कृषि सहकारी संस्था या त्रिस्तरीय यंत्रणेचा पाया आहे. द्विस्तरीयमध्ये जिल्हा पातळीचा अभाव असतो. या बँका लघु व मध्यम मुदतीचे कर्ज कृषी विभागा देत असतात.

राज्य सहकारी बँका :

सहकारी क्षेत्रात राज्यपातळीवर वित्तीय पुरवठा करणारी ही शिखर संस्था आहे. कृषी आणि कृषी संलग्न सहकारी संस्थांना जिल्हा मध्यवर्ती बँकांमार्फत वा थेट अर्थपुरवठा करण्याचे कार्य ही बँका करत असते. बँकेच्या आर्थिक स्थितीचे अवलोकन करता वित्तीय क्षेत्रात बँकेने लक्षणीय प्रगती केल्याचे दिसून येते. त्याची काही ठाळक वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे-

१) १९५०-५१ साली एकूण १५ राज्य सहकारी बँका होत्या. मार्च २०१७ अखेर त्यांची संख्या ३२ पर्यंत पोहचली.
२) २०१७-१८ मध्ये या बँकेकडे खेळते ८९,८५१ मार्च २०१७ अखेर २२,०८,५८१ कोटी रुपये होते.
३) २००७-०८ मध्ये बँकेने ८९९६१.३४ कोटी लक्ष रुपये तर मार्च २०१७ अखेर २७४०३ कोटी रुपये होती.

तक्ता क्र.१ : भारती सहकार चळवळीचा दृष्टिक्षेप - २०१६-१७

तपशील	१९४८-४९	२०१६-२०१७
एकूण सहकारी संस्था	--	८,५४,३५४
बंद असलेल्या सहकारी संस्था	--	५२,४४०
वित्तीय सहकारी संस्था (सर्व)	--	१,७७,६०५
बिगर वित्तीय सहकारी संस्था (सर्व)	--	६,७६,७५०
एकूण सभासद (दशलक्ष)	--	२९०.०६
वित्तीय सहकारी संस्थांचे सभासद (दशलक्ष)	--	२०६.१६
बिगर वित्तीय सहकारी संस्थांचे सभासद (दशलक्ष)	--	८३.९२१

भाग भांडवल (सर्व स्तरातील संस्थांचे) (दशलक्ष)	--	४,०६,८८६.८
खेळते भांडवल (दशलक्ष)	--	१२५,३६,१७४
राष्ट्रीय स्तरावरील सहकारी महासंघ	--	१७
राज्य स्तरीय सहकारी महासंघ	--	३९०
जिल्हा स्तरीय सहकारी महासंघ	१५	२,७०५
बहुराज्य सहकारी संस्था	४८४	१,४३५
प्राथमिक कृषी पतसंस्था (PACs)	--	९७,९६१
प्राथमिक कृषी पतसंस्था सभासद संख्या (दशलक्ष)	१.१२ लाख	१३१,२३
प्राथमिक कृषी पतसंस्था भाग भांडवल (दशलक्ष)	४४ लाख	१,४१,२१५
प्राथमिक कृषी पतसंस्था ठेवी (दशलक्ष)	--	८,४६,१६३
एकूण सहकारी साठवणूक क्षमता (दशलक्ष मे.टन)	--	६.२६
एकूण किसान क्रेडीट कार्ड (दशलक्ष)	--	७१.४७४
सहकारी संस्थांनी किसान क्रेडीट कार्ड वितरित (दशलक्ष)	--	३५.८८३

स्रोत: Indian Cooperative Movement a Statistical Profile, 15th Edition,2018

जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका (जि.म.स.बँका) :

राज्यातील त्रिस्तरीय वित्तपुरवठा यंत्रणेत जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक हा महत्त्वाचा घटक आहे. राज्य सहकारी बँक आणि प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था व इतर सहकारी संस्था यांच्यात प्रभावी दुवा म्हणून या बँकेचे कामकाज वैशिष्ट्यपूर्ण आहे.

या बँकेच्या प्रगतीची काही ठळक वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे-

१) देशात एकूण ७३१ जिल्हा मध्यवर्ती बँका आहे.

२) २००७-०८ मध्ये सभासद संख्या ३३९५४३४ वरुन ३२३३८६४ इतकी २०१६-२०१७ साली होती.

३) सन २००७-२००७ साली खेळते भागभांडवल १६७७६६८ कोटी रुपये वरुन २०१६-२०१७ साली ५०७१३.०४ कोटी रुपये होते.

४) सन २०१२-१३ मध्ये थकबाकी ३१५३०.३० कोटी रुपयावरुन २०१६-१७ साली ५०७१३.०४ कोटी रुपये.

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था :

शेतकऱ्यांना त्रिस्तरीय किंवा द्विस्तरीय यंत्रणेमार्फत केल्या जाणारा कर्जपुरवठा व्यवस्थेत प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांना महत्त्वाचे स्थान आहे. संपूर्ण कृषी पतपुरवठा या यंत्रणेवर विसंबून आहे. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांतर्फे झालेला पतपुरवठा नियोजित धोरणानुसार शेतकऱ्यांना देणे व सव्याज वसूल करणे हे यांचे प्रमुख कार्य आहे. याबरोबर विविध सेवा पुरविण्याचे कार्य सुद्धा या संस्थांच्या आर्थिक स्थिती अथवा प्रगतीची काही ठळक वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) देशातील प्राथमिक कृषी पतसंस्थांची संख्या सन १९४८-४९ मध्ये ९७९६१ इतकी झाली.

२) या संस्थांचे एकूण भागभांडवलल २००७-०८ मध्ये ४६८५ कोटी रुपयेवरुन २०१६-१७ मध्ये १४१२२ कोटी रुपयांपर्यंत वाढले.

३) प्राथमिक कृषी पतसंस्थांचे खेळते भांडवल सन २००७-०८ मध्ये ५७५३६ कोटी रुपये होते. सन २०१६-१७ मध्ये २३९९६७ कोटी रुपये इतके झाले.

४) या सहकारी संस्थांची थकबाकी २००७-०८ मध्ये ४०२४४ कोटी रुपये होती ती सन २०१६-१७ मध्ये १७०४५९ कोटी रुपये होती.

५) या सहकारी संस्थांनी २००७-०८ मध्ये ३२९३२ कोटी रुपये वाटप केले तर २०१६-१७ मध्ये २००६७८ कोटी रुपये वितरण केले. कर्जाच्या अनुषंगाने थकबाकी फार मोठ्या प्रमाणात वाढत असल्याचे निदर्शनास येत आहे.

ग्रामीण सहकारी वित्तीय संस्थांची आर्थिक स्थिती :

कृषी पतपुरठ्यात या यंत्रणेचे योगदान अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. या संस्थांच्या ठेवी, भांडवल, थकबाकी याबाबतची माहिती खालील तक्ता क्र.२ मध्ये दिलेली आहे.

वरील तक्त्यानुसार PACs व PCARDBs बँकांची वाढती थकबाकी, एन.पी.ए. आणि तोट्यात असणाऱ्या संख्या वाढलेली असल्याने ही यंत्रणा अडचणीत आली आहे.

बिगर वित्तीय व प्रक्रिया सहकारी संस्था :

देशाच्या ग्रामीण अर्थव्यस्थेच्या विकासातील कृषी प्रक्रिया सह.संस्थांचे योगदान महत्त्वाचे आहे. या सहकारी संस्थांमुळे शेतकऱ्यांना उत्पादनाचा वाजवी मोबदला व ग्रामीण उद्योगाच्या वाढीला चालना देऊन रोजगार प्राप्त करुन देण्यासाठी यशस्वी वाटचाल केली आहे. या संस्थामध्ये प्रामुख्याने सहकारी साखर कारखाने, कापूस पिंजणी व गासड्या बांधणी करणाऱ्या संस्था, सूतगिरण्या, दुग्ध सह. संस्था, हातमाग व यंत्रमाग संस्था तसेच मत्स्य सह. संस्थांचा समावेश होतो. मार्च २०१७ अखेर भारतात जवळपास ३०,६,३४२ बिगर वित्तीय सह.संस्था कार्यरत होत्या. यातील प्रमुख सहकारी संस्थांची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे-

तक्ता क्र.२ : ग्रामीण सहकारी पतपुरवठ्याची आर्थिक स्थिती (मार्च २०१७ अखेर) (रु. अब्जामध्ये)

तपशील	लघु/मध्यम काळ			दीर्घकाळ	
एकूण सहकारी संस्था	राज्य सह. बँक SCBs	जिल्हा सह. बँक DCCBs	प्राथ. कृषी सह. पतपुरवठा संस्था PACs	राज्य सह. कृषी ग्रामीण विकास बँका SCARDBs	प्राथ. सह. कृषी ग्रामीण विकास बँका PCARDBs
अ) संख्या	३३	३७१	९७९६०	१३	६०१
ब) भागभांडवल	१५४	३८४	३३०	४३	२७
क) कर्जे	१२७०	२५२७	२००९	२१२	१५१
ड) नफा मिळवणाऱ्या संस्थांची संख्या	३१	३५१	४६५८६	८	१५१

इ) एन.पी.ए. (रक्कम)	५२	२६५	३३	५२	४९
फ) थकबाकी (टक्के)	४.१	१०.५	२६.६	२३.६	३३.००

स्त्रोत: Indian Cooperative Movement a Sttatistical Profile, 15th Edition, 2018.

सहकारी साखर कारखाने :

मार्च २०१७ अखेर भारतात एकूण ४८७ साखर कारखान्यांपैकी १८८ सहकारी साखर कारखाने आहेत. महाराष्ट्रात मार्च २०१८ अखेर १७८ साखर कारखान्यांपैकी १०१ सहकारी साखर कारखानने कार्यरत आहेत.

संदर्भ वर्षात देशात सहकारी साखर कारखान्याकडूनन ५९.४८ मे.टन साखरेचे उत्पादन झाले आहे. मात्र देशपातळीवर बहुतांश साखर कारखान्यांची स्थिती समाधानकारक नसून अनेक सहकारी साखर कारखाने तोट्यात आहेत.

दुग्ध सहकारी संस्था :

सन २०१७ अखेर भारतात १.६७ लाख दुग्ध संस्था कार्यरत होत्या. १६२ लाख सभासद आहेत. बहुराज्य दुग्ध सहकारी संस्थांची संख्या ९५ इतकी होती. दुधाचे उत्पादन १६५.४ मे.टन होते. दरडोई दर दिवशी (दूध उपलब्धता ३५५ ग्रॅम आहे.)

मत्स्य सहकारी संस्था :

सन २०१७ अखेर भारतात २०८०४ आहेत. ३.२ दशलक्ष सभासद आहेत. महाराष्ट्र राज्य दुसऱ्या क्रमांकावर आहे.

सहकारी सूतगिरण्या :

मार्च २०१७ अखेर भारतातील एकूण २४२ सूतगिरण्यांपैकी १६३ स्पिनिंग मिल्स आहेत.

नागरी सहकारी बँका :

मार्च २०१७ अखेर भारतात १५६२ नागरी सहकारी बँका व त्यांच्या १०२२१ शाखा आहेत. एकूण ठेवी ४४३४६८३ कोटी रुपये आणि कर्ज वाटप २६१२२.४५ कोटी रुपये आहे.

मजूर सहकारी संस्था :

भारतातील मजूर सहकारी संस्थांची कामगिरी पुढीलप्रमाणे-

सन १९८०-८१ मध्ये एकूण १४३८९ संस्था अस्तित्वात होत्या व त्याची सभासद संख्या २७.२९ लाख होती.

ग्राहक सहकारी संस्था :

भारतात मार्च २०१७ च्या अखेरीस एकूण २६३५५ इतक्या ग्राहक सहकारी संस्था होत्या व त्यांची एकूण सभासद संख्या ८.६१० दशलक्ष होती..

सहकारी बाजार संस्था :

सन २००८-०९ मध्ये भारतात एकूण ७१८० संस्था व त्यांचे ६.१३ दशलक्ष सभासद होते. सन २०१६-१७ मध्ये ही ७३९९ इतकी वाढली तर त्यांचे एकूण ७.४१ दशलक्ष सभासद होते.

उपरोक्त अभ्यासावरुन असे दिसून येते की,

१) देशाच्या आर्थिक व सामाजिक विकासात सहकारी संस्थांचा वाटा महत्त्वाचा आहेच; पण ग्रामीण भारतात त्याची व्याप्ती अधिक आहे.

२) विविध क्षेत्रांत सहकारी तत्त्वावर संस्था स्थापन झाल्याने त्या क्षेत्रात विकास होण्याचा अधिकचा हातभार लागला आहे. तसेच त्यांचा विस्तार धीम्यागतीने वाढत असल्याचे प्रकर्षाने जाणवते.

३) कृषी विभागातील विकासात सहकारी वित्तपुरवठ्यांचे योगदान अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. तसेच ग्रामीण भागातील काही घटक यांच्या लाभापासून वंचित आहेत.

४) व्यवहार अनियमितता, वाढती थकबाकी, तोटा, भ्रष्टाचार, राजकारण आणि राजकीय दहशत या सहकारी संस्थांच्या प्रमुख समस्या आहेत. यामुळे सहकारी संस्थांच्या अडचणीमध्ये वाढ झाल्याचे दिसून येते.

उपाययोजना :

सहकारी चळवळीच्या विकासात सुधारणा साधण्यासाठी व त्यामध्ये बळकटी निर्माण करण्यासाठी सरकारने प्रत्येक पंचवार्षिक योजनेवर लक्ष केंद्रित केले आहे. प्रत्येक पंचवार्षिक योजनेत सहकार चळवळीच्या विकासासाठी भरीव आर्थिक तरतुदीबरोबर संविधानात्मक प्रयत्न केल्याचे स्पष्ट होते. देशातील सर्वसामान्य जनता सहकारी संस्थांच्या कक्षेत आणण्याचे उद्दिष्ट डोळ्यासमोर ठेवून अनेक योजना राबविण्यात आल्या आहेत. प्रत्येक पंचवार्षिक योजनेत सहकारी चळवळीच्या विकासासाठी भरीव निधी व आर्थिक तरतुदी उपलब्ध करुन देण्याचा योग्य असा प्रयत्न झाला आहे. रिझर्व्ह बँक, केंद्र सरकार व राज्य सरकारांनी वेळोवेळी वेगवेगळ्या समित्या, तसेच अभ्यास गट स्थापन करुन सहकार चळवळ व संस्था बळकट करण्याचा प्रयत्न केला आहे. उदा. १९५१ साली ए.डी. गोरवला यांच्या समितीनने सहकार अपयशी झाले असले तरी ते यशस्वी होणे आवश्यक आहे, असे मत मांडून अनेक महत्त्वपूर्ण शिफारशी केलेल्या आहेत, त्या खालीलप्रमाणे

१) **अखिल भारतीय ग्रामीण पत सर्वेक्षण समिती All India Rural Credit Survey Coommittee :**

भारतात स्वातंत्र्यानंतर सहकार चळवळीमधील इतिहासातील एक महत्त्वपूर्ण बाब नोंद करण्यासारखी आहे ती म्हणजे 'अखिल भारतीय ग्रामीण पत सर्वेक्षण समिती' होय. या समितीची स्थापना १९५१ साली ए.डी. गोरवाला यांच्या अध्यक्षतेखाली झाली. समितीने आपला अहवाल सन १९५४ साली सादर केला. समितीचे महत्त्वाचे निरीक्षण म्हणजे 'सहकार अपयशी झाले, परंतु सहकार यशस्वी झाला पाहिजे.' समितीच्या समोर उद्देश एकच की देशातील कृषी विभागास पतपुरवठा भांडवलल/पतची गरज, ग्रामीण कुटुंबाच्या पतमागणी आणि त्यांना पतपुरवठा करणाऱ्या खाजगी व सरकारी वित्तसंस्था यांचा अभ्यास. समितीने नमुना सर्वेक्षणासाठी प्रत्येक जिल्ह्यातील ६०० खेडी याप्रमाणे ७५ जिल्ह्यांचे सर्वेक्षण करण्यासाठी निवडण्यात आले. गेल्या ५० वर्षामध्ये (१९५० च्या पूर्वी) सहकारी संस्थांच्या माध्यमातून त्यांच्या गरजेपैकी शेतकऱ्यांना फक्त ३.१% इतके कर्ज उपलब्ध झाले होते. तथापि, सावकार, खाजगी संस्था, महाजन यांच्या माध्यमातून त्यांच्या गरजेनुसार ७०% कर्ज उपलब्ध झाले होते. तत्कालीन सहकारी वित्तीय संस्थांचा लाभ लहान शेतकऱ्यांपेक्षा मोठ्या जमिनदारांना जास्त झाला होता. कर्जतारण फक्त शेतीक्षेत्राच्या आधारावर अवलंबून होता. समितीच्या मते, प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था या सहकार चळवळीमधील साखळीतील दुबळया संस्था होत्या. या संस्था सहकार चळवळीच्या विकासासाठी ना उपयुक्त ठरल्या, ना योग्य प्रमाणात कर्ज उपलब्ध करुन देण्यासाठी सक्षम होत्या. समितीच्या अहवालानुसार ग्रामीण भागात ७५० कोटी रुपयाची आवश्यकता होती असे नमूद केले आहे. म्हणून समितीने शेतकऱ्यांना माफक व्याजदरात उत्पादनासाठी कर्ज उपलब्ध करुन द्यावे अशी शिफारस केली. देशातील फक्त ७% कुटुंब सहकारामध्ये समाविष्ट होते तर ९३% सहकाराच्या परिरघाबाहेर होती. वरील सर्व सर्वेक्षणाच्या आधारे श्री. गोरवाला समितीने खालील शिफारशी केलेल्या आहेत. १ सहकारी संस्थांमध्ये शासनाची भागीदारी. २ स्टेट बँकेची स्थापना. ३ विशेष

निधीची निर्मिती. ४ सहकार चळवळीची पुनर्बांधणी ५ सहकारी प्रशिक्षणाच्या सुविधांची पूर्तता. शासनाने बहुतांश शिफारशी स्वीकारुन त्याच्या अंमलबजावणीसाठी पाच वर्षामध्ये अनेक महत्त्वूपर्ण निर्णय घेतले. सन १९६८ पर्यंत शासनाकडून सहकारी संस्थांमधील भागभांडवलाचा सहभाग जवळपास ५८ कोटी रुपये होता. इंपिरियल बँक ऑफ इंडियाचे विलीनीकरण करुन स्टेट बँक ऑफ इंडियाची स्थापना करण्यात आली. भारतात आर.बी.आय. कडून कृषी विभागास कर्जपुरवठा करण्यासाठी १९५६ साली राष्ट्रीय कृषी प्रतिनिधीची (National Agriculture Credit Fund) स्थापना करण्यात आली. या प्रतिनिधीचे सुरुवातीचे भागभांडवल १० कोटी रुपये होते. या विभागाकडून १९६९ साली रु. १५५ कोटी वाटप करण्यात आले. समितीच्या शिफारशीनुसार केंद्रशासनाने राष्ट्रीय सहकार विकास निधी (NCDP) व राष्ट्रीय गोडावून विकास निधी (NWDF) या दोन्ही संस्थांच्या माध्यमातून सन १९६९ मध्ये रु. २ कोटी वितरित करण्यात आले. त्याचप्रमाणे समितीने सूचित केल्याप्रमाणे सहकाराचे विविध ठिकाणी आवश्यकतेनुसार प्रशिक्षण केंद्रे स्थापन करण्यात आलली आहेत. त्याचप्रमाणे निकोलसन समिती १८९२, गाडगीळ समिती १९४४, दाते समिती १९५६, मेहता समिती १९५९, मिर्धा समिती १९६४, दाते समिती अभ्यासगट समिती १९७२, दंतवाला समिती १९६४, बी. वेकटप्पय्या समिती १९६९, शिवरामन समिती १९७९, डॉ. अे.एम. खुस्त्रो समिती १९८९, डॉ. शिवाजीराव पाटील समिती २००५, वैद्यनाथन समिती २००६ अलघ समिती २००२ इत्यादी समित्यांनी भारतातील सहकारी चळवळीचा अभ्यास करुन उपयुक्त अशा सूचना केलेल्या आहेत. सहकार क्षेत्रातील शासकीय व राजकीय हस्तक्षेप कमी व्हावा, स्वायत्तता, जबाबदारी आणि संस्थेने स्वत: करुन घ्याचे लेखापरिरक्षण इत्यादी बाबींसाठी ९७ वी घटनादुरुस्ती दि.१२ जानेवारी २०१२ रोजी पूर्ण केली. ९७ व्या घटनादुरुस्तीनुसार सहकार क्षेत्रातत खालीलप्रमाणे तरतुदी करण्यात आल्या.

१) **संचालक मंडळ :**

- संचालक मंडळ सदस्यांची संख्या ही फक्त २१ असेल. त्यामधील २ तज्ज्ञ संचालक स्वीकृत असतील व त्यांना मतदान करता येणार नाही.
- अनुसूचित जाती-जमातीकरिता १ व महिलांकरीता २ राखीव जागांची तरतूद केलेली आहे.
- संचालक मंडळाचा कार्यकाल ५ वर्षे असेल, कार्यकाल संपण्यापूर्वी नव्या निवडणुका घेऊन नवे संचालक मंडळ प्रस्थापित करणे, रिक्त संचालकांची जागा संचालक मंडळानेच भरणे.

२) **प्रशासक**

- प्रशासक नेमल्यास त्याचा कालखंड ६ महिन्यांपेक्षा जास्त असू नये. या काळातच निवडणुका घ्याव्यात.
- कोणत्याही सहकार संस्थेमध्ये सरकारचे भाग भांडवल गुंतवलेले नसेल अथवा त्यास हमी दिलेली नसेल अशा सोसायट्यांचे संचालक मंडळ बरखास्त करता येणार नाही. बँकिंग व्यवसाय करणाऱ्या सहकारी संस्थेच्या बाबतीत प्रशासकाची मुदत सहा महिन्यांऐवजी १ वर्ष असेल.

३) **हिशेब तपासणीस :**

वैधानिक ऑडिटर अथवा ऑडिटिंग फर्म यांची नेमणूक सर्वसाधारण सभेत सोसायट्यांना असेल. तथापि, नेमलेला ऑडिटर हा शासनाने मंजूर केलेल्या ऑडिटर्सच्या अधिकृत यादीमधील असावा व त्याची नियुक्ती ३ वर्षासाठी असेल. (लेखापरीक्षकांची संख्या वीसपेक्षा अधिक असणार नाही.) सहा महिन्यांच्या आत ऑडिट करुन घेतले पाहिजे.

४) अहवाल सादरीकरण :

आर्टिकल २४३ झेड ई अंतर्गत अहवाल सादर करणे बंधनकारक असेल.

५) पोटनियम दुरुस्तीचा अधिकार संस्थेस असेल.

६) क्रियाशील सभासद : पात्रता व अधिकार :

किमान भागधारणा, किमान ठेव, कर्ज किमान पाच वर्षाच्या काळातील पाच वर्षात किमान एका सर्वसाधारण सभेस उपस्थिती आवश्यक. दरवर्षी एप्रिलमध्ये क्रियाशील सभासदांची यादी तयार करून संबंधितांना कळविणे. सतत पाच

वर्षे क्रियाशील सभासद म्हणून गैरहजर असेल तर सभासदत्व रद्द होईल. मतदानाचा हक्क फक्त क्रियाशील सभासदांना असेल. थकबाकीदार सभासद मतदानास अपात्र असेल.

७) संचालकासाठी अपात्रता :

एखादा संचालक हा थकबाकीदार अथवा अक्रियाशील असेल, दुसऱ्या नागरी बँकेचा किंवा नागरी पतसंस्थेचा संचालक असेल, सहकारी कायदा ७९अ खाली त्याच्यावर कारवाई झाली असेल, त्या संचालकाच्या विरोधात २/३ अविश्वास ठराव मंजूर झाला असेल, मागील पाच वर्षात एक वर्षापेक्षा अधिक काळ शिक्षा झाली असेल आणि तीन सलग संचालकांच्या सभांना विनापरवानगी गैरहजर किंवा दोन वार्षिक सर्वसाधारण सभांना गैरहजर रहिल्यास संचालक पद आपोआप रद्द होईल. ९७ व्या घटनादुरुस्तीच्या उपाययोजनेमुळे सहकार क्षेत्रात खालील परिणाम दिसू लागले.

१) सहकार चळवळी नवीन पद्धतीत चकाकू लागली.
२) क्रियाशील सभासदास महत्त्व प्राप्त झाले.
३) सहकारी संस्थांची गुणात्मक वृद्धी होण्यास व त्या सभासदांच्या हिताचे संरक्षण व संवर्धन करण्यास वाव मिळू लागला.
४) सहकाराचा स्वाहाकार करणाऱ्यांना आळा बसला.
५) वसुलीच्या अधिकारामध्ये वाढ झाली.
६) स्वयत्ततेचे अधिकार मर्यादित झाले.

आजमितीस सहकारी संस्थांची सद्यस्थिती अभ्यासता ती फारशी समाधानकारक नाही, असे लक्षात येते. सहकारी संस्था सक्षम असल्याशिवाय त्याचा लाभ सर्वसामान्य जनतेस मिळणार नाही. या सर्वप्रकारच्या संस्था टिकविणे हे लोकशाही, समानता व कल्याण साधण्यासाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

संदर्भ सूची :

१) गाडगीळ धं. रा., सहकारी चळवळीचे समालोचन, सुलभा ब्रह्मे संपादित धं. रा. गाडगीळ लेखसंग्रह, खंड-२.
२) घाणेकर वि. वि. (२००४), सहकार चळवळीचे १०० वर्षाचे अवलोकन, प्रथमावृत्ती.
३) डॉ. रूपा शहा व डॉ. बी. एच. दामजी (२०१९), 'सहकार', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
४) हिरालाल वामन चव्हाण (२०१५), महाराष्ट्रातील सहकारी संस्थांचा विकास, 'अर्थसंवाद', ऑक्टोबर-डिसेंबर २०१५, खंड-३९, अंक-३.
५) क्षीरसागर पां. रा., हवालदार ज. ब., भगत भा. तु., सहकारी समित्यांचे अहवाल, १९७३.
६) Indian Cooperative Movement A Statistical Profile, 15th Edition, 2018.
७) Prof.S.K.Kulkarni (2015), 'Cooperative Development', Fadake Prakashan, Kolhapur.

भारतीय अर्थव्यवस्था: वैश्विक दृष्टिक्षेप

प्रा. डॉ. पांडुरंग पांचाळ

श्रीशिवाजी कॉलेज, कंधार.

प्रस्तावना:

जगातील बहुसंख्य राष्ट्रांनी त्यांच्या शाश्वत आर्थिक विकासासाठी सर्व समावेशक विकासाचे तत्त्व अंगीकारले आहे. भारताच्या विविध पंचवार्षिक योजनांच्या उद्दिष्टांमध्ये देखील सर्वसमावेशक विकासाच्या दृष्टीने वाटचाल केल्याची दिसून येते. गरिबी हटावो कार्यक्रम 20 कलमी, कार्यक्रम कृषी विकासाला प्राधान्य, रोजगार निर्मिती, महिला व बालविकास, सर्व शिक्षा अभियान यासारख्या योजनांद्वारे सामाजिक विकास करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. अकराव्या पंचवार्षिक योजनेचा मुख्य उद्देश सर्व सामावेशक विकास हाच होता. बाराव्या पंचवार्षिक योजनेतही हाच प्रयत्न जाणीव पूर्वक केला गेला. आर्थिक विकास मोजण्याच्या दरडोई उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाढ हा जरी महत्त्वाचा निकष मांडला असला तरी आर्थिक सुधारणा कालखंडात मानव विकास निर्देशांक हा देखील महत्त्वाचा मानला जात आहे. सर्वसमावेशक वृद्धीच्या संकल्पनेत आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत होणाऱ्या विषमतेसह सामाजिक, वंचित यांना महत्त्व दिले जाते.

आपल्या देशाचा खऱ्या अर्थाने विकास साधावयाचा झाल्यास सर्वच समुदायाचा सर्वच क्षेत्रात प्रतिनिधित्व देऊन त्यांना देशाच्या मुख्य प्रवाहात आणणे अत्यावश्यक आहे असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे मत होते. सर्वसमावेशक विकासाचे धोरण समजून घेण्यासाठी आपल्याला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जाती व्यवस्था व अस्पृश्यते विषयीची मूल्यमापन समजून घ्यावे लागेल. भारतात "जाती-जातीयतेचे उच्चाटन" या लिखाणात त्यांचे विचार त्यांचे विचार प्रतिबिंबित झाले आहेत. जात हा राक्षस आहे आणि जोपर्यंत आपण त्या राक्षसाला नष्ट करत नाही तो पर्यंत भारतीय समाज, समानता व सर्वसमावेशक विकास होऊ शकत नाही अशी त्यांची धारणा होती. देशातील सामाजिक आर्थिक समस्या सोडविणे ही सरकारची मुख्य जबाबदारी आहे. मानवी हक्काचे उल्लंघन होऊ नये यासाठी कायदेशीर तरतूद करून सर्वांना सामाजिक राजकीय नागरी व आर्थिक क्षेत्रात सहभाग आणि प्रवेश तसेच गरिबांच्या सवल्लीकरणासाठी व सर्वसमावेशक विकासासाठी सरकारने निश्चित कृषी योजना राबविणे गरजेचे आहे. महिला आदिवासी, भटके, गरीब आणि अस्पृश्य हे घटक आजही सामाजिक दृष्ट्या बहिष्कृत आहेत. म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर सुचवतात वर्गनिहाय सर्वसमावेशक धोरणांमुळे सामाजिक भेदभाव व असमानतेचा परिणामाला उत्तर मिळू शकते. यासाठी उद्योगधंदे, बाजारपेठ, खाजगीशिक्षण, घरांची उभारणी करणारी व्यवस्था याक्षेत्रात बहिष्कृत समाजाला प्रवेश मिळेलच असे नाही, म्हणून हा प्रश्न मार्गी लावण्यासाठी पर्यायी उपाययोजना म्हणून ते समान संधीचा पर्याय सुचवतात. या पर्यायाचा विचार करता सर्वच थरातील सर्वसामान्य लोकांचा आर्थिक विकास साधता येईल परिणामतः त्यांच्या जीवनातील राहणीमान, सामाजिक स्थिरता, शैक्षणिक व आर्थिक विकास उंचावता येईल. जागतिकीकरणाचा विचार करता भारताने आपली अर्थव्यवस्था विकसित होण्याकरिता विविध पद्धतीने उपाययोजना करण्याचा प्रयत्न करत आहे. वैश्विकतेमुळे जगच हे बाजारपेठ निर्माण झाले आहे. या जागतिकीकरणाचा परिणाम सर्वच देशावर कमी अधिक झालेला दिसून येतो.

संशोधनाचे उद्देश:

1 भारतीय अर्थव्यवस्था समजून घेणे.

2 भारतीय अर्थव्यवस्था आणि शाश्वत विकास यावर प्रकाश टाकणे.

3 भारतीय अर्थव्यवस्थेची सद्यस्थिती अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत शोधनिबंधा करिता विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे. या शोधनिबंधाची माहिती दुय्यम साधनाद्वारे संकलित करण्यात आली आहे. यामध्ये संदर्भग्रंथ, शोधनिबंध, वर्तमानपत्र, मासिके, इत्यादी.

शाश्वत विकासाचे घटक:

सध्या वाढत्या पर्यावरण समस्येने अनेक देशाचे लक्ष शाश्वत विकासाकडे वेदले आहे. त्यामधून देशाची याविषयावर चर्चा व एकमत तयार करण्यासाठी दरवर्षी वसुंधरा शिखर परिषद भरवण्याचे ठरले. 1988 मध्ये हवामान बदलांच्या समस्ये संदर्भात आंतरराष्ट्रीय चौकशी समिती तयार करण्यात आली. ज्या योगे हरितगृह वायू सोडण्याचे प्रमाण कमी करता येईल, अलीकडच्या काळात विविध कारणांनी जागतिक तापमानात सातत्याने वाढत होत आहे. यासाठी कोणतेही एका देशाला जबाबदार धरता येणार नाही.

1 देशांतर्गत उत्पादन

देशाच्या शाश्वत विकासाकरिता देशांतर्गत उत्पादन करणे अत्यंत गरजेचे असते, म्हणजेच देशाच्या सीमारेषेच्या आत तयार होणाऱ्या वस्तू व सेवांचे पैशातील मूल्य होय. सध्याची असणारी पिढी व भावी पिढी त्यांच्या आर्थिक व सामाजिक कल्याणसाठी आर्थिक वृद्धी होणे अपेक्षित असते. त्याकरिता स्थूल देशांतर्गत उत्पादनात वाढ होणे गरजेचे असते. ही वाढ वस्तू व सेवांच्या उत्पादन दरावर अवलंबून असते. वस्तू व सेवांच्या उत्पादनात वाढ होत असताना पर्यावरणाची कमीत कमी हानी होणे आवश्यक असते. त्याच बरोबर दारिद्र्याचे प्रमाण देखील कमी होणे अपेक्षित असते.

2 देशाची लोकसंख्या:

उत्पादनाच्या प्रक्रियेत श्रम हा अत्यंत महत्त्वाचा घटक मानला जातो. देशाचा विकास साध्य करण्यासाठी पर्याय लोकसंख्या असल्यास देशाचा विकास वेगाने होतो, परंतु लोकसंख्येच्या प्रमाणापेक्षा जास्त वाढ होत गेल्याने मात्र विकास साध्य होत नाही, ही विकासातील एक मोठा अडथळा बनते, म्हणून वैश्विकतेच्या दृष्टीने विचार केला तर भारताने लोकसंख्येवर नियंत्रण ठेवणे देखील अत्यंत गरजेचे वाटते.

3 मानवी साधनसंपत्तीचा विकास:

देशाच्या शाश्वत विकासासाठी मानवी साधनसंपत्तीचा विकास करणे देखील अत्यंत महत्त्वाचे असते. ज्यादेशाची अर्थव्यवस्था विकसित आहे, त्यादेशातील मानवी साधन संपत्तीचा विकास प्रगत पणे झालेला दिसून येतो, म्हणूनच आपल्या देशातील देखील मानवी विकास व साधनसंपत्ती याचा सखोल पणे अभ्यास करून विकास करणे गरजेचे आहे. देशातील श्रम हे मानवी संपत्तीवर अवलंबून असल्याने कौशल्यपूर्ण व तंत्रज्ञान याचा अभ्यास व नवीन आव्हाने स्वीकारून काम करणारी मानवी साधन संपत्ती निर्माण करणे आणि त्याचा विकास करणे हे अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टीने अत्यंत योगदानात्मक असते.

भारतीय अर्थव्यवस्थेची सद्यस्थिती:

भारताची अर्थव्यवस्था ही अमेरिकन डॉलरच्या विनिमयाच्या दरानुसार सप्टेंबर २०२२ मध्ये जगातील ५व्या क्रमांकाची अर्थव्यवस्था आहे. भारताचे वार्षिक सकल उत्पन्न (Gross domestic product) २०२२ नुसार ८५४.७ अब्ज डॉलर एवढे आहे. क्रयशक्तीच्या समानतेचा (Purchasing power parity अथवा संक्षिप्त रूपात PPP) निष्कर्ष लावला तर भारताच्या अर्थव्यवस्थेचा जगात तिसरा क्रमांक लागतो. जगातील सर्वात वेगात वाढणाऱ्या प्रमूख अर्थव्यवस्थांमध्ये भारताचा चीन पाठोपाठ दुसरा क्रमांक आहे. भारताचा आर्थिक विकासदर २००६-०७ ह्या आर्थिक वर्षात ९.४% एवढा होता. परंतु, अतिशय मोठ्या लोकसंख्येमुळे भारताचे वार्षिक दरडोई उत्पन्न मात्र ९६१ डॉलर एवढेच आहे, तर PPP वर आधारित वार्षिक दरडोई उत्पन्न४,१८२ डॉलर एवढे आहे. जागतिक बँक भारताची "अल्प-आय असणारी अर्थव्यवस्था" अशी गटवारी करते.

जानेवारी 2021 मध्येराष्ट्रीय सांख्यिकी संघटनेचा अहवाल आणि अर्थव्यवस्थेच्या एकंदर स्थितीची आकडेवारी प्रकाशित झाली. रिझर्व बँकेचा अहवाल आधीच जाहीर झाला होता यादोन्ही अहवालांमध्ये आगामी वर्षात अर्थव्यवस्थेच्या

पुनर्जीवनाचे संकेत असले तरी आगामी आर्थिक वर्षाच्या दुसऱ्या सहामाही पासून त्या सुरुवात होईल अशी दर्शविण्यात आली. मार्च 2021 अखेर संपणाऱ्या आर्थिक वर्षातील सकल देशांतर्गत उत्पादितांमधील जी डी पी घसरन ही 7.7% असेल या बाबत विविध अंदाज देण्यात आले आहेत.

सारांश:

कोणत्याही देशाच्या आर्थिक विकासामध्ये त्या देशातील उपलब्ध साधन संपत्ती आणि मानवी भांडवल हे घटक अत्यंत महत्त्वाचे असतात. भारताचा विचार करता भारतात हे दोन्ही ही घटक मुबलक प्रमाणात उपलब्ध आहेत. तथापि भारतातील नैसर्गिक साधन यांचा विचार करता लोकसंख्या अतिरिक्त आहे. भारताच्या तुलनेत इतर देशाच्या लोकसंख्या वृत्तीचा दर हा अत्यल्प आहे. लोकसंख्येच्या बाबतीत सध्या भारताचा जगात दुसरा क्रमांक लागतो. भारत हा 150 पेक्षा जास्त वर्ष ब्रिटिशांच्या गुलामगिरीत अडकलेला देश होता. ब्रिटिशांनी भारतातून प्रचंड संपत्ती लुबाडून नेली, त्यासाठी इथल्या नैसर्गिक संपत्तीची व मानवी भांडवलाची अमानुष पिळवणूक होती. परिणामी 15 ऑगस्ट 1947 रोजी स्वातंत्र्य झालेला भारत व त्याची अर्थव्यवस्था ही अविकसित स्वरूपाची होती. तिचे स्वरूप अर्थ सरंजामशाही होते. कृषी प्रधान असलेली अर्थव्यवस्था स्थिर व मागास होती. परंपरागृत उत्पादन पद्धती मागास होती लघुकुल व कुटुंब उद्योगाचे प्रकल्प अशी स्थिती होती वाढत्या विकासा बरोबर येणारी विषमता दारिद्र्य पिळवणूक इत्यादीवर मात करण्याकरिता देशाच्या नियोजनात सर्वसमावेशक विकासाला उपक्रम दिला गेला. त्यासाठी ग्रामीण विकास शेती विकास रोजगार निर्मिती, महिला सबलीकरण अन्न, वस्त्र, निवारा याची उपलब्धता आरोग्य व शिक्षणाची सोय वाहतूक व दळणवळणाची सोय अशा विविध योजना शासनस्तरावर कार्यान्वित करण्यात आल्या, आदिवासी नागरिक, महिला बालके, ग्रामीण भाग यांच्या विकासाकडे विशेष लक्ष दिले गेले.

15 ऑगस्ट 1947 रोजी स्वतंत्र झालेला भारत त्यावेळच्या परिस्थितीवर मात करत सर्वसमावेशक विकासाच्या दिशेने अग्रेसर होताना विविध क्षेत्रातील बदलांना समावेश केला जात आहे. मात्र देशाच्या अर्थव्यवस्थेतून सर्वांगीण विकास साधण्यासाठी शाश्वत विकासाचे निकष असणे ही तितकेच महत्त्वाचे आहे.

संदर्भ सूची:

1) डॉ. देसाई, (1998) भारतीय अर्थव्यवस्था; निराली प्रकाशन, पुणे.

2) डॉ. घाटके,(2010) मानवी लोकसंख्या; निराली प्रकाशन, पुणे.

3) study circle online.com

4) http://pin.gov.in

5)www.indiabudget.gov.in

6) www.rbi.org.in

भारत आणि शाश्वत विकास परिषद

प्रा. डॉ. सुदाम पवार
अर्थशास्त्र विभाग, सरस्वती संगीत महाविद्यालय, लातूर

प्रस्तावना :

आज जगामध्ये भौतिक प्रगतीचा वेग प्रचंड वाढला आहे. भौतिक प्रगतीमुळे जो विकास आपल्याला दिसत आहे. त्याच्या दुसऱ्या बाजूस या प्रगतीबरोबर पर्यावरणाचा प्रचंड हासही होत असलेला आपणास दिसून येत आहे. आजच्या माहिती तंत्रज्ञानाच्या काळात मानवी जीवनामध्ये मोठ्या प्रमाणात बदल झालेला आहे. आर्थिक विकासाच्या नावाखाली मानवाने नैसर्गिक साधन संपत्तीचा अतिवापर केल्यामुळे पर्यावरण संतुलन बिघडले आहे. ज्या देशातील व्यक्ती जास्त खर्च करू शकतो तो देश आर्थिक दृष्ट्या समृद्ध देश आहे अशा भ्रामक संकल्पनांचा पुनर्विचार झाला पाहिजे. विकास म्हणजे सकारात्मक परिवर्तन होय. वर्तमान परिस्थितीमध्ये अशा सुधारणा करणे ज्यामुळे पर्यावरणाचे जतन होईल. विकास ही निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे. आज विकासाचा तीन प्रकारे विचार होतो. संतुलित विकास, समन्वित विकास आणि शाश्वत विकास शाश्वत विकास ही पर्यावरण सोही संकल्पना आहे. शाश्वत विकास म्हणजे चिरस्थायी विकास, पर्यावरणाचे संतुलन साधून केलेला विकास होय. या संकल्पनेत आर्थिक विकासाच्या क्रियांबरोबरच त्याचा पर्यावरणावर होणाऱ्या परिणामांचा विचार व त्यावरील उपायांचे नियोजन आंतर्भूत आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टये :

शाश्वत विकासाची संकल्पना अभ्यासणे.

शाश्वत विकासाची उद्दिष्टये अभ्यासणे.

शाश्वत विकासाच्या उद्दिष्ट पूर्ततेत भारताने केलेले प्रयत्न अभ्यासणे.

३. संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधक सामग्रीवर आधारीत असून यासाठी प्रकाशित ग्रंथ, मासिके, वर्तमानपत्रातील लेख व इंटरनेटवरील माहितीचा आधार घेण्यात आला आहे.

शाश्वत विकास :

शाश्वत विकास हा शब्द सर्वप्रथम १९८७ साली संयुक्त राष्ट्रसंघा अंतर्गत जागतिक पर्यावरण व विकास आयोगामध्ये वापरण्यात आला.

"शाश्वत विकास म्हणजे जो विकास चालू पिढीच्या गरजा पुढील पिढीच्या गरजा धोक्यात न आणता पूर्ण करतो."

U.N.D.P. च्या मानव विकास अहवाल १९९७ नुसार, "शाश्वत विकास असा विकास आहे की जो आरोग्य, शिक्षण सुरक्षा आणि समाजकल्याण यांना श्रेयस्कर बनवितो व यामध्ये पुरुष, महिला व लहान मुलांच्या विकासाला केंद्रबिंदू समजले जाते."

शाश्वत विकास परिषद आणि ध्येय :

२५ सप्टेंबर २०१५ रोजी न्युयॉर्कमध्ये शाश्वत विकास परिषदेचे आयोजन करण्यात आले. ही परिषद २५ ते २७ सप्टेबर दरम्यान भरविण्यात आली. या विकास परिषदेने शाश्वत विकासाची ध्येय (SDGs) घोषित केले. संयुक्त राष्ट्राच्या आमसभेत एकूण १७ उद्दिष्टये असणारा २०३० साठीचा शाश्वत विकास अजेंड स्वीकारला. ही १७ उद्दिष्ट्ये व त्या अंतर्गत 11 असणारी १६ ९ छोटी ध्येये १९३ सदस्य राष्ट्रांनी २०१६ ते २०३० या कालावधीत साध्य करायची आहेत. त्याचा आढावा पुढीलप्रमाणे घेण्यात आला आहे.

१. उपासमार व दारिद्रय निर्मुलन

या ध्येयानुसार सन २०३० अखेर जागतिक पातळीवरील १.२५ डॉलरपेक्षा कमी उत्पन्न असणाऱ्या गरीबांचे प्रमाण शुन्यावर आणणे, तसेच साधारण दारिद्रय रेषेखालील लोकांचे प्रमाण निम्म्यावर आणणे. सर्व गरीब वर्गासाठी सामाजिक सुरक्षिततेच्या योजना राबवून त्यांना आर्थिक, सामाजिक, नैसर्गिक व पर्यावरणीय संकटांना तोंड देता येईल इतकी सक्षमता व लवचिकता प्राप्त करून देणे. या ध्येयानुसार २०३० अटेवर उपासमार सहन करणाऱ्या लोकांचे प्रमाण शून्य करणे, नवजात बालके, गरीब व असुरक्षित गटाला वर्षभर सुरक्षित पोषक व पुरेसे

अन्न पुरविणे तसेच सर्व प्रकारचे कुपोषण संपविणे, कृषी उत्पादन व उत्पन्न दुप्पट करणे. शाश्वत कृषी उत्पादन मिळविण्यासाठी सिंचन सुधारणा तसेच २०२० पर्यंत बियाणे, वनस्पती प्रजाती व पशुप्रजातीची जैविक विविधता टिकवून ठेवणे हे या धैर्याची उपध्येय ठरविण्यात आली.

२) चांगले आरोग्य :

निरोगी जीवनाची खात्री देऊन सर्वामध्ये चांगल्या स्वास्थ्याची भावना निर्माण करणे हे ध्येय ठरविण्यात आले. सन २०३० अखेर जागतिक स्तरावरील मातामृत्यू प्रमाण ७० पेक्षा खाली आणणे, साथीच्या आजारांचा प्रसार थांबविणे, असांसर्गिक आजारांवर उपचारात्मक व प्रतिबंधात्मक उपाय योजने, अपघाती मृत्यूचे प्रमाण कमी करणे, राष्ट्रीय धोरण व नियोजनांमध्ये प्रजनन आरोग्याचे महत्त्व विषद करणे, स्वस्त औषधी व लसी पूरक्षिणे तसेच प्रदुषणामुळे होणा आजारांच्या व मृत्यूच्या प्रमाणात लक्षणीय घट आणणे. २०३० पर्यंत सर्वांसाठी सुरक्षित पिण्याच्या पाण्याची वैश्विक व समान उपलब्धता निर्माण करणे तसेच स्वच्छतेच्या सुविधा पुरविणे, सांडपाण्याचे नियोजन व पुनर्वापर करणे आणि जेवसंस्था, पर्वत, वने, नद्या, तळे यांचे संरक्षण व पुनर्भरण करण्याचे उद्दिष्ट ठरविण्यात आले.

३) दर्जेदार शिक्षण :

समावेशक व न्याय असे दर्जेदार शिक्षण देऊन सर्वांना आयुष्यभर काहीना काही शिकता येईल अशा संधी निर्माण करणे हे चौथे ध्येय निश्चित केले गेले. यामध्ये सर्व मूले व मुलींना मोफत प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण उपलब्ध करून देणे. तसेच तांत्रिक, व्यावसायिक व उच्च शिक्षणाच्या सोयी पुरवणे. प्रौढ साक्षरतेत वाढ करणे आणि २०३० पर्यंत सर्वांना शाश्वत विकासाचे ज्ञान व कौशल्य पुरविणे हे ध्येय ठरविण्यात आले.

४) लैंगिक समानता :

लैंगिक समानता प्राप्त करण्याचे व महिला व मुलींचे सबलीकरण करण्याचे उद्दिष्ट ठरविण्यात आले. महिला व मुलीवरील सर्व प्रकारच्या हिंसा समाप्त करणे, राजकीय, आर्थिक व सामाजिक जीवनातील महिलांचा सहभाग वाढविणे त्यांना समाज संधी प्राप्त करून देणे तसेच त्यांना प्रजनन हक्क मिळवून देण्यासाठी योग्य प्रयत्न करणे हे उपध्येय ठरविण्यात आले.

५) स्वस्त व शाश्वत ऊर्जा :

सन २०३० पर्यंत स्वस्त, विश्वसनीय व आधुनिक उर्जेची वैश्विक उपलब्धता करणे तसेच जगतिक ऊर्जा निर्मितीतील पुनर्निर्मितीक्षम ऊर्जचा वाटा वाढविणे आणि उर्जा कार्यक्षमतेच्या सुधारणेचा दर दुप्पट करण्याचे उद्दिष्ट ठरविण्यात आले.

६) असमानता कमी करणे :

देशा देशांमधील असमानता कमी करणे. सन २०३० पर्यंत उत्पन्नात शाश्वत वाढ करणे. सर्वांच्या आर्थिक, सामाजिक व राजकीय समावेशनासाठी प्रयत्न करणे. जागतिक, आर्थिक व वित्तीय संस्थांच्या कार्याच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी त्यांच्या निर्णय प्रक्रियेत विकसनशील देशांना योग्य प्रतिनिधीत्व मिळेल या दृष्टीने प्रयत्न करणे.

७) शाश्वत शहरे व समाज :

शहरे व मानवी अधिवास समावेशक, सुरक्षित, लवचिक आणि शाश्वत करणे. घरे, वाहतूक संबंधित गरजांवर विशेष लक्ष देणे. तसेच जगाचा नैसर्गिक व सांस्कृतिक वारसा सुरक्षित राखण्यासाठी प्रयत्न करणे. सन २०३० पर्यंत मृत्युदरात लक्षणीय घट आणणे, दरडोई पर्यावरण व्हास कमी करणे..

८) हवामान परिणाम :

UNFCC कराराच्या चौकटीत राहून पर्यावरणाबद्दल व त्याचे परिणाम यावर तात्काळ कारवाई करणे अशा संकटांना तोंड देता येईल इतकी सक्षमता व लवचिकपणा प्राप्त करणे व त्यासाठी राष्ट्रीय धोरणे आखण्याचे उद्दिष्ट ठरविले गेले. सन २०२५ पर्यंत सागरी प्रदुषण रोखणे यासाठी सागरी व समुद्र किनाऱ्यावरील पर्यावरणाचे शाश्वत नियोजन करणे, समुद्राचे अम्लीकरण रोखणे, मत्स्य व्यवसाय सबंधन व पर्यटनाचे शाश्वत नियोजन करण्याचे उद्दिष्ट ठरविण्यात आले.

९) जमिनीचा शाश्वत उपयोग :

जमिनीवरील पर्यावरणाचे संरक्षण व पुनर्वसन करणे व शाश्वत वापरास प्रोत्साहन देणे. बाळवंटीकरणावर उपाय योजना करणे तसेच जमिनीचे अवक्रमण व जैवविविधतेतील ऱ्हास थांबविणे, संकटात सापडलेल्या प्रजातींचे संरक्षण करणे इत्यादी उपध्येय निश्चित करण्यात आली.

10) शाश्वत विकासासाठी भागिदारी :

शाश्वत विकासाठी जागतिक बहुभागीदारीस प्रोत्साहन देणे, अत्यंत अविकसित देशांमध्ये गुंतवणूक व्हावी यासाठी धोरणे आखून अंमलबजावणी करणे तसेच विकसित देशांनी त्यांच्या जी.डी.पी. मधील ०.७ टक्के वाटा विकसनशील देशांना अधिकृत विकास म्हणून देण्याचे वचन पाळावे ही उद्दिष्टये ठरवून शाश्वत विकासासाठी अंमलबजावणीस गती देण्यात आली.

शाश्वत विकास ध्येय आणि भारत :

शाश्वत विकास ध्येय हा आंतरराष्ट्रीय स्तरावरचा एक महत्त्वकांक्षी जाहिस्सामा आहे. ज्यात गरीबी. भूक आणि महिलांच्या बाबतीत होणाऱ्या हिंसेला पूर्ण विराम देण्याचे महत्त्वाचे उद्दिष्ट समोर ठेवण्यात आले आहे याकडे आपण कसे चाललो आहोत हे सांगणारा एस.डी.जी. इंडिया इंडेक्स या अहवालाकडे चिकित्सक दृष्टीने पाहायला हवे.

ही शाश्वत विकासाची ध्येय निश्चित करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर ज्या चर्चा पार पाडल्या त्यात विकसनशील देशांचे उत्तरदायित्व स्पष्ट करण्यात भारताने प्रमुख भूमिका बजावली आहे. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी वेगवेगळया आंतरराष्ट्रीय मंचावर या जाहिरनाम्याच्या अंमलबजावणीसाठे भारताने तम कटिबध्दता जगासमोर मांडली आहे. नुकताच भारताच्या नीति आयोगाने SDG India Index Baseline Report 2018 प्रसिध्द केला. या अहवालात शाश्वत विकास ध्येयांच्या आधारावर भारतातील विविध राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांमधील विकासाचा जो तुलनात्मक आढावा घेण्यात आला आहे. यावरून ही गोष्ट स्पष्ट होते की, संयुक्त राष्ट्र संघाकडून अपेक्षित विकासाच्या दिशेने जायला अजून फार मोठ पल्ला गाठावा लागणार आहे. उदाहरणार्थ भूक निर्मूलनाच्या उद्दिष्टाच्या पूर्ततेच्या बाबतीत गुजरात व झारखंड या राज्यांहून मणिपूर व केरळ या राज्यांची कामगिरी फार चांगली आहे तर स्त्री पुरुष असमानता दूर करण्यात केरळ व सिक्कीम ही राज्ये मणिपूर व बिहार यांच्यापेक्षा कितीतरी पूढे आहेत. SDG - II नुसार शहरांचा सुरक्षित व शाश्वत विकास अपेक्षित आहे. परंतु शहरीकरणाचा वेग प्रचंड आहे. भारतासारख्या देशातला मानवसमाज आर्थिक सुबत्ता. लिंग, वय, वर्ण आणि जात इतकेच नव्हे तर लोकांचे होणारे विस्थापन, शारीरिक विकलांगता आणि भौगोलिक अंतर अशा अनेक गोष्टीमध्ये विभागला असल्यामुळे अशा समाजात कोणालाही विकासापासून वंचित राहू द्यायचे नसेल तर त्यासाठी समाजातल्या अगदी शेवटच्या टोकांपर्यंत पोहोचण्याची गरज आहे. SDG - II नुसार भूक निर्मूलन हे महत्त्वाचे ध्येय असले तरी भारतात लिंग, जात, सामाजिक स्तर बगैरे विविध संरचनात्मक असमानतांमुळे संपूर्ण भूक निर्मूलन करण्याचे काम एक मोठे आव्हानात्मक आहे. भारतात १५ ते ४९ या वयोगटातील स्त्रियांच्या बाबतीत घडणाऱ्या हिंसेमध्ये पती – पत्नींच्या संबंधामधल्या हिसेंचे प्रमाण मोठे आहे. त्यामुळे याबाबतीतले निकष पून्हा एकदा तपासून घेऊन त्यामध्ये कुठल्या कमतरता वा त्रुटी राहणार नाहीत याची काळजी घेतली गेली पाहिजे.

या विकासध्ये यांची पूर्ती करण्यासाठी एकूण १५ वर्षांची निश्चित मुदत सगळया देशांनी मान्य केली आहे. पण त्याकरिता आवश्यक असलेल्या आर्थिक पाठबळासाठी भारताच्या योगदानामध्ये ५.५ ट्रिलियन अमेरिकन डॉलर्सची कमतरता पडणार असल्याचा जाणकारांचा अंदाज आहे. एकूणच पाहता शाश्वत विकासध्ये यांच्या पूर्ततेसाठी भारताची कटिबध्दता अधोरेखित करणारा हा भारत सरकारच्या नीति आयोगाने प्रसिध्द केलेला अहवाल म्हणजे त्या दिशेने टाकलेले महत्त्वाचे पाऊल आहे. सर्वक्षेत्रातील प्रगतीकडे विशेषलक्ष देण्याची गरज आहे. त्यामध्ये सर्वकष रीति पध्दती मध्ये एक समानता यावी यासाठी खास देखरेखीची गरज आहे. अर्थात जागतिक स्तरावर निश्चित करण्यात आलेल्या या विकासध्ये यांपैकी जी सहज साध्य ध्येय आहेत त्यांच्याच पूर्ततेवर लक्ष

देण्यापेक्षा पुढची जी कठीण ध्येय आहेत त्यांच्या पूर्ततेसाठी जेव्हा सरकार पाठ पुरावा सुरु करेल तेव्हाच ही बाब कौतुकास्पद असेल कारण याच माध्यमातून आमूलाग्र परिवर्तन घडू शकणार आहे.

सारांश :

शाश्वत विकसध्येय निश्चित करुन त्यादृष्टीने पावले टाकण्याची ही पध्दत जरी क्रांतीकारक असली तरी ही यामध्ये काही मूलभूत त्रुटी राहून गेल्या आहेत. जसे यातील उद्दिष्टये पूर्ण करणे बंधनकारक नसून स्वैच्छिक आहेत. त्यामुळे विकासाची ही परिमाणे सत्यात उतरवणे एक समस्याच आहे. त्याच प्रमाणे भारताला आपल्या भूमीवरील शाश्वत विकासाची उद्दिष्टये गाठण्यासाठी त्याची परिमाणे नोंदवून ठेवणारी विश्वसनरय, कालबध्द, सुसंगत आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे तुलनात्मक माहिती एकत्रकरण्याची व्यवस्था तातडीने उभी केली पाहिजे.

संदर्भसूची :

1. आर्थिक व सामाजिक विकास, डॉ. किरणजी देसले
2. पर्यावरणशास्त्र, डॉ. सुरेंद्र पंडीत बापट.
3. योजना डिसेंबर २०१५.
4. लोकराज्य मासिक, जून २०१५.
5. इंटरनेटवरील माहिती.

हवामान बदल आणि भारताची भूमिका

डॉ. शिवाजी पाते
सहयोगी प्राध्यापक, संशोधन मार्गदर्शक व अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख संत तुकाराम कला व विज्ञान महाविद्यालय
परभणी 431401

गोषवारा

11 नोव्हेंबर 2022 रोजी ग्लोबल कार्बन प्रोजेक्ट द्वारे ज्वारी केलेला कार्बन बजेट 2022 हा अहवाल सांगतो की, वातावरणातील कार्बन डाय-ऑक्साइड ची सरासरी पातळी प्रति दशलक्ष 417.2 भागापर्यंत पोहोचू शकते, जे की औद्योगिक क्रांती कालावधीच्या तुलनेत 51 टक्के पेक्षा अधिक आहे. 2019 मध्ये जागतिक उत्सर्जन 36.3 गीगाटन होते, जे 2020 मध्ये 34.5 गीघाटन इतके खाली आले तर 2021 मध्ये ते 36.3 गिगाटन इतके वाढले. 2021 मध्ये जगाच्या तुलनेत कार्बन-डाय-ऑक्साइडचे उत्सर्जन अर्ध्यापेक्षा जास्त पूढील राष्ट्रांचे आहे, यामध्ये चीन 31 टक्के, अमेरिका 14 टक्के,युरोपियन संघ 8 टक्के आणि भारत 7 टक्केआहे; परंतु यामध्ये 2022 मध्ये चीन आणि युरोपियन संघ यांनी कार्बन-डाय-ऑक्साइड उत्सर्जन घट अनुक्रमे 0.9टक्के व 0.8 टक्के झाली तर अमेरिका 1.5 टक्के, भारत 6 टक्के आणि इतर जग 1.7 टक्के कार्बन मध्ये वाढ झाली आहे. नोव्हेंबर 2021 च्या परिषदेत 2030 पर्यंत कार्बन उत्सर्जन निम्म्यावर आणावे व 2050 पर्यंत ते शून्यावर आणण्याचे उद्दिष्ट ठेवले आहे. भारताने हे उद्दिष्ट 2070 पर्यंत निव्वळ शून्य उत्सर्जनाचे ठेवले आहे तर चीनने 2060 पर्यंत आणि अमेरिकेने 2050 पर्यंत ठेवले आहे. हरितगृह वायू उत्सर्जनात चीन पहिल्या स्थानावर, अमेरिका दुसऱ्या स्थानावर तर भारत तिसऱ्या स्थानावर आहे.

Keywords: तापमान वाढ ,कार्बन-डाय-ऑक्साइड, हरीतवायू

प्रस्तावना :

ग्लोबल वार्मिंग ही आता जागतिक समस्या झाली आहे. औद्योगिक क्रांती नंतर ही समस्या अधिकच तीव्र झाली आहे. देशाचा जलद गतीने औद्योगिक विकास करण्याच्या गरजेतून ही समस्या निर्माण झाली आहे. यामध्ये विकसित राष्ट्रांचा मोठा वाटा आहे; परंतु ही समस्या कमी करण्यासाठी विकसनशील व अविकसित देशांवर दबाव आणून त्यांच्या विकासात अडथळे निर्माण करण्याचे कार्य विकसित राष्ट्रे करत आहेत; परंतु ही समस्या विकसित राष्ट्रांनी स्वतः पुढे होऊन विकसनशील व अविकसित राष्ट्रांना सोबत घेऊन यावर उपाययोजना करणे गरजेचे आहे. 23 मार्च 1950 ला जागतिक हवामान संस्था स्थापन करण्यात आली, तेव्हापासून आपण दरवर्षी 23 मार्च हा जागतिक हवामान दिवस साजरा करतो. याचे मुख्य कारण म्हणजे बदलत्या हवामानाबाबत संपूर्ण जगात लोकांमध्ये जागृती निर्माण व्हावी व हवामानाचे महत्त्व समजावे तसेच चांगले हवामान राहण्यासाठी कोणती दक्षता घेतली पाहिजे, कोणकोणत्या उपाययोजना केल्या पाहिजेत याविषयी जाणीव- जागृती निर्माण करणे.बदलत्या हवामानामुळे जगासमोर व भारतातही अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत, यामध्ये विशेषतः उष्णतेत वाढ, ऋतुचक्रात बदल, ओला दुष्काळ, कोरडा दुष्काळ, अतिवृष्टी, गारपीट, किडींचा प्रादुर्भाव, पर्जन्यमानात अनियमितता, नद्यांना महापूर, जंगलांना आग व भूस्खलन इत्यादी अनेक नैसर्गिक आपत्ती निर्माण होऊन देशाचे मोठ्या प्रमाणात नैसर्गिक साधन संपत्ती, मानवी साधन संपत्ती व आर्थिक संपत्तीची हानी होत आहे.

हवामान बदल अर्थ:

एखाद्या ठराविक ठिकाणी अनेक वर्षापासून असलेली ऊन, वारा, पाऊस, थंडी यांची स्थिती म्हणजे हवामान होय. या सरासरी हवामानात बदल म्हणजे हवामान बदल होय.

माणसांद्वारे घरी, उद्योगात आणि वाहतुकीसाठीवापर केला जाणारा तेल, गॅस तसेच ऊर्जा निर्मितीसाठी कोळशाच्या वापरामुळे हवामानात झपाट्याने बदल होत आहे. जैवइंधन ज्यावेळी जाळलं जातं त्यावेळी त्यातून हरितगृह वायु उत्सर्जन होते, त्यात कार्बन डाय-ऑक्साइड चे प्रमाण जास्त असते या वायूमुळे सूर्याकडून आलेली उष्णता अडकून राहते आणि त्यामुळे पृथ्वीवरच तापमान वाढते.

हरितगृह परिणाम:

हरितगृह परिणाम म्हणजे पृथ्वीच्या सरासरी तापमान वृद्धीस प्रामुख्याने कार्बन डाय-ऑक्साईड, मिथेन, नायट्रस ऑक्साईड, क्लोरोप्लुरो कार्बन इत्यादी वायू कारणीभूत ठरतात. या वायुनाच हरितगृह वायू असे म्हणतात व त्याचे प्रमाण वाढले की हरितगृह परिणाम म्हणतात.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

I. जागतिक हवामान बदलाचा थोडक्यात आढावा घेणे.
II. जागतिक हवामान बदलात भारताच्या भूमिकेचा अभ्यास करणे.
III. हरितगृह वायू उत्सर्जनात भारताचा वाटा शोधणे.

संशोधनाची गृहितके:

I. औद्योगिक विकासामुळे हरितगृह वायूचे विसर्जन मोठ्या प्रमाणात होते.
II. जागतिक हवामान बदलात विकसित देशांचा मोठा वाटा आहे.

संशोधन पद्धती :

"हवामान बदल आणि भारताची भूमिका" या विषयावर संशोधन करण्यासाठी विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब केला असून, तथ्य संकलनासाठी द्वितीयक सामग्री संग्रहण पद्धतीचा वापर केला आहे.

संशोधन समस्या :

हवामान बदल हरितगृह वायू उत्सर्जन प्रमाण जास्त झाल्यामुळे ही समस्या निर्माण झाली आहे. त्याचे परिणाम पृथ्वीवरील सजीव व निसर्गावर मोठ्या फार प्रमाणात होत आहेत. तापमान मोठ्या प्रमाणात वाढल्यामुळे नैसर्गिक समस्या वाढल्या आहेत, त्यामुळे सदरील समस्या संशोधनासाठी घेतली आहे.

संशोधनाचे महत्त्व, व्याप्ती व मर्यादा :

सदरील संशोधन जागतिक पातळीवरील असून ते हवामान बदल व त्याचे परिणाम यापुरते मर्यादित आहे. हवामान बदलामुळे निर्माण झालेल्या समस्यांची तीव्रता कमी करायची असेल तर पर्यावरण पूरक शाश्वत विकास धोरणे अवलंबणे महत्त्वाचे आहे.

हवामान बदल आणि जागतिक समस्या :

इंटरगव्हर्नमेंटल पॅनल ऑन क्लायमेट चेंज(आयपीसीसी) अहवाल नुसार हरितगृह वायूचे उत्सर्जन कमी केले नाही तर 2100 पर्यंत पृथ्वीचे तापमान दोन अंशांनी वाढू शकते. त्यामुळे समुद्राची पातळी वाढवून जगभरातील अनेक शहरे पाण्याखाली जाण्याची भीती व्यक्त केली आहे. तज्ञांच्या मते जर हवामान बदलामुळे पृथ्वीचे तापमान 1.5 अंश सेल्सिअसने वाढले तर त्याचे गंभीर परिणाम होऊ शकतात, आतापर्यंत जागतिक तापमान औद्योगीकरण पूर्व स्तरापासून 1.2 अंश सेल्सिअसने वाढले आहे. त्यामुळे इसवी सन 2015 मध्ये करण्यात आलेल्या पॅरिस करारानुसार जागतिक सरासरी तापमान दोन अंश सेल्सिअस पेक्षा अधिक वाढ न होऊ देण्याचे लक्ष ठेवण्यात आले आहे. हवामान बदलाचा भारतावरही परिणाम झाला आहे, तज्ञांच्या मते पृथ्वीच्या तापमानात 1.5 अंश सेल्सिअस पर्यंत वाढ झाल्यास भारताच्या मैदानी प्रदेशातील उष्णता प्राणघातक ठरू शकते. आगामी दहा वर्षात उष्माघाताचे बळी वाढतील, त्यामुळे समुद्राची पातळी 50 सेंटीमीटर पर्यंत वाढली तर भारतातील सहा बंदरेअसलेली शहरे यामध्ये चेन्नई, कोची, कोलकाता, मुंबई, सुरत आणि विशाखापटनम मधील कोट्यावधी नागरिकांना पुराचा फटका बसू शकतो.

11 नोव्हेंबर 2022 रोजी ग्लोबल कार्बन प्रोजेक्ट द्वारे ज्वारी केलेला कार्बन बजेट 2022 हा अहवाल सांगतो की, वातावरणातील कार्बन डाय-ऑक्साइड ची सरासरी पातळी प्रति दशलक्ष 417.2 भागापर्यंत पोहोचू शकते, जे की औद्योगिक क्रांती कालावधीच्या तुलनेत 51 टक्के पेक्षा अधिक आहे. 2019 मध्ये जागतिक उत्सर्जन 36.3 गीगाटन होते, जे 2020 मध्ये 34.5 गीघाटन इतके खाली आले तर 2021 मध्ये ते 36.3 गिगाटन इतके वाढले. 2021 मध्ये जगाच्या तुलनेत कार्बन-डाय-ऑक्साइडचे उत्सर्जन अर्ध्यापेक्षा जास्त पूढील राष्ट्रांचे आहे, यामध्ये चीन 31 टक्के ,अमेरिका 14टक्के, युरोपियन संघ 8 टक्के आणि भारत7 टक्के आहे; परंतु यामध्ये 2022 मध्ये

चीन आणि युरोपियन संघ यांनी कार्बन-डाय-ऑक्साइड उत्सर्जन घट अनुक्रमे 0.9टक्के व 0.8 टक्के झाली तर अमेरिका 1.5 टक्के, भारत 6 टक्के आणि इतर जग 1.7 टक्के कार्बन मध्ये वाढ झाली आहे. नोव्हेंबर 2021 च्या परिषदेत 2030 पर्यंत कार्बन उत्सर्जन निम्म्यावर आणावे व 2050 पर्यंत ते शून्यावर आणण्याचे उद्दिष्ट ठेवले आहे. भारताने हे उद्दिष्ट 2070 पर्यंत निव्वळ शून्य उत्सर्जनाचे ठेवले आहे तर चीनने 2060 पर्यंत आणि अमेरिकेने 2050 पर्यंत ठेवले आहे. हरितगृह वायू उत्सर्जनात चीन पहिल्या स्थानावर, अमेरिका दुसऱ्या स्थानावर तर भारत तिसऱ्या स्थानावर आहे.

हवामान बदल आणि भारताची भूमिका :

भारतात राष्ट्रीय धोरणामध्ये पर्यावरण संरक्षणाला प्राधान्य, हवामान बदल रोखण्यासाठीच्या महत्त्वाकांक्षा आणि आंतरराष्ट्रीय सहकार्याला चालना या गोष्टींमुळे भारताचे जागतिक नेतृत्व म्हणून उदयास येत आहे. भारत जगातील तिसरा मोठा हरितवायू उत्सर्जन करणारा देश म्हणून भारतावर आंतरराष्ट्रीय समुदायाकडून अनेकदा टीका झाली असली, तरी जगाच्या तुलनेत भारताचे दरडोई कार्बन उत्सर्जन आणि आधीच कार्बन उत्सर्जन कमी प्रमाण या दोन गोष्टींच्या आधारे भारत स्वतःच समर्थन करू शकतो.

2020 मध्ये जागतिक हवामान संघटनेने केलेल्या अभ्यासानुसार हवामान बदलामुळे भारतात उष्णतेच्या लाटा, चक्रीवादळ, पूर यासारख्या नैसर्गिक आपत्तीमुळे 6 लाख कोटीहून अधिक वार्षिक नुकसान झाल्याचा अंदाज आहे. तसेच उष्णतेच्या लाटा 30 पटीने वाढल्या आहेत लोकांचे जीवन उद्ध्वस्त व असुरक्षित होऊन आरोग्य विषयक समस्या वाढल्या आहेत .

भारताने 2015 मध्ये राष्ट्रीय निर्धारित योगदान (NDCs) जाहीर केले यामध्ये मुख्य उद्दिष्टांमध्ये जीवाश्म इंधनावर आधारित ऊर्जा निर्मिती कमी करण्याचा समावेश आहे. जीवाश्म नसलेल्या स्त्रोतांपासून संचयी विद्युत ऊर्जा निर्मितीची क्षमता 40% पर्यंत वाढवणे आणि 2030 पर्यंत 2005 च्या पातळीच्या तुलनेत GDP उत्सर्जन तीव्रता 33 ते 35 टक्क्यांनी कमी करणे, ही उद्दिष्टे ठरविण्यात आली व त्यानुसार भारतातील कार्बन उत्सर्जन 2005 च्या तुलनेत 2016 पर्यंत २४ टक्क्यांनी कमी झाले आहे, तसेच 2022 मध्ये नवीन उद्दिष्टांवरNDC ने राष्ट्रीय निर्धारित योगदानात सुधारणा केली.

भारताच्या सुधारित NDC च्या धोरणाची प्रमुख वैशिष्ट्ये:

I. 2030 पर्यंत भारताच्याGDP ची उत्सर्जन तीव्रता 45 टक्क्यांनी कमी करणे, 2030 पर्यंत जीवाश्म इंधनाचा वापर न करता ऊर्जेच्या पर्यायी स्त्रोतांमधून सुमारे 50 टक्क्यांनी संचयी विद्युत ऊर्जा क्षमता साध्य करणे.

II. हवामान बदलाचा सामना करण्यासाठी भारताने पर्यावरण पूरक योजना आणली असून ,या जीवनशैली उपक्रमाला **पंचामृत** नाव दिले आहे.

III. माननीय पंतप्रधान मोदीजींनी COP26 मध्ये सादर केलेल्या उद्दिष्टांमध्ये 2030 पर्यंत देशाची गैर जीवाश्म इंधन आधारित ऊर्जा क्षमता 500GW पर्यंत वाढवण्याचे उद्दिष्ट ठेवले आहे आणि 2030 दरम्यान एकूण कार्बन उत्सर्जन एक अब्ज टन कमी करणे आणि 2017 पर्यंत शून्य उत्सर्जन उद्दिष्ट ठेवले आहे.

IV. COP 27 मध्ये भारताने आपले दीर्घकालीन कमी उत्सर्जन विकास धोरण सादर केले, यामध्ये ग्रीन हायड्रोजन उत्पादनाचा जलद विस्तार, 2032 पर्यंत आण्विक क्षमतेत तिपटीने वाढ आणि इंधन मध्ये 20 टक्के इथेनॉल मिश्रण यामुळे भारताचा समावेश 60 पेक्षा कमी देशाच्या निवडक यादीत होतो. भारताला 1.5 अंश सेल्सिअसच्या वर तापमान जाऊ द्यायचे नसेल तर आतापासूनच 2070 पर्यंत कमी कार्यक्षमतेचे वीज प्रकल्प बंद करावे लागतील.

V. भारत 2015 पासून हवेतील कार्बन कमी करण्यासाठी जंगल आणि वृक्षाच्छादन वाढविण्याचे नियोजन करत आहे. त्यासाठी ग्रीन इंडिया मिशन,हरित मार्ग, जंगलासाठी आर्थिक प्रोत्साहन, नद्यांच्या काठी वृक्षारोपण यासारख्या उपक्रमामुळे 2015 ला भारतातील जंगल प्रमाण 24.61टक्के वरून 2021 पर्यंत 24.62 टक्के वाढले आहे. यामुळे 2030 पर्यंत 2.53 अब्ज टन कार्बन साठवण क्षमता या जंगलाची असेल.

निष्कर्ष :

जागतिक तापमान वाढ समस्या वाढीमध्ये विकसित देशांचा मोठा वाटा आहे त्यांच्या झळा मात्र मागासलेल्या देशांना बसत आहेत भारत जगातल्या प्राथमिक ऊर्जेच्या केवळ 6.1 टक्के वीज वापरतो तरी भारताची लोकसंख्या जगाच्या 18टक्के असून भूभाग केवळ 2.4 टक्के आहे तर पशुधन जगात सर्वात मोठे आहे. 228.9 दशलक्षाहून अधिक भारतीय गरीबीत जगत असताना भारत कार्बन उत्सर्जन प्रमाण कमी करण्यासाठी व जागतिक कराराचे पालन करण्यासाठी पर्यावरण रक्षणाला महत्त्व देत आहे त्यामुळे भारताचे हे प्रयत्न निश्चितच अतुलनीय आहेत

संदर्भ :

1. दैनिक, अमर उजाला, संजीव कुमार झा, दि . 11.11.2022
2. बीसीसी न्यूज मराठी, हवामान बदल व त्याचे परिणाम,दि . 16 ऑक्टोबर 2021
3. दैनिक सकाळ,,COP 26, हवामान बदल आणि भारताची आव्हाने ,डॉ. मानसी फडके 03/11/ 2021
4. ORF मराठी,COP27, भारताच्या हवामान धोरणाचे विश्लेषण, नोव्हेंबर 10, 2022
5. पर्यावरण वन व जल वायू मंत्रालय, नवी दिल्ली, नोटिफिकेशन, नोव्हेंबर 14, 2022
6. Earth Negotiations Bulletin, COP 27 Final , Vol. 12 No 818, 23 November 2022

हवामानातील बदल आणि शाश्वत शेती विकास

डॉ. सचिन हरिश्चंद्र गर्जे

भूगोल विभाग, महात्मा फुले महाविद्यालय, अहमदपूर जिल्हा लातूर.

सारांश

भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीला महत्त्वाचे स्थान असून प्राचीन काळापासून भारतात शेती मोठ्या प्रमाणात केली जाते. यासाठी येथील प्राकृतिक रचना, नैसर्गिक साधन संपदा या सर्वबाबी फायदेशीर ठरतात, असे असले तरी प्राचीन काळातील लोकसंख्या व सध्याची लोकसंख्या यातून शेतीवर ताण पडत असल्याचे दिसून येते. तसेच बदलणारे हवामान याचा देखील शेतीवर परिणाम झालेला दिसून येतो. आज 21 व्या शतकामध्ये शेतीमध्ये अनेक अमुलाग्र बदल झालेले आहेत. पीक पद्धती पिकांचे स्वरूप यामध्ये हे बदल पहावयास मिळतात. शेती व्यवसाय हा सुरुवातीला उदरनिर्वाह स्वरूपाचा होता. तर तो आज व्यापारी स्वरूपाचा झालेला आहे. भारतामध्ये बदलणाऱ्या हवामानानुसार शेतामध्ये वेगवेगळे पिके घेतले जात आहेत. तसेच आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत देखील शेतीतून निर्यात केली जात आहे. असे निष्कर्ष या शोध निबंधातून काढण्यात आले.

बीजसंज्ञा: हवामानातील बदल, शाश्वत शेती विकास

प्रस्तावना:

विसाव्या शतकातील भारताची परिस्थिती ही आजच्या तुलनेत वेगळया स्वरूपाची होती. आज आपण एकविसाव्या शतकात वावरत असलो तरी आपला आहार आणि विहार हा टप्प्या-टप्प्याने बदललेले दिसून येतो. आज हवामानातील बदल आणि शेतीत शाश्वत विकास झालेला दिसून येतो यालाच काळानुसार शेतीतील झालेले बदल असेही म्हणता येईल. शेतीमध्ये आज आपण नवनवीन तंत्रज्ञान व अवजारे वापरत असलो तरी वातावरणातील बदलाचा शेतीवरील परिणाम आपणास मान्य करावाच लागेल. भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीला महत्त्वाचे स्थान आहे. याचा उपयोग उद्योगधंद्यांना कच्चामाल पुरवठा करण्याच्या दृष्टीने देखील होतो. मात्र उद्योगधंद्यांच्या मार्फत होणारे प्रदूषण याचा थेट परिणाम हा वातावरणीय बदलावर झाल्याचे संशोधनातून सिद्ध झाले आहे.

भारता सारख्या खंडप्राय देशात प्राकृतिक रचना हवामान मृदा वनस्पती याबाबतीत अनेक प्रकारची विविधता आहे. भारतामध्ये प्राकृतिक दृष्ट्या विविध स्वरूपांचे पर्वत, पठार आणि मैदानी आहेत. भारताच्या उत्तरेस अतिभव्य आणि महाकाय हिमालयाच्या उत्तुंग पर्वत श्रेण्या आहेत. जगामधील एक विस्तीर्ण व सुपीक गाळाचा मैदानी प्रदेश पश्चिमेस पंजाब पासून पूर्वेस पश्चिम बंगालपर्यंत पसरलेला आहे. भारताच्या दक्षिण भागात जगामधील एक मोठा द्वीपकल्पा पैकी दख्खनचे पठार पसरलेले आहे. भारतात ज्या प्रमाणे सुपीक गाळाचा मैदानी प्रदेश आहे. त्याच प्रमाणे भारतीय वाळवंटी प्रदेश ही आहे. तसेच पश्चिम बंगालमध्ये सुंदरबन सारखा दलदलीचा प्रदेश आहे.

अन्न ही मानवाची मूलभूत गरज आहे. स्वतःच्या गरजे पुरते अन्नधान्य उत्पादन घेण्यासाठीच शेतीला सुरुवात झाली. स्वतःची गरज भागवून जे थोडे फार अन्नधान्य उरत होते ते दुसऱ्या वस्तू मिळवण्यासाठी वापरले जात असे.

मानव वनस्पती आणि प्राणी यांच्यासह वस्ती स्थान निर्माण करून राहतो. त्यामुळे त्यांच्यात परस्परांशी निगडित असे संबंध आहेत. साहजिकच या संबंधातून मानवी क्रियांच्या दोन गोष्टी लक्षात येतात. एक म्हणजे पिकांची लागवड करणे दुसरी म्हणजे प्राण्यांची जोपासना करणे याचा अर्थ असाकी कृषी म्हणजे पिकांची लागवड करून प्राण्यांची जोपासना करणे होय.

उद्दिष्टे :

- वातावरणीय बदलाचा शेतीवर झालेला परिणाम अभ्यासणे.
- एकूण उत्पादनात झालेला बदल अभ्यासणे.

अभ्यास पद्धती:

प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये भारतीय पुरातत्व विभागद्वारा प्रकाशित दुय्यम स्वरूपाची आकडेवारीचा वापर केला असून. कृषी विभागाने प्रकाशित केलेल्या माहितीचा वापर व इंटरनेट वरील माहितीचा प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये वापर करण्यात आलेला आहे.

अभ्यास क्षेत्र:

प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये भारतीय प्रदेशाचा अभ्यास क्षेत्र म्हणून निवड करण्यात आलेला आहे. भारताचे स्थान दक्षिण पूर्व आशियामध्ये असून उत्तरेस हिमालय पर्वत रांगा व दक्षिणेस हिंदी महासागर पसरलेला आहे. भारताची भूमी विविधतेने नटलेली असून उत्तरेकडील पर्वतीय प्रदेश, मैदानी प्रदेश, समुद्र किनारी प्रदेश, वाळवंटी प्रदेश व सागरी सागरी बेटे या प्राकृतिक विभागाने भारतीय प्रदेश निर्माण झाला आहे.

विषय विवेचन:

पृथ्वीच्या जीवन काळामध्ये अनेक वेळा वातावरणीय बदलामुळे वेगवेगळे युग येऊन गेले. डायनोसॉर सारख्या महाकाय प्राण्याचा विनाश देखील या वातावरणीय बदलाच्या घटनेतून झाल्याचे संशोधनातून सिद्ध झाले आहे. तसेच वातावरणात मानवी हस्तक्षेपामुळे व इतर कारणामुळे बदल हे होत असतात या बदलाचा परिणाम मानवाच्या शारीरिक व सांस्कृतिक बाबीवर होत असतो. अगदी त्याच पद्धतीने वातावरणातील बदलाचा शेतीवर प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष परिणाम हा होत असतो.

UNFCCC नुसार हवामान बदल म्हणजे पृथ्वीच्या हवामानातील बदल की ज्याचे श्रेय प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे मानवी क्रियाकल्पांना दिले जाते, ज्यामुळे आपल्या वातावरणाची रचना बदलते. असे आंतरराष्ट्रीय संस्थेने सांगितले आहे. निश्चितच वातावरणीय बदलाचा परिणाम हा शेतीवर होतो.

शेतीचा विकास:

शेतीला नवाश्मयुगात सुरुवात झाली असे मानतात. या नवाश्मयुगाचा (Neolithic Age) काळ इसवीसन पूर्व १०,००० वर्षांचा माणला जातो. त्याआधी मानव रानटी अवस्थेत होता. तेव्हाचे लोक गायी, बैल, घोडे वगैरे जनावरे पाळीत. या नंतरच्या, म्हणजेच ताम्र पाषाण (Chalcolithic Age) युगाच्या काळात (इ.स.पू. ५००० ते ३०००) लोक शेती करून घरे बांधून स्थायिक झाले. त्याकाळी भारतातील शेती बरीच प्रगत झाली होती. हे लोक ईजिप्त, इराण, मेसोपोटेमिया सारख्या देशांशी व्यापार करीत.

मोहें जोदडो आणि हडप्पा काळ:

येथील उत्खननांवरून सिंधू संस्कृती (इ.स.पू. ३२०० – २७००) ही नागरी संस्कृती होती, हे स्पष्ट दिसते. त्या संस्कृतीतील लोकांचा व्यवसाय मुख्यतः शेती असून कापूस, जवस, टरबुजे, खजूर, भाजीपाला, आणि फळे यांची ते लागवड करीत होते. गहू, जवस, विविध शेंगा, तीळ यांची ही पिके त्याकाळी काढली जात होती. कापसाची निर्यात मेसोपोटेमिया सारख्या प्रदेशांमध्ये केली जात होती. कृत्रिम जलसिंचना बद्दल खात्री देता येत नाही पण त्याच्या अस्तित्वाची शक्यता आहे. आता परिचित असलेले बहुतेक भारतीय प्राणी – गोवंश, म्हशी, शेळया-मेंढ्या, डुकरे, कोंबड्या हे तेव्हाही पाळले जात होती. हडप्पा मध्ये सापडलेल्या एका मोठ्या धान्य कोठारावरून शेतकऱ्यांकडून कर वसूल केला जात असावा, असे अनुमान निघते.

वैदिक काळात:

(इ.स.पू. २००० ते इ. स. पू. ८००) वर्षांचा गणला जातो. या काळात भारतात आर्यांचे वास्तव्य असून त्यांचा मुख्य धंदा शेती होता. ते गायी - मेंढ रे पाळीत. भारतात येण्यापूर्वी आर्यांना कृषि विद्या अवगत होती, असे आढळून येते. ऋग्वेदात आणि अथर्ववेदात शेतीशी संबंधित अनेक उल्लेख आढळतात. उदा. उर्वरा म्हणजे नांगरलेली जमीन, अप्नस्वती म्हणजे खणणे, शिंपणे इ. कामे झालेली जमीन, असेशब्दऋग्वेदातआलेआहेत. पाट किंवा कालवे काढून शेतीला पाणी पुरवठा करण्यासंबंधीची वचने ऋग्वेद आणि अथर्ववेदात आहेत.

शतपथ ब्राह्मकाळ:

याकाळात धान्य विळयाने कापणे, त्याचे भारे बांधणे, ते खळयात नेऊन झोडणे, धान्य चाळन साफ करणे यांसारख्या शेती कामांचे वर्णन आहे. अथर्ववेदात उंदीर, पाखरे, कीटक यांच्या पासून तसेच अवर्षण, अतिवृष्टी अशा आपत्तीं पासून शेतीचे संरक्षण करण्याचे मंत्र दिलेले सापडतात. पाणिनीच्या ‘अष्टाध्यायी’ या ग्रंथात नदीचे पाणी कालव्याद्वारे शेतात नेणे आणि विहिरींचे पाणी मोटेने वर खेचून शेतात सोडणे, असे दोन्ही उल्लेख आढळतात. तत्कालिन भारतीय अर्थव्यवस्था पशुपालन आणि शेती या दोन गोष्टींवर आधारित होती. तत्कालीन वाङमयात शेती पेक्षा पशुपालनाचे उल्लेख जास्त येतात. याचे कारण शेतीचा व्याप कमी होता असे नाही. पण शेती व्यवसायाचा दर्जा निकृष्ट मानलेला होता. धान्याच्या संदर्भात ‘यव’ हा एकच शब्द ऋग्वेदात वापरलेला आहे पण त्याने सर्व प्रकारच्या धान्यांचा निर्देश होत असावा. एक विशिष्ट धान्य प्रकार हा अर्थ त्याला नंतरच्या काळात प्राप्त झाला असावा. नांगरणी आणि कापणी यांचे तत्कालीन उल्लेख आढळतात. कृत्रिम जलसिंचना बद्दल निर्णायक पुरावा मिळत नाही. गोधनाचा चलन आणि संपत्तीच्या मोजमापाचे साधन म्हणून उपयोग होई. रामायण, महाभारत या ग्रंथांमधील शेतीच्या बाबतीतल्या उल्लेखांवरून तत्कालीन शेती प्रगतावस्थेला पोहोचली होती, असे स्पष्ट होते.

बौद्धकाळ:

(इसवीसन पूर्व सुमारे ६०० ते ४००) पूर्वेकडे मगध, अंग, वायव्येकडे गांधार, पश्चिमेकडे काठेवाड, दक्षिणेकडे नर्मदा नदी अशा प्रदेशांत अनेक नव्या पिकांची भर पडली होती. कृत्रिम जलसिंचन आणि खतांचा वापर सुरू झाला होता. धातुकाम, दोर वळणे, टोपल्या तयार करणे, विणकाम, रंगकाम, सुतारकाम, कुंभारकाम इत्यादींच्या उल्लेखांवरून शेतीला उपयुक्त आणि शेतीवर अवलंबून असणाऱ्या व्यवसायांची वाढ झाल्याचे दिसून येते.

मौर्यकाल:

इ.स.पू. चौथ्या शतकात भारतातील शेती उच्च कोटीला पोहोचली होती. त्यावेळी शेतीच्या विकासासाठी एक स्वतंत्र खाते होते. त्याच्या प्रमुख अधिकाऱ्याला 'सीताध्यक्ष' म्हणत. त्यावेळी हवामानाचा अंदाज घेतला जात असे आणि पाऊस ही मोजत असत. सुदर्शन तलावासारख्या मोठ्या जलसिंचन योजना तत्कालीन राजांनी शेतीच्या विकासासाठी अंमलात आणल्या.

कौटिल्याच्या काळ:

शेणखत (गोक्षकृत्त), हाडखत (गोस्थी), आणि मासळी खत (अशुष्ककटु मत्स्य) ही खते वापरली जात. शास्त्रीय दृष्ट्या महत्त्वपूर्ण असलेल्या शेती विषयक अनेक क्रिया कौटिल्याला माहीत होत्या. शेतकी अधिकारी कोणत्या पात्रतेचा असावा, त्याने कोणती कामे केव्हा करावीत, ऋतुमान आणि जमिनीचा प्रकार लक्षात घेऊन पिकांची योजना कशी करावी, अशा विषयांचे वर्णन कौटिल्याने आपल्या 'अर्थशास्त्र' या ग्रंथात केले आहे. त्याच प्रमाणे, मेगॅस्थिनीज ह्या परकीय प्रवाशाने भारतातील आपल्या वास्तव्यात (इ.स.पू. ३०२ ते २९८) इथल्या शेतीचा गौरवाने उल्लेख केला आहे.

स्मृतिकाल:

इ.स.पू. २०० ते ५०० वर्षापर्यंतचा हा काळ. स्मृति ग्रंथांमध्ये शेती विषयक कायदे, राजा-वैश्य वगैरेंनी घ्यावयाची शेती विषयक जबाबदारी याबद्दल सविस्तर माहिती सापडते. चरक व सुश्रुत संहितांमध्ये निरनिराळ्या वनस्पती व त्यांचे गुणधर्म यांचे वर्णन केलेले आहे. पराशर ऋषींनी कृषी पराशर या ग्रंथात वनस्पति शास्त्रा बद्दल सविस्तर चर्चा केली आहे. शिवाय भाताची लागवड, उत्तम शेती कशी करावी, हवामानाचा अंदाज, शेतीची अवजारे, जनावरांची निगा, खते तयार करण्याची पद्धत वगैरे विषयांसंबंधी विवेचन ही केले आहे.

वराह मिहिर:

यांनी आपल्या बृहत् संहिता या ग्रंथातील वृक्षायुर्वेद या अध्यायात लागवडी पूर्वीची मशागत, पिकांची फेर पालट, बीवड करण्याची क्रिया, तिच्यासाठी वापरावयाची पिके, वृक्षारोपण इ. विषयांचे सविस्तर वर्णन केलेले आहे. गुप्त काळातील (इ.स.३२१ ते ५५०) शेती विषयक उल्लेख तत्कालीन वाङ्मय व परकीय प्रवासी यांच्या वर्णनांमधून येतात. त्यामुळे याकाळी भारतातील शेती प्रगती पथावर होती, यात शंका नाही.

ह्यु एन त्संग:

(इ.स.६०० ते ६६४) या चिनी प्रवाशाने केलेल्या सविस्तर वर्णना वरून हर्षाच्या काळात (इ.स.६०६ ते ६४७) वैश्यांकडून उत्तम प्रकारे शती केली जात असल्याचे दिसून येते. मोठ्या नद्यां मधून पाट काढून किंवा तळी बांधून शेतीला पाणी पुरविण्याची व्यवस्था होती. त्याकाळात राज्यकर्ते मोठ मोठी धरणे बांधीत. भारतात सुमारे १० ते १७ व्या शतकांच्या दरम्यान उत्तरेला चंदेल, परमार इ. राजांनी अनेक तलाव बांधून कृषी विकासाला चालना दिली तर दक्षिणेला चोल, पांड्य तसेच विजयानगरच्या साम्राज्यात, मराठ्यांच्या काळात महाराष्ट्रात आणि कर्नाटकात शेती विषयक अनेक जलसिंचन योजनांद्वारे सुधारणा झालेल्या होत्या, हे तत्कालीन कागदपत्रे व परकीय प्रवाशांची वर्णने यांवरून दृष्टोत्पत्तीस येते.

सध्या काळातील शेतीचा विकास:

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारतात कृषी विकास झपाट्याने होत गेला. पंचवार्षिक योजनांमध्ये भारतीय कृषी व्यवसायास प्राधान्य दिले गेले. नवनवीन योजनांच्या माध्यमातून अन्नधान्य उत्पादनात वाढ करणे व तसेच संपूर्ण कृषी क्षेत्राचा विकास करणे अत्यावश्यक होते. यासाठी संकरित व सुधारित बी बियाणे, रासायनिक खते, कीटकनाशके, सिंचनाच्या पद्धती, यांत्रिकीकरण, कृषी संशोधन व भूसंवर्धन अशा अनेक आधुनिक घटकांच्या माध्यमातून कृषी विकास घडवून येण्यासाठी प्रयत्न केले गेले. भारतामध्ये कृषी विकास होण्यासाठी हरितक्रांती, श्वेतक्रांती, प्रीतक्रांती, निळीक्रांती, उती संवर्धन, हरितगृहे, आधुनिक जलसिंचन पद्धती इत्यादी घटकांचे योगदान महत्त्वपूर्ण समजले जाते.

हरित क्रांती:

स्वातंत्र्य प्राप्ती नंतर भारताने उपलब्ध साधन संपत्तीच्या विकासासाठी पंचवार्षिक योजना राबविण्यात सुरुवात केली 1950 1960 चा दशकात भारतात कृषी उत्पादन खूपच कमी होते. लोकसंख्या मात्र झपाट्याने वाढत होती. वाढत्या लोकसंख्येला पुरेल इतके अन्नधान्य उत्पादन होत नव्हते. दरवर्षी अन्नधान्याची आयात करावी लागत होती. याचा अर्थव्यवस्थेवर ताण पडू लागला. म्हणून अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्णता प्राप्त करण्यासाठी भारतीय कृषीतज्ज्ञांनी अथक परिश्रम घेतले डॉक्टर एम. एस. स्वामीनाथन यांनी त्यांच्या प्रयत्नातून कृषी उत्पादन वाढीचा प्रयोग यशस्वी करून दाखवला म्हणूनच त्यांना भारतीय हरित क्रांतीचे जनक मानले जाते.

संपूर्ण भारतात शेती व्यवसायावर हरित क्रांतीचा प्रभाव जाणवतो. हरित क्रांतीमुळे शेती व्यवसायात अमुलाग्र परिवर्तन होऊन शेतीचा विकास झपाट्याने होत गेला. त्यामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पादन वाढवून त्यांच्या जीवनस्तर उंचावण्यास मदत झाली परिणामी अन्नधान्य उत्पादनात खूप मोठ्या प्रमाणावर वाढ झाली. गहू, तांदूळ, मका, ज्वारी, बाजरी व कडधान्य इत्यादीचे उत्पादन खूप वाढले इसवीसन 1950-1951 मध्ये एकूण अन्नधान्य उत्पादन 50.8 दशलक्ष टन होते. हरितक्रांती मुळे ते 1970-1971 मध्ये 108.4 दशलक्ष टन इतके झाले आणि 1990-1991 मध्ये 176 दशलक्ष टन इतके झाले तर 2003-2004 मध्ये त्यात मोठ्या प्रमाणात वाढ होऊन 210.7 दशलक्ष पर्यंत पोहोचले. म्हणजेच हरितक्रांतीमुळे एकूण अन्नधान्य उत्पादनात चारपटीने वाढ झाली व भारत अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण बनला इतकेच नव्हे तर आपला देश अन्नधान्याची काही प्रमाणात निर्यात करू लागला.

स्वातंत्र्या पूर्वी भारताचा कृषी वृद्धीदर 0.3% होता हरित क्रांतीमुळे त्यात दहापटीने वाढ होऊन 3% पर्यंत पोहोचला. कारण स्वातंत्र्यानंतर नवीन कृषी तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यात आला. जमीन सुधारणा व कृषीमालाच्या किमती संदर्भातील धोरण सार्वजनिक वितरण व्यवस्था या शेतीशी संबंधित अशा गोष्टींमध्ये खूप सुधारणा झाल्या.

निष्कर्ष:

प्राचीन काळातील शाश्वत शेती ही स्वयंपूर्ण व आत्मनिर्भर असल्याचे दिसून येते. प्राचीन काळातील शेतीचा निर्यातील वाटा कमी असला तरी स्थानिक लोकसंख्येला अन्नधान्याचा पुरवठा करण्यासाठी सक्षम असल्याचे दिसून येते. प्राचीन भारतीय शेतीमध्ये उत्पादनात वाढ करण्याच्या उद्देशाने हवामानाचा अभ्यास केला जात होता. प्राचीन काळातील लोकसंख्या व सध्याची लोकसंख्या यातून शेतीवर ताण पडत असल्याचे दिसून येते तसेच बदलणाऱ्या हवामानाचा देखील शेतीवर परिणाम झालेला दिसून येतो. आज 21 व्या शतकामध्ये शेतीमध्ये अनेक अमुलाग्र बदल

झालेले आहेत पीक पद्धती पिकांचे स्वरूप यामध्ये हे बदल पहावयास मिळतात. शेती व्यवसाय हा सुरुवातीला उदरनिर्वाह स्वरूपाचा होता. तर तो आज व्यापारी स्वरूपाचा झालेला आहे. भारतामध्ये बदलणाऱ्या हवामानानुसार शेतामध्ये वेगवेगळे पिके घेतले जात आहेत. तसेच आंतरराष्ट्रीय बाजार पेठेत देखील शेतीतून निर्यात केली जात आहे. असे निष्कर्ष या शोध निबंधातून काढण्यात आले.

संदर्भ:-

1. Hussain, Majid (1994): Human Geography, Rawat Publications, Jaipur.
2. डॉ. शंकरराव शेटे (2003),'हवामानशास्त्र व सागर विज्ञान' अभिजीत पब्लिकेशन, लातूर.
3. डॉ. विठ्ठल घारपुरे (2008) 'हवामानशास्त्र' पिंपळापुरे अँड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर.
4. डॉ. हरिभाऊ रेडे (2011) 'हवामानशास्त्र' अरुणा प्रकाशन,लातूर.
5. Darrel Hess(2014),'Mcknight's Physical Geography,Pearson Education,New Jersey.
6. Jones, Emrys & Eyles, John (1977): An Introduction to social Geography, Oxford University Press, Oxford.
7. Symons L.: Agricultural Geography
8. Rostow, W.W. :The Stages of Economic Growth
9. Singh J. and Dhillon S.S.:Agricultural Geography
10. Wheeler, J.O: Economic Geography
11. Robertson, D. :Globalization and Environment.

वैश्विक परीदृष्यातुन भारत विविधतेची भूमी

डॉ. दिगंबर माने

भूगोल विभाग प्रमुख, महात्मा फुले महाविद्यालय अहमदपूर

सारांश

आशिया हा जगातील सर्वात मोठा खंड असून या खंडाच्या दक्षिण भागात भारत हे वैभव संपन्न राष्ट्र आहे वैभवशाली सांस्कृतिक परंपरा लाभलेला भारत हा प्राचीन देश आहे. जगातील सर्वात प्राचीन व सभ्य संस्कृती सिंधू संस्कृतीचा उगम या देशातील सिंधू नदीच्या काठावर झाला जगातील सर्वात प्राचीन धर्म हिंदू धर्म त्याचबरोबर समकालीन बौद्ध धर्म या धर्मांची उगमस्थान भारतभूमी आहे.

आशिया हा विशाल भूभाग आसलेले खंड आहे येथे प्राकृतिक व सांस्कृतिक घटकात मोठी विविधता आहे कदाचित यापेक्षाही अधिक विविधता खंडाच्या दक्षिणेकडे असलेल्या भारतीय भूभागावर दिसून येते. इराणमधील पामीर पठारा पासुन वेगवेगळया दिशांनी अनेक पर्वत रांगा जातात यामध्ये पश्चिमेस सुलेमान व हिंदुकूश पर्वत रांगा उत्तरेला तिएनशान पर्वत रांगा व पूर्वेस हिमालय पर्वत रांगा आहेत या उत्तुंग पर्वतरांगामुळे आशियाचा दक्षिण भाग मुख्य आशिया पासुन प्राकृतीक दृष्टीने वेगळा झाला आहे भूगर्भशास्त्रीय दृष्ट्या दक्षिण भाग मुख्य आशियाचा आसला तरी या विशाल पर्वत रांगामुळे प्राकृतीक व सांस्कृतिक दृष्टया दक्षिण आशियात मोठी विविधता आहे म्हणून या भागाला आशियाचा उपखंड असे म्हणतात.

आशिया उपखंडात भारत पाकिस्तान श्रीलंका बांग्लादेश नेपाळ भूटान इ. राष्ट्रांचा समावेश होतो मात्र या उपखंडात सर्वाधिक क्षेत्र आसलेले प्राकृतीक विविधता आणि सांस्कृतिक विविधता प्राचीनता लाभलेला भारत हा प्रमुख देश आहे त्यामुळे या उपखंडास "भारतीय उपखंड" असे म्हणतात. आशिया खंडात भारताचे भौगोलिक स्थान दैदीप्यमान आहे भारतात नैसर्गिक व सांस्कृतिक विविधता असल्याने भारताचा उल्लेख विविधतेची भूमी (लँड ऑफ डायव्हर्सिटी) असा केला जातो येथे भूपृष्ठरचना हवामान मृदा वनस्पती प्राणी या प्राकृतिक घटकाबरोबर भाषा धर्म रितीरिवाज आचार विचार यातही मोठी भिन्नता आहे ही प्रचंड भिन्नता असली तरी यात सुसंवाद आहे या सुसंवादामुळेच भारत विविधतेत एकता आहे हे निश्चित. प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या माध्यमातून वैश्विक दृष्टिकोनातून भारताची प्राकृतिक व सांस्कृतिक विविधता अभ्यासण्यात आली आहे

अभ्यास क्षेत्र:

अक्षवृत्तीय दृष्ट्या भारत उत्तर गोलार्धात तर रेखावृत्तीय दृष्ट्या पूर्व गोलार्धात येतो अर्थात भारताचे स्थान उत्तर पूर्व गोलार्धात आहे भारताचा अक्षवृत्तीय विस्तार 8 अंश 4 मिनिटे 28 सेकंद उत्तर ते 37 अंश 6 मिनीटे 53 सेकंद उत्तर अक्षवृत्त आहे रेखावृत्तीय विस्तार 68 अंश 7 मिनिटे 33 सेकंद पूर्व ते 97 अंश 25 मिनिटे 47 सेकंद पूर्व रेखावृत्त असा आहे

भारताचा उत्तर दक्षिण विस्तार 3214 किलोमीटर तर पूर्व पश्चिम विस्तार 2933 किलोमीटर असून भारताचे भौगोलिक क्षेत्रफळ 32,87263 चौरस किलोमीटर इतके आहे भारताने जागतिक क्षेत्रफळाच्या 2.46% क्षेत्र व्यापले असून क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने भारताचा जगात सातवा क्रमांक लागतो. रशिया कॅनडा, चीन संयुक्त सं ब्राझील व ऑस्ट्रेलिया यानंतर भारताचा सातवा क्रमांक लागतो तर लोकसंख्येच्या बाबतीत भारताचा चीन नंतर दुसरा क्रमांक लागतो.

अभ्यासाची उद्दीष्टे:

1) भारतातील प्राकृतिक विविधता अभ्यासणे

2)भारतातील सांस्कृतिक विविधता अभ्यासणे.

3) प्राकृतिक व सांस्कृतिक विविधतेच स्थलकाल सापेक्ष अभ्यासकरने.

भारतातील प्राकृतीक विविधता:

भारतात भूपृष्ठरचना हवामान मृदा वनस्पती प्राणी नद्या सरोवरे यात मोठी विविधता आहे.

भूपृष्ठ रचना:

भारताच्या उत्तरेला उत्तुंग भव्य दिव्य हिमालय पर्वतीय क्षेत्राच्यारांगा पसरलेल्या आहेत. तो जगातील सर्वात अर्वाचीन घडीचा पर्वत आहे. हा पर्वत गाळाच्या खडकानी स्तरीत खडकानी बनलेला आहे या पर्वताच्या पायथ्याला पश्चिमेला पंजाब पासून ते पूर्वेला पश्चिम बंगाल पर्यंत सपाट विस्तृत अतिशय सुपीक गाळाचा मैदानी प्रदेश आहे. या मैदानी प्रदेशाला उत्तर भारतीय मैदानी प्रदेश असे म्हणतात जगातील नामांकित मैदानी प्रदेशांपैकी एक आहे या मैदानाच्या दक्षिणेला जगातील सर्वात स्थिर पठारी प्रदेश दख्खनचे पठार पसरलेले आहे. या पठाराची निर्मिती ज्वालामुखी उद्रेकातुन बाहेर पडलेल्या लाव्हारसाच एकावर एक थर साचुन झालीआहे. भारताच्या पश्चिम किनाऱ्यावर तापी नदीपासुन कन्याकुमारी पर्यंत पश्चिम घाटाच्या रांगा आहेत. हा घाट प्रदेश अतिशय कठीन अश्या ज्वाला मुखी खडकापासुन बनलेला आहे. भारताच्या पश्चिमेस गुजरात राजस्थान मध्ये विस्तृत वाळवंटी प्रदेश असून या वाळवंटी प्रदेशाला महावाळवंट किंवा थरचे वाळवंट असे म्हणतात या वाळवंटाच्या पूर्वेला दक्षिणेस गुजरात मधील पालनपुर पासून ते उत्तरेस दिल्लीपर्यंत घडीच्या पर्वताची रांग पसरलेली आहे. या पर्वताला अरवली पर्वत असे म्हणतात हा जगातील अतिप्राचीन घडी पर्वतापैकी एक अशिष्ट पर्वत म्हणून ओळखला जात तर पश्चिम बंगाल राज्यांमध्ये गंगा नदीच्या मुखाशी दलदयुक्त प्रदेश असून या प्रदेशाला सुंदरबन चा प्रदेश असे म्हणतात. जगातील नामांकित दलदलीच्या प्रदेशापैकी तो एक आहे हा प्रदेश सुंदरी नावाच्या वनस्पतीने व्यप्त आहे.

हवामान:

प्रसिद्ध हवामान तंज्ञ डॉ. कोपेन व डॉ. थार्नवेटच्या मते भारतीय व हवामानात एवढी विविधता आहे की भारतीय हवामानाचा अभ्यास कलाकीजागतिक हवामानाचा अभ्यास आपोआप होतो तापमान व पर्जन्य या दोन घटकातील विविधता तीव्रतेने जाणवते भारतीय महावाळवंट जेमतेम 13 सें.मी. पर्यत पाऊस पडतो तर याउलट ईशान्य भारतात मेघालयातील चेरापुंजी (1087 से.मी.) व मावसीन राम (1141 से.मी.) पाऊस पडतो जम्मुकाश्मीर मधील द्रास येथे किमान तापमान -45 अंश सें ग्रे आहे तर राज्यस्थान मधील गंगासागर येथे कमाल तापमान 51 अंश से ग्रे आहे.

मृदा :

भारतात विविध प्रकारच्या मृदा आढळून येतात यापैकी गाळाच्या मृदेने एकूण क्षेत्रफळाच्या 43.7% क्षेत्र व्यापलेल आहे. म्हणजे जवळपास 15 लाख चौरस किलोमीटर क्षेत्र गाळाच्या मृदेचे आहे तर एकूण क्षेत्रफळाच्या 18.5% क्षेत्र हे काळ्या मृदेने व्याप्त असून सुमारे 5 लक्ष 46 हजार चौरस किलोमीटर क्षेत्र काळया मृदेने व्यापलेल आहे तांबड्या मृदेने 3 लक्ष 64 हजार चौरस किलोमिटर क्षेत्र तर जांभळया मृदेने 2 लाख 48 हजार चौरस किलोमीटर क्षेत्र व्यापल आहे. याशिवाय वायव्य भारतात सुमारे 3 लक्ष चौरस किलोमीटर क्षेत्र हे वाळवंटी मृदेचे आहे.

वनसंपदा:

भारतात भूपृष्ठरचना हवामान मृदा या प्राकृतिक घटकात मोठी विविधता असल्याने वनसंपदत ही मोठी विविधता पहावयास मिळते प्रसिद्ध जैव अभ्यास डॉ. थामसन व डॉ. व्हुव्हरच्या मते भारतात जगातील सर्व वनस्पती प्रकार आढळतात सूचीपर्णी वने सदाहरित वने पानझडी वने निमशष्क वने अल्पाइन वने सुंदरी वने असे वन प्रकार येथे आढळतात सुमारे 150 गटातील वनस्पती येथे वाढतात 17000 प्रकारची फुलझाडे तर 3000 प्रकारची शेवाळे येथे आढळतात.

प्रसिद्ध वनस्पती अभ्यास कब्लॅन फोर्डच्या मत युरोप खंडाचे क्षेत्रफळ भारताच्या दुप्पट असूनही येथे भारताच्या तुलनेत फारच कमी वनस्पती आढळतात वनसंपदेतील सर्व अधिक विविधता हिमालय पर्वतीय क्षेत्रात व पश्चिम घाटामध्ये पहावयास मिळते.

प्राणी जीवन:

भारतात मोठी जैवविविधता असून जगातील अतिशय वैशिष्ट्यपूर्ण अशा जीव जाती येथे आढळतात सुमारे 21 जीव जाती जगात इतरत्र कोठेही आढळत नाहीत ते फक्त भारतातच आढळतात 500 प्रकारची सस्तन प्राणी 2100 प्रकारची पक्षी 30,000 पेक्षाही अधिक किटक मासे कासव बेडुक सरीसर्प येथे आढळतात.

सांस्कृतिक घटकातिल विविधता:

भारतात सांस्कृतिक घटकात मोठी विविधता आहे जगात ही विविधता जगात कोठेही आढळणार नाही वंश धर्म भाषा यासारख्या संस्कृती घटकात येथे मोठी विविधता आहे बहुतेक जगातील सर्वच धर्मीय लोक येथे निवास करतात.

वांशिक विविधता:

कॉकेसाईड मंगोलाईड व काही भागात निग्राईड वंशाचे व त्याच बरोबर उपवंशाचे लोक वेगवेगळया भागात राहतात. मंगोलाईड वंशाचे लोक ईशान्य भारतात निशाईड वंशाचे लोक दक्षिण भारतात राहतात डिनरिक वंशाचे लोक बंगाल ओरिसात तर नार्डिक वंशाचे लोक पंजाब हरियाणा महाराष्ट्र व राजस्थान येथे राहतात.

धार्मिक विविधता :

सर्वात जास्त धार्मिक विविधता याच देशात आहे भारतातील एकूण लोकसंख्येच्या हिंदू धर्मीय 79.8% मुस्लिम धर्मीय 14.23% ख्रिश्चन 2.3% शिख 1.72% जैन 0.8 % बौद्ध 0.7% पारशी 0.2 % धर्मीय लोक या देशात वास्तव्य करतात. एवढेच नाही तर भारतातील अनेक धर्माची लोक जगातील इतर देशात राहतात.

भाषिक विविधता:

भारतात जेवढ्या भाषा बोलल्या जातात तेवढ्या भाषा जगात इतरत्र कुठेही बोलल्या जात नाहीत. देशात भाषिक विविधता मोठ्या प्रमाणात आहे भारतातील बोलीभाषा चे प्रमाण फार मोठ्या प्रमाणात आहे. भारतात सुमारे 179 भाषा व 545 बोलीभाषा बोलल्या जातात यापैकी हिंदी इंग्रजी मराठी कन्नड तेलगू उर्दू बंगाली मल्याळम तामिळ ओडिया पहाडी पंजाबी राजस्थानी बिहारी काश्मिरी इत्यादी भाषा भिन्नभिन्न राज्यात बोलल्या जातात. यातूनच भाषेचे सौंदर्य वाढले आहे.

निष्कर्ष:

1. भारतात प्राकृतिक व सांस्कृतिक घटकात विविधता आहे.
2. भारतातील प्राकृतिक व सांस्कृतिक घटकातील ही विविधता हजारो वर्षाच्या काळापासून टिकुनआहे.

3. प्राकृतिक व सांस्कृतिक घटकात मोठी विविधता असली तरी त्यात एक सुसंवाद आहे. त्यामुळेच भारत विविधतेची भूमी असा उल्लेख केला जात असला तरी विविधतेतून एकता आहे हे निश्चित.
4. वाढती लोकसंख्या औद्योगीकरण शहरीकरण मनवी विकासाचा हव्यास यासारख्या कारणामुळे प्राकृतिक पर्यावरणात मोठ्या प्रमाणात मानव हस्तक्षेप वाढत आहे. याचा परिणाम म्हणून जैव विविधतेचा मोठ्या प्रमाणात ऱ्हास होत आहे.
5. झपाट्याने होत असलेल् औद्योगीकरण शहरीकरण वाढत्या वस्त्या याचा परिणाम नद्या सरोवरे याचबरोबर वनसंपदेवर होत आहे. परिणामी ही अमूल्य जैव संपदा व विविधता झपाट्याने संपुष्टात येत आहे.
6. प्राकृतिक पर्यावरणातील अनेक जीव वनस्पती कायमचे संपुष्टात आली आहेत. त्यामुळे भारतातील ही प्राकृतिक विविधता कायमची नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहे.
7. खनिज संपत्ती उत्खनन रस्ते निर्मिती कृषी क्षेत्राचा झपाट्याने होत असलेला विकास यामुळे भूपृष्ठरचनेत अनेक बदल होत आहे. याचा परिणाम भूपृष्ठरचनेतील ही विविधता संपुष्टात येत आहे. हिमालय पर्वतीय क्षेत्र पश्चिम घाट अरवली पर्वत विंध्य पर्वत सातपुडा पर्वत दख्खनचे पठार उत्तरेकडील मैदानी प्रदेश या भूपृष्ठरचनेत मोठ्या प्रमाणात बदल होत आहे.
8. नद्या सरोवर खाड्या यावर मानवी अतिक्रमणे वाढत आहेत. याचा परिणाम यातील मौल्यवान जैव संपदा कायमची संपुष्टात येत आहे. भारतातील बहुतांशी नद्या शेवटच्या घटका मोजत आहेत. अनेक नैसर्गिक सरोवरे मानवने विद्रूप केली आहेत.
9. येथील प्रचंड लोकसंख्येमुळे धार्मिक वांशिक जातीय तणाव दिवसेंदिवस वाढत आहे. अनेक जातीय संघटना आपापल्या जातीचे हितसंबंध राखण्यासाठी धरपडत आहेत. याचा परिणाम हजारो वर्षापासून या भूमीवर एकत्र नांदणारी लोक एकमेकांपासून दूर जात आहेत परिणामी भारताची एकता संपुष्टात येत आह.
10. मानवी विकास साध्य करताना ही अमूल्य नैसर्गिक विविधता तिच संवर्धन करण्याचे काम भारतीय लोकांनी करणे ही काळाची गरज आहे. प्राकृतिक पर्यावरणात होत असलेली बदल ही येथील सर्व बदलाला कारणीभूत आहे. याचा वेळीच विचार करून शक्य असेल तेथे विकास करणे व शक्य नसेल तेथे विकास थांबवणे ही काळाची गरज आहे.
11. वांशिक धार्मिक जातीय सलोखा राखण्यासाठी कसोशीने प्रयत्न करणे. हे सर्व धर्मातील जातीतील लोकांना आवश्यक आहे. जेथे वांशिक धार्मिक जातीय हितसंबंध राखली जातात. तेथे प्रबोधन करणे त्यांना मुख्य प्रवाहात आणणे ही काळाची गरज आहे.

संदर्भग्रथ:

1) भारत का भूगोल -- सुरेद्रसिंग

2) Geography of India -- Dr. A Rawat

3) भारताचा भूगोल -- माजीदहुसैन

4) भारताचा भूगोल -- के ऐ खतीब

5) भारताचा भूगोल -- ए.पी.चोधरी

अंजिठा चित्रकलेचे वैभव व काही सत्य घटना

महादेव शरणप्पा खळुरे
यशवंत विद्यालय अहमदपूर

कला-संस्कृतीच्या इतिहासाचा अमुल्य ठेवा महाराष्ट्रातील अजिंठा येथील चित्रकला होय भारतीय चित्रकला आणि शिल्पकलेची उत्तम उदाहरणे मानल्या जाणाऱ्या या लेण्यांमध्ये प्राचीन चित्रकला आणि शिल्पकलेची उत्तम उदाहरणे पाहायला मिळातात. अंजिठा चित्रकलेचा शोध भारतातील ब्रिटिश अधिकारी जॉन स्मिथ हा वाघाच्या शिकारीसाठी इ.स. २८ एप्रिल,१८१९ रोजी अंजिठा येथे आला व लेणीचा शोध लागला. स्मिथ यांनी दहाव्या क्रमांकाच्या लेणीतील एका खांबावर आपले नाव आणि तारीख कोरून ठेवल्याचे आजही अंधुकपणे दिसून येते. जेव्हा तो शिकार करत होता त्यांना झुडूप, पाने आणि दगडांनी झाकलेली गुहा दिसली. यानंतर त्यांचे सैनिक गुहेकडे जाण्यासाठी रस्ता बनवला, तेव्हा त्यांना तेथे जुन्या इतिहासाच्या अनेक गुहा सापडल्या. यानंतर त्यांनी सरकारला याची माहिती दिली. अजिंठा लेणीचा तेव्हापासून उत्खनन व अभ्यास केला जात आहे. त्यानंतर या लेण्यांना १९८३ मध्ये जागतिक वारसा स्थळ म्हणून घोषित करण्यात आले. सध्या भारतीय पुरातत्व विभागाच्या देखरेखीखाली या अद्भुत लेण्या आहेत. अजिंठा लेणी पाहण्यासाठी जगभरातील पर्यटक या पर्यटनस्थळाला भेट देतात. अंजिठा चित्रकलेतील वैशिष्ट्ये - अजिंठा येथील लेणी हे भिंतीचित्रासाठी जगप्रसिद्ध आहेत. येथे जवळपास २९ लेण्या आहेत. येथिल लेणी निसर्गरम्य ठिकाणी खोदण्यात आलेल्या असून हा परिसर नैसर्गिक सौंदर्याबरोबरच समृद्ध आहे. बेसाल्ट खडकांच्या अखंड कडा तोडून त्यात या लेण्या कोरल्या आहेत. भिंतीवर बुद्धांच्या पुर्वजन्मातील जातक कथावर आधारित चित्र रेखाटले आहेत. चित्रकार ग्रिफीथ म्हणतो अजिंठा येथील चित्रात व्यक्ति,पशु,पक्षी इत्यादी असंख्य प्रतिमा आहेत. चित्रांची संख्या पण असंख्य आहेत. कुढेही त्रुटी नाही, विसंगती नाही, पार्श्र्वभूमी व रंगसंगती याचा विचार करून चित्र निर्मिती केली आहे. चित्राचा दर्जा खूप उंच आहे. आशिया मधील प्राचीन चित्रकलेचा उगम अजिंठ्याच्या चित्रकलेपासूनच झाला आहे. येथिल चित्रात कुठेही युद्ध प्रसंग नाही चित्रातील चेहऱ्यावर स्मिथ हास्य व शांतता पहावयास मिळते मोहक प्रतिमा, स्त्रीयांचे विविध अलंकार अत्यंत रेखीव पद्धतीने रंगविलेली आहेत. वेशभुषेतील विविधता येथिल चित्रात पहावयास मिळते. चित्तकलेतील निकष म्हणून सहा घटक सांगितलेले आहेत. चित्राचा विषय असलेल्या प्राण्यांचा किंवा वस्तूंचा बांधा, प्रमाणबद्धता, एखाद्या व्यक्तीच्या चेहऱ्यावर दिसणारे भाव, त्या वस्तूचे अंगभूत सौंदर्य दाखवण्याचे कौशल्य, ती वस्तू आणि चितारलेली वस्तू यामध्ये असलेले साम्य आणि छाया-प्रकाश यांचा खेळ मांडण्यासाठी रंगाचा वापर अशा पद्धतीचे सहा घटक असतात. असे प्रसिद्ध इतिहास तज्ञ डॉ. शिवराम मूर्ती, कृष्ण देव आणि म. न. देशपांडे यांनी सांगितले आहेत. अजंठा येथील चित्रकलेची ही सहा लक्षणे लक्षात घेऊनच येथिल चित्रांचा बारकाईने अभ्यास केला गेला. तज्ञांच्या लक्षात आले की अजंठा येथील चित्रकाराने प्राचीन चित्रकलेचे तंत्र पूर्णपणे आत्मसात केलेली होती व त्या कसोटीला ते पुर्णपणे उतरले होते. यापूर्वीसुद्धा छतावरील निरनिराळ्या प्रकाराची प्रयोजने (मोटीफ) उदा. मदिरापानात दंग असलेली मिथुने, निरनिराळ्या प्रकारचे व्याल, शंखपद्मस्वस्तिकासारखी शुभचिन्हे यांचा वापर येथील चित्रकारांनी फार सुंदर रीतीने केलेला आहे. त्याचबरोबर पद्मपाणि आणि वज्रपाणि; प्रवचनात दंग असलेले भगवान बुद्ध; छद्दन्त

जातकामधील सुप्रसिद्ध मरणोन्मुख राणी (डाइंग प्रिन्सेस); गुंफा क्रमांक १६च्या व्हरांडय़ाच्या भिंतीवरील इंद्र आणि आकाशातून स्वैर विहार करणारे गंधर्व आणि अप्सरा; वलयापीड हत्ती व भगवान बुद्ध या दोघांच्या चेहऱ्यावरचे भाव आणि सभोवतालच्या त्रस्त झालेल्या नागरिकांच्या चेहऱ्यावरचे भाव; विश्वंतर जातकामध्ये विश्वंतर आणि त्याची पत्नी आपल्या मुलासमवेत नगर सोडून जात असतानाचे नागरिकांच्या चेहऱ्यावरचे शोकाकुल भाव आणि एकूणच वातावरण; सिंहलअवदानातील राक्षसीने मारून टाकल्यानंतर जमा झालेली गिधाडे व तिथे दाटलेली भीषणता; त्याचप्रमाणे महिष जातकामध्ये कधी माकडांशी प्रेमाने खेळणारा तर कधी रागाने उसळलेला रेडा आणि घाबरलेले माकड; तसेच शिबी जातकामध्ये राजाने आपले मांस कापण्यासाठी खडम्ग हातात घेतले असता त्याची विनवणी करणारी राणी हे प्रसंग डोळयांसमोर उभे राहिले म्हणजे येथील कलाकारांनी कौशल्याची कुठली परिसीमा गाठली होती हे सहज लक्षात येते आणि त्यामुळेच भरताच्या नाटय़शास्त्रात सांगितलेल्या शृंगार, हास्य, करुण, रौद्र, वीर, भयानक, बीभत्स आणि अद्‌भुत या सर्व रसांचे समर्पकपणे चित्रण झाल्याचा प्रत्यय भेट देणाऱ्या प्रत्येक पर्यटकाला येतो. या सर्व रसांच्या पलीकडे असलेला व त्या सर्वाचा राजा म्हणून ज्याचे वर्णन करण्यात येते त्या शांत रसाचा प्रत्यय निरनिराळ्या जातकामधून येतो. उदा. कपि जातक, हंस जातक, विदुर पंडित जातक, मत्रीबल जातक यामध्ये असलेले उपदेशपर प्रवचन रेखाटणारे प्रसंग. ज्यांचे बौद्ध परिभाषेमध्ये समाज असे वर्णन केले जाते. या बुद्धप्रवचन प्रसंगातसुद्धा याच शांत रसाचा प्रत्यय येतो. शांत रसाचा कळस गाठता आले. अंजिठा चित्रकलेच्या प्रतिकृतीची काही सत्य घटना- सन १८२९ साली सर जेम्स अलेक्झांडर यांनी या लेण्यांचे वर्णन राॅयल एशियाटीक सोसायटीच्या कार्यपत्रिकेत प्रकाशित केले व जगाला ओळख करून दिली. इंस्ट इंडिया कंपनीच्या डायरेक्ट यांनी जागातील प्रसिद्ध चित्रकारांकडून भारतीय संस्कृतीचे संरक्षण व संवर्धन करणाच्या दृष्टीने अंजिठा येथिल चित्रांच्या प्रतिकृती तयार करण्यासाठी मेजर जिल यांची नेमणूक केली. १८४४ ते १८६३ पर्यंत अनेक चित्रकृती तयार करून ती लंडनला पाठवली. १८६६ मध्ये क्रिस्टल पॅलेस येथे प्रदर्शन भरविण्यात आले. पण दुर्दैवाने येथिल मंटपाला आग लागली व केवळ ५ चित्र शिल्लक राहिले बाकी सर्व जळुन खाक झाली. नंतरच्या काळात जार्ज ग्रिफीथ यांच्या कडे येथिल चित्रकृती करण्यासाठी जिम्मेदारी सोपविण्यात आली. त्यांनी मुंबईच्या स्कूल ऑफ आर्ट (सध्याचे जे जे स्कूल ऑफ आर्ट) चर्या विद्यार्थ्यांच्या मदतीने १८७६ ते १८८५पर्यंत जवळपास १२५ चित्रप्रतिकृती तयार करून विदेशात पाठवून दिले. चित्रांचा संग्रह साऊथ केनसिंग्टन म्युझियम येथे केले. पण परत तीच घटना घडली. या म्युझियमला आग लागून ८७ चित्र जळुन खाक नष्ट झाले. नंतर जपानचा कलाकार प्रो. समवूर यांना पातळ कागदी कोपरे मेणाने डकवून हुबेहूब रंगीत प्रतिकृती तयार केले. जपानमधिल भुकंपात तीही चित्र नष्ट झाले. यातुन असे सिद्ध होतो की, जेव्हा जेव्हा येथिल चित्रांचे प्रतिकृती तयार करण्यात आले. हे सर्व नष्ट झाले. हे एक शापच आहे असे इतिहासकारांचे मत आहे.

समारोप:

अंजिठा येथिल चित्रकलेत शांत रसाचे चित्रण प्रकर्षांने आढळून येते. येथील चित्रित केलेले प्रसंग हे फक्त एखाद्या सहृदयाच्या रसास्वादनासाठीच नसून यांच्या परिपोषातून शांत रसाचा मार्ग दाखवणाऱ्या प्रसंगाच्या चित्रणात आहे. भगवान बुद्धाच्या अष्टांगिक मार्गाचा तीन महत्त्वाच्या तत्त्वांमध्ये सारांश सांगावयाचा झाल्यास तो प्रज्ञा, शील आणि समाधी असा सांगता येईल. हा सारांश वेगळ्या रीतीनेसुद्धा इतर धर्मविचारातून प्रकट झालेला असतो. सम्यक् दर्शन, सम्यक् चारित्र्य आणि सम्यक् ज्ञान या रीतीने जैन पंथात सांगितला आहे. भगवान बुद्धाने

सांगितलेल्या अष्टांगिक मार्गावर पूर्ण श्रद्धा, अहिंसा, सत्य, अस्तेय, बह्मचर्य आणि अपरिग्रह या पंचशीलाबरोबरच सम्यक् आजीव, सम्यक् व्यायाम आणि सम्यक् स्मृती यांच्या साह्य़ाने शीलयुक्त आचरण; व सर्वोच्च ज्ञानस्वरूप असलेली प्रज्ञा, ती मिळवण्यासाठी समाधी म्हणजे मनाची एकाग्रता या उपदेशाचे चित्रण पहावयास मिळते. अशा या अजिंठा लेणी चा शोध लागुन जवळपास २०४ वर्ष पुर्ण झाले आहे.या कला वैभवाचे जतन करणे ही आपली नैतिक जबाबदारी आहे व कलेचा प्रसार करणे हे भारतीय संस्कृतीचा अविभाज्य भाग आहे.

संदर्भ

१)अजंता की चित्रकला-राय कृष्णदास

२)अंजता के भित्ती चित्र-कलात्मक पैलू- डॉं.रेनू शर्मा

३)अंजिठा काव्यरचना-ना.धो,महानोर

४)अंजिठा- डॉं.सौ.राधिका टिपरे

५)सह्याद्री -स या जोगळेकर

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना अभिप्रेत भारतीय लोकशाही आणि जागतिक लोकमत

डॉ. चौकटे पी. पी.
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, महात्मा फुले महाविद्यालय अहमदपूर

जगातील अनेक घटनांचा तुलनात्मक अभ्यास करून त्या घटनेतील लोकशाही मूल्य भारतीय घटनेत नमूद करून लोकांना लोकशाहीवादी बनविण्याचे श्रेय डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांशिवाय दुसऱ्यांना जाऊ शकत नाहीम्हणूनच न्यायमूर्ती एम सी छगला यांनी ‘ घटनात्मक कायदा व राज्यशास्त्र यावरील अधिकारी व्यक्ती’१असा उल्लेख आंबेडकरांच्या बाबतीत उगीचच केला नव्हता. कारण त्यांना भारत देशातील सामाजिक विषमतेची जाणीव होती ही सामाजिक विषमतेची दरी दूर करून लोकांनास्वातंत्र्य, समता, बंधुता या मानवी मूल्यांची फळे चाखायला द्यावयाची असतील तर त्यासाठी लोकशाही हे उत्तम माध्यम आहे असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना वाटायचेम्हणूनचत्यांनी भारतीयांसाठी संसदीय शासन प्रणालीचा स्वीकार केला

पण 17 सप्टेंबर 1943 रोजी दिल्ली येथे केलेल्या भाषणात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय जनतेस असा इशारा दिला की, `सावधान! संसदीय लोकशाही पासून सावधान! संसदीय लोकशाही जशी चांगली, तशी ती प्रत्यक्षात नाही.’[२] अशी सुरुवातीला भूमिकाडॉ. बाबासाहेबांनी घेतली ‘पण 1950 साली त्यांनी जी घटना लिहिली ती संसदीय लोकशाहीचीच आणि पुढे याच संसदीय लोकशाहीची तारीफ केली’[३]ही जरी त्यांच्या विचारात विसंगती वाटत असली तरी त्यांनी या माध्यमातून भारतीय लोकांना संसदीय लोकशाहीचे हानी करणारे घटक कसे छुप्या पद्धतीने येतात व संसदीय लोकशाही नष्ट करतात याची जाणीव निर्माण करून देण्याचा त्यांचा हा हेतू होता असे मला वाटते म्हणूनच आंबेडकरांनी सामाजिक न्याय प्रस्थापित करणाऱ्या लोकशाहीचा आग्रह धरून लोकांच्या राजकीय व आर्थिक न्यायालाही अंतर्भूत केले त्याशिवाय संसदीय लोकशाहीचा प्रभावीपणे अंमल शक्य नाही हे जरी खरे असले तरी डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांना अभिप्रेत संसदीय लोकशाही ही मुळातच परकीय असल्यामुळे तिचे बिजे येथील जनमानसात रुजवणे सुरुवातीच्या काळात कठीण जाईल याची जाणीव त्यांना होती त्यामुळेच त्यांनी लोकशाही यशस्वीतेसाठी दीर्घकालीन प्रयत्न केला पाहिजे हे भूमिका घेतली यासंदर्भात जेष्ठ राजकीय विचारवंत डॉक्टर भा.ल.भोळे म्हणतात,`आंबेडकरांच्या मते या देशात संसदीय लोकशाहीला चांगला पर्याय नाही कारण तिला जो एकमेव पर्याय संभवतो तो म्हणजे उठाव, आराजक आणि साम्यवाद`[४]

डॉ. भा. ल. भोळे सरांच्या विधानातून जे डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांचे मत आले आहे त्यात त्यांनी लोकशाहीचे पर्याय म्हणून उठाव आराजक आणि साम्यवाद या गोष्टीचे विश्लेषण केले आहे याचाच अर्थ असा की लोकशाहीला घातक ठरणारे हे घटक आहेत आणि या घटकामुळेच जागतिक स्तरावरील काही देशातील लोकशाहीचे अस्तित्व धोक्यात आले जसे की रशिया जर्मनी ज्याप्रमाणे रशियाने उदारमतवादी लोकशाहीला दणका दिला त्याचप्रमाणे जर्मनीमध्ये भांडवलशाहीचे फॅसीझम मध्ये रूपांतर झाले ही भारतीयांच्या बाबतीत होऊ नये हीच अपेक्षा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची होती कारण या नवोदित राष्ट्रात सत्तेचे आणखीन परिपूर्ण विकेंद्रीकरण झाले नाही म्हणूनच संसदीय लोकशाहीची पाळेमुळे ही सर्वसामान्यापर्यंत पोहोचणे आवश्यक असल्याचेप्रतिपादन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर करतात त्यामुळेच तर डॉ. आंबेडकरांना अभिप्रेत संसदीय लोकशाही कोणती होती याचाही आढावा घेणे क्रम प्राप्त ठरते

१)सत्तेचे विकेंद्रीकरण:-

प्रत्येक देशात एक सत्ताधारी वर्ग असतो व हा वर्ग वेगळया प्रकारची झूल पांघरून स्वातंत्र्यानंतरही सत्ता हस्तगत करू शकतो असे जर झाले तर जुलमी शासनाचा एक प्रकार पुढेही चालूच आहे त्यात लोकांच्या कल्याणाचा

विचार शक्यच नाही कारण जोपर्यंत सत्तेचे विकेंद्रीकरण होणार नाही ती सत्ता सर्वसामान्य पर्यंत जाणार नाही म्हणजेच सर्वसामान्यांचा राजकीय सहभाग वाढणार नाही हा राजकीय सहभाग मतदानाच्या व निवडणुकीला उभे टाकण्याच्या अधिकारातून वाढतो त्याचीच भविष्यातील परिनिती म्हणून आपणाला 73 व्या व 74 व्या घटना दुरुस्ती कडे पाहावे लागेल या माध्यमातून ग्रामीण व शहरी स्तरावर सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाचा बराच मार्ग मोकळा झाला हे वास्तव नाकारता येत नाही

२)सत्तेचे विभाजन:-

लोकांचे, लोकांनी लोकांसाठी चालविलेले सरकार अस्तित्वात आणावयाचे झाल्यास सत्तेची विभाजन आवश्यक आहे कारण सत्तेची केंद्रीकरण लोकशाहीसाठी हानिकारक असते या संदर्भात डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांचे विधान फार बोलके आहे ते आपल्या भाषणात एके ठिकाणी म्हणतात ,`असा एक काळ होता की ज्यावेळी जुलमी राजांची अनित्रित सत्ता हेच एक शासन संस्थेचे स्वरूप होते कित्येक वर्षांच्या रक्तरंजित लढ्यानंतर ती परिस्थिती बदलून संसदीय लोकशाही अस्तित्वात आली.'[५] याचाच अर्थ बाबासाहेब आंबेडकरांना लोकशाहीच्या यशस्वीतीसाठी व सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी सत्तेची विभागणी आवश्यक आहे असे वाटत होते अन्यथा अनियंत्रितपणाचा धोका संभवतो म्हणूनच त्यांनी शासनाच्या तिन्ही संस्थेत विभाजन करण्याचा विचार मांडला ते विभाजन म्हणजे कायदेमंडळ कार्यकारी मंडळ व न्याय मंडळ असे आहे आंबेडकरांनी या तिन्ही संस्थेचं विभाजन करण्याची भूमिका घेतली असली तरी समन्वयाची भूमिका असावी आसेमत त्यांनी मांडले यासंदर्भात ते म्हणतात,`जनतेच्या अव्यक्त इच्छांना मूर्त स्वरूप देणारे कायदेमंडळ व कार्यकारी मंडळ आहे कायदेमंडळ आणि कार्यकारी मंडळ या दोन्हीवर नियंत्रण तसेच अधिकार क्षेत्रात ठेवण्यासाठी न्यायपालिकेची व्यवस्था आहे.'[६] अशा प्रकारची व्यवस्था लोकांचे लोकांनी लोकांसाठी चालविलेली सरकार याला मूर्त रूप देणारी शासन व्यवस्था ठरते

३)मानवी जीवनाचा आर्थिक पाया:-

डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांनी संसदीय शासन प्रणालीतच मानवी जीवनाचा आर्थिक पाया मजबूत होत असतो या विचाराचे समर्थन करताना त्यांनी मार्क्सवादाबद्दल पुढील विधान केले आहे तेम्हणतात,` आर्थिक परिस्थितीप्रमाणे इतिहास घडत असतो ही विचारसरणी मार्क्सने जगाच्या पुढे ठेवल्यापासून त्यावर वाद झाले आहेत पण माझ्या मते हे मार्क्सने हे तत्व म्हणून ही विचारसरणी मांडली नसून त्यायोगे कामगारांना शिकवणूक दिली.'[७]

याचाच अर्थ असा की जरूर डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांनी मार्क्सवादी तत्त्वज्ञानाचे समर्थन केले नसले तरी त्यातील आर्थिक तत्त्वांचे समर्थन त्यांनी जरूर केले ज्या माध्यमातून समाजातील खालच्या तळातील जो एक वर्ग होता त्याचे नाव कामगार वर्ग आहे पण या कामगार वर्गाचा सर्वांगीण विकास करावयाचा असेल तर त्यासाठी संसदीय लोकशाहीची आवश्यकता त्यांनी प्रतिपादन केली पण संसदीय लोकशाहीतही कामगारांनी जागृत झाले पाहिजे त्यासाठी राजाराणीच्या गोष्टीं न वाचता रुसोचा 'सामाजिक करार' मार्क्सचा'कम्युनिस्टजाहीरनामा' पोप तेरावा लियोचे कामगारांची स्थिती आणि जॉनस्टुअर्ट मिलचे स्वातंत्र्य ही समाज रचने विषयीची चार पुस्तके वाचलीच पाहिजेत असा आग्रह त्यांनी धरलावास्तविक पाहता बाबासाहेबांनी हे जे विचार कामगारांच्या समोर मांडले असले तरी त्यांच्यापुढे फक्त कामगारांचा विकास व्हावा एवढी मर्यादित भूमिका नव्हती कामगाराबरोबर इतर सामान्य घटकांचाही विचार त्यांनी केला हे वास्तव नाकारता येत नाही

४)सामाजिक लोकशाहीची निर्मिती:-

भारतीय समाज रचना पारंपारिक समाज रचनेवर आधारित आहे जी समाज रचना श्रीमंत–गरीब, उच्च नीच मालक मजूर या तत्त्वांना महत्त्व देते त्यामुळे सहाजिकच सामाजिक विषमता निर्माण होण्यास हातभार लागतो कारण पारंपारिक समाज रचना जाणीवपूर्वक समाजात असुरक्षितता दारिद्र्य इत्यादी घटकांना प्रोत्साहन देऊन सामाजिक विषमतेची दरी कायम राहावी हाच प्रयत्न करतात पण आंबेडकरांना ही समाज रचना बदलावयाची होती ती बदलण्यासाठी त्यांनी मोफत शिक्षणाचा अंगीकार केला यासंदर्भात त्यांचे विधान बोलके आहे ते,

``म्हणतात आज हा निम्नवर्ग ज्या असाहाय्य व उपेक्षित अवस्थेत कालक्रमाना करीत आहे त्यातून त्याला योग्य व मोफत शिक्षणाच्या साह्याने बाहेर काढता येऊ शकेल''८ याचाच अर्थ असा की सामाजिक लोकशाही रुजवायची असेल तर लोकांच्या मध्ये जागृती करणे अभिप्रेत आहे आणि ही जागृती शिक्षणाशिवाय शक्य नाही असे आंबेडकरांना वाटत होते त्याशिवाय लोकांच्या मध्ये लोकशाही संस्कृतीचा अंगीकार निर्माण होणार नाही हे मात्र खरं

5)जबाबदार शासनपद्धती:-

डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांनी गोलमेज परिषदेतील सदस्यांना पटवून देताना सांगितले होते की जर जबाबदार शासनपद्धती आपणाला निर्माण करावयाची असेल तर त्यासाठी निश्चितच प्रौढ मताधिकार आवश्यक आहे त्यामुळेच तर डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांनी संविधानाच्या माध्यमातून एक व्यक्ती एक मत एक मूल्य हे तत्व लोकांना बहाल केले या माध्यमातून जबाबदार शासनाची निवड योग्य पद्धतीने होईल असे आंबेडकरांना वाटत होते यासंदर्भात अशी सूचना राज्यघटना लिहिताना बाबासाहेबांनी नोंदवली होती ती पुढील विधानातून स्पष्ट होते "मतदान करणे हे राष्ट्रीय कर्तव्य मानून आपला पात्र प्रतिनिधी लोकसभेत पाठवा जेणेकरून तुमचे मूलभूत प्रश्न सुटण्यास मदत होऊ शकेल''९ वरील विधानातून आंबेडकरांनी मतदान कर्तव्य किती महत्त्वाचे आहे हे सांगण्याचा प्रयत्न केला कारण त्याशिवाय जबाबदार शासन निर्माण होणे अशक्य आहे

6) धर्म निरपेक्षता:-

डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांना संसदीय लोकशाहीच्या यशस्वीते साठी धर्मनिरपेक्षतेचे मूल्य अतिशय महत्त्वाचे वाटत होते कारण आंबेडकरांना बहुसंख्यांकांची लोकशाही मान्य जरूर होती पण बहुसंख्यांकांची लोकशाही जी कीपडद्याआडून हुकूमशाहीचे समर्थनत्यांनामान्य नव्हते म्हणून त्यांनी अल्पसंख्यांकांच्या संरक्षणाचा विचार करणारी लोकशाही मांडलीसंसदीय शासन प्रणालीमध्ये कोणत्याही धर्माला विशेष स्थान राहणार नाही पण ज्यांच्या त्यांच्या धर्माप्रमाणे लोक जीवन जगतील हे मात्र नक्की.

वरील प्रमाणे डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांना अभिप्रेत लोकशाहीचा आढावा आपण घेतला काही प्रमाणात त्यांना अभिप्रेत असलेल्या लोकशाहीची मूल्य रुजवण्याचा प्रयत्न जरूर झाला पण या ठिकाणी एक गोष्ट नमूद करावीशी वाटते बाबासाहेबांना अभिप्रेत असलेली लोकशाही पूर्णपणे भारतातरुजू शकली नाही याला बेजबाबदारभारतीय जनता व सत्ताधीशांची ध्येयधोरणे जिम्मेदार असल्याचे लक्षात येतेकारण लोकशाही शासन पद्धतीमध्ये टिकांचे स्वागत करून शासनाच्या ध्येयधोरणात बदल करणे अपेक्षित आहे पण सध्याच्या भारतीय लोकशाही व्यवस्थेत तसे होताना दिसत नाही कारण जागतिक स्तरावरून भारतीय लोकशाही बद्दल वराजकीय व्यवस्थेबद्दल जागतिक लोकमत फारसे चांगले नसल्याचे लक्षात येते या ठिकाणी मी मुद्दामून नमूद करू इच्छितो जागतिक लोकमत म्हणजे ज्या देशात लोकशाहीचे अस्तित्व टिकून आहे त्या देशातील लोकांचे मत जे वर्तमानपत्राच्या माध्यमातून कळते

जागतिक लोकमताचा विचार आपणाला करावयाचा झाल्यास तो इतर देशातील संशोधन करणाऱ्या ज्या संस्था आहेत त्या संशोधन करणाऱ्या संस्थांकडून जे संशोधन केलं गेलं त्या संदर्भातील अहवाल काही पत्रकारांनी आपल्यासमोर ठेवण्याचा प्रयत्न केला आहे त्या संदर्भातील आढावा आपण घेऊ

१)लोकशाहीच्या प्रतिष्ठेवरच प्रश्नचिन्हे!

या लेखात ज्येष्ठ पत्रकार सुरेश भटेवरा यांनी27 जानेवारी 2020 राजी आपल्या लेखात असे नमूद केले "लोकशाही व्यवस्थेतील देशांची मूल्यांकन ठरवणारा एक निर्देशांक ही द इकोनॉमिस्ट नी तयार केलाय या निर्देशांकात भारताची वर्षभरात दहा अंकांनी घसरण झाले आहे जगातील सर्वात मोठी लोकशाही असे बिरूद मिरवणारा भारत द इकॉनॉमिस्ट च्या ताज्या मूल्यांकनात सध्या 51 व्या स्थानावर आहे''१०

२)भारतातील लोकशाही केवळ मतदानापूर्तीच!

वरील लेखात ज्येष्ठ पत्रकार प्रकाश बाळ म्हणतात,`` सरकार कोणत्याही पक्षाचे असो त्याची उपजत प्रवृत्ती ही सत्तेचे केंद्रीकरण करण्याचीच असते"११

३)भारतात लोकशाही खरंच धोक्यात आहे का?

वरील लेखात पत्रकार झुबेर अहमद 2 नोव्हेंबर 2020 रोजी म्हणतात,''स्वीडन मधील गोटेनबर्ग विद्यापीठाशी संलग्न असलेल्या इन्स्टिट्यूटने हा अहवाल तयार केला या अहवालातील उदार लोकशाही निर्देशांकामध्ये भारताला 179 देशांच्या यादीत 90 वे स्थान देण्यात आलं या यादीत पहिल्या क्रमांकावर डेनमार्क आहे"१२

४)लोकशाही संकोचते आहे:-

पत्रकार प्रसाद माधव कुलकर्णी आपल्या लेखात म्हणतात,``स्वीडनस्थित व्ही डेम या संस्थेचा अहवाल 11 मार्च 2021 रोजी प्रकाशित झाला आहे त्यामध्ये त्यांनी भारतामध्ये गेल्या काही वर्षापासून लोकशाहीचा संकोच होत आहे हे उदाहरणासह अधोरेखित केले आहे लोकशाहीत निवडणुका महत्त्वाच्या असतात ही खरे मात्र अलीकडे भारतात निवडणुकीच्या माध्यमातून एकसूत्री कारभार केंद्रित होतो आहे''१३

वरील काही संस्थांचे निरीक्षण जे की पत्रकारांनी विविध लेखांच्या माध्यमातून आपल्यासमोर ठेवले आहेत या लेखातून व त्यांच्या विचारातून सध्याची भारतीय लोकशाही कोणत्या दिशेने चाललेली आहे हे आपल्या लक्षात येत आहे कारण भारत देशात लोकशाहीचा संकोच करण्याचा प्रयत्न कसा होतो आहे हे आपल्यासहजजाणीवहोईल एवढ्या जोमातसत्ताधीशांच्यामाध्यमातून लोकशाही जिवंत ठेवणाऱ्या ज्या काही संस्था आहेत त्या संस्थेत हस्तक्षेप करण्याचे प्रमाण वाढले आहे त्या संस्थांचा गैरवापर करण्यास सुरुवात झाली आहे याचा अर्थ यापूर्वी सत्ताधीशांनी त्यांचा गैरवापर केला नव्हता असे नाही पण एकूणच सध्या परिस्थितीत लोकशाही संस्थातील हस्तक्षेप कमालीचा वाढला आहे यामुळे त्या संस्थेवरचा विश्वास भारतीय जनमानसाचा उठत चालला आहे हे जरी खरे असले तरी घटनाकारांनी भारतीय जनतेला परिवर्तन करण्याचे साधन म्हणून मतदानाचा अधिकार दिले आहे या माध्यमातून डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांना अभिप्रेत लोकशाहीचे अस्तित्व टिकवण्याचा प्रयत्न समाजातील सर्व घटकांनी करणे आवश्यक आहे असे मला वाटते

संदर्भ:-

१) डॉ. साहेबराव गाठाळआधुनिक भारतीय विचारवंत कैलास पब्लिकेशनऔरंगाबादपेज 266
२) डॉक्टर शरण कुमार लिंबाळे प्रज्ञा सूर्य दिलीप राज प्रकाशन पुणे पेज 307
३) तत्रेव
४) डॉ. भा.ल. भाळेआधुनिक भारतातील राजकीय विचार पिंपळापुरे अँड कंपनी नागपूर पेज 833
५) डॉक्टर आंबेडकर यांची सर्वात मोठी महत्त्वाकांक्षा राजेश प्रकाशन पुणे पेज 60
६) तत्रेव
७) तत्रेव
८) डॉ. भा. ल. भोळेआधुनिक भारतातील राजकीय विचार पिंपळापुरी अँड कंपनी नागपूर पेज 831
९) रणवीर राजपूत लोकशाही बळकटीकरणासाठी मतदान हीच बाबासाहेबांना श्रद्धांजली १३ एप्रिल 2019
१०)पत्रकार सुरेश भटेवरा लोकशाहीच्या प्रतिष्ठेवरच प्रश्नचिन्हे ऑनलाइन लोकमत 27 जानेवारी 2020
११)पत्रकार प्रकाश बाळ लोकमत न्यूज नेटवर्क भारतातील लोकशाही केवळ मतदानापूर्तीच 18 जानेवारी 2018
१२)पत्रकार झुबेर अहमद बीबीसी न्यूज मराठी 2 नोव्हेंबर 2020 भारतात लोकशाही खरंच धोक्यात आहे का
१३)पत्रकार प्रसाद माधव कुलकर्णी आजचा सुधारक 7 एप्रिल 2021 लोकशाही संकुचते आहे

वैश्विक परिदृश्यातून भारतीय सामाजिक सुधारणा

प्रा. अर्जुन पांडुरंग रामचंद्र
संशोधक विद्यार्थी, महात्मा गांधी महाविद्यालय, अहमदपूर

जागतिक परिदृश्यातून भारतीय समाजाच्या सामाजिक सुधारणाकडे पाहिले असता आपल्याला असे दिसून येईल की, 18 व्या शतकात सामाजिक सुधारण्याची सुरुवात झाली. आधुनिक भारताचे जनक राजाराम मोहन रॉय यांनी सुरुवात केल्याचे दिसून येते. त्यानंतर भारताच्या विविध प्रांतात अनेक समाजसुधारक निर्माण झाले. त्यामध्ये भारतीय जनतेत अज्ञान, अंधश्रद्धा, रुढी-परंपरा, देवधर्माच्या नावाने असलेल्या चुकीच्या अनिष्ट रूढी-परंपरा संपविण्यासाठी अनेक समाजसुधारकांनी योगदान दिले आहे. त्यामुळेच भारतात सामाजिक सुधारणा होऊन समाजात खऱ्या अर्थाने सुधारणा होण्यास मदत झाली.

अनिष्ट चालीरीतीना पायबंध घालून सामाजिक स्वास्थ्य व कल्याण यासाठी केलेले उपाय व बदल होत. सामाजिक सुधारणा म्हणजे समाजात बुद्धी परस्पर समाज हितकारक केलेले बदल होत. सामाजिक सुधारणेचा मूळ हेतू लोकांचे प्राकृतिक, सामाजिक, मानसिक, बौद्धिक व भावनात्मक स्वास्थ्य आबाधीत राखणे हा असतो.

या संज्ञेची व्याप्ती व कृतीकक्षा कालानुसार व सामाजिक कायद्यानुसार बदलत असते. उदा- कुटुंब नियोजन, सामाजिक सुरक्षा, दारिद्र्य विमोचन यासारख्या कार्यक्रमामुळे तिच्या कृतीकक्षेत बदल झालेले दिसून येतात. उदा- मुस्लिम राष्ट्रात स्त्रियांनी बुरखा घालावा अशी सक्ती व बंधन आहे, तर पाश्चात्य देशात मुस्लिम स्त्रियांना असे बंधन नाही तर काही देशात बुरखा घालण्यास बंदी आहे. म्हणजेच समाजात काही बदल सतत घडत असतात. सुधारणा आणि संस्कृती या माणसाच्या अभिव्यक्तीतून निर्माण झालेल्या मानवनिर्मित परंपरा व चालीरीती होत. उदा- भारताच्या राज्यघटनाकारांनी सामाजिक सुधारणामध्ये सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, राजकीय आदी बाबींचा अंतर्भाव केलेला आहे.

भारतात इंग्रजी सत्तेच्या स्थापनेनंतर इंग्रजी शिक्षण व्यवस्था आली व इंग्रजांकडून मिळालेल्या शिक्षणामुळे संस्कारीत झालेल्या सुशिक्षितांनी आपल्या समाजाकडे पाहण्याची नवी बुद्धीवादी व मानवतावादी दृष्टी प्राप्त झाली. आपल्या समाजातील जाचक रूढी व अंधश्रद्धा नाहीशा झाल्या पाहिजेत अशी त्यांची धारणा होती.

राजाराम मोहन राय यांनी भारतात समाज सुधारण्याची परंपरा सुरू केली. त्यांनी 1828 मध्ये ब्राह्मो समाजाची स्थापना केली. त्यामुळे एक नवे युग निर्माण झाले. "बुद्धीप्रामान्य, व्यक्ती स्वातंत्र्य व मानवी समानता ही तीन मूल्ये त्यांनी भारतीय समाजाला उपलब्ध करून दिली." पतीच्या मृत्यूनंतर त्याच्या पत्नीला त्याच्या चितेवर जाळण्याची अमानुष सती प्रथा नष्ट करण्यासाठी तसेच कन्या हत्या, कन्या विक्री, बालविवाह, बालजरट विवाह अशा हीन चालीच्या बंधनातून भारतीय स्त्रीला मुक्त करण्यासाठी त्यांनी आंदोलन उभारले. पंडित ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांनी विधवा पुनर्विवाहाच्या दृष्टीने विशेष प्रयत्न करून बंगालमध्ये 25 विधवांचे पुनर्विवाह लावून दिले.

महाराष्ट्रात बाळशास्त्री जांभेकर, महात्मा ज्योतिबा फुले, सावित्रीबाई फुले, न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे, गोपाळ गणेश आगरकर, विठ्ठल रामजी शिंदे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, राजर्षी शाहू महाराज, कर्मवीर भाऊराव पाटील, पंडिता रमाबाई, धोंडो केशव कर्वे इत्यादींनी सामाजिक सुधारणा घडवून आणण्यासाठी प्रयत्न केले. अनिष्ट सामाजिक रुढीविरुद्ध लढा दिला. ब्रिटिश काळात प्रारंभी ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी स्त्री शिक्षणासाठी केलेले कार्य उल्लेखनीय आहे. 1819 मध्ये मुलीसाठी पहिली शाळा कोलकात्यात सुरू केली.1834 पर्यंत तीन शाळा मुलीसाठी सुरू केल्या.

महाराष्ट्रात महात्मा फुले यांनी 1848 मध्ये पुण्यातील भिडे वाड्यात पहिली मुलींची शाळा सुरू केली. पुढे आणखी दोन शाळा मुलींसाठी सुरू केल्या. 1851 मध्ये अस्पृश्य समाजातील मुलासाठी शाळा सुरू केल्या. अस्पृश्यांना पिण्याचे पाणी सहज मिळत नव्हते म्हणून ज्योतिबांनी आपल्या वाड्यातील पाण्याचा हौद अस्पृश्य लोकांसाठी खुला केला. अंधश्रद्धा निर्मूलन करून वैचारिक क्रांती घडवून आणण्यासाठी समताप्रधान समाजाच्या निर्मितीसाठी 24 सप्टेंबर 1873 रोजी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली.

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी आपल्या "डिस्प्रेड क्लास मिशनच्या माध्यमातून अस्पृश्याच्या उन्नतीसाठी संपूर्ण आयुष्य खर्ची घातले." धोंडो केशव कर्वे (1858 ते 1962) या काळात त्यांनी आपल्या पत्नीच्या निधनानंतर स्वतः पंडिता रमाबाई यांच्या शारदा आश्रमातील गोदुबाई या विधेबरोबर विवाह करून आदर्श निर्माण केला. 1893 मध्ये विधवा पुनर्विवाह मंडळ स्थापन केले.1899 मध्ये अनाथ बालक आश्रमाची स्थापना केली. लोकसंख्या नियंत्रणासाठी समाजस्वास्थ्य नावाचे पुस्तक प्रकाशित केले. त्यांनी स्त्रिया व मुलीच्या शिक्षणासाठी श्रीमती नाथीबाई दामोदर ठाकरशी (एसएनडीटी) महिला विद्यापीठाची स्थापना केली.

राजर्षी शाहू महाराज यांनी महात्मा फुले यांच्या सत्यशोधक समाजाला पाठिंबा दिला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना लंडन येथील उच्च शिक्षणासाठी आर्थिक मदत केली. जातिभेद निर्मूलनासाठी आंतरजातीय विवाहांना कायद्याने मान्यता दिली. उदा- शाहू महाराजांनी स्वतःची बहीण भागीरथी हीचा धनगर समाजातील व्यक्तीबरोबर विवाह लावून दिला. बहुजन समाजाच्या शिक्षणाच्या विकासासाठी शिक्षण संस्था व वस्तीगृहाची सोय केली.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्वतः कष्ट करून शिक्षण घेऊन आपल्या अस्पृश्य गणलेल्या समाज बांधवाला "शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा" हा संदेश दिला व पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी या अंतर्गत मुंबई येथे सिद्धार्थ महाविद्यालय व औरंगाबाद येथे मिलिंद महाविद्यालयाची स्थापना करून शिक्षणाचा प्रसार केला.

दक्षिण भारतात केरळमध्ये नारायण गुरु या समाजसुधारकाने "श्री नारायण धर्म परिपालन" ही संस्था स्थापन करून अस्पृश्य समाजाच्या उन्नतीसाठी प्रयत्न केले.

समारोप :-

या सर्व समाजसुधारकांनी धडाडीने केलेल्या कार्यामुळे सामाजिक सुधारणांचा विचार प्रभावी ठरला. सामाजिक सुधारणा समाजासाठी केल्या जातात तसेच एखाद्या समूहाचे प्रश्न हाताळण्यासाठी केल्या जातात. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणामध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोन, नैतिक मूल्य, आध्यात्मिक मूल्य यांची एकत्रित जोपासना करणे, स्त्री-पुरुष समानता, सामाजिक न्याय व समता प्रस्थापित करणे, राष्ट्रीय एकात्मता व प्रतिष्ठा राखण्यासाठी समर्पणाची भावना निर्माण होणे अशा ध्येयांनी प्रेरित होऊन विद्यार्थ्यांनी शिक्षण घेतले तर सामाजिक सुधारणा होण्यास निश्चित मदत होईल. सामाजिक सुधारणा ही अखंडपणे चालत राहणे अत्यंत आवश्यक आहे. त्यामधून नवनिर्मित सुजाण समाज निर्माण होईल अशी कामना करूया.

संदर्भ :-

1) आधुनिक भारतातील समाज सुधारक - प्रा. गजानन भिडे

2) आधुनिक भारताचा इतिहास - प्रा. डॉ. य. ना. कदम

3) महाराष्ट्रातील समाजसुधारक - के सागर

4) शाहू फुले आंबेडकर - डॉ. धनंजय कीर

5) कर्मवीर भाऊराव पाटील - रयत प्रतिष्ठान सातारा.

उदगीर परिसरातील ग्रामनाम व्युत्पत्ती

प्रा. डॉ. माधवी गोपीनाथ महाके
सहा. प्राध्यापक, इतिहास विभाग, महाराष्ट्र उदयगिरी महाविद्यालय, उदगीर

प्रस्तावना

आदिम मानवाने वसाहती करण्यास सुरुवात केल्यानंतर नैसर्गिकरित्या अनुकूल ठिकाणे, नदीकाठचा भूप्रदेश, वन्य पशूपासून उपद्रव होणार नाही अशी जागा वस्तीसाठी निवडली. एका वस्तीस्थानाची लोकसंख्या जास्त झाल्यानंतर आजूबाजूचा अनुकूल भूप्रदेश व इतर वस्तीपासून नजीकता यांचा विचार केला. वस्तीची सीमारेषा नदी, पर्वत, वृक्ष व निवडूंग गुफा यांच्या माध्यमातून आखली जात असे. जर एखाद्या वस्तीची लोकसंख्या जास्त झाल्यानंतर दाट वस्तीच्या भागातील लोकांना नवीन गावी अथवा कमी लोकसंख्या असलेल्या गावी निवासासाठी पाठविले जात असे. (कौटिलीय अर्थशास्त्रम, टीकाकार-पाडैय रामतेज शास्त्री) नवीन गाव निर्माण करण्यासंबंधी नियमावलीही विकसित केली गेली होती. गाव वसवताना त्याचा प्रकार व नगर (राजधानी ठिकाण) यापासूनचे गावाचे अंतर लक्षात घेतले जात असे. आकारावरुन दंडक सर्वतोभद्र, नेद्यावर्त, पद्य, स्वस्तिक, प्रस्तर, कर्म्युक, चर्तुमुख प्रकारानुसार गाव वसवले जात असे. (मानसार, म.अनुवाद जयवंत फोंडू धोंड, ५७) ज्या गावात राजा, व्यापाऱ्याची वस्ती असेल त्यास पूर तपस्वीजनांचा निवास असेल तर त्यास मठ (मयमतय, म.अनुवाद जयवंत धोंड, ७६, ७७) असे अनेक ठोकताळे ग्राम निर्माण करताना विचारात घेतले जात असत. ग्रामनिर्मिती अथवा गाव वसणे ही प्रक्रिया हजारो वर्षाची प्रक्रिया आहे. निर्माण झालेल्या गावास स्थानिक परिस्थिती, गावाचे स्वाभाविक वैशिष्ट्ये, निवास करणारे लोकांचे वैशिष्ट्य, विशिष्ट व्यक्ती, देवदेवता यांचे नावही दिले जाई. ग्रामनाथ ही त्या त्या गावाची विशिष्ट ओळख असते. गावाला नाव देताना देशभेद, स्थळभेद, भूमीभेद या बाबीचा विचारही केला जात असे. (विश्वकर्मवास्तूशास्त्रम, संपा.डॉ.श्रीकृष्ण जुगनू, प्रो.बी.एल. शर्मा) गावाला प्राप्त झालेली नावे ही ग्रामनिर्मितीपासूनची वैशिष्ट्ये जपून असतात. कालौघात त्या ग्रामनामाचे रूप बदलत असले तरी मूळ अनेक बाबी ग्रामनामात अंतर्भूत असतात.

ग्रामनाम व्युत्पत्तीबाबत वि.का. राजवाडे यांनी जो विचार केला त्यात संस्कृत मूळ शब्दापासून ग्रामनाम व्युत्पत्ती गृहीत धरली आहे. तर श्री.विश्वनाथ खरे यांनी संस्कृत, मराठी, तमिळ, कन्नड इत्यादी सर्वसमावेशकता गृहीत धरून ग्रामनाम व्युत्पत्तीचा विचार केला. राजवाडे यांचा ग्रामनाम व्युत्पत्ती शोध एकांगी वाटत असला तरी तो ग्रामनाम व्युत्पत्ती-शोधाचा आद्य दुवा आहे. मराठवाड्यातील ग्रामनामाच्या व्युत्पत्तीचा शोध डॉ.हरिहर ठोसर यांनी घेतला आहे. लातूर जिल्ह्यातील ग्रामनामाची व्युत्पत्तीचा शोध सुधारक देशमुख यांनी घेतला आहे.

प्रस्तुत लेखात उदगीर परिसरातील जळकोट, देवणी, उदगीर तालुक्यातील २०१ गावाच्या ग्रामनामाच्या उत्पत्तीचा ऊहापोह पूर्वसुरींचे संशोधन अभ्यासून करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

उदगीर परिसरातील गावावर कन्नड, उर्दू, संस्कृत, मराठी प्रभाव दिसून येतो. स्थानिक भूगोल, देव-देवता, यक्ष, नक्षत्रे, प्राणी, वनस्पती आणि मनुष्याची गुणवैशिष्ट्ये यावर आधारित ही ग्रामनामे उदगीर परिसरात आहेत. त्याचे विवरण क्रमशः पुढीलप्रमाणे आहे.

१. वनस्पती नामजन्य ग्राम नामे

अ.क्र.	ग्रामनाम	तालुका	व्युत्पत्ती/विग्रह/अर्थ/विवरण
१	गुत्ती	जळकोट	गुत्ती-कन्नड-फुलाचा गुच्छ
२	मेवापूर	जळकोट	मेवा-फळांचा मेवा (पूर प्रत्यय)
३	चिंचोली	जळकोट	चिंच-वृक्ष चिंचेचे झाड, मोठ्या प्रमाणात असलेले गाव
४	चेरा	जळकोट	चेरूक (कन्नड-ऊस) ऊसाचे उत्पन्न जास्त असावे ऊसाचे

			गाव
५	वडगाव	जळकोट	वड (मराठी) वृक्ष, वडाची झाडे असणारे गाव
६	उमरदरा	जळकोट	उंबर (मराठी) वृक्ष+दश प्रत्यय, दरीतील गाव जेथे उंबराचे वृक्ष आढळतात
७	येलदरा	जळकोट	एले (कन्नड-विडा), दरा प्रत्यय, विड्याचे पाने, तांबूलपत्र यांचे उत्पन्ने होत असणारी दरी
८	उमरगा सेतु	जळकोट	उंबर गाव (रेतु-कन्नड) श्रीमंत
९	हाळद वाढवणा	जळकोट	हळद-वनस्पती+वाढ-मोठे+वना, वन, उद्यान
१०	बेळसांगवी	जळकोट	बेलाची झाडी असलेले संगमावरील गाव
११	करंजी	जळकोट	करंजी वनस्पती, वृक्षनाम
१२	करवंदी	जळकोट	वृक्षनाम
१३	दावणगाव	उदगीर	दावण (कन्नड-गवाण), झाडी, गवताळ भाग असलेले गाव
१४	मादलापूर	उदगीर	मादळ-कन्नड-महाळुंग, रुचकी, पूर प्रत्यय रुचकी अथवा महाळुंग वृक्ष असणारे गाव
१५	बनशेळकी	उदगीर	बन+शैल्य, पर्वतरांगातील, डोंगराळ भागातील वन,
१६	चिघळी	उदगीर	चिघुळी, चिघळी (कन्नड-चिंच), चिघळी (Carissa Congesta) ही वनस्पती आहे.
१७	वाढवणा (खु.)	उदगीर	मोठे वन
१८	वाढवणा (बु.)	उदगीर	मोठे वन
१९	लिंबगाव	उदगीर	लिंब-वनस्पती नाम
२०	टाकळी	उदगीर	वनस्पती नाम
२१	बोरगाव	उदगीर	वनस्पती नाम
२२	मोघा	उदगीर	वनस्पती नाम
२३	तादलापूर	उदगीर	तदलूर (कन्नड-काटेरी कुंपन) गावाभोवती काटेरी वृक्षामुळे हे नाव प्राप्त झाले असावे.
२४	बेलसकरगा	उदगीर	बेल वनस्पती, सकरगा-साखर, बेल वनस्पतीचे नाव अथवा ऊस उत्पादक गाव. बेल+पिप्परिका असे ही असू शकते.
२५	पिंपरी	उदगीर	वृक्षनाम (पिंपळी)
२६	तोगरी	उदगीर	तोगरु (कन्नड-तूर धान्य) मोगलू (कन्नड-चामडे) तूरधान्य उत्पादक अथवा चामडी उत्पादक ग्राम
२७	किनी यल्लादेवी	उदगीर	किनी (संस्कृत) (आघाडा वनस्पती) येल्लमा स्थानिक देवता, आघाडा वनस्पती असलेले यल्लमाचे गाव
२८	चोंडी	उदगीर	चोंडा (मराठी-भाताच्या रोपाचा झुपळा) भात पिकविणारे गाव
२९	सुमठाणा	उदगीर	सुम+ठाणा फुलांचे गाव
३०	नेकनाळ	देवणी	नेक (कन्नड-सागवान) साग असलेला प्रदेश
३१	सावरगाव	देवणी	सावरी (काटेसावर वनस्पती) असलेले गाव
३२	बोरोळ	देवणी	बोरू वनस्पती असणारे गाव
३३	अजणी	देवणी	अंजनी वनस्पती नाम
३४	गुरनाळ	देवणी	गुर-गुंज, गुज वनस्पती उत्पादक गाव अथव कुल...कुर-गुळ

			(येथे क चा ग आणि ल र झाला आहे) गुळ उत्पादाक गाव, दुसरा पर्याय योग्य
३५	आंबेगाव	देवणी	आंबा वनस्पती असलेले गाव
३६	वडमुरंबी	देवणी	वड-वटवृक्ष, मुरंबक-शंकर, वड व शिवाचे निवास असलेले गाव
३७	आंबा नगर	देवणी	वनस्पती नाम
३८	बोळेगाव	देवणी	बोळ वनस्पती
३९	आडोळवाडी	देवणी	अडोळ वनस्पती
४०	कवठाळ	देवणी	कवठ वनस्पती नाम
४१	गुरधाळ	देवणी	(कुल-कुर-कन्नड गुळ) ग चे ल-र गुळाचा प्रदेश, गुळ उत्पादक प्रदेश असावा.

२. प्राणी नामजन्य ग्राम नामे

अ.क्र.	ग्रामनाम	तालुका	व्युत्पत्ती/विग्रह/अर्थ/विवरण
१	घोणसी	जळकोट	घोणस-सापाचा प्रकार
२	निडेबन	उदगीर	नीड (कन्नड-पक्षाचे घरटे) बन-वन पक्षाचे घरटे असणारा प्रदेश, हा प्रदेश पाणथळ आहे
३	करडखेल	उदगीर	करडूकल्लू, करडूकिरडू, सापाचे पिल्ले, किल्लू-दगड
४	कुमठा	उदगीर	कुम (तमिळ-पक्षी कबुतर) कबुतराचे गाव
५	मोर्तळवाडी	उदगीर	मोरांचा तळ असणारे गाव अथवा मोर असलेले तळ्याचे गाव
६	खेर्डा	उदगीर	केरे (कन्नड-निर्विष साप) करडू, किरडू (मराठी) लहान साप, डा गाववाचक प्रत्यय
७	मांजरी	उदगीर	मांजर (स्त्रीवाचक) प्राणीनाम
८	कासराळ	उदगीर	कासर+हळ्ळी (कासर-कन्नड-म्हैस)
९	वागदरी	उदगीर	वाग+दरी (वाग्गेय-कन्नड-कुत्रा) कुत्रे असणारे दरीतील गाव अथवा वाग-वाघ, वाघ असलेली दरी
१०	तोंडचिर	उदगीर	तोंड+चीर (तोंड-कन्नड-घूस) चीर-दगड
११	धामणगाव	उदगीर	धामण सापाचा प्रकार
१२	हिप्परगा डाऊळ	उदगीर	पिप्परिका, डाऊळ (सं-द्राव्यूह) कोकिळा
१३	वाघनाळवाडी	देवणी	वाघाचा प्रदेश
१४	नागराळ	देवणी	नागर हळ्ळी नागांचे नाव
१५	वागदरी	देवणी	वाघाची दरी (वाग्ग्ये-कुत्रे)
१६	दवनहिप्परगा	देवणी	दार्वाण-गोधन पिप्परिका
१७	नागतीर्थवाडी	देवणी	नाग+तीर्थ (जलस्रोत), जलस्रोत नागाचे यासाठी असावे
१८	अनंतवाडी	देवणी	अनंत-नाग, नागाचे गाव

३. स्वाभाविक रचना जसे डोंगर, नदी, ओहोळ, दरी इत्यादी वरुन उत्पन्न ग्रामनामे

अ.क्र.	ग्रामनाम	तालुका	व्युत्पत्ती/विग्रह/अर्थ/विवरण
१	गंगापूर	उदगीर	गंगा+पूर, स्थानिक ओढा, जलस्रोतास गंगा म्हणण्याचा प्रघात, पूर प्रत्यय
२	करखेली	उदगीर	कर (उंट), खेली-खिळपट, नापीक जमीन

३	हेर	उदगीर	हेर (कन्नड-मोठे), श्रेष्ठ, विशाल, थेरचे हेर झाले असावे. श्रेष्ठ गाव, ह्या अर्थानेही ग्रामनाम असू शकते.
४	चिमाचीवाडी	उदगीर	चीमा, चिमा (कन्नड-लहान दगड), लहान दगड जास्त असणारे गाव
५	तिवटग्याळ	उदगीर	तिवडी (तिपाई), यळ-दरीसारखी अरुंद रचना तीन डोंगरातील घळ
६	हाकनाकवाडी	उदगीर	(टाकू-कन्नड, धारण करणे, ताकु-कन्नड-वारुळ) वारूळ धारण केलेली, असलेली वाडी
७	कल्लूर	उदगीर	कल्ली-दगड-अरु-गाव
८	गुडसूर	उदगीर	गुडूस+उसू-गुडूस-खडबडीत जागेचे गाव असमतल भागावर वसलेले गाव
९	कासराळ	उदगीर	कासार (कन्नड) जलाशय, हळ्ळी (कन्नड गाव), जलाशयाचे गाव
१०	अवलकोंडा	उदगीर	आवळी-रांग,कौडा पर्वत, पर्वताची रांग टेकड्या असलेले गाव
११	शेल्हाळ	उदगीर	शैल्य+हळ्ळी - दगड-गाव
१२	धोंडिहिप्परगा	उदगीर	धोंडे असलेले पिप्परिका-हिप्परगा अथवा दौड्ड (कन्नड) मोठे-पिप्परिका (कन्नड)-मोठे गाव
१३	मल्लापूर	उदगीर	मले (कन्नड-डोंगर), डोंगराचे गाव
१४	जवळगाव	देवणी	जवलग्राम-ज्वाला ग्राम स्थानिक देवता असावी
१५	देवणी	देवणी	देवांचा प्रदेश, देव नदीकाठचे गाव
१६	डोंगरवाडी	देवणी	डोंगर असलेली वादी
१७	देवणी (खु.)	देवणी	देवांचा प्रदेश
१८	कोनाळी	देवणी	कोनात असलेले कोपऱ्यात असलेले गाव (डोंगराच्या कोपऱ्यात असलेले)
१९	संगम	देवणी	संगमिका दोन नद्याच्या संगमावरील गाव, देव व मानमोडी नद्यांचा संगम
२०	बटनपूर	देवणी	बेट्ट (कन्नड) लहान टेकडी-बेट्टनपूर, बट्टनपूर-बटनपूर
२१	अचवला	देवणी	अचल+आवगली-अचलावली, पर्वताची (डोंगराची) रांग असलेले ग्राम
२२	दरेवाडी	देवणी	दरे-गुहा, दरी, दरी अथवा गुहा असलेले गाव
२३	टाकळी	देवणी	टाळ-जलाशय-जलाशय असलेले गाव
२४	कोळनूर	जळकोट	कोळ (तमिळ), टेकडी, टेकडीचे नाव
२५	तिरुका	जळकोट	तिरु-के (तिरु-तमीळ), पवित्र, केय प्रत्यय, तिरू नदीचे नाव
२६	माळहिप्परगा	जळकोट	माळ-टेकडी, हिप्परगा-हिप्परिका, डोंगरी भागावरील गाव
२७	डोंगरगाव	जळकोट	डोंगर असलेले गाव
२८	होकर्णा	जळकोट	होक्करणि (कन्नड-पुष्करणी, तळ), पुष्करण, तळे सरोवर असलेले गाव
२९	शेलदरा	जळकोट	शैलदरा (शैल-पाषाण दगड), दगड असलेली दरी
३०	जळकोट	जळकोट	जल - कोट, जल व कोट असणारे पाणीसाठा व गावाभोवती कोट असलेले गाव

३१	कुनकी	जळकोट	कुनि (कन्नड-उतार), उतरती जमीन, कुण्णि-खड्डा, खळगा पाण्याचा साठा
३२	कोनाळी	जळकोट	कोन-हळ्ळी, डोंगराच्या कोनावरील गाव
३३	उदगीर	उदगीर	उद्क+गीर, उद्-जल, गीर-पर्वत, जलस्रोत असणारे डोंगराचे गाव
३४	निडेबन	उदगीर	निडी (कन्नड-विस्तृत, रुंद, समीप) गावाजवळचा प्रदेश (उदगीरजवळ आहे)
३५	बनशेळकी	उदगीर	बन+शैल्य-पर्वतरांगावरील वन प्रदेश
३६	देवर्जन	उदगीर	देव+अर्जन-दोव नदी गावातून जाते. देव पासून अर्जित गाव

४. देवी, देवता, यक्ष, यक्षिणी, नक्षत्र, क्षुद्र देवता, पंचमहाभुते, दिक्पाल यांच्या नावारून व्युत्पन्न ग्रामनामे

अ.क्र.	ग्रामनाम	तालुका	व्युत्पत्ती/विग्रह/अर्थ/विवरण
१	हेळंब	देवणी	हेरंब-गणपती, रं चे ळ, हळेगन्तक मध्ये र चे ढ, ळ होते
२	वलांडी	देवणी	वल (कन्नड-शक्ती), आण्दी (तमिळ-ब्राह्मणेतर) शिवभक्तांचा वर्ग, भटकवणारे शिवभक्त, शक्तीउपासना केंद्र असावे
३	धर्मापुरी	देवणी	धर्म निष्ठ गाव पूरचे पुरी
४	हंचनाळ	देवणी	हंचि (कन्नड-गोंदणे), गोंदण्याचा व्यवसाय असेल गोंदणे हा मंत्रतंत्राचा भाग आहे
५	सिंधीकामठ	देवणी	सिद्धी कामद-सिद्धीची कामना पूर्ण होणारे ठिकाण, सिद्ध लोकांची वस्ती असावी, लोकांच्या मनोकामना पूर्ण होत असाव्यात.
६	इंद्राळ	देवणी	इंद्र देवतेचे नाव गावास दिलेले अथवा इंद्रास अर्पित
७	वडमुरंबी	देवणी	मुरंबक-शंकर, वड असलेले शंकराचे गाव
८	आचवला	देवणी	(आचु-कन्नड, मागणे, याचना करणे) जेथे जाऊन प्रार्थना केली जाते ते ठिकाण
९	दत्तनगर	देवणी	दत्तात्रय देवता, नगर-ग्रामवाचक प्रत्यय
१०	महादेववाडी	देवणी	महादेव (शिव) देवता
११	अतनूर	जळकोट	(अत्नू-कन्नड-सूर्य, वारा, वायू)+उरू-गाव सूर्याचे अथवा वायूचे गाव (वायू दिक्पाल व पंचमहाभुतापैकी एक आहे)
१२	सोरगा	जळकोट	(सोर-कन्नड-सूर) देवता स्वरदेवता गायनकलेशी संबंधित गाव
१३	येवरी	जळकोट	ऐवर-पाच पांडव, पांडवाची पूजा मांग समाजात प्रचलित आहे. तेलंगणातही पांडव व कुंतीची पूजा करतात.
१४	शंभूउमरगा	उदगीर	शंभू-शिव, शिवाचे उम्बरगाव शिवाचा निवास असलेले उंबरगाव (जेथे उंबर वृक्षही आहेत, मूळ नाव उंबर गाव असावे)
१५	सताळा	उदगीर	सात हे यक्षाचे नाव आहे. यक्ष हे ग्रामरक्षक असत. त्यामुळे त्यांची नावे गावास दिली जात. सातहळ्ळी असे नाव असावे. अथवा सत्+हळ्ळी-सत्ज्ञान, पूजा, हळ्ळी गाव जेथे ज्ञानसाधना पूजा अर्चा होते ते गाव

१६	क्षेत्रपाळ	उदगीर	क्षेत्रपाळ-ग्रामरक्षक देवता
१७	हंगरगा (खु.)	उदगीर	हंगु-आश्रय, आधार, देवतांचा आधार, आश्रय, कृपा या अर्थाने अथवा जमीनदार, जहागीरदार यांच्या आश्रयाला आलेले निर्वासित यांचे गाव असाही अर्थ होऊ शकतो.
१८	रुद्रवाडी	उदगीर	शिव देवता नाम, वाडी ग्रामवाचक प्रत्यय
१९	हंडरगुळी	उदगीर	प चा ह येण्याच्या नियमाने पिंडीचे हिंडी झाले असावे. पिंडी, गुळी म्हणजे खड्डा सरोवर हळ्ळी हंडरगुळी हे एकच ग्रामनाम पुर्वी होते. शंकराची पिंड असलेले व जलाशय असलेले गाव
२०	तोंडार	उदगीर	तोंडार (तमिळ-देवभक्त) गुलाम, तोंड (कन्नड-दास, सेवक) देवभक्तांचे, देवांची सेवा करणाऱ्यांचे गाव
२१	सोमनाथपूर	उदगीर	सोमनाथ-शैव देवता-शिव पूर ग्रामवाचक प्रत्यय
२२	देऊळवाळी	उदगीर	देऊळ असलेले गाव
२३	शिरोळ	उदगीर	श्री-लक्ष्मी श्रायालय, श्रीचे निवास आलय त्यापासून सिराळ शिराळ-शिरोळ, लक्ष्मीचे आलय असणारे गाव अर्थात लक्ष्मी मंदिर किंवा ग्रामदेवता लक्ष्मी असावी.
२४	जकनाळ	उदगीर	जक्क (कन्नड-यक्ष) यक्षाच्या नावावरुन नाळ-प्रांत, प्रदेश
२५	चांदेगाव	उदगीर	चंद्र, चंद्राचे गाव
२६	जानापूर	उदगीर	जान (कन्नड-ज्ञान, ध्यान) ज्ञानी लोकांचे गाव
२७	कौळखेड	उदगीर	कौल+खेड, कैगल-शक्तीपूजक शक्तीची उपासना करणारे गाव शक्ती उपासना केंद्र

५. समाजव्यवस्था, सामाजिक स्तररचना आधारित ग्रामनाम

अ.क्र.	ग्रामनाम	तालुका	व्युत्पत्ती/विग्रह/अर्थ/विवरण
१	धनगरवाडी	देवणी	धनगर जमातीचे गाव
२	धनेगाव तांडा	देवणी	तांडा हा लमाण वस्तीचा असतो. धनेगाव नजीक असल्याने त्यास धनेगाव
३	इस्लामवाडी	देवणी	आनंदवाडीचे नाव, इस्लाम लोकांनी बदललेले धर्मवाचक नाम
४	नागराळ	देवणी	नागर+हळ्ळी-नाग लोकांचे गाव (नाग जमात नसेल तर नाग पूजकांचे गाव असाही अर्थ होऊ शकतो)
५	गौंडगाव	देवणी	गौंड लोकांचे गाव. शाक्त संप्रदायात गौंड संप्रदाय आहे. उदगीर परिसरात शक्तीपासक होते हे कौलखड, क्षेत्रफळ आदी नावावरून दिसते.
६	पाटोदा	जळकोट	पाट-विणणे, पाट+वाडा-पाटवाडा, पाटोदा-विणकराचे गाव
७	मरसांगवी	जळकोट	महारांची सांगवी-सांगवी-संगम असलेले गाव
८	वांजरवाडा	जळकोट	बंजारा लोकांचे गाव
९	ढोरसांगवी	जळकोट	ढोर लोकांचे संगमावरील गाव
१०	डोमगाव	जळकोट	डोंब लोकांचे गाव
११	शेकापूर	उदगीर	शेखर+पूर, शेखर-नायक, पुढारी, शेखरपूर-शेखपूर-शेखापूर-शेकापूर
१२	लोहारा	उदगीर	लोहार समाजाचे गाव
१३	डिग्रस	उदगीर	पर्शियन इनाम दिलेल्यांना दिगर म्हणतात. गाव कोणाला तरी

			इनाम दिले असावे.
१४	डांगेवाडी	उदगीर	डांगे लोकांचे गाव
१५	मलकापूर	उदगीर	मल्ल लोकांचे गाव, मल्ल देवता, मलिक-मालकाचे गाव हे ठिकाण एखाद्या इस्लाम सत्ताधीशांचे, सरदाराचे वसतिस्थान असू शकले
१६	नावंदी	उदगीर	नावडिग (कन्नड-न्हावी, नाभिक) नाभिकांचे गाव
१७	नळगीर	उदगीर	नळ लोकांचे गाव (नळ व्यक्तीनाम ही असू शकते)
१८	नागलगाव	उदगीर	नाग जमातीच्या लोकांचे गाव
१९	मल्लापूर	उदगीर	मल्ल-देवता मल्लाचा निवास असणारे मल्ल लोकांचे गाव
२०	माळेवाडी	उदगीर	माळी +वाडी, माळी व्यवसाय असलेल्यांचे गाव अथवा माळ+वाडी, डोंगरमाळ असलेली वाडी
२१	बामणी	उदगीर	ब्राह्मण लोकांचे गाव

६. व्यक्तीनाम आधारित ग्रामनाम व्युत्पत्ती

अ.क्र.	ग्रामनाम	तालुका	व्युत्पत्ती/विग्रह/अर्थ/विवरण
१	शिवाजीनगर तांडा	जळकोट	शिवाजी-महापुरुषाचे नाव
२	रावणकोळ	जळकोट	रावण व्यक्तीनाम कोट (कन्नड-जलाशय)
३	इस्लामपूर	उदगीर	व्यक्तीवाचक ग्रामनाम
४	हैबतपूर	उदगीर	व्यक्तीवाचक
५	रावणगाव	उदगीर	रावण+गाव
६	सय्यदपूर	देवणी	सय्यद व्यक्तीनाम
७	ममदापूर	देवणी	महमदापूर-व्यक्तीनाम
८	पेठेवाडी	देवणी	पेठे-व्यक्तीनाम
९	कमरोद्यीनपूर	देवणी	व्यक्तीनाम
१०	येनगेवाडी	देवणी	व्यक्तीनाम
११	भोपळी	देवणी	भूप-राजा, राजाचा प्रदेश
१२	रामतांडा	देवणी	राम व्यक्तीनाम, लमाण लोकांची वस्ती नव्याने वसलेली असावी
१३	लक्ष्मण तांडा	देवणी	लक्ष्मण व्यक्तीनाम-वरीलप्रमाणे
१४	आनंदवाडी	देवणी	आनंद व्यक्तीना, आनंद-मोद
१५	शिवाजी तोंडा	देवणी	व्यक्तीनाम
१६	दत्तनगर	देवणी	व्यक्ती अथवा देवता नाम
१७	कोरेवाडी	देवणी	व्यक्तीनाम, या गावातील कोरे सावकार प्रसिद्ध
१८	महादेववाडी	देवणी	व्यक्ती अथवा देवता नाम
१९	कमालवाडी	देवणी	व्यक्तीनाम

७. व्यक्तीनाम आधारित ग्रामनाम व्युत्पत्ती

अ.क्र.	**ग्रामनाम**	**तालुका**	**व्युत्पत्ती / विग्रह /अर्थ / विवरण**
१	बोंबळी	देवणी	बोंबुळी-नगरा, ढोल, नगारा अथवा ढोलसाठी प्रसिद्ध असावे
२	लासोना	देवणी	लास (सं.न,त्य, नर्तन) नर्तन कलेशी संबंधित गाव असावे
३	धडकनाळ	उदगीर	धडक, टक्कर, युद्धक्षेत्र, नाळ-प्रदेश, संघर्षाचे ठिकाण

४	लोणी	उदगीर	अन्नपदार्थवाचक नाव, प्रसिद्ध असावे
५	सुकणी	उदगीर	सुख+आणि सुखी गाव कण्णी (क-जनावरांना बांधण्याची दोरी)
६	वायगाव	उदगीर	वाय-व्याज, सावकारी व्याज, सावकारीसाठी प्रसिद्ध असावे
७	भाकसखेडा	उदगीर	भाक (मराठी-मागणे, प्रार्थना करणे) प्रार्थनास्थळ असू शकते.
८	नेत्रगाव	उदगीर	मानवी अवयव
९	लाळी (खु.)	जळकोट	लाळि (कन्नड-सांडस, चिमटा) म्यान
१०	जिरगा	जळकोट	जीर (कन्नड-तलवार, खड्ग) सैनिकांचे गाव
११	हावरगा	जळकोट	हावरा (मराठी) हावऱ्या लोकांचे गाव (लेडेगाव, बावलगाव अशी नावे आहेत)
१२	विराळ	जळकोट	वीर+हळ्ळी - वीर लोकांचे गाव
१३	जगळपूर	जळकोट	जगळ (भांडण, युद्ध)
१४	धाडवाडी	जळकोट	धाड-हल्ला, ताश, घाला, हल्ल्यात सापडलेले गाव असावे
१५	सुल्लाळी	जळकोट	कसुलु (कन्नड-निर्मूळ) हळ्ळी-गाव स्वच्छ गाव

ऊहापोह

उदगीर परिसरातील ग्रामनामाचा विचार केला असता बहुतेक ग्रामनामावर कन्नड भाषेचा प्रभाव जाणवतो. काही गावे इस्लामी आक्रमणाचा प्रभावही दर्शवितात तर उर्दूशिवाय 'पूर' प्रत्यय लागलेली गावेही या परिसरात आहेत. कन्नडमधील हळ्ळी, अरू, सोंड, सोगा, नाळ, कोंड हे प्रत्यय ही ग्रामनामाला लागले आहेत तर मराठीतून गावाची नावे तयार होताना खेड, गाव, तेर, वाडी, वाडा, पूर हे अव्यय लावून ही ग्रामनामाची उत्पत्ती झाल्याचे दिसते. भौगोलिक रचनेच्या अनुषंगाने नदी, पर्वत, माळरान, डोंगर, ओढा, दरी यांचा प्रभावही या परिसरातील ग्रामनामावर दिसतो. उदगीर हे ग्राम नामच उद्+गीर (उद्क-जल, गीर-डोंगर) यापासून निर्माण झाल्याचे दिसते. दोन नद्या जेथे मिळतात त्या स्थळाला स्थानिक दृष्टीने व धार्मिक दृष्टीने अत्यंत महत्त्व आहे. संगमावरील बहुतेक गावे सांगवी या रूपाने तयार झालेली दिसतात. तसेच तळे, पुष्फरणी, तलाव यावरूनही ग्रामनाम उत्पत्ती झाल्याचे दिसते.

प्राचीन कालखंडात वनस्पतीद्वारे, वृक्षाद्वारे ग्रामसीमा ठरवली जात असे. या वनस्पतीच्या नावावरून उदगीर परिसरातील ४० ग्रामनामाची उत्पत्ती झाल्याचे दिसते तर देवी, देवता, नक्षत्र, दिक्पाल, क्षेत्रपाळ, यक्ष, क्षुद्र देवता यांच्या नावावारून २७ ग्रामनामे व्युत्पन्न झाली आहेत. प्राणी, पशू, पक्षी यावरून उदगीर परिसरातील १८ ग्रामनामाची उत्पत्ती झाल्याचे दिसते. समाजरचना, जातीव्यवस्था यांचा प्रभावही उदगीर परिसरातील ग्रामनामावर पडलेला असून केवळ जातीवाचक संबोधन असलेली बारा गावे या परिसरात आहेत. तर तांडा संबोधन वापरलेली व विशिष्ठ (लमाण) जातीचा निर्देश करणारी गावेही आहेत. व्यक्तीनाम वाचक, युद्ध, संघर्ष, गुणवैशिष्ट्ये द्योतक ठरणारी तसेच सुल्लाळी, बोंबळी, वायगाव इत्यादीसारखी गावे या परिसरात आहेत.

स्त्री स्वातंत्र्याचे कैवारी: डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर

भिकाणे शोभा राजेंद्र
संशोधक विद्यार्थी, ज्ञानोपासक महाविद्यालय,परभणी

प्रस्तावना:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा जन्म अस्पृश्य जातीत झाल्यामुळे जातीय विषमतेच्या अपमानाचे दु:ख त्यांनी सहन केले होते. तेच दु:ख येथील उच्चवर्णीय स्त्रियांपासून तळागाळातील स्त्रियांपर्यंत आहे, हे जाणल्या नंतर या सर्वांच्या मुक्तीचा मार्ग म्हणजे कायदा होय. हे त्यांच्या दूरदर्शी बुद्धीला पटले. कारण ज्या मार्गाने हे परावलंबित्व व विषमता आली त्याच मार्गाने त्याचे उच्चाटन केले पाहिजे हे त्यांनी ठरविले.

समाज जीवनाची ही चौकट मोडून काढून स्त्री दास्याच्या बेड्या तोडून, तिला अनिष्ट चालीरीती, रुढी, परंपरांतून मुक्त करने तिच्या उद्धारासाठी आपले आयुष्य खर्ची घालणाऱ्या थोर समाज सुधारकात डॉ. आंबेडकरांचे नाव हे शीर्ष स्थानी येते. सामाजिक संरचनेत आमुलाग्र परिवर्तन करण्याची गरज प्रतिपादन करुन व अनिष्ट रुढी, परंपरांना आधारभूत असलेली धार्मिक चौकट त्याज्य ठरवून ती मोडीत काढण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला. हे त्यांचे कार्य ऐतिहासिक दृष्ट्या अत्यंत महत्वाचे आहे. मानवनिर्मित गुलामगिरी व दास्यातून स्त्रियांची मुक्ती करण्यासाठी महात्मा फुलेंनी समाजात स्वातंत्र्य व समतेचे विचार रुजवून जी सामाजिक चळवळ चालविली होती. त्या चळवळीचा वारसा खऱ्या अर्थाने डॉ. आंबेडकरांनी चालविला.

स्त्री सहभागाचा पुरस्कार:

डॉ. आंबेडकरानी स्त्रियांच्या विकासासाठी स्त्रियांनी कोणत्याही राजकीय, सामाजिक

कार्यात सहभागी होणे महत्वाचे मानले. स्त्री व पुरुषांनी मिळून अडचणी सोडवल्या पाहिजे. पुरुषांनीच हे काम स्वीकारले तर ते पारपाडण्यास फार अवधी लागतो. तर तेच काम स्त्रियांनी स्वीकारले तर कामात लवकर यश प्राप्त होईल, असे त्यांचे मत होते. त्यांनी महाड येथील चवदार तळयाच्या सत्याग्रहात स्त्रियांना ही सहभागी करुन घेतले. त्यांची वेगळी सभा घेवून त्यांच्यात स्वाभिमान जागविण्याची व प्रबोधनाची भूमिका एकाच वेळी घेतली.

स्त्री-पुरुष समानता:

भारतात स्त्री-पुरुषांना समान दर्जा नसल्यामुळे स्त्रियांना समानसंधी, समान प्रतिष्ठा, समानाधिकार दिले जात नव्हते. स्त्रियांना गुलामगिरीचे व उपेक्षेचे जीवन जगावे लागत असे. या गुलामगिरीच्या जोखडातून स्त्रियांना बाहेर काढण्यासाठी कारणीभूत ठरणाऱ्या धार्मिक पाखंडतेला त्यांनी विरोध केला. 20 जुलै 1942 रोजी नागपूर येथे दलित स्त्रियांची परिषद (सभा) झाली. त्यावेळी जवळपास 20 - 25 हजार स्त्रियांची उपस्थिती होती. त्यावेळी ते म्हणाले होते की, स्त्रियांची प्रगती ज्याप्रमाणात झाली असेल त्यावरुन एखाद्या समाजाची प्रगती मी मोजत असतो. तसेच मुलींना आपल्या आयुष्याचा जोडीदार निवडण्या बाबत अधिकार असावा याबाबत ते आग्रही होते. लग्न झालेल्या प्रत्येक स्त्रीने पतीची मैत्रीण म्हणून त्याच्या प्रत्येक कार्यात सहकार्य द्यावे. मात्र पतीने गुलामासारखे वागविल्यास त्यास खंबीर पणे नकार ही द्यावा व समतेसाठी आग्रह धरावा.

स्त्री सक्षमीकरणाचा आग्रह:

स्त्री प्रश्नासाठी त्यांनी वेळोवेळी विचार व्यक्त करुन स्त्री मुक्तीसाठी चळवळी उभारल्या त्यांनी स्त्री प्रश्नांसाठी वेळ प्रसंगी आपल्या कायदे मंत्री या पदाचा राजीनामा ही दिला. त्यांनी मजूर मंत्री असते वेळी गिरण्या, कारखान्यात काम करणाऱ्या स्त्रियांना ही पुरुषांच्या बरोबरीने वेतन मिळावे अशी भूमिका स्पष्ट केली. त्यांनी आपल्या विचार व कृतीतून सातत्याने स्त्री सक्षमीकरणाचा आग्रह व्यक्त केल्याचे दिसून येते. स्त्रियांना ही शिक्षण

घेता यावे यासाठी कार्य केले. औरंगाबाद येथे गरीब, अनाथ मुलांना आधार देण्याच्या उद्देशाने एक अनाथाश्रम सुरु केले. तसेच मराठवाड्यात शैक्षणिक संस्था स्थापन केल्या.

हिंदू कोड बिल:

हजारो वर्षापासून स्त्रियांना विशिष्ट समाज चौकटीत तिचे कार्यक्षेत्र मर्यादीत करुन तिचे जीवन संकुचित करण्यात आले होते. या परिस्थितीतून स्त्रियांना बाहेर काढण्यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी हिंदू कोडबिल तयार केले. जे स्त्री मुक्तीची सनद यानावाने ओळखले जाते. स्वत:ची प्रकृती ठीक नसतानाही त्यांनी जिद्दीने ते कार्य हाती घेतले. कारण या विधेयकामुळे स्त्रियांचे उत्थान होईल, असे त्यांना वाटत होते. त्यांनी या संहिती करणात सात कायदे एकत्र समाविष्ट केले व हे एका वेळेस संमत होतील असा त्यांचा मानस होता. परंतु या बिलाला सर्व स्तरांमधून विरोध झाला. त्यात पुढील सात कायदे होते.

1) एखादा हिंदू मृत्यु पत्रन करता मरण पावलातर त्याच्या मिळकती संबंधी हक्कदार स्त्री –पुरुष म्हणजे
2) मृताचा वारसदार ठरविण्याचा अधिकार 3) पोटगी 4) विवाह 5) घटस्फोट 6) दत्तक विधान 7) अज्ञान पालकत्व

भारतीय राज्यघटना व महिलांचे स्थान:

समाजातील अनिष्ट प्रथा, चालीरीतीचे समूळ उच्चाटन करण्यावर सुरुवाती पासूनच भर होता. यासाठीच त्यांनी कायदा नावाचे शस्त्र हाती घेतले. परंतु कायदा हा समाजाच्या पलीकडे राहूच शकत नाही. म्हणून तो समाजासाठी असावा, असे त्यांचे मत होते. म्हणूनच त्यांनी कायद्याला समाज परिवर्तनाचे साधन म्हटलेले आहे. त्यांनी जुन्या कायद्याची संहिता बदलून ती स्त्री केंद्रीत करण्याचा प्रयत्न केला. यासर्वांचे फलित म्हणजेच भारतीय राज्यघटनेतील उद्देश पत्रिका तसेच मूलभूत अधिकार इ. च्या माध्यमातून भारतीय स्त्रियांना सर्व प्रकारची सुरक्षितता प्रदान करुन स्त्री स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करण्यात आला. त्यातील विशेष तरतुदी पुढील प्रमाणे आहेत -

कलम 3 (क) – उपजीविकेचे पर्याप्त साधन मिळविण्याचा अधिकार स्त्री व पुरुष यांना सारखाच असणे.

कलम 3 (घ) – स्त्री व पुरुष या दोघांना ही समान कामासाठी समान वेतन.

कलम 14 – कायद्या समोर समानता.

कलम 15 – लिंगावर आधारीत कोणताही भेदभाव न करणे.

कलम 16 – सार्वजनिक सेवा योजनांच्या बाबतीत समान संधीची उपलब्धता.

कलम 42 – कामाबद्दल न्याय आणि प्रसूती लाभ.

कलम 49 (ड) – स्त्री –पुरुष कामगारांचे आरोग्य तसेच बालकांचे कोवळे वय लक्षात घेणे व त्यांचा दुरुपयोग न करणे.

कलम 51 (3) – स्त्रियांच्या प्रतिष्ठेला बाधा पोहोचेल अशा प्रथांचा त्याग करणे.

अशा प्रकारे डॉ. आंबेडकरांनी भारतीय स्त्रियांना कायद्याचा आधार देऊन तिला बंधन मुक्त व विकासाच्या वाटा खुल्या करुन दिल्या. त्यामुळे भारतीय स्त्री ही आज सन्मान व प्रतिष्ठेचे जीवन जगत आहे हे सर्व त्यांच्या अथक परिश्रमाचे फळ म्हणावे लागेल.

समारोप:

डॉ. आंबेडकरांनी समाज सुधारणेच्या माध्यमातून प्रत्येक कार्य व चळवळीत उद्धारासाठी व तिच्या कल्याणासाठी आटोकाट प्रयत्न केल्याचे दिसून येते. संबंधित समस्येवर वा परिस्थितीवर केवळ विचार मांडून चालणार नाही तर त्या समस्येचे समूळ उच्चाटन करण्यासाठी कायदा करणे सुद्धा गरजेचे आहे हे त्यांच्या दूरदृष्टीने हेरले होते. त्या सर्वांचे फलित म्हणजे आजची स्त्री आपल्या स्वातंत्र्याचा उपभोग घेताना दिसते. तिच्यात आत्मनिर्भरता वाढून जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रातती प्रगती करताना दिसून येते. विकासाची समान संधी मिळाल्यामुळे स्त्रियांनी शिक्षणात प्रगती करुन, अर्थार्जनाने स्वावलंबी होऊन विविध क्षेत्रात आज स्त्री सक्षमीकरण घडून येत आहे.

त्यांनी मांडलेले हिंदू कोडबिल जरी संमत झाले नाही तरी त्याचे महत्व तेथेच न संपता या प्रारुपानेच स्त्री हिताकरीता विविध कायदे करण्यात आले. त्या कायद्या द्वारेच भारतीय स्त्रियांना सर्वच प्रकारची सुरक्षितता प्रदान करण्यात आली आहे.

संदर्भग्रंथ सूची:

1) शर्मा अनिल, प्राचीन अर्वाचीन भारतीय स्त्री आणि हिंदू कोड बिल, सुगावा प्रकाशन, पुणे.

2) कसबेराव साहेब, डॉ. आंबेडकर आणि भारतीय राज्यघटना, सुमन प्रकाशन, नागपूर.

3) सातभाई श्रीनिवास, आधुनिक भारताचा इतिहास, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.

4) भिडे जी. एल. पाटील एन. डी., महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेचा इतिहास, फडके प्रकाशन कोल्हापूर.

5) पवार जयसिंगराव, भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास, निराली प्रकाशन, पुणे.

6) गाठाळ एस. एस. महाराष्ट्रातील समाजसुधारक: विचारधारा व कार्य, कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद.

7) कठारे अनिल, आधुनिक भारताचा इतिहास, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव.

वैश्विक वैश्विक परिदृश्यातून पंडित दीनदयाल उपाध्याय यांचे एकात्म मानवतावादी विचार

डॉ. तात्या बाळकिशन पुरी
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख खोलेश्वर महाविद्यालय, अंबाजोगाई

प्रस्तावना :-

पंडित दीनदयाल उपाध्याय प्राचीन भारतीय दर्शनीक व सांस्कृतिक परंपराच्या आधारावर आधुनिक परिस्थितीचे विश्लेषण करणारे दृष्टे अभ्यासक होते. वैश्विक परिदृश्यातून एकात्म मानवतावाद संकल्पनेच्या आधारे आधुनिक भारताच्या समस्येचे आकलन आणि विश्लेषण करणारे महान विचारवंत होत. मुस्लिम राजवट व इंग्रजी राजवटीतील गुलामगिरीत दीर्घकाळ असल्यामुळे भारतीय आपल्या संस्कृतीच्या वारशाला विसरून गेले होते. पाश्चिमात्य संस्कृतीचे अंधानुकरणातून स्वीकारलेला राष्ट्रवाद, लोकशाही, समाजवाद आपल्या भारतीय परिस्थितीशी विसंगत असल्याने स्वत्वनष्ट करणाऱा आहे. भारतीयांनी सर्वप्रथम स्वसंस्कृती, परंपरा ओळखणे गरजेचे आहे. यासाठीच पंडित दीनदयाल यांनी जीवसृष्टीच्या आधारावर वैश्विक परिदृश्यातून एकात्म मानवतावादाचा विचाराची मांडणी केली आहे.

अल्प परिचय :-

पंडित दीनदयाल यांचा जन्म 25 सप्टेंबर 1916 मध्ये धानकिया येथे झाला. त्यांचे मूळगाव नगलाचंद्र भान जि. मथुरा (उत्तर प्रदेश) हे होते. त्यांच्या आईचे नाव रामप्यारी व वडीलाचे नाव भगवती प्रसाद होते. वडील जलेसर रोड रेल्वेस्टेशन मध्ये सहाय्यक स्टेशन मास्तर होते. पंडित दीनदयाल यांचे वय तीन वर्षाचे असताना वडिलांचे निधन झाले. नंतर चार वर्षांनी आईचे निधन झाले. आई वडीलाविना पोरके झाल्याने दीनदयालजीचे शिक्षण वेगवेगळया ठिकाणी झाले. सुरुवातीला गंगापूर नंतर कोटा, राजगड येथे प्राथमिक शिक्षण झाले. सिकर येथे मॅट्रिकमध्ये प्रथम श्रेणीत उत्तीर्ण झाले. यामुळे शिखरच्या महाराजांनी त्यांना शिष्यवृत्ती दिली. 1937 मध्ये पिलानी येथे शिक्षण व मिरीटचे गुण घेतल्याने त्यांना बिर्ला शिष्यवृत्ती मिळाली. 1939 मध्ये कानपूर मधील सनातन धर्म कॉलेज मध्ये बी. ए. प्रथम श्रेणीत, आग्रा येथे सेंट जॉन्स कॉलेज मध्ये एम. ए. प्रथम श्रेणीत उत्तीर्ण केले. 1941 मध्ये बी. टी. पर्यंतचे शिक्षण दीनदयालजींनी पूर्ण केले. 1937 मध्ये दीनदयालजी कानपूरमध्ये बी. ए. करत असताना वर्ग मित्र बालाजी महाशब्दे यांच्या प्रेरणेमुळे राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या संपर्कात आले. शिक्षण पूर्ण केल्या नंतर नोकरी न करता राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे द्वितीय वर्षाचे प्रशिक्षण पूर्ण केले व आजीवन संघ प्रचारक म्हणून कार्य करीत राहिले.

पं. दीनदयालजीचे विचार व कार्य :-

डॉ. केशव बळीराम हेडगेवार यांच्या प्रेरणेतून डॉ. श्यामाप्रसाद मुखर्जी यांनी 21 ऑक्टोबर 1991 मध्ये जनसंघाची स्थापना केली. जनसंघाचे पहिले अध्यक्ष डॉ. श्यामाप्रसाद मुखर्जी हे होते. जनसंघाच्या स्थापनेत पंडित दीनदयालजी उपाध्याय यांचे मोठे योगदान होते. 1951 ते 67 पर्यंत जनसंघाचे कार्यकर्ते व महामंत्री म्हणून दीनदयालजी यांनी जबाबदारी पारपाडली. डॉ. शामाप्रसाद मुखर्जी यांनी दीनदयालजींच्या कार्यकुशलता, क्षमता व

बुद्धिमत्तेने प्रभावित होऊन म्हटले मला दोन दीनदयाल मिळाले तर मी भारताचा नकाशा बदलून टाकेल. 1963 मध्ये जोनपुर मतदार संघात संसदेची पोट निवडणूक पंडित दीनदयालजी यांनी लढवली परंतु यश आले नाही. 1964 मध्ये ग्वाल्हेर जनसंघ प्रतिनिधी प्रशिक्षण शिबिरात दीनदयालजी च्या 'सिद्धांत आणि नीती' प्रलेखाला अंतिम स्वीकृती मिळाली. हे प्रलेख म्हणजेच प्रसिद्ध चिंतन होय. यालाच "एकात्म मानवतावाद" म्हटले आहे. 29 ते 31 डिसेंबर 1967 केरळ मधील कालिकत येथील जनसंघाच्या अधिवेशनाचे अध्यक्ष म्हणून दीनदयालजींची निवड झाली. 11 फेब्रुवारी 1968 मध्ये रोजी अल्पकाळातच पंडित दीनदयाल यांची मुगल सराय रेल्वेस्टेशन जवळ हत्या झाली.

पंडित दीनदयाल यांनी भारतीय संस्कृतीच्या आधारावर राष्ट्रवादाची मांडणी केली आहे. तसेच संघप्रचारक, राजकीयनेता, लेखक, पत्रकार म्हणूनही कार्य केले आहे. कार्याची दिशा स्पष्ट करण्यासाठी हिंदी व इंग्रजी भाषेतून भरपूर लेखन केले. सम्राट चंद्रगुप्त (नाटक) व जगद्‌गुरु शंकराचार्य हे पुस्तक तसेच दोन योजनाए, राजनीति डायरी, भारतीय अर्थनितिकका अवमूल्यन, एकात्म मानवता वाद राष्ट्र जीवनकी दिशा, एक प्रेम कथा इत्यादी साहित्य व राष्ट्रधर्म मासिक, पांचजन्य साप्ताहिक, हिमालय व राष्ट्रभक्त वृत्तपत्र काढून भरपूर लेखन कार्य केले.

पंडित दीनदयाल उपाध्याय यांचे वैश्विक परिदृष्यातून एकात्म मानवतावादा बद्दलचे विचार :-

पंडित दीनदयालजी यांच्या जीवन व विचारावर राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या विचाराचा प्रभाव आहे. भारतीय संस्कृती व परंपरेच्या आधारावर सामाजिक व राजकीय दर्शन विकसित केले व यालाच दीनदयालजी यांनी एकात्म मानवतावाद असे म्हटले आहे. सर्वप्रथम ग्वाल्हेर येथील अधिवेशनात व नंतर पुणे येथील भाषण एकात्म मानवतावादी विचार मांडले आहेत. पंडित दीनदयालजी यांच्या मते, मानवतावाद भारतीय संस्कृतीची देणगी आहे. व्यक्ती, समाज, राष्ट्र, सृष्टी यांच्यातील एकतेवर एकात्म मानवतावाद भर देत आहे. एकात्म मानवतावाद मानवी स्वातंत्र्यावरील बंधनास संमती देऊन परंपरावादी सामाजिक व्यवस्थेला म्हणजेच प्राचीन दर्शन धर्म व शास्त्राप्रती असता दाखवतो. तसेच न्यायाच्या प्रस्थापनेसाठी धर्माला महत्त्वपूर्ण स्थान देतो. धर्म व राज्याला परस्पर पूरक मानून धर्मनिरपेक्ष राज्य ही संकल्पना पाश्चिमात्यांचे अंधानुकरण आहे, धर्मराज्याच्या आवश्यकतेवर भर देतो. एकात्म मानवतावादाला राज्यात विभिन्न पंथाचे अस्तित्व असते हे मान्य आहे.

पंडित दीनदयालजी यांच्या मते, मध्यकाळात मुस्लिम राजवट आणि नंतर इंग्रजी राजवटीतील गुलामगिरीमुळे भारतीय प्राचीन संस्कृतीच्या विरासतीला म्हणजेच स्वत्वाला विसरून गेले व पश्चिमी नकल करण्यात धन्यता मानू लागले. दीनदयालजींनी एकात्म मानवतावादी विचारात भारतीयांना आपल्या संस्कृती व परंपराचा विचार करण्याचे आवाहन केले. भारतीय मानवतावाद व पश्चिमात्य मानवतावादात फरक आहे. भारतीय संस्कृती संपूर्ण मानव जीवन व दृष्टिकोनाचा संकल्पित विचार करते हे सांगितले.

व्यक्ती आणि समष्टीत समरसता असते. व्यक्ती प्रमाणे राष्ट्राला आत्मा असतो. राष्ट्र गरजे नुसार कुटुंब, जात व राज्य अशा विविध संस्थांची निर्मिती करते. व्यक्ती सर्व संस्थाचे अंग असते. सर्व संस्थेत राज्य महत्त्वाची संस्था असली तरी सर्वश्रेष्ठ नसते. सर्व संस्थांमध्ये एकात्मभाव असावा, परस्पर पूरक सहकार्याची, संवर्धनाची वृत्ती जोपासण्याची भावना असावी. एकात्म मानवतावादात सर्पिलाकार मंडला प्रमाणे असतो. मंडलाचे केंद्र व्यक्ती, व्यक्ती कुटुंबाशी जोडलेला, कुटुंब समाजाशी, समाज राष्ट्राशी, राष्ट्र अखिल मानवतेशी आणि मानवता विश्वास

जोडलेली असते. अशा प्रकारची वैश्विक मांडणी दीनदयालजी यांनी सर्पिलाकार मंडलाचे उदाहरण देऊन स्पष्ट केले आहे.

पंडित दीनदयालजी यांनी भारतीय संस्कृती व पश्चिमात्य संस्कृती असे मानवतावादाचे दोन आयाम सांगितले. मानवतावाद हा पश्चिमात्य अवधारणा असून एकात्मता भारतीय अवधारणा आहे. पाश्चिमी अंधानूकरणास विरोध करत असताना त्यांच्या मानवी प्रयत्नाचा आदर करतात आणि भारतीय संस्कृती, परंपरा, उदारमतवादी, समन्वयवादी आणि विश्ववादी असल्याचे स्पष्ट करतात.

एकात्म मानवतावादाची मुळे संघाच्या शुद्ध राष्ट्रवादाशी जुळलेली आहेत. भारतीय संस्कृतीच्या आधारावर स्वतंत्र भारताचे नवनिर्माण करण्यावर भर देऊन एकात्म मानवतावाद मानवी जीवन व संपूर्ण सृष्टीचा एक मात्र संबंधाचे दर्शन असल्याचे दीनदयालजी सांगतात.

पंडित दीनदयालजींच्या मते, पिंडात जे आहे ते ब्रम्हांड आहे. जीवनात अनेकता किंवा विविधता आहे परंतु त्यांच्या मुळाचा शोध वैज्ञानिक आहे. एकात्म मानवता वादात एकांगिता, संघर्षा ऐवजी समग्रता, समन्वय, परस्पर पूरकता असून मानवी जीवनातील एकतेचे दर्शन व विकास आहे. प्रकृतीचे मूळ रूप संघर्ष नसून परस्परावलंबन आहे. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता यातून आत्मीयता व सहानुभूती निर्माण होते. मानवी समानतेचा आधार प्रेम आहे. यातूनच व्यक्ती व समाज संबंधात समतोल स्थापित होतो. राष्ट्रीय व मानवी दृष्टिकोनातून भारतीय संस्कृतीतील तत्त्वांचा स्वीकार योग्य आहे. कारण पश्चिमात्य संस्कृती तुकड्या – तुकड्यात विचार करते. परंतु भारतीय संस्कृती मानवी जीवनाचा वैश्विक, संकलित व एकात्म पद्धतीने विचार करते. मानवी जीवनात विविधता आहे परंतु त्यांची मुळे एकतेत सामावल्याचे मत पंडित दीनदयालजी यांनी मांडले आहे.

एकात्म मानवतावादात व्यक्ती एक मानवनसून शरीर, मन, बुद्धी व आत्म्याचा एक समुच्चय आहे. त्याप्रमाणेच समाज आहे व समाज स्वयंभू आहे. समाजाप्रमाणेच राष्ट्राला ही मन, बुद्धी व आत्मा आहे. समाज भूप्रदेश, भातृभाव, ऐतिहासिक स्थिती, भूतकाळात घडलेल्या घटना राष्ट्रनिर्मितीस कारणीभूत असतात. व्यक्ती, कुटुंब, राज्य यासर्व संस्था राष्ट्र आणि मानवासाठी आहेत. यासर्व संस्थेत परस्परावलंबन, परस्परपूरक, समन्वय (सहकार्य) व एकात्मभाव असणे आवश्यक आहे. आधुनिक काळात राज्यसंस्थेला महत्त्व प्राप्त झाले आहे. राज्याची वाढती शक्ती व सत्तेचे केंद्रीकरणामुळे विश्वात विविध समस्या निर्माण झालेल्या आहेत यामुळे विश्वाची वाटचाल विनाशाकडे आहे. दीनदयाजी यांनी यामुळेच राज्याच्या अतिरेकी स्वरूपाला एकात्म मानवतावादात विरोध केलेला आहे.

एकात्म मानवतावादात दीनदयालजी भारतीय संस्कृतीच्या शाश्वत मूल्यांच्या आधारावर राष्ट्रीयता, प्रजातंत्र, समता आणि वैश्विक एकतेचे दर्शन घडवतात. ज्ञान आणि भारतीय संस्कृतीच्या परंपरा आधारित पूर्वजांच्या पेक्षा ही गौरवशाली स्वरूपाचा आधुनिक भारत निर्माण करण्याची विचार मांडतात. एकात्म मानवतावादाच्या माध्यमातून मानवाच्या प्रारंभी गरजा व सुखी जीवनाचा विचार करताना परिवार, समुदाय, समाज, राजा, राष्ट्र, मानवता, प्रकृती, पर्यावरण व संपूर्ण सृष्टी सोबत एकात्मभाव विकसित करण्यावर भर दिला आहे. पंडित दीनदयालजी म्हणतात, 'एक बार मानवको ठीक से जोड लिया तो, दुनिया की गाडी ठीक ढंगसे चलेगी' विश्वात मानव एकता राहत नसून इतर मानव प्राणी देखील राहतात, या सर्वांचा एकत्रित विचार एकात्म मानवतावादात केला आहे.

समारोप :-

एकात्म मानवतावाद नवीन विचार नसून भारतीय संस्कृतीचा नवीन वैयक्तिक विचार प्रवाहाच्या संदर्भात केलेली एक युगानुकुल व्याख्या आहे. भारतीय परंपरांना समोर आणण्याचा एक प्रयत्न आहे. हा प्रयत्न संकुचित, एकेरी नसून वैश्विक विचारास पूरक आहे. भारतीय संस्कृतीत मानवी जीवनाच्या सर्व घटकांचा एकत्रित विचार आहे. यामूळ धारणेचा विस्तार करण्यासाठी एकात्म शब्दाची निवड करून एकात्म मानवतावाद हा विचार मांडला आहे. ही पंडित दीनदयालजीची सर्वोत्तम उपलब्धी आहे. दत्तोपंत ठेंगडी यांच्या मते, एकात्म मानवतावादच्या माध्यमातून पंडित दीनदयालजींनी भारतात पश्चिमेकडून येत असलेल्या विचारांचे मूल्यांकन केले, पश्चिमी विचारधारा प्रगतशील आहे आणि इतर विचारधारा प्रतिक्रियावादी आहेत हा दावा देखील खारीज केला आहे. पश्चिमी विचारधारा अधिक काळ टिकू शकल्या नाहीत कारण पश्चिममध्ये विचारधारा सर्व संस्था व कल्पनांचा प्रथक आणि स्वतंत्रपणे विचार करतात तर एकात्म मानवतावाद संकलित पणे विचार करतो. प्राचीन काळापासून भारतीय संस्कृतीत विश्वातील प्राणीमात्राच्या सुख-समृद्धी व कल्याणचा एकत्रित विचार केला आहे. 'वसुदेव कुटुंबकम' ही भारतीय संस्कृतीची जगाला देन आहे. थोडक्यात प्राचीन भारतीय संस्कृती, परंपराची खरी माहिती समोर आणली आहे. सद्य स्थितीत वैश्विक परिदृश्यातून पंडित दीनदयालजींनी एकात्म मानवतावादी विचार मांडलेले आहेत हे विचार अतिशय महत्त्वपूर्ण आहेत.

संदर्भ :-

1) डॉ. महेंद्र पाटील – भारतीय राजकीय विचारवंत, विद्याबुक्स पब्लिशर्स , औरंगपुरा, औरंगाबाद.
2) https://hi.m.wkipedia.org
3) https://Jodhpur National University.com

वैश्विक परिदृषातून भारतीय तत्त्वज्ञान

(Indian philosophy from global perspective)

प्रा. डॉ. उप्पलवार एस. बी.

महात्मा फुले महाविद्यालय, अहमदपूर

आजचे युग विज्ञान युग आहे. प्रत्येक क्षेत्रामध्ये विज्ञानामुळे प्रगती झाली नवनवीन संशोधनामुळे सर्व जग जवळ आले आहे. असे असले तरी जागतिक दृष्टीने भारतीय तत्त्वज्ञानाचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. आपल्या भोवतालचे जग जाणण्याची इच्छा ही प्रत्येकाच्या मनात असते त्या जिज्ञासेतूनच सर्व ज्ञानाची निर्मिती होते. मनुष्य हा विचारशील प्राणी आहे त्यामुळे ज्या गोष्टी अज्ञात आहेत त्या जाणण्याचा तो सातत्याने प्रयत्न करीत असतो. विश्वाचे संपूर्ण स्वरूप जाणून घेण्याचा जो मानसिक प्रयत्न केला जातो त्यालाच तत्त्वज्ञान असे म्हणतात. मनुष्य पूर्वेकडील देशांमधला असो अथवा पश्चिमेकडील देशांमधला तो मनुष्य असल्यामुळे विचार करणे हा त्याचा स्वभाव आहे त्यामुळे प्रत्येक देशाचे तत्त्वज्ञान असते. त्या देशातील तत्त्वज्ञान विषयक दृष्टिकोन भिन्न असू शकतो. जसे भारतातील लोकांचा जीवन विषयक दृष्टिकोन हा त्यागावर अधिष्ठित आहे. परंतु कोणत्याही देशाच्या तत्त्वज्ञानाची निर्मिती ही जिज्ञासेच्या पूर्तीसाठी होत असते. भारतीय तत्त्वज्ञानाची परंपरा ही वैदिक काळापासूनची आहे नंतर त्यात अनेकशाखा उपशाखा निर्माण झाल्या पण त्या सर्वांच्या मागे मानवी जिज्ञासा होती.

तत्त्वज्ञान म्हणजे तत्त्वासंबंधीचे ज्ञान. 'तत्' म्हणजे ते, जे काही आहे ते ,ते सर्व, एकूण एक यच्च यावच्च या 'तत्' चा तत् पणा म्हणजे तत्व जसे मनुष्याचा मनुष्यपणा म्हणजे 'मनुष्यत्व' किंवा पशुचा पशुपणा म्हणजे 'पशुत्व' तसे तत् चा तत् पणा किंवा तत् चे सार म्हणजे तत्व. जे एकूण अस्तित्व आहे त्याचा सार काय आहे, त्याचा अर्थ काय आहे, त्याचे वास्तव स्वरूप काय आहे, त्याचे तात्पर्य काय अशा तऱ्हेचा प्रश्न हा तत्वज्ञानाचा होय. तत्त्वज्ञान म्हणजे जीवनाकडे पाहण्याचा एक दृष्टिकोन होय. संपूर्ण मानवी जीवनाचा मार्गदर्शक स्तंभ म्हणून भारतीय तत्त्वज्ञानाकडे पाहण्याची गरज आहे.

तत्त्वज्ञानाच्या व्याख्या:

१) तत्त्वज्ञान म्हणजे दृश्य विश्वाच्या बुडाशी असलेल्या अंतिम सत्या विषयीचा अभ्यास होय.

२) तत्त्वज्ञान म्हणजे विश्वाचे एकत्रित अवलोकन होय .

३) तत्त्वज्ञान म्हणजे अंतिम प्रश्नांची झटापट होय .

४) तत्वज्ञान म्हणजे जीवनाचे अर्थ प्रतिपादन होय.

५) तत्त्वज्ञान म्हणजे जीवनावरील भाष्य.

६) तत्त्वज्ञान म्हणजे सार्वत्रिक मूल्यांचे चिकित्सक शास्त्र होय.

७) शास्त्रांचे शास्त्र म्हणजे तत्त्वज्ञान.

भारतीय परंपरेत तत्त्वज्ञानासाठी 'दर्शन'[0] हा संस्कृत शब्द वापरला जातो याचा खरा अर्थ सत्याची दृष्टी असा आहे म्हणजेच सत्य पाहणे. तत्त्वज्ञानात संपूर्ण जीवन विषयक अभ्यासाचा समावेश होतो. जीवनाच्या

समग्रतेचा अभ्यास यात केला जातो. माणसाच्या कोणत्याही पिढीने जीवनाचा जो अर्थ काढलेला असतो, जीवनाकडे पाहण्याची जी दृष्टी बनवलेली असते तिचे स्वरूप तत्त्वज्ञानात दिसून येते. भारतीय दृष्टिकोनानुसार तत्त्वज्ञानाचा उद्देश दुःख निवारण अथवा मोक्षप्राप्ती हा आहे. म्हणून ज्या ज्या विद्या आहेत त्या तत्त्वज्ञानाच्या साधन मानल्या आहेत. भारतीय तत्त्वज्ञानाचे क्षेत्र सर्वव्यापी आहे. म्हणूनच त्याला शास्त्रांचे शास्त्र असे म्हणतात. यात औषधी विज्ञान, व्याकरण इत्यादींचा ही विचार केला जातो स्थूल मानाने मनुष्यापासून जे कनिष्ठ वर्गातील प्राणी, वनस्पती, अचेतन वस्तू व ज्येष्ठ वर्गातील अध्यात्मिक आणि अधिदैविक गोष्टी या सर्वांच्या अस्तित्वाचे गुढ उकलण्याचे भारतीय विचारवंतांचे सर्व प्रयत्न समाविष्ट होतात.

भारतीय दर्‌शन हे व्यावहारीक आहे यांची सुरुवात ही अध्यामिक असंतोषातून झाली आहे. विश्वातील विविध प्रकारचे दुःख नाहीसे करण्यासाठी भारतीय तत्त्वज्ञानाची निर्मिती झालेली आहे. मॅक्स म्यूलरने असे म्हटले आहे की, "भारतात तत्त्वज्ञानाचे अध्ययन हे केवळ ज्ञान प्राप्तीसाठी नसून जीवनाचे अंतिम ध्येय प्राप्त करण्यासाठी केले जाते". भारतीय दर्शनाचा धर्माशी अन्योन्य संबंध आहे. त्यामुळे त्यात आत्मसंयमावर भर दिला आहे. अध्यात्मिक ज्ञानावर भर दिला आहे. भारतीय दार्शनिक केवळ सत्याचे सैद्धांतिक विवेचन करीत नाहीत तर सत्याच्या अनुभूतीवर भर देतात. चार्वाक सोडून सर्व भारतीय दर्शनकारांनी मोक्ष हे मानवी जीवनाचे परमपप्राप्तव्य मानले आहे. बौद्ध दर्शनात त्याला निर्वाण, सांख्य दर्शनात कैवल्य, न्यायवैशेषिक मध्ये अपवर्ग तर वेदांतांमध्ये ब्राह्मोस्थिती म्हणतात. आधुनिक काळातही ब्राह्मो समाज, आर्य समाज, रामकृष्ण मिशन इत्यादी चळवळींमध्ये एकनिष्ठता दिसून येते. भारतीय तत्त्वज्ञान हे मुळीच आग्रही नाही कारण त्यात प्रमाणभूत अशा तत्वांविषयी विवेचन समीक्षा आणि अध्यात्मिक परिशिलन यांच्या आवश्यकतेचे आवाहन केले आहे.

भारतीय दर्शनाचा ऐतिहासिक उगम व विकास

भारतीय तत्त्वज्ञानाचा इतिहास या पी. डी. चौधरी यांच्या पुस्तकात दर्शनाची पुढील व्याख्या आढळते "दर्शन म्हणजे मोक्ष व त्या प्रत जाणारे उपाय यांची प्रत्यक्षानुभूती व ज्ञानप्रामाण्याच्या आधारावर केलेली मीमांसा होय." भारतीय तत्त्वज्ञान ही एकसंघ, एकरंग नाही तर भारतीय जीवनाप्रमाणे भारतीय तत्त्वज्ञानात ही विविधता आहे. मध्वाचार्यांच्या सर्वदर्शन संग्रह या ग्रंथात निरनिराळया सोळा दर्शनांचे निरूपण केलेले आहे पण महत्त्वाची अशी नऊ दर्शने आहेत.

1 चार्वाक दर्शन (लोकायत)
2 जैन दर्शन
3 बौद्ध दर्शन
4 न्याय दर्शन
5 वैशेषिक दर्शन
6 सांख्य दर्शन
7 योग दर्शन
8. पूर्व मीमांसा
9. उत्तर मीमांसा (वेदांत दर्शन)

यातील पहिली तीन दर्शने वेदांत प्रमाण न मानणारी आहेत म्हणून त्यांना नास्तिक दर्शन असे म्हटले जाते.

तर बाकीचे सहा दर्शने वेदांना प्रमाण मानणारी आहेत म्हणून त्यांना आस्तिकदर्शने असेही म्हणतात. ही सहा दर्शने षड् दर्शने म्हणून ही ओळखली जातात. त्यांचा थोडक्यात आढावा घेऊ

चार्वाक दर्शन हे भौतिकवादी व नास्तिक दर्शन आहे. ईश्वर, आत्मा, परलोक, स्वर्ग इत्यादी कल्पना ते मानत नाहीत केवळ पंचज्ञानेंद्रिय हेच एकमेव प्रमाण ते मानतात. सर्वसामान्यांच्या विचारांचे दर्शन म्हणूनच त्यांना लोकायत दर्शन असेही म्हणतात. बौद्ध दर्शनात तत्त्वचिंतनाला मध्यवर्ती स्थान होते. अनुभवास येणाऱ्या सामान्य गोष्टी आणि सामान्य श्रद्धा यांची पद्धतशीर समीक्षा करून बौद्ध धर्माचा विकास झाला. विश्वाला पूर्णतः असत् ठरवणाऱ्या आणि पूर्ण अनासक्ती ठेवावयास लावणाऱ्या अतितांचा शोध त्यांनी केला. बौद्ध धर्माचा उगम जरी भारतात झाला असला तरी त्याचा प्रसार बाह्य देशात जास्त प्रमाणात झाला. जैन दर्शनातही अंतिम सत्य मोक्ष, सत्ताशास्त्र इत्यादींचा विचार केलेला दिसतो. थोडक्यात सांगावयाचे तर चार्वाक,जैन, बौद्ध ही नास्तिक दर्शने म्हणजे वेद प्रमाण न मानणारी अवैदिक दर्शने होत

न्याय - वैशेषिक मिळून एक संपूर्ण दर्शन आपल्याला प्राप्त होते दोन्ही मध्ये सैद्धांतिक मतभेद आहेत. न्याय दर्शनात युक्त विचारांच्या नियमांचा अवलंब केला गेला आणि सत्ताविषयक पदार्थांचे सम्यक आकलन हा मोक्षाचा उपाय मानला गेला. ईश्वराचे अस्तित्व वैशिषिकांनी मानले नाही. गौतम ऋषींचा न्याय सूत्र हे न्याय दर्शनातील प्रसिद्ध ग्रंथ आहे तर कणाद ऋषींचा वैशिषिक सूत्रे हा वैशेषिक दर्शनातील प्रसिद्ध ग्रंथ आहे. ज्ञान ही संज्ञा प्रथम न्यायवैशिषिक दर्शनांनीच प्रचारात आणली. याचा अर्थ विशेषतः ईश्वराविषयीचे ज्ञान या अर्थाने ती वापरली गेली व त्यांच्याविरुद्ध ज्ञानास मिथ्या ज्ञान म्हणून संबोधले गेले.

सांख्य व योग दर्शनात प्रकृती व पुरुष ही दोन तत्वे मांडली आहेत. सांख्य द्वैतवादी आहेत. प्रकृती पुरुषाच्या समन्वयातून या जगाची निर्मिती होते. पुरुष हे समस्वरूपी असे अनेक चिदणू मानले आहेत. पुरुषांची पूर्णमुक्ती अवस्था मांडली. पुरुषाची पूर्ण मुक्ती अथवा कैवल्य किंवा ईश्वराची सायुक्त प्राप्ती हाच सर्व ऐहिक दुःखापासून मुक्त होण्याचा मार्ग होय असेही दर्शने मानतात.

योगदर्शन तर भारतीय मानसशास्त्र आहे. योगात यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार,धारणा, ध्यान, समाधी अष्टांग मार्ग सांगितला आहे. धात्वर्थाने पाहिल्यास 'योग' शब्द युज् धातूपासून आला आहे. युज् म्हणजे जोडणे अथवा कामास जुंपणे हा धात्वर्थ घेतल्यास योग याचा अर्थ अंतिम सत्याशी जोडले जाणे किंवा मनाच्या साऱ्याशक्ती कामात जुंपणे असे दोन्ही होऊ शकतील. योग म्हणजे अशी युक्ती अथवा साधन की, ज्यामुळे चित्तवृत्ती स्थिरावून अंतिम सत्याचा साक्षात्कार करून घेण्यास चित्त समर्थ होते. तसेच चित्ताच्या वृत्तींचा निरोध म्हणजे योग असाही तिचा अर्थ आहे. पूर्व मिमांसेत वैदिक कर्मकांडाचे सम्यक आचरण मुख्य मानले गेले आहे. व त्यात सैद्धांतिक तत्व विचार साधन भूत ठरला. मीमांसा आणि वेदांत ही वैदिक संस्कृतीची देणगी आहे. ही दोन्ही दर्शने वेदावर आधारित आहेत. मीमांसा दर्शनाला पूर्वमीमांसा अथवा कर्ममीमांसा म्हणतात तर वेदांत दर्शनाला उत्तरमीमांसा किंवा ज्ञानमीमांसा म्हणतात. ज्ञानमीमांसेत ज्ञानाचा तर कर्म मीमांसेत कर्माचा विचार केला जातो. वेदांत दर्शनाच्या मते संपूर्ण विश्वाचे अतीत असे निमित्त कारण ब्रह्म हे आहे. ब्रह्म काय ते सत्य बाकी सर्व मिथ्या असे शंकराचार्यांचे मत होते. वेदांत दर्शनात रामानुजाचार्य, मध्वाचार्य, वल्लभाचार्य, निंबकाचार्य यांच्या विचारांचाही समावेश आहे मात्र यापैकी शंकराचार्यांच्या अद्वैत वेदांताचा पगडा जास्त आहे.

भारतीय दर्शनाची सर्वसाधारण वैशिष्ट्ये :-

"तत्त्वज्ञान म्हणजे शाश्वत सत्य काय आहे ते शोधून त्याची मीमांसा करणे होय." "तत्वज्ञान म्हणजे आपल्या अनुभवांचा सातत्याने केलेला विचार". "तत्वज्ञान म्हणजे जीवनाची सर्वांकष मीमांसा, संबंध जीवनाकडे पाहण्याची विचार परिष्कृत पद्धती". "तत्त्वज्ञान म्हणजे जीवनाकडे पाहण्याचा सम्यक दृष्टिकोन." भारतीय तत्त्वज्ञानात जरी विविधता आढळली तरी त्या विविधतेत एकता आहे. भारतीय तत्वज्ञानाची सर्वसाधारण वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

1 आध्यात्मिकतेकडे कल :-

भारतीय तत्त्वज्ञान हे प्रामुख्याने आध्यात्मिक आहे असे मानले जाते काही अपवाद वगळता सर्वच भारतीय दर्शने आत्म्याचे अस्तित्व मानतात. आत्म्याचे स्वरूप जाणण्याचा प्रयत्न करतात व ते जीवनाचे अंतिम उद्दिष्ट मानतात. या आत्म्याचा शोध घेण्याची प्रेरणा सर्वदर्शनांमध्ये दिसून येते.

2 मोक्ष संकल्पना :-

चार्वाक सोडून सर्वच भारतीय दर्शनात मोक्षाची संकल्पना आढळते मोक्षाला वेगवेगळया नावाने संबोधल जाते. उदा. कैवल्य, निर्वाण, अपवर्ग, निःश्रेयस, ब्राह्मी स्थिती वगैरे. मोक्ष स्थितीमध्ये आंतरिक स्थितीचा निर्देश प्रामुख्याने आढळतो. जवळजवळ सर्वच दर्शनांची मोक्ष हे परमसाध्य मानले आहे.

3 परस्परावलंबी विचारांची मांडणी :-

भारतीय तत्त्वज्ञानात जी विविध दर्शने आहेत त्यांच्या तात्विक विचारांची वृद्धी एकमेकांच्या विचारावर आघात व प्रत्याघात करीत वाढत राहिली. त्यांनी एकमेकांच्या विचारांचा अनादर किंवा उच्छेद न करता एकमेकांच्या विचारांचा परामर्श घेऊन स्वतःच्या मतांचे मंडम करण्यासाठी व इतर दर्शनाच्या सिद्धांताचे खंडण करण्यासाठी नवीन व्यक्तीवाद मांडलेले आहेत. वादी-प्रतिवादी पद्धती किंवा पूर्वपक्ष व उत्तरपक्ष या पद्धतीने दार्शनीक विचार मांडण्याची पद्धती रूढ झाली.

4. मानवकेंद्री दृष्टिकोन :-

सर्व दर्शनीकांचा दृष्टिकोन हा 'मानवकेंद्री' आहे. मानवी जीवनाचे अंतिम प्राप्तव्य कोणते आहे याची मांडणी त्यांनी विभिन्न विचारांनी केली. त्याचे नीतीशास्त्रीय विचार व्यापक असून ते केवळ मानवाबद्दलच करूणा व प्रेम सांगत नाहीत तर मानवेतर प्राण्याबद्दलही करूणा, प्रेम असले पाहिजे. ही व्यावहारिक व नैतिक दृष्टी अंगीकारणारी आहे.

5. पुरुषार्थ (मूल्ये) :-

भारतीय दर्शनकारांनी धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष असे एकंदर चार पुरुषार्थ मानले आहेत. तसेच भारतीय दर्शन या चार मूल्यांपैकी सर्व किंवा काही मूल्यांचा स्वीकार करून ती मूल्ये जीवनात कशी आत्मसात करावीत याविषयी स्वतःचा दृष्टिकोन स्वीकारतात.

वैश्विक दृष्ट्या भारतीय तत्त्वज्ञानाचे महत्त्व :-

भारतीय तत्त्वज्ञानाचे जगाच्या दृष्टीने अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. औद्योगिक विकासामुळे प्रगत देश आर्थिक दृष्ट्या विकसीत झाले पण तेथील लोकांमध्ये आत्मिक शांती, समाधान दिसून येत नाही अतिरेकी हव्यासापोटी विषमतेचा जन्म झाला. त्यातूनच अन्याय,अत्याचार, दहशतवाद यासारख्या विघातक कृतींचा उदय

झाला. या कृतींच्या परिणामातून मानवी मनात वैफल्य, चिंता, भीती निर्माण झाली. अशा विचारांनी मन ग्रासले आणि त्याच्यातून अनेक प्रकारच्या विकृती निर्माण झाल्या. मानवासारख्या विचारशील प्राण्यांच्या हातून अनेक वाईट कृत्य घडत आहेत. प्रत्येक मानव इतर मानवांचा शत्रू बनत चालला आहे. त्यामुळे जगाला भारतीय तत्त्वज्ञानातील नैतिक विचारांची अत्यंत आवश्यकता आहे. जपान सारख्या प्रगत देशात देखील सुसंस्कृत व सधन कुटुंबातील व्यक्तींकडून आत्महत्या या सारखे प्रकार घडतांना दिसून येतात. याचा आंतरिक विचार केला असता नैतिक आचरणाचा अभाव असल्याचे निदर्शनास येते. आज जगात योगा दिवस साजरा केला जातो आहे. योग हा भारतीय तत्त्वज्ञानातील एक दर्शन आहे. योग दर्शनातील अष्टांग मार्ग मानवाच्या जीवनामध्ये अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावत असते. ध्यान धारणेने मानसिक शांतता मिळते बौद्धिक विकास होतो. मानवी मनातील विकृतींचा नाश होतो त्यामुळे जगाला भारतीय तत्त्वज्ञानातील विचारांची आवश्यकता वाटते. गीतेतील निष्काम कर्मयोग मानवी जीवनासाठी अत्यंत उपयोगी ठरते.

निष्कर्ष :-

आज भौतिकवादी वृत्तीचे प्रमाण वाढले आहे. मनुष्य विलासवादी वृत्तीकडे प्रकर्षाने खेचला जात आहे. ऐशोआरामी जीवन हेच आपल्या जीवनाचे अंतिम उद्दिष्ट असे समजल्या जात आहे. आपल्या स्वार्थी वृत्तीपाई प्रत्येक व्यक्ती-व्यक्तीमध्ये तसेच राष्ट्रा- राष्ट्रांमध्ये एकमेकांप्रती कटूता निर्माण होताना दिसून येते. बुद्धीवाद ,अर्थशास्त्र आणि विज्ञान यांचा विकास ज्या तीव्रतेने होत आहे त्याचाच परिणाम पुढील मानव जातीला निश्चितच भोगावा लागेल. याचा परिणाम म्हणजे सामुहिक आत्महत्या यासारख्या विकृतींची वाढ होईल. वाईट हेतूने गुंतलेली आपली बुद्धिमत्ता संपत्ती आणि श्रम या सर्वातून नरकीय वातावरण उत्पन्न होत आहे. याचा परिणाम किती दुःखद दुर्दैवी होईल याची कल्पना करूनही थरकाप होतो. जीवन-मृत्यूच्या निर्णायक वळणावर उभे राहून मानव जाती काहीही करत राहिल्यास आणि आपण मुक प्रेक्षक बनुन पाहत राहिलो तर ते योग्य होणार नाही. भारताने विकासाच्या सुरुवातीपासूनच जगाच्या सर्वांगीण प्रगतीत असाधारण योगदान दिले आहे. याचा इतिहास साक्षी आहे. या देशाच्या देव देवतांनी नेहमी स्वतःला वैश्विक मानव मानले आहे आणि स्वतःला एका विशेष प्रदेशाचा मर्यादित न ठेवता संपूर्ण जगाच्या जाणिवेचे रूपांतर प्रगतीपथावर करण्याचा अथक प्रयत्न केला आहे. यासाठी भारतीय तत्त्वज्ञानाची जागतिक दृष्टिने आवश्यकता वाटते.

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

1. श्रीनिवास हरी दीक्षित - भारतीय तत्त्वज्ञान
2. प्रा.सौ. माधवी कवी - तत्त्वज्ञान
3. पी डी चौधरी. - भारतीय तत्त्वज्ञान
4. नारायण शास्त्री द्रविड. - भारतीय दर्शन की मूलग्रामी समस्याये
5. भारतीय दर्शनाचा इतिहास - भारतीय तत्त्वज्ञान विश्वकोश मराठी
6. जोशी, लक्ष्मण शास्त्री - माधवाचार्य, सर्वदर्शन संग्रह

सुरक्षा परिषद, भारत आणि आंतरराष्ट्रीय राजकारण

डॉ. शिंदे आर. डी.

राज्यशास्त्र विभागप्रमुख, लोकमान्य महाविद्यालय, सोनखेडता. लोहा जि. नांदेड.

प्रस्तावना :-

महायुद्धानंतर जगाला आकार देणाऱ्या' संयुक्त राष्ट्र संघटनेला' नुकतीच ७५ वर्षे पूर्ण झाली आहेत. आज काळ बदलला असून आता या संयुक्तपणाचीही पुनर्मांडणी व्हायला हवी असा विचार जागतिक स्तरावर जोर धरू लागला आहे. विशेषतः भारत या बाबतीत अधिक आग्रही असल्याचे दिसून येत आहे. कारण जगातील सर्वात मोठी आंतरराष्ट्रीय संघटना अशी संयुक्त राष्ट्र संघटनेची(United Nations Organisation) ओळख आहे. सारे जग कोरोना सारख्या जागतिक महामारीशी लढत असताना संयुक्त राष्ट्र संघटनेने हा टप्पा पार केला आहे. त्यामुळे या अमृत महोत्सवाला एक विशेष अर्थ प्राप्त झाला आहे. मानवी जीवनावर येणाऱ्या संकटांना संयुक्तकरित्या कसे लढायचे, हे आपण ७५ वर्षात शिकलो की नाही, याचा आढावा घेण्याची ही अचूक वेळ आहे.

मानवी हक्कांचे संरक्षण करणे, देशांच्या सीमांचे सार्वभौमत्व जोपासणे, देशा-देशांमधील समस्यांवर शांततामय मार्गाने तोडगा काढणे, आंतरराष्ट्रीय स्वरूपाचे मानवीय प्रश्न मग ते आर्थिक असोत की सामाजिक व सांस्कृतिक असोत परस्पर सहकार्याने सोडविणे आणि सभासद राष्ट्रांनी परस्परात मित्रत्वाचे संबंध स्थापन करणे, हे संबंध समान अधिकार व स्वयंनिर्णयाच्या तत्त्वावर आधारित असतील, सभासद राष्ट्रे जागतिक शांतता दृढ करण्याचा प्रयत्न करतील, यासाठी संयुक्त राष्ट्र संघटनेची दिनांक २४ ऑक्टोबर १९४५ रोजी स्थापना झाली. या संघटनेच्या स्थापना वर्षात ५१ सदस्य राष्ट्रे होती; आज संयुक्त राष्ट्र संघटनेची सदस्य संख्या १९३ इतकी आहे. इसवी सन २०११ मध्ये दक्षिण सुदान या राष्ट्राला संयुक्त राष्ट्र संघटनेचे सदस्यत्व बहाल करण्यात आले. ते या संघटनेचे १९३ वे सदस्य राष्ट्र ठरले.१ एवढी राष्ट्रे अन्य कोणत्याही व्यासपीठावर नाहीत. विशेष हे की, जगातील सर्वात मोठी आंतरराष्ट्रीय संघटना असूनही संयुक्त राष्ट्र संघटनेला उपर्युक्त उद्दिष्टे साध्य करण्यात यश आल्याचे दिसून येत नाही. याला प्रामुख्याने दोन कारणे जबाबदार असल्याचे सकृतदर्शनी निदर्शनास येते. त्यापैकी पहिले कारण आहे आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील महासत्तांमधील सत्तासंघर्ष आणि दुसरे कारण आहे सुरक्षा परिषदेचा मर्यादित विस्तार किंवा सुरक्षा परिषदेच्या संरचनेतील विभागीय विषमता ज्याची विस्तृत चर्चा पुढील प्रमाणे करता येईल.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे :-

प्रस्तुत शोधनिबंधाचा अभ्यास करताना अभ्यासकाने खालील उद्दिष्टे (Objectives) निश्चित केली आहेत.

१. संयुक्त राष्ट्र संघाच्या ध्येय-धोरणांचा अभ्यास करणे.

२. सुरक्षा परिषदेची कार्यशैली समजून घेणे.

३. सुरक्षा परिषदेसंबंधी भारताची भूमिका समजून घेणे.

४. सुरक्षा परिषद आणि महासत्ता यांच्यातील संबंधाचा अभ्यास करणे.

शोधनिबंधाची गृहीतके :-

प्रस्तुत शोधनिबंधाचा अभ्यास करताना अभ्यासकाने खालील गृहीतके (Hypothesis) निश्चित केली आहेत.

१. सुरक्षा परिषदेच्या संरचनेतील विभागीय विषमतेवर भाष्य करणे.

२. सुरक्षा परिषदेचा आंतरराष्ट्रीय राजकारणासाठी वापर होतो आहे.

३. सुरक्षा परिषदेचे लोकशाहीकरण करणे काळाची गरज आहे.

४. संयुक्त राष्ट्र संघाच्या मूलभूत तत्त्वांशी भारत बांधिल आहे.

५. विभागीय समतोल व लोकशाहीच्या दृढीकरणासाठी सुरक्षा परिषदेचे स्थायी सदस्यत्व भारताला देणे आवश्यक आहे.

शोधनिबंधाची अध्ययन पद्धती :-

मानव्यविद्याशाखेतील संशोधन पद्धतीत तथ्य संकलनाच्या अनेकविध पद्धती आहेत. त्यापैकी प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या अध्ययनासाठी अभ्यासकाने दुय्यम स्त्रोतापैकी प्रकाशित संदर्भ ग्रंथ आणि विविध संकेतस्थळांचा अवलंब केला आहे.

शोधनिबंधाची व्याप्ती :-

प्रस्तुत शोधनिबंधाची व्याप्ती (Scope) ही केवळ संयुक्त राष्ट्र संघाच्या प्रमुख अंगांपैकी एक असलेल्या सुरक्षा परिषदेपुरतीच मर्यादित आहे.

शोधनिबंधाचे महत्त्व :-

सुरक्षा परिषद ही संयुक्त राष्ट्र संघाची कार्यकारणी आहे. त्यामुळे जागतिक शांततेची जबाबदारी याच विभागावर आहे. आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात शांतता आणि स्थैर्य राखणे आणि आक्रमक राष्ट्रांविरुद्ध सामूहिक दंडशक्तीचा उपयोग करणे हे सुरक्षा परिषदेचे प्रमुख कार्य आहे. तथापि त्या कार्यात महासत्ताकडून घालण्यात येणारा खोडा व त्यासंबंधी भारताची भूमिका अधिक विस्तृत अर्थाने समजून घेण्यासाठी प्रस्तुत शोधनिबंध अतिशय महत्त्वपूर्ण आहे.

सुरक्षा परिषद,भारत आणि आंतरराष्ट्रीय राजकारण :-

संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या एकूण सहा अंगांपैकी सुरक्षा परिषद (Security Council) हे एक मुख्य अंग आहे. आमसभा ही संयुक्त राष्ट्र संघटनेची प्रातिनिधिक सभा मानल्यास सुरक्षा परिषदेला संयुक्त राष्ट्र संघटनेचे कार्यकारी मंडळ (Executive) असे म्हणता येईल. कारण सुरक्षा परिषदेला संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या सनदेनुसार (Charter of United Nations) कार्यकारी आणि अंमलबजावणी विषयक अनेक अधिकार प्राप्त आहेत. विशेषतः आंतरराष्ट्रीय शांतता आणि स्थैर्याच्या दृष्टीने सुरक्षा परिषदेवर अत्यंत महत्त्वपूर्ण अशी जबाबदारी सोपविण्यात आली आहे. त्यामुळेच सुरक्षा परिषदेला संयुक्त राष्ट्र संघटनेची एक महत्त्वपूर्ण घटकसंस्था म्हणूनही ओळखले जाते. अशा या महत्वपूर्ण घटकसंस्थेच्या सभासद संख्येचे कायमस्वरूपी सदस्य आणि तात्पुरत्या कालावधीसाठी निवडले जात असलेले सदस्य असे दोन प्रकार करण्यात आले आहेत.

अमेरिका, रशिया, इंग्लंड, फ्रान्स व चीन या पाच बड्या राष्ट्रांना सुरक्षा परिषदेत कायम सदस्य म्हणून स्थान देण्यात आले आहे. त्याखेरीज सुरक्षा परिषदेत आणखी १० सदस्य असतात. या दहा सदस्यांची निवड आमसभेकडून दोनतृतीयांश बहुमताने दोन वर्षांच्या कालावधीसाठी केली जाते. सद्यस्थितीत अल्बानिया, ब्राझील इक्वाडोर, गेबॉन, घाना ,जपान, माल्टा, मोजाम्बिक, स्वित्झर्लंड आणि संयुक्त अरब अमिरात हे सुरक्षा परिषदेचे एकूण १० तात्पुरत्या कालावधीसाठी निवडले गेलेले सदस्य राष्ट्रे आहेत. विशेष हे की, सुरक्षा परिषदेच्या पाच स्थायी सभासदांना नकाराधिकार (Veto Power) प्राप्त आहे; जो अन्य अस्थायी सभासद राष्ट्रांना नाही. राष्ट्रांच्या

संमती नाकारण्याच्या अधिकाराला नकाराधिकार असे म्हणतात.२ म्हणजेच संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या कोणत्याही निर्णयात या पाच स्थायी राष्ट्रांचा होकार असावा लागतो. यापैकी एकाही राष्ट्राने संमती न दिल्यास निर्णय फेटाळला जातो. सुरक्षा परिषदेतील कोणताही निर्णय हा लोकशाहीतील बहुमताच्या तत्त्वानुसार घेतला जातो. त्यानुसार सुरक्षा परिषदेत एखादा ठराव अथवा निर्णय संमत होण्यासाठी त्या ठरावाला नऊ सदस्यांचा पाठिंबा मिळणे आवश्यक असले तरी त्या नऊ सदस्य राष्ट्रांमध्ये पाच कायमस्वरूपी सदस्यांचा समावेश असणे अनिवार्य आहे. याचा अर्थ असा की, जागतिक शांतता प्रस्थापित करण्याच्या नावाखाली संयुक्त राष्ट्र संघटना केवळ या पाच देशांचे हितसंबंध पूर्ण करण्यास बांधील आहे,असेच सिद्ध होते. हे सर्व देश महायुद्धात सहभागी होते आणि ज्या अमेरिकेने ही संघटना स्थापन करण्यास पुढाकार घेतला, ती अमेरिका अणुबॉम्बचा वापर करणारा आतापर्यंतचा एकमेव देश आहे. दुसरी बाब अशी की, संयुक्त राष्ट्र संघातील अमेरिका हा सर्वात मोठा भागीदार देश आहे. कारण राष्ट्र संघाला मिळणाऱ्या एकूण अर्थसाहाय्यातील मोठा भाग अमेरिकाच देते. त्यामुळे अमेरिकेकडून जगातील राजकारण आणि सीमा संघर्षात होणाऱ्या हस्तक्षेपाबाबत संयुक्त राष्ट्र संघटनेला उघड बोलणे कठीण आहे. मग अमेरिकेने सन २००३ मध्ये इराकवर केलेले आक्रमण असो किंवा अफगाणिस्तानातून ज्या तालिबानला उखडून टाकण्यासाठी ते गेले होते त्यांनाच अर्ध्यातून सोडून येणे असो. त्यानंतर चीन मधील कथित नरसंहार आणि रशिया-युक्रेन मधील संघर्ष यांची चौकशी पाचही सदस्यांनी सहमती दिल्याशिवाय होऊच शकत नाही. चीन आणि रशियाने तर याबाबत आपल्या नकाराधिकाराचा वापर आधीच केला आहे. आपल्या देणगी विरोधात बोलता न येणे, ही तर संयुक्त राष्ट्र संघटनेची मजबुरी आहेच; शिवाय या पाच सदस्यांना असणाऱ्या 'व्हेटो पाॅवर'मुळे ही संयुक्त राष्ट्रसंघ पंगू बनला आहे. आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील सर्व महत्त्वाचे निर्णय सर्व सहमतीने होणे अपेक्षित आहे आणि येथे स्थायी सदस्य स्वतःच संघर्षात अडकलेले आहेत. अशा स्थितीत सुरक्षा परिषदेची सदस्य संख्या वाढवून त्यात आशिया- आफ्रिका खंडातील राष्ट्रांना पुरेसं प्रतिनिधित्व दिले गेले तर महाशक्ती असलेल्या राष्ट्रांचा आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील दबदबा कमी होण्यास निश्चितच मदत होईल. शिवाय गेल्या पन्नास वर्षात आंतरराष्ट्रीय राजकारणात घडून आलेले बदल लक्षात घेता युनोचे लोकशाहीकरण करणे ही काळाची गरज बनली आहे.

सबब संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या सुरक्षा परिषदेमध्ये सुधारणांची मागणी गेल्या काही वर्षापासून जोर धरत आहे. विशेष हे की, भारत यासाठी अत्यंत आग्रही आहे. सुरक्षा परिषदेचं स्थायी सदस्यत्व मिळावं ही सुद्धा भारताची मागणी आहे. वेगवेगळ्या विचारपीठांवरून भारतानं सातत्यानं ही मागणी लावून धरली आहे. जगभरातील अनेक देश हे भारताला सुरक्षा परिषदेचं स्थायी सदस्यत्व मिळावं या मागणीच्या बाजूने आहेत. पण जागतिक शांततेची चर्चा करणाऱ्या दांभिक महासत्ताकडून यासंदर्भात सकारात्मक प्रतिसाद मिळत नाही. त्यामुळे संयुक्त राष्ट्र संघामधील भारताचे स्थायी प्रतिनिधी टी. एस. तिरूमूर्ती यांनी सर्वसाधारण सभेच्या ७५ व्या अधिवेशनात या विषयावर कठोर शब्दांत टीका करताना म्हटले आहे की," संयुक्त राष्ट्र सुरक्षा परिषद एक खराब झालेला अवयव बनली आहे. सुरक्षा परिषदेत आशिया व आफ्रिका खंडातील राष्ट्रांना पुरेसं प्रतिनिधित्व नसल्यामुळे युएनएससी विश्वासार्ह पद्धतीनं काम करण्यातही पूर्णपणे अपयशी ठरली आहे."३ आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील सत्ता संघर्षात महाशक्ती असलेली राष्ट्रे ज्या पद्धतीने संयुक्त राष्ट्र संघटनेचं शोषण करत आहेत, ते पाहता भारतासारख्या एका मोठ्या लोकशाहीवादी व जबाबदार राष्ट्राकडे दुर्लक्ष करणं संयुक्त राष्ट्र संघाच्या कार्यशैलीवरच प्रश्नचिन्ह निर्माण करणारं आहे. संयुक्त राष्ट्र संघाच्या अमृतमहोत्सवी वर्षानिमित्त संयुक्त राष्ट्राच्या सर्वसाधारण

सभेला (युएनजीए) संबोधित करताना पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनीही पुढील शब्दांत आपली नाराजी व्यक्त केली आहे. ते म्हणतात की, "युएनमध्ये निर्णय घेणाऱ्या व्यवस्थेचा भाग बनण्यासाठी भारताला अजून किती काळ वाट पाहावी लागेल?"४ यावरून जगाच्या कल्याणासाठी संयुक्त राष्ट्र संघटनेचा स्थायी भाग बनण्याची भारताची उत्कंठा किती शिगेला पोहोचली आहे हे लक्षात येते.

संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या निर्मिती प्रक्रियेतील १९४२ च्या वॉशिंग्टन परिषदेच्या घोषणापत्रावर स्वाक्षरी करणाऱ्या सदस्यांपैकी भारत एक आहे. संयुक्त राष्ट्र संघाचे नियम, तत्वे आणि कायदे भारत नेहमीच पाळत आला आहे. संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या विविध संस्था, समित्यांमध्ये विशेषतः शांतता रक्षण मोहिमांमध्ये (Peace Keeping Missions) भारताने अतुल्य योगदान दिले आहे. विजयालक्ष्मी पंडित यांनी महासभेच्या पहिल्या महिला अध्यक्ष म्हणून उल्लेखनीय कार्य केले आहे. शिवाय गेल्या पन्नास वर्षात भारताने आर्थिक, औद्योगिक,व्यापार, कृषी, विज्ञान-तंत्रज्ञान, अणुशक्ती, संरक्षण, मानव साधनसामग्री, अवकाश संशोधन व आरोग्य इत्यादी क्षेत्रात केलेली प्रगती आणि विकासामुळे नवीन विश्वरचनेत भारताचा प्रभाव वाढला आहे.

कोविड १९ दरम्यान भारताने देशांतर्गत लसीकरण कार्यक्रमासोबतच 'व्हॅक्सीन मैत्री' उपक्रमाद्वारे लहान-मोठ्या ९५ देशांना सुमारे ६.६ कोटी लसींचा पुरवठा करत हे सिद्ध केले आहे की, तो विश्वातील नागरिकांना सुरक्षित करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावू शकतो.५ संयुक्त राष्ट्राची ज्या आदर्श मूल्यांवर स्थापना झाली आणि ती भारताच्या मूलभूत तत्वांशी कशी मिळतीजुळती आहेत यासंबंधीचा वैश्विक विश्वास संपादन करण्यात भारत आजपर्यंत कुठेही कमी पडला नाही. तरीही संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या सक्रिय भूमिकेत भारताची नेहमी उपेक्षाच होत राहिली. बदलत्या राजकीय परिस्थितीची व भारताच्या प्रभावक्षमतेची अपरिहार्यता लक्षात घेऊन चीन वगळता अन्य महासत्तांची भारताबाबतची भूमिका थोडी मवाळ झाली आहे. यासंदर्भात अमेरिकेचे अध्यक्ष जो बायडेन यांनी नुकतेच केलेले विधान अतिशय बोलके आहे. ते म्हणतात," संयुक्त राष्ट्राने अधिक समावेशक बनण्याची वेळ आली आहे, जेणेकरून ते आजच्या जगाच्या गरजांना अधिक चांगल्या प्रकारे प्रतिसाद देऊ शकेल."६ इंग्लंड, फ्रान्स, आणि रशियाचेही संयुक्त राष्ट्र संघाच्या भारताच्या भूमिकेबाबत असेच धोरण तयार झाले आहे. परंतु त्यात फारसे तथ्य आहे असे वाटत नाही. कारण संयुक्त राष्ट्राची स्थापना १९४५ साली झाली तेव्हापासून आतापर्यंत जगात पुष्कळ बदल झाले आहेत पण या बदलांच्या तुलनेत संयुक्त राष्ट्रांमध्ये फारसे बदल मात्र झाल्याचे दिसत नाहीत. किंबहुना आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील वर्चस्वाच्या लालसेपोटी तसे बदल घडवून आणण्यात महासत्तांनी आजवर कधीच सारस्य दाखविले नाही. अन्यथा बदलाचे वारे केव्हाच वाहिले असते. अन्य एक बाब अशी की, सुरक्षा परिषदेचे स्थायी सदस्य बनण्याच्या भारताच्या मार्गात सर्वात मोठा अडथळा चीनचा आहे. भारत सुरक्षा परिषदेचा सदस्य बनावा अशी चीनची मुळीच इच्छा नाही. भारत आशिया खंडातील ज्या भागाचे नेतृत्व करतो त्या भागातून दुसरा देश समाविष्ट करणे, ही चीनसाठी डोकेदुखी ठरू शकते. भारताचा पाकिस्तान आणि चीनबरोबर असलेला काश्मीर व अरुणाचल प्रदेश मधला सीमावाद हाही भारताच्या सदस्यत्वाच्या मार्गावरील अडथळा आहे. संयुक्त राष्ट्राच्या कायम सदस्याला विशेष अधिकार मिळतात. त्या अधिकारांचा वापर अशावेळी करता येऊ शकतो. काश्मीरच्या मुद्द्यावरून पाकिस्तानच्या दबावापोटी यापूर्वी दोन वेळा चीनने भारताच्या विरोधात व्हेटोचा वापर केला आहे. आणखी एक बाब अशी की, भारत ही जगातील उभरती महासत्ता आहे. भारताच्या कायम सदस्यत्वाने आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या केंद्रबिंदूचे विकेंद्रीकरण होण्याची भीती कायम सदस्य असलेल्या राष्ट्रांना सतत भेडसावत असते.

कारण भारताला जर असे सदस्यत्व बहाल केले तर ब्राझील, जपान आणि जर्मनी हे देशही अशा कायम सदस्यत्वासाठी आग्रह धरू शकतात. त्यामुळे ते सतत भारताच्या विरोधी भूमिका घेताना दिसतात.

सारांश :-

संयुक्त राष्ट्र संघटना ही स्थायी सदस्य देशांच्या संकुचित विचारांशी बांधली गेली असून ती योग्य कार्यासाठी पुनरावलोकन करण्यास आणि आधुनिक काळाच्या गरजेनुसार स्वतःची पुनर्रचना करण्यास परवानगी देत नाही हे स्वीकारणे कठीण असले तरी वास्तव आहे. वैश्विक समुदायाने आज पर्यंत बरीच प्रगती साध्य केली असली तरी, सध्याची व्यवस्था संघर्ष आणि त्यातून निर्माण होणारी दुःखे जी सध्याच्या काळात अधिकच वाढताना दिसत आहेत रोखण्यात असमर्थ ठरली आहे. बदलाची इच्छा कृतीत येण्यापूर्वी जग तिसरे महायुद्ध आणि अण्वस्त्र संघर्षाच्या खाईत ढकलले जात आहे. आज संपूर्ण मानव जमात डायस्टोपियन जगात (जिथे सगळया वाईट गोष्टीच घडत असतात असे जग) राहत असताना, आजचे जागतिक नेते जी कल्पनारंजक पण अशक्य स्वप्ने पाहतात आणि आवश्यक प्रयत्नांशिवाय तसं घडण्याची अपेक्षा करतात, ती मानसिकता लवकरात लवकर दूर करणे जगाच्या कल्याणासाठी आवश्यक आहे. राष्ट्रांच्या निवडून दिलेल्या नेत्यांनी आपल्या हितसंबंधांच्या पलीकडे जाऊन बदलांना 'कर्तव्य' म्हणून स्वीकारले पाहिजे तरच उद्याच्या मानवी जीवनाचे भविष्य उज्वल राहणार आहे.

संदर्भसूची :-

१. पाटील व्ही. बी., आंतरराष्ट्रीय राजकारण, के' सागर पब्लिकेशन्स, पुणे, द्वितीय आवृत्ती, २०१२, पृ. ३६७.

२. https://mr.m.wikipedia.org/https://news.un.org

३. https://www.bbc.com

४. https://www.bbc.com

५. https://www.mahamtb.com

६. https://bharatshakti.in

महाराष्ट्रातील जल सद्यस्थिती : समस्या व उपाय योजना

डॉ. सखाराम वाघमारे

संशोधन मार्गदर्शक व भूगोलविभाग प्रमुख

वसंधुरा महाविद्यालय, घाटनांदूर, ता. अंबाजोगाई जि. बीड 431519

प्रस्तावना :

सजीवांच्या अस्तित्वासाठी पाण्याची नितांत गरज आहे. पाण्याशिवाय मानव जीवन जगू शकत नाही, म्हणून पाण्याला आपण जीवन असे ही म्हणतो. मानवाला पाण्याचा उपयोग पिण्यासाठी व घरगुती वापरासाठी तर होतोच त्याशिवाय पशूपालन, जलसिंचन, उद्योगधंदे, जलवाहतूक, मासेमारी व करमणूक इ. कार्यासाठी देखील पाण्याचा उपयोग मानवाला होतो, म्हणून पाण्याला सजीवसृष्टीचा आत्मा असे म्हणटले जाते.

पृथ्वीवर पाणी मुबलक असले तरी त्याची वाटणी मात्र अतिशय विषय झाली आहे. सागरामधील जलचर प्राणी सोडल्यास भूपृष्ठावरील सजीव पशू-पक्षी, प्राणी आणि वनस्पती शुध्द पाण्याशिवाय जीवंत राहू शकत नाहीत. पृथ्वीवरील एकंदर उपलब्ध पाण्यापैकी 97% पाणी खारे आहे. भूपृष्ठावरील सजीव सृष्टीसाठी याचा काहीच उपयोग होत नाही. राहिलेल्या 3% शुध्द पाण्यापैकी जवळपास दिड टक्का पाणी बर्फाच्या स्वरुपात बंदिस्त असल्याने त्या बंदिस्त पाण्याचाही फारसा उपयोग होत नाही. उर्वरित दिड टक्का पाणी नदी, ओढे, तलाव, धरणे व भूमीगत पाण्याच्या स्वरुपात आहे. अतिशय अल्प प्रमाणात उपलब्ध असलेल्या या गोडया पाण्यावरच जीवसृष्टी फळते, फुलते, म्हणून उपलब्ध गोडया पाण्याचा नियोजनबध्द, काटकसरीने वापर करावा लागणार आहे.

उद्दिष्ये :

1) महाराष्ट्रातील जल सद्यस्थितीचा आढावा घेणे व उपाय सुचविण्ो.
2) महाराष्ट्रातील पाणी समस्या जाणून घेणे.
3) पाणी वापर व जलसंवर्धनासंबंधी जनजागृती करणे.

बीज संज्ञा :

1) जलसद्यस्थिती
2) पाणी समस्या
3) उपाय व जनजागृती

अभ्यास क्षेत्र :

प्रस्तूत शोध निबंधासाठी महाराष्ट्र राज्याची अभ्यास क्षेत्रासाठी निवड केली असून महाराष्ट्र हे भारतातील 28 घटक राज्यांपैकी एक राज्य आहे. महाराष्ट्र राज्याचा अक्षवृत्तीय विस्तार हा 15^0 44^I अंतर अक्षवृत्त ते 22^0 6^I उत्तर अक्षवृत्त आहे. तर रेखावृत्तीय विस्तार हा 72^0 66^I पूर्व रेखावृत्त ते 80^0 54^I पूर्व रेखावृत्त आहे. राज्याचे एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळ 307713 चौ.की.मी. एवढे असून राज्याची पूर्व-पश्चिम लांबी सुमारे 800 कि.मी. आहे तर दक्षिणोत्तर रुंदी 720 कि.मी. आहे.

अभ्यास पध्दती :

सदरील शोध निबंधाच्या अभ्यासासाठी प्राथमिक व द्वितीयक साधनसामुग्रीचा वापर करण्यात आला आहे. त्याच बरोबर विविध पुस्तके, मासिके, वर्तमानपत्रे, संदर्भग्रथ व विविध वेबसाईट वरुन आणि राज्य, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवरुन प्रसिध्द होणाऱ्या माहितीचे संकलन करुन, योग्य त्या पध्दतीचा वापर करुन तीचे विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

विषय विवेचन :

पृथ्वीवरील जीवसृष्टीच्या अस्तित्वासाठी जल किंवा पाणी ही अत्यावश्यक गरज असून, जलस्त्रोताच्या सभोवतालीच मानवाने वस्ती केली आहे. जगातील न्यूयॉर्क, बिजिंग, मुंबई, कोलकत्ता या सारखी शहरे ही नद्याच्या तीरावर वसलेली आहेत. पृथ्वीच्या सुमारे 510 दसलक्ष चौरस किलोमीटर म्हणजे पृष्ठभागाच्या 70% भाग पाण्याने व्यापला ते असून 48890500 अब्ज टिएमसी पाणी आहे. पृथ्वीवर उपलब्ध असणाऱ्या एकूण पाण्यापैकी 97% पाणी हे सागर महासागरात खाऱ्या पाण्याचा रुपात असल्याने ते पिण्यायोग्य नाही. उर्वरित 03% पाण्यापैकी दिड टक्का पाणी बर्फाच्छादित आंर्क्टिक, अंटार्स्टिक, ग्रीनलॅंड, हिमालय, ऍंडिज सारख्या भागात आहे तर दिड टक्का पाणी भूमीच्या अंतर्गत भागात व पृथ्वीवरील नद्या, तळी, तलाव, सरोवरे, धरणे यांच्या स्वरुपात आहे म्हणजे हे 3% गोडे पाणी असले तरी या पाण्याचे वितरणही अतिशय असमान आहे.

भारतात भूगर्भागील व भूपृष्ठावरील मिळून एकूण 39641.9 टी.एम.सी. पाणी असून यापैकी 15284 टिएमसी म्हणजे जगाच्या तुलनेत 4.66% इतके पाणी भारतीयांना वापरास उपलब्ध आहे. पण लोकसंख्येचे प्रमाण जगाच्या तुलनेत भारतात सर्वाधिक असल्याने वापरावयास येणाऱ्या पाण्याचे प्रमाण खूप कमी आहे.

महाराष्ट्रातील जलसंपत्तीची सद्यस्थिती :

राज्यात सरासरी एवढा पाऊस झाल्यासच सरासरी 5782.8 टीएमसी पाणी उपलब्ध होते. 14.59% एवढे आहे. 5782.8 टिएमसी पाण्यापैकी 4447.8 टीएमसी पाणी प्रत्यक्ष वापरासाठी उपलब्ध होते. म्हणजे हे 76.91 एवढे पाणी आहे हे देशाच्या तुलनेत 29.10% पाणी असून एकटया महाराष्ट्रात उपलब्ध आहे. राज्याला हे पाणी नैऋत्य व ईशानय मोसमी वाऱ्यापासून पावसाच्या रुपाने उपलब्ध होते. राज्याचे वार्षिक सरासरी पर्जन्यमान 1360 मिलीमीटर एवढे असले तरी राज्याच्या निरनिराळया भागात पडणाऱ्या पावसाचे प्रमाण भिन्न आहे. कोकणात वार्षिक सरासरी 2000 ते 3500 मिलीमीटर पाऊस पडत असून राज्यातील मानवी वापरास उपलब्ध असणाऱ्या पाण्यापैकी (4447.8 टीएमसी) 55% पाणी (2443 टिएमसी) एकटया कोकणात उपलब्ध आहे. या उलट सह्याद्रीच्या पूर्वेला पर्जन्य छायेच्या प्रदेशात पर्जन्याचे प्रमाण केवळ 450 मिलीमीटर इतके असून राज्याच्या पूर्व भागात हे प्रमाण 1000 ते 1400 मिलीमीटर पर्यंत वाढत जाते. राज्यातील कोकणेत्तर महाराष्ट्रात म्हणजेच पश्चिम महाराष्ट्र, मराठवाडा व विदर्भात मानवी वापरास उपलब्ध असणाऱ्या पाण्यापैकी (4447.8 टिएमसी) केवळ 45% म्हणजेच 2443 टीएमसी पाणी उपलब्ध आहे. राज्यातील लघु, मध्यम व मोठया जलसिंचन प्रकल्पाची संख्या 2475 इतकी असून या प्रकल्पाची साठवण क्षमता ही 2475 टिएमसी इतकी आहे. 2011-12 मध्ये राज्यात 28062 लक्ष घनमीटर म्हणजेच 63.50% पाणीसाठा हा वापरायोग्य होता. वापरायोग्य जलसाठयापैकी या काळात सिंचनासाठी 12343 लक्ष घनमीटर म्हणजे 69.71% तर बिगर सिंचनासाठी 3980 लक्ष घनमीटर म्हणजे 30.71% पाण्याचा वापर केल्याचे दिसून येते. तर 2010-11 मध्ये राज्यात उपलब्ध पाणीसाठा व वापरायोग्य पाणीसाठा यात अनुक्रम 33585 लक्ष घनमीटर व 27309 लक्ष घनमीटर म्हणजे (81.80 टक्के) पर्यंत वाढ झाली

राज्य जलसंपदा विभागाची भूमिका :

महाराष्ट्रात जलसंपत्तीचे योग्य नियोजन, व्यवस्थापन व वापराच्या दृष्टीने दि.26 ऑक्टोबर 2004 पासून जल संपदा विभाग कार्यरत आहे. जास्तीत जास्त आर्थिक व सामाजिक फायदे राज्याला मिळवून देण्याच्या दृष्टीने राज्याच्या जलसंपत्तीचा शाश्वत विकास व इष्टतम वापर आणि व्यवस्थापन करणे हा या विभागाचा उद्देश आहे.

सिंचन विकासाचा वेग वाढविणे निर्मित सुविधांचे स्थायीकरण आणि प्रगती पथावरील पाटबंधारे प्रकल्प टप्याटप्याने पूर्ण करणे, निर्मित सिंचनक्षमतेचा वापर आणि सिंचन व्यवस्थापनात लोक सहभाग वृध्दींगत करणे, जलविद्युत निर्मितीचे प्रचालन व विकास करणे, खार भूमीचे पुन:प्रापण करणे, सागरी जमिनी लागवडी योग्य करणे, प्रकल्पाच्या विविध घटकांचे संकलन करणे, विविध तांत्रिक बाबीचे संशोधन करणे व क्षमता वृध्दीकरिता प्रशिक्षणाचे आयोजन करणे ही या विभागाची पुरक उद्दिष्टये आहेत.

सन 2001-02 ते 2010-11 या कालावधीत राज्य सरकारने जलसंपदा विभागाद्वारे 42435 कोटी रु. गुंतवणूक केली असून राज्यातील जलसंपदा विभागांतर्गत अद्यापर्यंत 787 सिंचन प्रकल्प पूर्ण केले आहेत. तर घळ भरणी अथवा द्वार उभारणीतून 535 प्रकल्प पूर्ण झाले आहेत. सदर प्रकल्पांद्वारे 14403 दस लक्ष घनमीटर इतका जलसाठा क्षमता निर्माण झाली आहे. परंतु असे असले तरी 2010-11 च्या आकडेवारीनुसार अद्यापही राज्यातील केवळ 20.60% लागवडी खालील जमिनींलाच जलसिंचन सुविधा उपलब्ध आहे.

राज्यातील जलसमस्या :

राज्याचे एकूण क्षेत्रफळ 3,08,00,000 हेक्टर असून क्षेत्रफळाच्या बाबतीत महाराष्ट्राचा देशात प्रथम क्रमांक लागतो. महाराष्ट्राचे भौगोलिक क्षेत्रफळ हे देशाच्या भौगोलिक क्षेत्रफळाच्या 9.37% असून भारतातील एकूण जलसंपत्तीच्या 14.59% पाणी महाराष्ट्रासाठी उपलब्ध आहे. असे असले तरी राज्याला वारंवार जलसंकटाला सामोरे जावे लागत असून सध्या दुष्काळ सदृष्यस्थिती निर्माण झाली आहे, त्याची विविध कारणे पुढीलप्रमाणे

जलसंपत्तीचे विषम वितरण :

मान्सून पर्जन्य हा महाराष्ट्रातील जलसंपत्तीचा एकमेव स्त्रोत आहे. महाराष्ट्राच्या पश्चिमेस असणाऱ्या सह्याद्री पर्वत रांगामुळे अरबी समुद्रातून येणारे नैऋत्य मान्सूनवारे अडविले जाऊन कोकण किनारपट्टीवर 2000 ते 3500 मि.मी. पाऊस पडतो तर सह्याद्री पर्वताच्या पुर्वेस असणाऱ्या पश्चिम महाराष्ट्र व विदर्भालगतच्या प्रदेशात अनुक्रम 500 ते 750 मि.मी. व 1000 ते 1400 मि.मी. इतका अत्यल्प पाऊस पडतो.

सुयोग्य नियोजनाचा अभाव :

राज्यात 14.59% पाणी उपलब्ध असून ते देशाच्या तुलनेत 29.10% एवढे आहे. मागील 100 वर्षातील पर्जन्याच्या आकडेवारी चा विचार केल्यास राज्यातील पावसाचे सरासरी प्रमाण फारसे कमी झाल्याचे आढळून येत नाही. परंतु याच काळात देशातील लोकसंख्येत पाच पटीपेक्षा अधिक वाढ झाली आहे. शिवाय कृषी क्षेत्रात हरिक्रांती, पायाभूत सुविधांचा विकास, औद्योगिक प्रगती, यामुळे पाण्याच्या मागणीत प्रचंड मोठया प्रमाणात वाढ झाली, परंतू त्या प्रमाणात जलसंपत्तीचे नियोजन व व्यवस्थापन न होऊ शकल्याने अद्यापही महाराष्ट्रातील 80% शेती कोरडवाहूच राहिली आहे. शिवाय राज्यातील 1586 गावे व 4305 वाडयावस्त्या व तांडयावर पिण्याच्या पाण्याचे दुर्भिक्ष्य आहे. या उलट इस्त्रायल सारख्या देशात वार्षिक सरासरी केवळ 4 ते 5 इंच पाऊस पडत असूनही पाण्याच्या योग्य नियोजनामुळे तो प्रदेश सुजलाम सुफलाम झाला आहे.

दुष्काळाचे संकट :

राज्यात पुरेशा प्रमाणात जलसंपत्ती उपलब्ध असूनही मराठवाडा व पश्चिम महाराष्ट्रातील काही जिल्ह्यात दरवर्षी अवर्षण सदृश्य स्थिती निर्माण होते. सध्या राज्यातील 13 जिल्ह्यात सरकारने दुष्काळ जाहिर केला असून 13000 गावांत पिण्याच्या पाण्याची टंचाई जाणवते आहे. यापैकी 1586 गावे व 4305 वाडया वस्त्यांना मिळून

2020 टँकरने पिण्याचे पाणी पुरविले जात आहे. राज्यातील मराठवाडयात दूष्काळाची स्थिती अत्यंत भयावह आहे. मराठवाडयातील 8540 गावापैकी 3299 म्हणजेच 38.63% गावे दुष्काळग्रस्त म्हणून जाहिर केली आहेत. यात औरंगाबाद जिल्ह्यातील सर्वाधिक म्हणजे 1176 गावाचा समावेश होतो. राज्यात दुष्काळी भागातील पिके जळून खाक तर फळबागा उजाड झाल्या आहेत पिण्याच्या पाण्यासाठी माणसाबरोबर पशू-पक्षी, प्राण्यांची मोठी तारांबळ उडाली आहे. सुरक्षेसाठी सरकारने पशुधन छावण्या सुरु केल्या आहेत यात 414205 जनावरे दाखल करण्यात आली होती.

नागरीकरण व औद्योगिकरणासाठी पाण्याची वाढती मागणी :

वाढती लोकसंख्या तसेच उच्च राहणीमान, शिक्षण, रोजगार व पाण्याचे दुर्भिक्ष्य या कारणामुळे ग्रामीण लोकसंख्येचे शहरी भागात स्थलांतर होत आहे. यामुळे शहरी भागात पाण्याच्या मागणीत मोठी वाढ होत आहे. सन 2001-02 मध्ये राज्यात वापरायोग्य जलसाठयापैकी सिंचनासाठी 69.29% तर बिगर सिंचनासाठी 30.71% पाण्याचा वापर झाल्याचे दिसून येते. 2010-11 मध्ये राज्यातील वापरा योग्य जलसाठयापैकी 56.56% पाणी सिंचनासाठी तर बिगर सिंचनासाठी 27.56% इतकी वाढ झाल्याचे दिसून येते. राज्यातील उद्योगांना प्रतीदिन 194 कोटी लिटर पाणी वापराची गरज असून सध्या 128.6 कोटी लिटर पाणी वापरले जाते. कित्येक उद्योगधंद्यांना पाणी न मिळाल्याने बंद करावे लागले होते. औद्योगिक प्रकल्पांसाठी वापरल्या जाणाऱ्या एकूण पाण्यापैकी 65% पाणी सिंचन प्रकल्पातून तर 34 % पाणी औद्योगिक महामंडळाच्या प्रकल्पातून पूरविले जाते 01% पाणी इतर (बोअरवेल, विहिर, नदी, तलाव) स्त्रोतातून मिळते. याचा अर्थ महाराष्ट्रातील शहरीकरण व औद्योगिकरणाच्या प्रमाणातील वाढी बरोबर शेतीचे पाणी हे उद्योगधंद्यासाठी राखून ठेवले जात आहे. तर सिंचन प्रकल्पाची ही नव्याने उभारणी होत नाही. परिणाम म्हणून राज्यातील सिंचन क्षेत्रात अपेक्षीत वाढ घडून येत नाही.

जलसिंचन क्षमतेच अपुरा वापर :

राज्यातील जलसंपदा विभागांतर्गत आतापर्यंत 787 सिंचन प्रकल्प पूर्ण झाले आहेत. घळभरणी किंवा द्वारे उभारणीतून 553 प्रकल्प पूर्ण झाली आहेत. सदर प्रकल्पात 14403 दस लक्ष घनमीटर इतकी जलसाठा क्षमता निर्माण केली आहे. 1960-61 पासून 2010-11 पर्यंत पिकाखालील एकूण क्षेत्रात 12.20 लक्ष हेक्टर (6.48%) वरुन 46.58 लक्ष हेक्टर (20.60%) पर्यंत वाढ झाल्याचे निदर्शनास येते. 2010-11 मध्ये राज्य जलसंपदा विभागाद्वारे 48.25 लक्ष हेक्टर इतकी सिंचन क्षमता निर्माण झाली असली तरी केवळ 29.55 लक्ष हेक्टर (32.38%) इतकेच क्षेत्र सिंचनाखाली येवु शकले अर्थात अद्यापही राज्यातील जलसिंचन प्रकल्पांची 37.62% क्षमता वापराविना पडून आहे. याशिवाय राज्यातील असंख्य जलसिंचन प्रकल्पाचे कामे अपुरी असल्याने कालवे, वितरीका यांची कामे रखडल्याने प्रकल्पांची सिंचन क्षमता पूर्णपणे वापरली जात नाही. प्रकल्प पूर्ण होण्यास विलंब होत असल्याने त्याच्या खर्चात वाढ होत आहे. दुसरीकडे सिंचनक्षेत्रात वाढही होत नाही. प्रकल्पात साचलेल्या गाळामुळे ही प्रकल्पांची साठवण क्षमता कमी होत आहे.

पाण्याचा अयोग्य व बेसुमार वापर :

महाराष्ट्राच्या दुष्काळग्रस्त भागात लोकांना पिण्याच्या हंडाभर पाण्यासाठी 4-5 मैलापर्यंत वणवण करावी लागते. शहरामधून कधी आठवडयाला तर कधी पंधरा दिवसाला तर काही भागात महिन्यातुन एकदा नळाला पाणी येते. याउलट राज्यातील पुण्यासारख्या शहरात दररोज दरडोई 250 लिटर पाण्याचा वापर केला जातो. शहरातील

वाढती लोकसंख्या व पाण्याचा वाढता बेसुमार वापर यामुळे जलस्त्रोता मधील शहरांसाठीच्या पाणी वापराचे आरक्षण वाढत आहे. परिणामी ग्रामीण भागातील शेती आणि पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न गंभीर रुप धारण करत आहे. अद्यापही बागायती भागातील शेतकरी ऊसासारख्या पिकांना मोकाट पध्दतीने बेसुमार पाणी देतात. त्यामुळे पाण्याचा अपव्यय तर होतोच जमिनीच्या वरच्या भागात क्षारांचा अतिरिक्त संचय होऊन ती जमिन नापिक बनते.

जलप्रदूषण :

जलप्रदूषण ही एक महाराष्ट्रातील प्रमुख, समस्या बनली आहे. उद्योगधंद्यातून बाहेर पडणारे सांडपाणी, मैलांपाणी, रासायनिक द्रव्य मिश्रित पाणी नद्या, नाले, ओढे इ. च्या प्रवाहात सोडले जाते. तसेच पाण्याच्या प्रवाहात कपडे धुणे, जनावरे, वाहने धुतली जातात. धार्मिक विधी, अस्थी व रक्षा विसर्जन या सारख्या कारणांमुळे जलस्त्रोतांमधील पाणी दूषित होत आहे. मुंबई, ठाणे, पूणे, औरंगाबाद, नागपूर इ. शहरात जलप्रदूषणाच्या समस्येने गंभीर रुपधारण केले आहे. हजारो टन माशांचा खच पडतो आहे. काविळ, विषमज्वर, कॉलरा, क्षय, त्वचारोग, कर्करोग इ.गंभीर आजारांना मानवाला समोरे जावे लागत आहे. प्रसंगी मृत्यूच्या प्रमाणातही वाढ होतांना दिसते आहे.

उपाय योजना :

राज्यातील जल समस्या दिवसेंदिवस गंभीर रुप धारण करत असून या समस्येची तीव्रता कमी करण्यासाठी पूढील काही उपाय योजना करणेआवश्यक आहेत.

जलसंधारण :

दुष्काळी परिस्थितीवर कायम स्वरुपी उपाय योजना म्हणून जलसंधारणाकडे पाहीले जाते. राज्यातील राळेगण सिध्दी (अहमदनगर), शिवणी (जालना), निढळ (सातारा) या गावांनी पाटलोट क्षेत्र विकासाच्या माध्यमातून जलसंधारणाद्वारे जलसमस्येवर कायम स्वरुपी तोडगा काढला आहे. धुळे जिल्ह्यातील शिरपुरने राज्यासमोर जलसंवर्धन व जल व्यवस्थापनाचा एक आदर्श घालून दिला आहे. या तालुक्यातील 35 गावांनी भूवैज्ञानिक सुरेश खानापूरकर यांच्या पुढाकाराने विहीरीचे पूर्नभरण, नाल्यांचे खोलीकरण व रुंदीकरण करुन ठिकठिकाणी झाल्यास, पडणाऱ्या पाऊसाच्या प्रत्येक थेंबाचा योग्य वापर होऊ शकेल, यात शंका नाही.

भूजल पुनर्भरण :

शेती, उद्योग, व घरगुती वापरासाठी भूगर्भ जलाचा अतिरिक्त वापर केल्याने भूजल पातळीत वेगाने घट होत आहे. शहरी भागात कारखाने व घरगुती वापरासाठी बोअरवेलच्या माध्यमातून मोठया प्रमाणात भूजलाचा उपसा केला जात आहे. शिवाय कॉंक्रीटीकरणामुळे पाणी जमिनीत मुरण्यास वाव मिळत नाही. पाणी समस्या दूर करण्यासाठी कुपनलिका व विहिर पुर्नभरण करुन भूजल पातळीत वाढ करणे आवश्यक आहे. शहरी भागातील नगरपालिका व महानगर पालिकांनी चेन्नई महानगर पालिकेच्या धर्तीवर रुफ वॉटर हार्वेस्टींग संकल्पना राबविणे आवश्यक आहे. शासन स्वयंसेवी संस्थांनी यात पुढाकार घेऊन भूजल पातळीत प्रभावी वाढ करण्यासाठी नव्याने विकसित झालेल्या बोअर इंजेक्शन तंत्रज्ञानाचा अवलंब करावा.

जल प्रदूषणाला आळा घालणे :

ग्रामीण व शहरी भागातील नागरीकांनी नदी, नाले, ओढे, विहिरी, तळी, तलाव, धरणे व कुपनलिकांच्या ठिकाणी किंवा पिण्याच्या पाण्याच्या प्रवाहात धार्मिक विधी करु नये, तसेच त्याज्य वस्तूंचे विसर्जन ही करु नये,

कारखाण्यातील सांडपाणी, घातक रसायन युक्त द्रव्य, पदार्थ, की जे पर्यावरणाला हानी पोहचविणार नाहीत यांची अशा पध्दतीने योग्य विल्हेवाट लावावी. प्रदूषित पाण्यावर शुध्दीकरणाची प्रक्रिया करुन त्याचा पुर्नवापर करावा.

शेती क्षेत्रात पाण्याचा काटकसरीने वापर करावा :

कृषी किंवा शेती क्षेत्रातील पाण्याचा अपव्यय टाळण्यासाठी ठिबक सिंचन, तुषार सिंचन, सुक्ष्मसिंचन, पध्दतीच्या अवलंब करावा. फळबाग व ऊसासारख्या शेतीलाही याचा वापर करावा. यासाठी शेतकऱ्यांना 75 ते 100 % शासकीय अनुदान उपलब्ध करुन द्यावे. पाण्याचे बाष्पीभवन थांबविण्यासाठी प्रयत्न करावेत. उजाड माळरान व शेती बांधावर मोठया प्रमाणात वृक्ष लागवड व संवर्धन करावे.

लोकसहभाग वाढविणे :

लोकसहभागाचा अभाव असल्याने जलसिंचनावर 17 हजार कोटी रुपये खर्च होऊनही राज्यातील सिंचन क्षेत्रात फारसी वाढ होऊ शकली नाही. जलसंधारण, लाभक्षेत्र विकास, भूजलपुनर्भरन, शेततळी, पाझर तलाव इ.चे महत्व पटवून देऊन जनजागृती करुन लोकसहभाग वाढविणे आवश्यक आहे.

पाण्याची टंचाई लक्षात घेता ग्रामीण व शहरी भागात पाण्याचा अतिशय काटकसरीने वापर होणे आवश्यक आहे. पाण्याची गळती थांबविणे, नळांना तोटया बसविणे, नळावर वाहने, कपडे न धुणे, परिसर, बागेत पाणी देतांना काळजी घेतल्यास पाण्याची मोठया प्रमाणावर बचत होईल.

सांडपाण्याचा पुर्नवापर करावा :

ज्या प्रमाणे कागद, प्लास्टिक, धातू यांचा पुर्नवापर केला जातो. त्याप्रमाणे सांडपाण्यावर प्रक्रिया करुन त्याचा पुर्नवापर करणे शक्य आहे. ईस्त्राईल मध्ये उपलब्ध 21% (13.7 टीएमसी) पाणी हे शेतीसाठी वापरले जाऊ शकते याच धर्तीवर राज्यातील शहरी भागातील व औद्योगिक वापरातून बाहेर पडणाऱ्या पाण्याचा पर्नुवापर करणे शक्य आहे. त्यासाठी शासन व स्थानिक स्वराज्य संस्थांनी सक्षम यंत्रणा उभी करणे आवश्यक आहे.

सिंचन क्षमतेचा पुर्ण वापर :

राज्यातील प्रकल्पाच्या निर्मित सिंचन क्षमतेचा पूर्णपणे वापर करण्यासाठी कालवे वितरीका याची अपूर्ण कामे प्राधान्याने पूर्ण करावीत. निर्मित सिंचन क्षमता व प्रत्यक्ष सिंचन क्षेत्र यातील अंतर कमी करण्यासाठी प्रकल्पातील गाळ वारंवार काढून शेती क्षेत्रात टाकावा. पावसाळयात नद्यांचे पाणी, कृषी लाभ क्षेत्रातील तळी तलाव लघु व मध्यम सिंचन प्रकल्पात सोडून पाणी टंचाईच्या काळात वापरता यावे, यासाठी साठा करुन ठेवावा.

जललेखा परिक्षण :

पाण्याचा काटकसरीने वापर होण्यासाठी नागरी भागात नळ जोडणीस मीटर बसवून मीटरप्रमाणे पाणीपट्टी आकारावी जेणे करुन लोक वीज व पाण्याचा जपून वापर करतील. वापरकर्त्यांवर जबर कर आकारणी, असल्याने मिळालेल्या निधीतून सांडपाण्यावर प्रक्रिया करणारी यंत्रणा उभा करावी. जलसिंचन प्रकल्पांना लेख परिक्षण बंधनकारक करावे. त्यामुळे आपोआपाच लोक पाण्याचा काटकसरीने वापर करतील.

जल साक्षरता :

पाण्याची उपलब्धता आणि गरज लक्षात घेवून परिसरात उपलब्ध असणाऱ्या पाण्याचा काटकसरीने व सुयोग्य वापर करण्याची माहिती प्रत्यक्ष कृतीतून देणे आवश्यक आहे. पाण्याची बचत ही सर्वात मोठी संपत्ती ही

भावना जनमानसात रुजल्यास आपण भविष्यात विकासाकडे झेप घेवू शकतो. यासाठी शासन, स्वयंसेवी संस्था, प्रसारमाध्यमांनी जलसाक्षरतेच्या दिशेने तात्काळ पावले उचलायला हवीत.

निष्कर्ष :

थोडक्यात सांगायचे झाल्यास महाराष्ट्राला नैसर्गिकरित्या मुबलक प्रमाणात जलसंपत्ती उपलब्ध असूनही योग्य नियोजन व व्यवस्थापना अभावी राज्यात जल समस्या उग्ररुप धारण करीत आहे. राज्यात पर्जन्याचे वितरण असमान असून एकटया कोकणात निम्यापेक्षा अधिक पाऊत पडतो. 74 तालुके कायमस्वरुपी दुष्काळी आहेत आता 123 पेक्षा जास्त तालुक्यात पाणी टंचाईची समस्या भेडसावत आहे. उद्योगधंद्याबरोबर, शेती, घरगुती वापरासाठी ग्रामीण व शहरी वस्त्यांना पुरेशा प्रमाणात जलपुरवठा होण्यासाठी जलसंधारण, जलपुनर्भरा, प्रदूषित पाण्याचे शुध्दीकरण, तुषार, ठिंबक, सुक्षजल सिंचन पध्दत, वापर, पूर्ण क्षमता वापर, जललेखा परिक्षण व जलसाक्षरता इ. उपाय योजना करुन जनजागृती घडवून आणणे आवश्यक आहे.

संदर्भ सूची :

1) https//www.water in crisis spotlight India.
2) मोहन आपटे- याला जीवन ऐसे नाव, राजहंस प्रकाशन पुणे पृष्ठ.72.
3) https//www.loksatta.com समस्या पाण्याची उपाय धोरणांचे
4) प्रदिप पुरंदरे- पाण्याशप्पथ - लोकवाङमय गृह प्रकाशन मुंबई - पृष्ठ.103
5) Hindi water portel.org.- महाराष्ट्रातील जलसमस्या,हनुमंत शिंदे.

पाश्चात्य देशांचे सकारात्मक कृती धोरण आणि भारताचे आरक्षण धोरण: राष्ट्रनिर्मितीचा वैश्विक दृष्टीकोण

डॉ. ह. नि. सोनकांबळे
सहाय्यक प्राध्यापक व विभाग प्रमुख, राज्यशास्त्र व शासन विभाग, एमजीएम विद्यापीठ, औरंगाबाद

समताधिष्टित समाज हिच राजकीय लोकशाहीची पुर्वअट असते. जोपर्यंत सामाजिक समता प्रस्थापित होत नाही तोपर्यंत राजकीय लोकशाहीला भविष्य नसते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

मेरा सामाजिक अनुबन्ध किसी विशेष प्रकार के समाज से सम्बन्धित नहीं है। मेरा मुख्य विचार तो समाज की मुख्य संरचना की स्थापना के लिए आवश्यक न्याय सिध्दांतों का निर्माण करना है। ये ऐसे सिध्दांत है जिन्हें स्वतन्त्र विवेकी व्यक्ति अपने हितों का संवर्धन करने के लिए सभी समझौतों का नियमन करके सामाजिक सहयोग के नियम बनाते हैं और न्यायप्रिय सरकारों की स्थापना करते हैं।

जॉन रॉल्स

जगात सर्वच ठिकाणी विषमता आढळून येते हे मान्य करावे लागते. मूळात कोणत्याही समाजव्यवस्थेमध्ये विषमता हे वास्तव आहे. ती काळ्या—गो-यांची असेल, ती आहेरे—नाहीरे वर्गाची असेल, ती वर्गांची आणि वर्णांची असेल किंवा ती जाती—जातींची असेल. या सर्व विषमतांना आपल्याला तीन प्रकारात विभागता येऊ शकते. एक म्हणजे ही विषमता जन्मावर आधिारीत आहे, दुसरे, ही विषमता नैसर्गिक आहे, आणि तिसरा प्रकार म्हणजे विषमता अनैसर्गिक असूनही कायदामान्य आहे. पण रॉल्स म्हणतो त्या प्रमाणे विषमता हे सर्वच समाजव्यस्थेचे वैशिष्ट्ये असले तरी या विषमतेकडे बघण्याचे दोन दृष्टीकोण आहेत. पहिला ''सकारात्मक दृष्टीकोण'' आहे तर दुसरा ''नकारात्मक दृष्टीकोण'' आहे. जर या विषमतेकडे सकारात्मक दृष्टीने बघितले जात असेल तर ठिक आहे पण जर नकारात्मक दृष्टीने बघितले जात असेल तर ते घातक आणि कोणत्यातरी एका वर्गासाठी अन्यायकारी असते.

त्यातला पहिला प्रकार म्हणजे जन्मावर आधारीत विषमता. या प्रकारात प्रामुख्याने व्यक्तीचा जन्म कोणत्या कुटुंबात आणि परिस्थितीत झाला. यावर त्या व्यक्तीचा दर्जा ठरलेला असतो. यात व्यक्ती श्रीमंत किंवा गरीब अशा दोन प्रकारात जन्माला येते. श्रीमंत याचा अर्थ व्यक्तीला जगण्यासाठी आणि स्वत:च्या विकासासाठी आवश्यक असलेल्या साधनांचा जन्मत:च साठा उपलब्ध असणे. (अशा वर्गाला मार्क्स आहेरे वर्ग असे म्हणतो.) आणि गरीब याचा अर्थ ज्याच्याकडे जगण्यासाठी आणि स्वत:च्या विकासासाठी आवश्यक असलेल्या साधनांचा त्याच्या पुर्वजापासून साठा उपलब्ध नसणे. (या वर्गाला मार्क्स नाहीरे वर्ग असे म्हणतो.) शिवाय निसर्गत:च शरीरात एखादा आवयव किंवा शक्तीचा अभाव असणे. ज्यामूळे अशा व्यक्तीकडे जगण्यासाठी आणि स्वत:च्या विकासासाठी अवश्यक असलेल्या साधनांचा साठा असताना सुध्दा त्याचा वापर करून स्वत:ची प्रगती साध्य न करता येणे. याला आपण अपंग किंवा दिव्यांग शरीराचे लोक असे म्हणतो. या व्यतिरिक्त अनैसर्गिक पण कायदा मान्य विषमता: हा विषमतेचा असा प्रकार आहे जिथे निसर्गत: कोणत्याही प्रकारची विषमता नाही. परंतु माणसांनी कायदे तयार करून ही विषमता जन्माला घातलेली आहे. यात वंश, रंग, जात, वर्ण, लिंग अशा बाबींचा समावेश आढळतो. जगभरात या सर्वच बाबीं या विषमतेला कारणीभूत ठरल्या आहेत. परंतु भारतात मात्र जात हा एकमेव घटक असा आहे ज्याने विषमतेच्या सर्वच कडा मोडीत काढल्या आहेत. आणि याला कायद्याची मान्यताही देण्यात आलेली आहे. ज्याच्या जातीचा दर्जा वरचा आहे त्याच्याकडे जास्त अधिकार आहेत तर ज्या जातीचा दर्जा खालचा आहे त्यांच्याकडे अधिकारांचा पूर्णपणे अभाव असेल. हे या कायद्याने मान्य केले आहे. जेव्हा आपण ब्राम्हण, मराठा, कुणबी, चांभार, माळी अशी काही नावे सहज लक्षात घेतो तेव्हा त्यांचे श्रेष्ठत्व आणि कनिष्ठत्व आपल्या पटकन डोळ्यासमोर येते. एवढेच नाही या जातींना गुण आणि कर्मानुसार चार वर्णात विभागले गेले आहे व त्यांची जागा व कार्य त्यांना दाखवून दिले आहे. महत्वाची गोष्ट म्हणजे या दोन्ही गोष्टीतून त्याची जन्मापासून मृत्युपर्यंत कुठेही सुटका होत नाही. हे चारही वर्ण ईश्वरनिर्मित आहेत. असेही धर्म—कायदा सांगतो.

उपरोक्त जन्मावर आधारीत विषमता आणि कायदामान्य विषमता या दोन्ही बाबी लक्षात घेतल्या तर दोन्हीमध्ये व्यक्तीच्या क्षमता आणि सामर्थ्य एका विशिष्ट वर्गामुळे मारल्या गेल्या आहेत. पहिल्या प्रकारात आहेरे वर्गामूळे नाहीरे वर्गाच्या तर दुस-या प्रकारात वरच्या वर्णात असलेल्या लोकांमूळे खालच्या वर्णातील लोकांच्या क्षमता मारल्या गेल्या आहेत. ही विषमता संपवून त्यांच्या क्षमतांचा विकास करायचे असेल तर मग काय करावे लागेल? आरक्षण हा त्यावरचा पर्याय असू शकतो का? आणि त्यामूळे समता प्रस्थापित होऊ शकते का? याचे उत्तर देत असताना डॉ. बाबासाहेब आबेडकर म्हणतात, आपल्याला सर्व मानसे समान नाहीत हे मान्य करावे लागेल. परंतु म्हणून त्याचे काय झाले? समता केवळ कल्पना असू शकेल तरी सुध्दा आपण तिला नियामक तत्त्व म्हणून स्वीकारलेच पाहिजे. व्यक्तिचे सामर्थ्य १) शारीरिक अनुवंशिकता २) पालकांचे प्रेम, शिक्षण, शास्त्रीय ज्ञानाचा संचय आणि त्याला रानटी मानवापेक्षा अधिक कार्यक्षम होण्यास सहायक ठरणा-या सर्व बाबींची देणगी असलेला सामाजिक वारसा आणि शेवटी ३) त्याचे स्वात:चे प्रयत्न, यावर अवलंबून असते. या तिनही दृष्टीने माणसे खचितच असमान असतात. परंतु प्रश्न असा आहे की, ते असमान आहेत म्हणून आपण त्यांना असमानतेची वागणूक देणार काय? समतेच्या विरोधकांनी या प्रश्नाचे उत्तर दिलेच पाहिजे. व्यक्तिवादी दृष्टीकोणातून, माणसांचे प्रयत्न असमान आहेत तोपर्यंत त्याला असमानतेने वागविणे न्याय आहे. प्रत्येकाच्या सामर्थ्याचा संपूर्ण विकास साधण्यासाठी त्याला शक्य तेवढे उत्तेजन द्यावे हे अपेक्षित आहे. मात्र पहिल्या दोन मुद्यांच्या दृष्टीने व्यक्ती असमान आहेत म्हणून असमान वागणूक दिली तर काय घडेल? हे उघड आहे की, ज्याच्यासाठी जन्म, शिक्षण, कुटुंबाचे नाव, व्यावसायिक संबंध आणि वारशात मिळालेली संपत्ती सुध्दा अनुकूल आहे, ते स्पर्धेत निवडले जातील. परंतु अशा परिस्थितीतली निवड ही योग्य लोकांची निवड नसेल. ती विशेष हक्क असलेल्या लोकांची निवड असेल. उपरोक्त तिस-या मुद्याच्या संदर्भात ज्या कारणांमुळे असमान वागणुकीचे समर्थन होते त्याच कारणामुळे पहिल्या दोन मुद्यांच्याबातीत माणसांना शक्य तेवढ्य समानतेची वागणूक अवाश्यक ठरते. या उलट असे आग्रही प्रतिपादन केले जाऊ शकते की, जर समाजाला त्याच्या सदस्यांकडून चांगल्या कामगिरीची अपेक्षा असेल तर माणसांना स्पर्धेच्या प्रारंभीच शक्य तेवढे समान करून ते साध्य होईल. यासाठी रॉल्स दोन महत्वाच्या गोष्टी सांगतो एक म्हणजे संपत्तीचे समान वितरण आणि दुसरे म्हणजे नैसर्गिक संसाधनांचे समान वितरण. पण ही बाब जगातल्या कोणत्याच देशात शक्य नाही हे लक्षात घेउन आपापल्या देशातील विषमता दूर करण्यासाठी अनेक देशांनी काही पर्याय शोधले आहेत. यात भारताने जसे आरक्षण हा पर्याय शोधला आहे तसाच पर्याय जगाने सकारात्मक कृती कार्यक्रमाच्या माध्यमातून शोधला आहे.

युनायटेड स्टेटस् ऑफ अमेरिकेच्या काँग्रेसने निग्रोंना विषम वागणूकीपासून संरक्षण देण्यासाठी मंजूर केलेल्या सिव्हिल प्रोटेंक्शन ॲक्ट १८६६ आणि १ मार्च १८७५ चा कायदा पास केला ज्याचा उद्देश निग्रोंवर होणा-या पक्षपातापासून त्यांचे संरक्षण करणे असा होता. १९६१ साली जॉन एफ. केनडी अध्यक्ष असलेल्या सरकारने हा सकारात्मक कृती कार्यक्रम पुढे आणला जो आफ्रिकन– अमेरिकन व मूळ अमेरिकेन यांना लागू करण्यात आला. या कायद्यानुसार संस्था, सरकारी कार्यलये, खासगी कंपन्या अशा विविध क्षेत्रात अफ्रिकन—अमेरिकन व नेटीव्ह अमेरिकन याना आरक्षण दिले गले. हे आरक्षण किती टक्के दिले जावे या सबंधी या कायद्यात जरी सांगण्यात आले नसले तरी याच्या अंमलबजावणीसाठी आरक्षणाची काटेकोरपणे अंमलबजवाणी न करणा-यांवर कठोर कार्यवाही व दंड करण्याचे अधिकार देण्यात आलेले आहेत. या काळ्या वर्णाच्या लोकांना अमेरिकेत आरक्षण का दिले गेले याच्या खोलात आपण गेलो तर असे दिसेल की, भारतात ज्या प्रमाणे सवर्ण लोकांनी शूद्रांचे शोषण केले त्याच प्रमाणे अमेरिकेत गो-या वर्णाच्या लोकांनी काळ्या वर्णांच्या लोकांचे शोषण केले. पण जेव्हा क्ष्ध्ब्थ् ङत्ढ़ण्ध्ग्द्म ▪ ड़्ग्र द्रढ १९६४ चा विषय आला तेव्हा या काळ्या वर्णांच्या लोकांना जे ‘‘संरक्षण‘‘ दिले गेले त्याला जे आजही अमेरिकेत सु डिग्री आहे.

कॅनडा मध्ये देखिल अशाच प्रकारचे ‘‘संरक्षण‘‘ काही समूहांना दिले गेले आहे. कॅनडा मध्ये जो ‘‘मेटीस‘‘ आणि ‘‘इन्यूट‘‘ समूह आहे त्यांच्या सोबत ही असाच शोषणाचा व्यवहार झाला होता म्हणून कॅनडाच्या संविधानातील ‘‘संविधान अधिनियम, १९८२ चे कलम ३५ नुसार ‘‘मेटीस आणि इन्यूट‘‘ या समूहांच्या संधि आणि अधिकारांना घटनात्मक संरक्षण देण्यात आलेले आहे. ज्याला आपण आजच्या भाषेत ‘‘सामाजि न्याय अथवा आरक्षण‘‘ असे म्हणतो.

इंग्लंड मध्ये थोडीशी वेगळी व्यवस्था आहे. तिथे जे लोक दारिद्रयात आहेत त्यांना नोक-या देतात. किंवा नोकरी मिळेपर्यंत बेकारीचे वेतन देतात. शिवाय साठ वर्षापोक्षा जास्त वयाच्या माणसाची कोणत्याही प्रकारची व्यवस्था नसल्यास सरकार त्याला म्हातारपणाचे पेन्शन देते. गरीब लोकांना घरभाडे जास्त पडू नये याचीही काळजी घेतली जाते. या बाबत सरकार घर मालमाकला ग्रँन्ट देऊन ''त्याच्या जवळून भाडे जास्त घेणार नाही'' याचा करार करून घेते. सर्वांसाठी प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे आणि मोफत आहे. इतकेच नाही तर दुय्यम व कॉलेजचे शिक्षण मोफत दिले जाते. तरीही खासगी क्षेत्रात दलितांसोबत भेदभाव वाढतो आहे हे लक्षात आल्यानंतर त्यांनी पुढचे पाऊल टाकत २००६ मध्ये ''द आंबेडकर प्रिन्सिपल्स'' ला मान्यता देऊन एकप्रकारे खासगी क्षेत्रातही आरक्षण लागू केले आहे. त्यांनी हे प्रिन्सिपल्स त्यांच्यातील आंतरराष्ट्रीय कंपन्यांनाही लागू केले आहेत. यानुसार दलित अथवा महिला यांच्यासोबत कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव होणार नाही अशा प्रकारच्या तरतुदी तर केल्याच आहेत शिवाय दलित, आदिवासी आणि महिला यांना आपल्या उद्योगामध्ये सामाऊन घेण्यासाठी देखिल काही विशेष तरतुदी केल्या आहेत. उदा. दलित समुदायातील कर्मचारी व कार्यक्षम नवनियुक्तांकरीता दुस-या कर्मचा-याबरोबर सर्वसमावेशक अशा स्वरुपाचे प्रशिक्षण देण्यात यावे. इंग्रजी भाषा येत नसलेल्या उमेदवरांना त्या भाषेचे प्रशिक्षण देऊन त्याची कार्यक्षमता वाढऊन असंख्य दलित कर्मचा-यांची सबंधीत ध्येयासाठी कार्यक्षमता सिध्द व्हावी. अशी तरतूद करुन जे लोक प्रवाहाबाहेर आहेत त्यांना यात सामावून घेण्याची तरतूद देखिल करण्यात आलेली आहे. शिवाय आणखी एक महत्वाची तरतुद यात करण्यात आलेली आहे. ती म्हणजे ''स्थानिक व्यवसायास पुरवठा कराव्या लागणा-या सेवांचे कंत्राट समाजाणे बहिष्कृत केलेल्या समुदायास मिळऊन देण्यासाठी कंपनीने सक्रिय प्रयत्न करणे.''

अशीही तरतूद करुन बहिष्कृत लोकांनाही यात सामाऊन घेण्याचे प्रयत्न केले जात आहेत. याचाच अर्थ जे लोक ''दलित अथवा बहिष्कृत'' आहेत अशा लोकांना ''संरक्षण'' देऊन त्यांना देखिल प्रवाहात सामाऊन घेण्यासाठीचा हा एक ''आरक्षण'' समकक्ष किंवा आरक्षणापेक्षाही चांगला कार्यक्रम इंग्लंड मध्ये देखिल आहे.

जपान मध्ये अल्पसंख्यांक असलेल्या ''बुरकू'' आणि बहुसंख्यांक असलेल्या ''नॉन बुरकू'' यांच्यामध्ये जो भेदभाव होता त्या अनुषंगाने तेथिल सरकारने देखिल जो ''सकारात्मक कृती'' कार्यक्रम आखला होता त्यामूळे त्यांच्यात असा भेदभाव आता म्हणावा तेवढा राहिला नाही. विशेष म्हणजे या ''सकारात्मक कृती'' कार्यक्रमाच्या अंतर्गत त्यांच्यातील भेदभाव संपविण्यासाठी समिश्र विवाहावर देखिल तेथिल सरकारने भर दिला आहे. मूळात लोकसंख्येच्या केवळ १ टक्का असलेल्या बुरकू लोकांच्या मुक्तीसाठी १९२० मध्ये लेव्हलर्स (सुईहेशा) नावाची राष्ट्रीय बुरकू मुक्ती संघठना स्थापन करण्यात आली होती जी की भेदभावाच्या विरोधात उभी होती. दुस-या महायुध्दानंतर त्यांच्या एकत्रीकरणासाठी विशेष कार्यक्रम आखला गेला. ज्याला १९६९ चा ''डोवा प्रकल्प विशेष उपाय कायदा व पुढे १९८२ चा प्रादेशिक प्रकल्प विशेष उपाय कायदा'' असे म्हटले गेले. या ''सकारात्मक कृती'' कार्यक्रमामूळे (ज्याला आपण आज आपल्याकडे ''आरक्षण'' असे म्हणतो) तेथिल लोकांसोबत होणारा भेदभाव पुर्णपणे संपुष्टात आला आहे कारण या कायद्याची योग्य अंमलबजावणी तेथे करण्यात आलेली आहे.

रोमानिया या देशात सुध्दा ''जिप्सी'' या आदिवाशी समूहासाठी देखिल आरक्षणासारखीच तरतुद करण्यात आलेली आहे. यानुसार त्यांना देखिल विविध क्षेत्रामध्ये समान संधी देण्यासाठी धोरणे आखली गेली आहेत. ५०० वर्षापासून प्रवाहत नसलेल्या या समूहाला दिडशे वर्षापूर्वी प्रवाहात आपण्यासाठी धोरण आखले गेले. या धोरणानुसार यांच्यासाठी ''आरक्षीत जागा'' ठेवल्या गेल्या. शिक्षण क्षेत्रामध्ये त्यांच्यासाठी निवास, शिष्यवृत्ती, अनुदान अशा प्रकारच्या तरतुदी करण्यात आल्या. आजही त्या चालू आहेत.

चिनच्या संविधानात देखिल अशाच काही तरतुदी आढळून येतात. चिनच्या संविधानातील कलम ४ नुसार अल्पसंख्यांकांना संरक्षण देण्याची तरतुद करण्यात आलेली आहे. आल्पसंख्यांक असलेल्या समुदायाला प्रवाहात आणण्यासाठी मदत करण्याचे आश्वासन यात देण्यात आलेले आहे. शिवाय याच संविधानाच्या कलम ५९ मध्ये नॅशनल पिपल्स कॉंग्रेस मध्ये अल्पसंख्यांकांना योग्य प्रतिनिधीत्वाचा हक्क असेल असे म्हटले आहे. (नॅशनल पिपल्स कॉंग्रेस ही प्रांतांमधून निवडूण आलेल्या डेप्युटीज ची बनलेली असते.) कलम ६५ नुसार स्टॅंडिंग कमिटीमध्ये सुध्दा अल्पसंख्यांकांना प्रतिनिधीत्व देण्याची तरतुद करण्यात आलेली आहे. याशिवाय कलम १२२ मध्ये असे नमुद करण्यात आले आहे की, राज्य अल्पसंख्यांकांच्या आर्थिक आणि सांस्कृतीक विकासाला गती देण्यासाठी आर्थिक, भौतिक आणि तांत्रिक सहाय्य प्रदान करते.

अशा अनेक तरतुदी या संविधानात करण्यात आलेल्या आहेत. ज्यात अल्पसंख्यांक समुदायांना सकारातमक कृती कार्यक्रमाचा भाग बनवले गेले आहे.

दक्षिण आफ्रिकेत देखिल अशाच प्रकारचे संरक्षण ''बांटू'' आणि इतर टोळ्यांना देण्यात आलेले आहे. दक्षिण आफ्रिकेच्या संविधानातील कलम ९(१) व ९ (२) नुसार समता प्रस्थापित करण्यासाठी वेगवेगळी पावले उचलण्यात आलेली आहेत. त्यातलाच एक भाग म्हणून ''समान संधी'' चे तत्व या संविधानात स्विकारण्यात आलेले आहे. दक्षिण आफ्रिकेचा अर्थसंकल्प देखिल याच दृष्टीकोणातून सादर केला जातो. दक्षिण आफ्रिकेचे राष्ट्राध्यक्ष ''थाबो एम्बकी'' यांनी २००८ मध्ये अर्थसंकल्प सादर करत असताना सामाजिक आणि आर्थिक समता प्रस्थापित करण्यासाठी जे जे विचार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सांगितले होते त्यातल्या अनेक विचारांचा उल्लेख आपल्या भाषणात केला होता. जर आपल्या देशातील आर्थिक आणि सामाजिक विषमता संपवायची असेल तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांनीच चालावे लागेल असा त्यांच्या भाषणाचा कल होता. या भाषणातला बराचसा भाग टाईम्स ऑफ इंडिया या दैनिकामध्ये प्रकाशीत करण्यात आला होता.

भारताने दखील अशाच प्रकारची पण थोडीशी वेगळी तरतुद विषमता संपवण्यासाठी संविधानात आणली. ज्याला आपण आरक्षण असे संबोधतो. भारताच्या संविधानात ही तरतुद आणत असताना ''सामाजिक विषमता (Social Inequality), सामाजिक भेदभाव (Social Discrimination), सामाजिक वंचितता (Social Deprive), सामाजिक नकार (Social Denial) या चार बाबींचा विचार केला आणि अशा समुहांना समतेच्या पातळीवर आणण्यासाठी विषेश अशा तरतुदी केल्या.

एकुणच वैश्विक स्तरावर सकारात्मक कृती कार्यक्रम तर भारतात आरक्षण धोरण या बाबी सामाजिक समता प्रस्थापित करण्यासाठी स्विकारल्या गेल्या आहेत. जोपर्यंत सामाजिक समता प्रस्थापित होत नाही तोपर्यंत राजकीय व आर्थिक समतेला अर्थ प्राप्त होत नाही. आणि जर सामाजिक समता प्रस्थापित झाली नाही तर अशा देशांना सातत्याने क्रांतीचा सामना करावा लागतो. म्हणून राजकीय लोकशाहीच्या स्थिरतेसाठी राष्ट्र म्हणून एकत्र येण्यासाठी सामाजिक समता आवश्यक असते आणि समता प्रस्थापित होण्यासाठी लोकांनी एकमय होणे आवश्यक असते. जोपर्यंत लोक एकमय होत नाहीत तोपर्यंत राष्ट्र निर्मिती होत नाही. ही बाब लक्षात घेऊन वैश्विक स्तरावर लोकांना एकमय करण्याचे धोरण म्हणून सकारात्मक कृती धोरण आणि आरक्षण धोरण हा कार्यक्रम जवळपास ४१ देशांनी स्विकारालेला दिसतो.

संदर्भ ग्रंथ :

१. https://www.eeoc.gov/statutes/title-vii-civil-rights-act-1964

२. सोनकांबळे, ह. नि., वैश्विक विचारनायक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर साहित्य परिषद, औरंगाबाद, २०१६, पृ. ६१–६४.

३. Noah McCormack, Affirmative Action Policies Under the Postwar Japanese Constitution: On the Effects of the Dowa special Measures Policy, The Asia-Pacific Journal- Japan Focus, Volume 16, Issues 5, 1 March, 2018.

४. Maria-Carmen Pantea, Affirmative action in Romania's higer education: Roma students' perceived meanings and dilemmas, British Journal of Sociology of Education, December 2014.

५. The Constitution of the People's Republic of China, Article 4, 59, 65, 122, 134.

६. Wessels, J. S., Equal employment opportunities: A conceptuals puzzles, Politeia vol 24, Unisa Press, 2005, p. 127.

७. आंबेडकर, डॉ. बाबासाहेब, वसंत मून (अनु.) संस्थाने आणि अल्पसंख्य समाज, मनोविकास प्रकाशन, मुंबई, १९८८, पृ. ४०–४१.

८. आंबेडकर, डॉ. बी. आर., जातिव्यवस्थेचे निर्मूलन, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र साधने प्रकाशन समिती, उच्च व तंत्र शिक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन, प्रथम आवृत्ती, २०१५, पृ. २१,२२.

'एकात्म मानव दर्शन' विचाराची वैश्विक प्रासंगिकता

प्रा. डॉ. डी. डी. चौधरी

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, महात्मा फुले महाविद्यालय, अहमदपूर.

प्रस्तावना-:

स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव साजरा करत असताना व जागतिक संघटना असलेल्या जी-20 परिषदेचे भारताकडे अध्यक्षपद असतानाचे हे वर्ष, भारतासाठी अत्यंत महत्त्वपूर्ण व गौरवाचे आहे. या वर्षाचा भारताला वैश्विक पटलावर एक महत्त्वपूर्ण राष्ट्र म्हणून आपला ठसा उमटवण्यासाठी एक संधी वर्ष म्हणून उपयोग करता येईल. जी-ट्वेंटी परिषदेच्या निमित्ताने भारतामध्ये जी-20 चे सदस्य असलेल्या राष्ट्रांचे विविध प्रतिनिधी मंडळ, विविध विषयांवर चर्चा करण्यासाठी तसेच भारतातल्या वेगवेगळया क्षेत्रातील बलस्थाने लक्षात घेण्यासाठी येत आहेत. अशा स्थितीमध्ये भारतीय समाज धुरिणांनी अर्थकारणाचे मांडलेले काही सूत्र विचारात घेऊन, वैश्विक परिदृश्यातून त्या विचार सूत्रांची प्रासंगिकता लक्षात घेणे आवश्यक ठरते.

महात्मा गांधी, राम मनोहर लोहिया, पंडित दीनदयाळ उपाध्याय यासारख्या समाजधुरिणांनी स्वतःचे अर्थ चिंतन जगासमोर ठेवले. त्यापैकी पंडित दीनदयाल उपाध्याय यांनी मांडलेले भारतीय आर्थिक विचार म्हणजे 'एकात्म मानव दर्शन' विचार होय. हा विचार आजच्या भांडवलशाही व समाजवादी अर्थव्यवस्था स्वीकारलेल्या राष्ट्रांच्या अर्थव्यवस्था समोर असलेल्या समस्यांचा विचार करता प्रासंगिक आणि महत्त्वाचा आहे. जागतिकीकरण, उदारीकरण व मुक्त अर्थव्यवस्था याच्याशी संबंधित असलेल्या अर्थव्यवस्थेमध्ये निर्माण झालेल्या समस्या तसेच चीन सारख्या समाजवादी अर्थव्यवस्थेमध्ये निर्माण झालेल्या समस्या लक्षात घेता, पंडित दीनदयाल उपाध्याय यांनी मानव विकास केंद्रबिंदू विचारात घेऊन, राष्ट्रीय विकासाविषयी मांडलेले विचार म्हणजेच एकात्म मानव दर्शन. आजच्या विविध समस्या युक्त परिस्थितीमध्ये 'एकात्म मानव दर्शन' हा तिसरा पर्याय म्हणून वैश्विक परिदृशातून किती प्रासंगिक आहे, हे अधोरेखित करण्याचा या शोधनिबंधाचा उद्देश आहे.

पंडित दीनदयाल उपाध्याय-:

पं.दीनदयाळ उपाध्याय यांचा जन्म राजस्थानमध्ये दि. 25 सप्टेंबर 1916 रोजी झाला. अतिशय लहान असतानाच त्यांचे आई-वडील कालवश झाले. त्यांच्या आजोळी ते लहानाचे मोठे झाले. दीनदयाळजी राजनीतितज्ज्ञ आणि समाजशास्त्रज्ञ होते तत्वचिंतक होते, उत्तम वक्ते होते, त्यांचे विचार सूत्रमय असत. मात्र दुर्दैवाने आपले विचार ग्रंथबद्ध करण्यासाठी त्यांना वेळ मिळाला नाही. 19 फेब्रुवारी 1968 रोजी मुगलसराय रेल्वे स्टेशनात त्यांचा गूढ मृत्यू झाला.

पं. दीनदयाळ उपाध्याय हे आजच्या पारंपरिक शैक्षणिक दृष्टीने अर्थशास्त्रज्ञ नव्हते, ते त्याहून अधिक होते. आर्थिक विचारवंत असण्यासोबतच त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वात समाजसेवा वृत्ती ठासून भरलेली होती. त्यांनी भारतीय अर्थव्यवस्था आणि समाजमनाचा सखोल अभ्यास केल्यानंतर, भारतातील मानव विकासाचे म्हणजे आर्थिक विकासाचे मार्ग कोणते असू शकतात या संदर्भात जी अत्यंत उपयुक्त विचारांची मांडणी केली ती एकात्म मानव दर्शन म्हणून ओळखली जाते. पंडित दीनदयाळ उपाध्याय यांचे विचार संपूर्ण मानव कल्याणाचे मंत्र होते. वैश्विक

एकता, सर्जनात्मकता आणि सहकार हाच विकासाचा मार्ग आहे, संघर्ष किंवा संहार नाही, हे दीनदयाळजींनी आपल्या विचार दर्शनातून मांडले आहे. मानवाचे स्वरूप केवळ आर्थिक मानव न ठरता, मानवविकास हा मानवाच्या संपूर्ण व्यक्तिमत्वाचा विकास असला पाहिजे. मानव विकासाच्या पाश्चिमात्य दृष्टिकोनातून हे साध्य होऊ शकत नाही. स्पर्धेसाठी प्रत्येक व्यक्ती असमाधानी असणेच या पाश्चिमात्य विकास विकासाचा आधार आहे, हे लक्षात घेऊन पश्चिमी विकास प्रारूपाच्या अनेक मर्यादा दीनदयाळजींनी ओळखल्या. अॅडम स्मिथ, मार्शल, मार्क्स, यांच्या आर्थिक विचारसरणीच्या तावडीतून भारताने बाहेर पडून भारतीय आर्थिक विचारसरणीचा विचार केला पाहिजे हा त्यांचा आग्रह होता. त्याला पर्याय म्हणून 'एकात्म मानव दर्शन' हा विचार मांडला आहे.

नैसर्गिक संपत्तीचे शोषण नव्हे तर दोहन करणे -:

दीनदयालजी म्हणत, निसर्गाचे दोहन करू नका. जेवढे निसर्गाकडून आपण घेतो, तेवढे निसर्गाला दिले पाहिजे ही भूमिका त्यांनी मांडली. परंतु त्यावेळी त्यांची त्यांच्या भूमिकेकडे दुर्लक्ष केल्या गेले. पाश्चिमात्य भौतिक भौतिक विकास प्रारूपामुळे निसर्ग, भूमी, मानव यांचं परस्परावलंबित्व असलेलं नातं आहे ते नातं निश्चितपणे अडचणीत येईल. शाश्वत विकासाच्या वाटा आवरूद्ध होतील. हा दीनदयाल उपाध्याय यांनी दिलेला इशारा किती प्रासंगिक आहे हे आता स्पष्ट होत आहे. महात्मा गांधींनी सांगितल्याप्रमाणे, 'निसर्ग सर्व मानवांच्या गरजा पूर्ण करण्यास समर्थ आहे, परंतु एकाव्यक्तींचा हावरटपणा पूर्ण करण्यास मात्र असमर्थ आहे.' हाच विचार दीनदयाल उपाध्याय यांनी पुढे नेला, ते म्हणतात की 'निसर्ग व मानव यांच्यामध्ये समन्वय असणे आवश्यक आहे. निसर्गाचा विचार करून विकास धोरणे आखली तरच खऱ्या अर्थानं मानवाचा विकास शक्य आहे, अन्यथा मानव भावी पिढीसाठी काहीही ठेवणार नाही. अलीकडल्या काळात सर्वसमावेशी व शाश्वत विकास दृष्टिकोन समोर ठेवताना पंडितजीच्या या विचाराची प्रचिती सातत्याने प्रत्येक क्षेत्रात येत आहे.

राष्ट्र हा केंद्रबिंदू मानण्या ऐवजी व्यक्ती हा केंद्रबिंदू ठेवला गेला येथेच चूक झाली. म्हणून व्यक्तीनिष्ठ विचार समोर ठेउन आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने काम केले जाते, राष्ट्राचे राहणीमान वाढले की व्यक्तीचे वाढेल, राष्ट्राचा विकास झाला की आपोआपच व्यक्तीचा विकास होईल हा विचार मात्र मांडला गेला नाही." ही खंत ते व्यक्त करत असत.

भारतीय विचार हा 'वसुधैव कुटुंबकम' चा आहे व याच विचाराचा वारसा मानव विकास दर्शन म्हणताना पंडितजींनी केंद्रबिंदू मानला. म्हणून या 21व्या शतकात भौतिक सुखाच्या लोलूपतेमुळे मानवी विकासाची मूल्ये दुर्लक्षित करून, क्षणिक विकासाचा मार्ग अनेक राष्ट्र स्वीकारतात जे शाश्वत विकासाच्या वाटा आवरूद्ध करतात. म्हणून सर्वांगीण, समन्वित आणि एकात्मिक जागतिक दृष्टिकोनाच्या आधारे पुढे जाणे ही आजच्या काळाची गरज आहे. आपली जुनी चिरंतन परंपरा न विसरता आपल्याला समकालीन रचना तयार करून विकास साधण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे, असे दीनदयाळ यांचे मत होते.

सध्याच्या काळातील प्रश्नांची उत्तरे देण्यासाठी, निर्माण झालेल्या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी आजच्या परिस्थितीनुसार राष्ट्रहिताचा विचार केला पाहिजे. आपली अर्थव्यवस्था राष्ट्राच्या विकासात आपली भूमिका कशी निश्चित करू शकते हा सध्या शैक्षणिक पातळीवर संशोधनाचा विषय बनला आहे. पाश्चिमात्य देशांचे अंधानुकरण न करता आपल्या देशाच्या जीवनमूल्यांच्या आधारे देशाची आर्थिक विकास गती पुढे नेण्यासाठी पंडित दीनदयाळ उपाध्याय यांचे अर्थचिंतन अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

कृषी विषयक विचार-:

दीनदयालजी यांचे कृषीविषयक विचार त्यांच्या 'भारतीय आर्थिक धोरण - विकासाची एक दिशा' या पुस्तकात आहेत. या पुस्तकात त्यांनी त्यांच्या काळातील शेतीशी संबंधित सर्व विषयांचे सविस्तर विश्लेषण केले आहे. भारताच्या तात्कालिक परिस्थितीच्या दृष्टीकोनातून आणि भारतीय संस्कृतीचे मूलभूत भान ठेवून राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय तथ्ये आणि आकडेवारी या सर्व विषयांवर ते सखोल विचार करून शेती विषयक विचार मांडले. भारतीय संस्कृतीच्या दृष्टीकोनातून समकालीन समस्यांकडे पाहण्याचा आग्रह स्वातंत्र्यानंतरच्या भारतीय राजकारणात बहुधा फारसा नव्हता, हेच दीनदयाळ उपाध्याय यांच्या विचारांचे वेगळेपण आहे.

अर्थव्यवस्थेच्या प्राधान्यक्रमांचे मूल्यमापन करताना ते म्हणतात की "रोटी, कपडा, मकान, शिक्षण आणि औषध या पाच गरजा आहेत ज्या प्रत्येक व्यक्तीने पूर्ण केल्या पाहिजेत", परंतु या पाच मूलभूत गरजांमध्येही "अन्न" ही एक गरज आहे. ज्याशिवाय कोणताही जीव जगू शकत नाही. अन्न हे जीवन आहे. कोणतीही अर्थव्यवस्था जी पुरेसे अन्न देऊ शकत नाही ती टिकू शकत नाही." आणि अन्न हे शेतीतूनच निर्माण होते, 'शेती हाच मानवी अन्नाचा मुख्य आधार आहे'. या सर्व गोष्टींचा विचार केल्यावर ते या निष्कर्षाप्रत पोहोचतात की, अर्थव्यवस्थेत शेतीला महत्त्व आहे. अर्थव्यवस्थेत पहिले प्राधान्य फक्त शेतीलाच असू शकते, दुसरे स्थान उद्योगाला, तिसरे व्यापाराला आणि चौथे स्थान सेवा क्षेत्राला. आज भारताच्या अर्थव्यवस्थेचे प्राधान्यक्रम या क्रमाच्या अगदी विरुद्ध आहेत. स्थूल राष्ट्रीय उत्पादनात सेवा क्षेत्र आणि व्यापार प्रथम, उद्योग द्वितीय आणि कृषी क्षेत्र शेवटच्या स्थानावर आहे.

शेतकरी हा केवळ अन्नधान्याचा व कच्च्या मालाचा उत्पादक नसून तो उद्योगधंद्यात तयार होणाऱ्या मालाचा फार मोठा ग्राहक आहे शेतकऱ्याला त्याच्या शेतमालाला रास्त भाव मिळाला पाहिजे तसेच औद्योगिक मानाच्या व कृषी मालाच्या किमतीत समतोल असला पाहिजे या मुद्द्यावर दीनदयांचा विशेष भर होता. गरीब शेतकऱ्यांना, शेतमजुरांना लुबाडण्यामध्ये उद्योगपती, व्यापारी तसेच शासन सहभागी असतात. अशा या मध्यस्थ, व्यापारी यांच्या तावडीतून शेतकरी सुटला पाहिजे, यासाठी प्रयत्न केले पाहिजेत असे त्यांचे ठाम मत होते.

राष्ट्रांनी औद्योगिकीकरणापेक्षा शेतीला प्राधान्यक्रम दिला तरच आर्थिक प्रश्न सुटू शकतील असे दीनदयालजींची भूमिका होती. अनेक राष्ट्रांनी शेतीला अग्रक्रम न देता नियोजन केले त्या देशांना विकासाच्या ऐवजी दारिद्र, बेकारी अनेक आर्थिक संकटे यासारख्या वेगवेगळया समस्या भेडसावत आहेत. कोणतेही राष्ट्र निसर्गाचा सर्वसाधारण वरदहस्त असल्यास योग्य रीतीने नियोजन केल्यास, अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण होऊ शकते. शेतीला दुर्लक्षित करून प्रचंड प्रमाणावर केलेले औद्योगीकरण अनेकदा घातक ठरते. यातून शेतीमागे पडते, स्वावलंबन ही ढासळते म्हणून शेती महत्त्वाची आहे. थोडक्यात, भारत हा शेतीप्रधान देश आहे आणि म्हणून भारताच्या अर्थनीतीचा गाभा हा शेती विकास असला पाहिजे. त्यामुळे नियोजनाच्या क्रमवारीमध्ये शेतीला अग्रक्रम देणे अपरिहार्य आहे असे दीनदयाही यांचे मत होते.

'भूस्वामी कृषी पद्धत' -:

शेतीच्या विकासाच्या अनुषंगाने त्यांनी 'भूस्वामी कृषी पद्धत' ही संकल्पना मांडली. भूस्वामी कृषी पद्धत म्हणजे ज्या जमिनीमध्ये जमीन असणारा शेतकरी हा जमिनीचा स्वामी म्हणजेच मालक असतो अशी व्यवस्था. अनेक जमीनदार, जहागीरदार आपली स्वतःची जमीन स्वतः न करता ती दुसऱ्याला खंडणी देतात आणि शेतकऱ्याला उत्पन्नाचे निम्मे वाट्या पासून ते सहाव्या वाटेपर्यंत भाग घेतात. आपल्या येथे जमीन व शेतकरी यांचा

संबंध माय लेकरासारखा आहे. आपल्याला जमिनीवरून काढून टाकले जाणार नाही अशी खात्री शेतकऱ्याला असावा असावी अशी खात्री असली तर तो शेत जमिनी सुधारणा करेल, जास्तीत जास्त परीश्रम करून अधिकाधिक पीक काढेल. आपल्या देशात शेती विकासासाठी भूस्वामी कृषी पद्धत सर्व दृष्टीने उपयुक्त आहे हा दीनदयालजींचा विचार म्हणजे हा भावुक विचार नसून आर्थिक दृष्टीने यथार्थवादी विचार आहे. भूस्वामी कृषी पद्धत ही मधला मार्ग म्हणून तिसरा पर्याय म्हणून उपयुक्त ठरते.

'कमानेवाला खीलायेगा' विचार सूत्र -:

दीनदयाल उपाध्याय यांनी 'कमानेवाला खिलायेगा'ही भूमिका समोर ठेवली. स्वतः जेवण्यापूर्वी इतरांना खायला घालण्याची प्रथा प्राचीन काळापासून भारतात आहे. 'कमवणारा खाईल' या ऐवजी 'खाणारा कमविल' हा उद्देश देशाची अर्थरचना करताना विचारात घेणे आवश्यक आहे. तसेच 'जो कमविल, तो खाऊ घालेल', 'जो जन्माला, तो खाईल'. म्हणजेच प्रत्येक समाजाने लहान मुले, वृद्ध, रुग्ण, अपंग या सर्वांची काळजी घेणे आवश्यक आहे तरच खऱ्या अर्थाने विकासाला अर्थ आहे, असे त्यांचे स्पष्ट मत होते.

दीनदयालजींच्या अर्थशास्त्रीय विचारांचा केंद्रबिंदू संपत्ती नाही तर माणूस आहे. आपण माणसाची नीट काळजी घेतली पाहिजे म्हणजे संपत्ती व आर्थिक विकास यांचे मानवी जीवनातील स्थान स्वरूप निश्चित होईल. माणसाला केंद्रबिंदू मानल्यावर साध्य साधनांमध्ये विवेक दृष्टिकोनातून लागतो माणसाचा विकास केवळ आर्थिक विकास नाही तर सर्वांगीण विकास त्यासाठी शरीराबरोबरच माणसाची मन, बुद्धी, आत्मा यांचाही विचार करावा. जर आर्थिक विकासातून मनशांती नष्ट होत असेल तर विकास कामाचा नाही. विज्ञानाचे शोध, तंत्रज्ञान प्रगती यामुळे राष्ट्राची आर्थिक भरभराट दिसते, परंतु यातून प्रचंड शहरीकरण निसर्गाला वंचित ठेवणारे शहरी जनजीवन, कमालीच्या तनावाखाली जगणारे श्रमिक हे मात्र आर्थिक विकासाचे परिणाम असू नयेत हे पंडितजी अपेक्षित होते.

समारोप -:

थोडक्यात, समाजवाद व मुक्त अर्थव्यवस्था या दोन्हीतून हुकूमशाही येते ती दोन्ही टाळावयाची आहेत प्रत्येक व्यक्ती आपल्या कृतीनुसार काम करील त्याच्या गरजे इतके उत्पन्न त्याला दिले जावे यासाठी एक विचार पश्चिमेत निर्माण झाला पण या विचाराने हुकूमशाही निर्माण झाली. काम कमी करायचे उपभोग जास्त घ्यायचा असे वाटणे हा मानवी स्वभाव आहे. तेव्हा या व्यवस्थेत लोकांच्या गरजा सक्ती करून, हुकूमशाही मार्गाने कमी केल्या जातात. परंतु भारतीय तत्त्वज्ञान स्वतः होऊन इच्छांचे नियंत्रण करण्याचे आहे. समाजासाठी जो जास्त कष्ट करतो त्याला जास्त मान दिला जातो, भारतीय कुटुंबातही जो प्रमुख असतो तो आपल्या गरजा किमान ठेवतो व त्याचा मान जास्त ठेवला जातो. आमच्या गरजा आम्ही भागू पण त्यांचे दास होणार नाहीत हा भारतीय विचार महत्त्वाचा ठरतो. सारांश व्यक्ती हा भांडवलदारांची गुलामी लागतो व समाजवाद मानवाचे व्यक्तिमत्व नष्ट करतो भारताला या दोघांचा समन्वय हवा आहे हा विचार दीनदयालजी यांचा होता. मनुष्य हा केवळ भाकरीकरिता जगतो आणि त्याची पूर्तता करणे हेच शासनाचे काम असले पाहिजे, या विचारांनी भारलेल्या वातावरणात त्यांनी मानवजातीचा, त्याच्या कल्याणाचा विचार करताना माणसाचा समग्र विचार केला पाहिजे, ही भूमिका मांडली.

जागतिक राजकारणामध्ये दादागिरी न करता "वसुधैव कुटुंबकम"चा आग्रह भारताने धरला पाहिजे, ही भूमिका दीनदयालजींनी मांडली होती. भारताने कोरोना साथरोगाच्या काळामध्ये जगातील अनेक राष्ट्रांना कोविड लसीचा पुरवठा करून "वसुधैव कुटुंबकम" ची भूमिका निभावत जगाबरोबर केलेली "लसमैत्री" हे त्याचेच एक

स्वरूप आहे. एकूणच त्यांचे आर्थिक विचार विकासाला मानवतावादी चेहरा देणारे आहेत. थोडक्यात संपूर्ण मानवतेचा विचार त्यांनी काळाच्या पुढे जाऊन आपल्या 'एकात्म मानव विचारदर्शनातून' जगासमोर ठेवला, जो वैश्विक परीदृश्यातून प्रासंगिक आहे.

संदर्भ -:

1) पंडित दीनदयाल उपाध्याय विचार दर्शन- भारतीय विचार साधना प्रकाशन, पुणे.

2) उपाध्याय दीनदयाल - एकात्म दर्शन, -दीनदयाल शोध संस्थान, नवी दिल्ली.

3) 'एकात्म अर्थनीती' - शरद अनंत कुलकर्णी, सुरुची प्रकाशन, केशव कुंज, झंडेवाला चौक, नवी दिल्ली.